

Παναγιώτης Στάθης

**Από τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους στους
"κλεφταρματολούς".**

Όψεις της εξέλιξης και ιστοριογραφικές αναγνώσεις του θεσμού

Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία Α΄ κύκλου

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών
Μεταπτυχιακό πρόγραμμα ειδίκευσης στη Νεότερη Ιστορία

Επόπτης καθηγητής: Αντώνης Λιάκος

Αθήνα 2000

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΘΕΜΑΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΚΛΕΦΤΑΡΜΑΤΟΛΩΝ ΑΠΟ ΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Οι αρματολοί και οι κλέφτες της προεπαναστατικής περιόδου αποτέλεσαν τις κύριες πηγές άντλησης του επαναστατικού στρατού του 1821, σχεδόν αποκλειστικές κατά την έναρξη της, όταν δεν είχε αρχίσει ακόμη η στρατολόγηση από ευρύτερα πληθυσμιακά και κοινωνικά σύνολα. Επί πλέον από τους κλεφταρματολούς προήλθε η συντριπτική πλειοψηφία των στρατιωτικών ηγετών των διαφόρων βαθμίδων. Ωστόσο πιο σημαντικό είναι ότι ο τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας, η νοοτροπία, οι κοινωνικές αξίες και οι πολιτισμικές πρακτικές των αρματολών σφράγισαν το 1821 όχι μόνο όσον αφορά στη συγκρότηση των στρατιωτικών δυνάμεων και τους τρόπους του πολέμου αλλά σε πολύ ευρύτερα πεδία της επανάστασης όπως τα αίτια της, τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς της, τις μορφές της κοινωνικής διαπάλης κατά τη διάρκεια της και τέλος την εξέλιξη της.

Η ελληνική ιστοριογραφία ενέταξε πολύ γρήγορα στα ενδιαφέροντα της τους κλεφταρματολούς και τη δράση τους. Ήδη ορισμένα λόγια προεπαναστατικά κείμενα αναφέρονται και προσβλέπουν σε αυτούς ως το ένοπλο στοιχείο της απελευθερωτικής προσπάθειας από την οθωμανική τυραννία.¹ Τα απομνημονεύματα των αγωνιστών, πολλά γραμμένα από πρώην κλεφταρματολούς, αφιερώνουν μεγάλο μέρος της ύλης τους, τόσο σε όγκο όσο και σε σημασία, στη δράση τους κυρίως κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Ορισμένοι από τους σημαντικότερους ιστορικούς στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, όπως ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος² και ο Κωνσταντίνος Σάθας, αφιερώνουν εκτενές μέρος του έργου τους στη "μαγιά της λευτεριάς", ενώ οι επίγονοι τους ακολουθούν χωρίς αξιόλογες διαφοροποιήσεις. Σειρά από παράγοντες συμβάλλουν στην ανάδειξη τους ως κεντρικού θέματος της νεοελληνικής ιστορίας: ο καθοριστικός, όπως αναφέρθηκε, ρόλος τους στην επανάσταση· το γεγονός ότι πολλοί από τους πρώην κλεφταρματολούς αναδείχθηκαν, μέσω της δράσης τους στον αγώνα, στα ανώτερα σκαλοπάτια της πολιτικής και κοινωνικής

---

¹Βλ. για παράδειγμα Χρ. Περραιβός, *Ιστορία Σουλίου και Πάργας*, Αθήνα 1990, (αναστατική έκδοση της έκδ. του 1857), 22-37· Ρήγας Βελεστινλής, "Θούριος" και Ύμνος Πατριωτικός", στο *Απάνθισμα Κειμένων*, επιμ. Π. Κιτρομηλίδης, Αθήνα 1998, 135, 143-145· βλ. ακόμα το θεατρικό έργο "Σουλιώτες" που παρουσιάστηκε το 1809 στην Πετρούπολη και το 1816-1817 στην Οδησό [Αγγ. Φενερλή-Παναγιωτοπούλου, "Το θεατρικό έργο "Σουλιώτες" 1809-1827", *Ο Ερασιστής*, 3 (1965), 157-164]. Ο Αδ. Κοραής συμβούλευε το 1803 τον Ανδρέα Ίδρωμένο να ενισχύει τους Σουλιώτες και να βρει τρόπο να διδάξει "τινά από τα τέκνα των την ελληνικήν γλώσσαν (ήγουν την γλώσσαν της ελευθερίας)" [Αλ. Πολίτης, "Φεγγαράκι μου λαμπρό ...", εφημ. *Η Αυγή*, 25 Μαρτίου 1994.

²Είναι χαρακτηριστικό ότι η σημαντικότερη μονογραφία του Κ. Παπαρρηγόπουλου, με εξαίρεση τα συνθετικά του έργα που αφορούν στην ιστορία του ελληνικού έθνους, είναι μια βιογραφία του Γ. Καραϊσκάκη.

ιεραρχίας της νεοελληνικής κοινωνίας: η θεώρηση της ένοπλης δράσης ως καθοριστικής ένδειξης της εθνικής συνείδησης και της αντίστασης του υπόδουλου ελληνισμού και ως αποφασιστικού παράγοντα για την απελευθέρωση του, θεώρηση που ταιριάζει με τα βασικά δόγματα του ανερχόμενου τον 19^ο αιώνα εθνικισμού και του κυρίαρχου διεθνώς επιστημονικού ρεύματος του ιστορικισμού. Έτσι η εθνική ιστοριογραφία ήδη από τη στιγμή της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους διαμόρφωσε μια στερεότυπη εικόνα των κλεφταρματολών, που εν πολλοίς αντέχει έως σήμερα, τουλάχιστον εκτός του ακαδημαϊκού χώρου. Σύμφωνα με το στερεότυπο, οι κλεφταρματολοί αποτελούν θεσμό, λίγο ως πολύ, αναλλοίωτο καθ' όλη την διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, ο οποίος απαντά ήδη από τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης ενώ οι φορείς του θεσμού αποτελούν τη διαρκή έκφραση της αντίστασης του ελληνικού έθνους απέναντι στον Τούρκο κατακτητή. Συνοπτικά θεωρείται ότι ατίθασοι Έλληνες "σηκώθηκαν" κλέφτες επειδή δεν άντεχαν τις τουρκικές καταπιέσεις και αδικίες –θύματα των οποίων υπήρξαν συχνά και οι ίδιοι πριν βγουν στο βουνό– και οι οποίοι προστάτευαν τους Έλληνες ενώ χτυπούσαν τους Τούρκους και τους έλληνες συνεργάτες τους (κοτσαμπάσηδες κ.λ.π.). Οι Τούρκοι επειδή δεν μπορούσαν να τους αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά, αναγκάστηκαν να προσλάβουν κλέφτες στην υπηρεσία τους αναθέτοντας τους την δίωξη των υπολοίπων κλεφτών, πρώην συντρόφων τους, ώστε από τη μια να εξουδετερώσουν ένα μέρος των κλεφτών διορίζοντας τους αρματολούς και από την άλλη να καταδιώξουν τους εναπομείναντες κλέφτες χωρίς να διακινδυνεύσουν οθωμανικές στρατιωτικές δυνάμεις. Οι αρματολοί, όμως, προστάτευαν κατά το δυνατόν τους υπόδουλους Έλληνες απέναντι στις καταπιέσεις των Τούρκων, απέφευγαν να καταδιώκουν τους κλέφτες ενώ, όταν πιέζονταν από τους Τούρκους, παρατούσαν τα αρματολίκια τους και ξαναγίνονταν κλέφτες. Παράλληλα οι κλεφταρματολοί συμμετείχαν σε όλες τις εξεγέρσεις του υπόδουλου έθνους των οποίων συνήθως ήταν οι δημιουργοί και πρωταγωνιστές. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι κλεφταρματολοί διατήρησαν και διέσωσαν τον ελληνικό χαρακτήρα και την εθνική συνείδηση αναλλοίωτη έως την επανάσταση και συνέβαλαν ενεργητικά στη διάσωση του "γένους" από τον αφανισμό. Το σχήμα αυτό ολόκληρο ή εν μέρει, άλλοτε διατυπωμένο σύμφωνα με τους κρατούντες κανόνες της επιστήμης και άλλοτε όχι, με μικρότερες ή μεγαλύτερες παραλλαγές, αποτελεί σταθερά στην ελληνική ιστοριογραφία και

λαογραφία³ και διαχέεται μέσω θεατρικών έργων, ιστορικών μυθιστορημάτων, επετειακών λόγων, σχολικών εγχειριδίων και της λαϊκής εικονογραφίας.⁴

Από μια άλλη οπτική γωνία τα περισσότερα ιστορικά κείμενα που γράφτηκαν από εκπροσώπους της κομμουνιστικής και ευρύτερα αριστερής ιδεολογίας στον 20ο αιώνα (κυρίως την περίοδο από το Β' παγκόσμιο πόλεμο κ.εξ.) ανασηματοδοτούν το ρόλο των κλεφταρματολών, χωρίς όμως να αμφισβητήσουν ουσιαστικά τα βασικά στοιχεία της παραδεδομένης εικόνας τους. Αν και πρόκειται σε μεγάλο βαθμό για μη επαγγελματίες ιστορικούς χωρίς εξειδικευμένες και συγκροτημένες ιστορικές σπουδές, έπαιξαν κεντρικό ρόλο και συνέβαλαν καίρια στην στερέωση μιας εικόνας του κλεφταρματολού ικανής να λειτουργήσει αποτελεσματικά στις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις της διχοτομημένης κοινωνικά νεοελληνικής κοινωνίας του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα. Διαμορφώνοντας ένα λίγο ως πολύ διπολικό σχήμα ερμηνείας της νεοελληνικής ιστορίας με βάση μια διαρκή αντίθεση και σύγκρουση ανάμεσα στις λαϊκές και τις κυρίαρχες τάξεις (γαιοκτήμονες αρχικά και κεφαλαιοκράτες αργότερα στη συνέχεια), ενέταξαν το φαινόμενο των κλεφταρματολών σε μια λαϊκιστικού τύπου προσέγγιση θεωρώντας τους ως τους κατ' εξοχήν εκπροσώπους του λαϊκού στοιχείου, τόσο στην οθωμανική περίοδο όσο και στις πρώτες περιόδους του νεοελληνικού κράτους. Σε αυτή την προσέγγιση ο εθνικός χαρακτήρας και τα βασικά στοιχεία του στερεότυπου του κλεφταρματολού μένουν αλώβητα, ενώ δίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην αντίθεση τους με τους προύχοντες και αργότερα με τους Φαναριώτες και τους ετερόχθονες Έλληνες, εξίσου σημαντική με αυτήν προς τους Τούρκους κατακτητές. Οι βίαιες πρακτικές των κλεφταρματολών και οι αδιάκριτες επιθέσεις τους νοούνται ως ενδείξεις του "πρωτόγονου" χαρακτήρα τους που ενδυναμώνει την ερμηνεία περί λαϊκής προέλευσης και στάσης τους.⁵

---

³Για ορισμένες από τις παλαιότερες διατυπώσεις του σχήματος βλ. Ν. Κασομούλης 1997, τ. Α', 2-3, 7-9 και *passim*: Ι. Φιλήμων 1834, ι', 35-42· Θ. Κολοκοτρώνης *Διήγησις*, 116, 138-139· Αμ. Φραντζής 1976, τ.Α', σ. 3-5, 39-40· Δ. Αινιάν 1962, 302-304· Φωτάκος 1996, 47· Κ. Παπαρρηγόπουλος 1980, τ. Β', 98-110· Κ. Παπαρρηγόπουλος 1993, τ. ΙΖ', 364-365· Κ. Παπαρρηγόπουλος 1970, 120· Κ. Παπαρρηγόπουλος 1925, 567-581, 627-628· Δ. Καμπούρογλου *Αρματολοί*, 19, 38-39, 58-59 και *passim*: Ι. Βασδραβέλλης 1948, 1-4· Δ. Κόκκινος 1956-1960, τ. Α', σ. 44-52. Για πιο πρόσφατες διατυπώσεις βλ. Δ. Ζακυθηνός 1957, 37-46· Β. Σφυρόερας, 1975α, 150-151· Β. Σφυρόερας 1975β, 145-146, 149· Απ. Βακαλόπουλος 1971, 12· Απ. Βακαλόπουλος 1974-1988, Β', 367-371, 380· Ν. Σβορώνος 1976, 47-48· Ν. Σβορώνος 1987, 224-225· Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη 1990, 81.

⁴Με παρόμοιο τρόπο θεώρησαν το φαινόμενο των κλεφτών του υπόλοιπου βαλκανικού χώρου (χαϊντούκοι στις σλαβικές γλώσσες) οι βαλκάνιοι ιστορικοί. Βλ. ενδεικτικά Cvetkova 1965, 149, 163 και Cvetkova 1968, 33-35, 40-42. Για μια σύντομη κριτική ανασκόπηση των θεωρήσεων αυτών βλ. Adanir 1982, 43-45.

⁵Αυτή η ανανεωμένη εκδοχή καθίσταται λειτουργική ιδιαίτερα από την περίοδο της κατοχής και εξής όταν στην αριστερή συλλογική μνήμη οι αντάρτες της κατοχής ενσωματώνονται σε μια ευθεία γραμμή στην οποία περιλαμβάνονται διαδοχικά οι κλεφταρματολοί της οθωμανικής περιόδου και οι ληστές της ελληνικής υπαίθρου των νεότερων περιόδων. Ενδεικτικά βλ. το εισαγωγικό κεφάλαιο "Οι χαμένοι δρόμοι" από το έργο του Γ. Βαλέτα, *Το προδομένο εικοσιένα*, Αθήνα 1949 (1η έκδ.), (2η έκδ. το 1979), στο οποίο επισημαίνονται "ιστορικές αναλογίες" μεταξύ της επανάστασης του 1821 και της περιόδου 1940-49 η οποία χαρακτηρίζεται ως "νέο εικοσιένα". πρβλ. R. Van Boeschoten 1991α· της ίδιας 1997. Εκτός από τον Γ. Βαλέτα στην ίδια κατηγορία μπορούν να ενταχθούν τα έργα των Τ. Σταματόπουλου, Γ. Λαμπρινού, Τ. Βουρνά, Π. Ροδάκη κ.α.

Ωστόσο, με αφετηρία μελέτες του Σπ. Ασδραχά ήδη από τη δεκαετία του 1960, νεότεροι ιστορικοί ανανέωσαν τη σχετική ιστοριογραφία και αμφισβήτησαν ορισμένες από τις καθιερωμένες απόψεις της. Μολονότι ανατρέπουν τις καθιερωμένες αντιλήψεις για την εθνική δράση των κλεφταρματολών και για τις σχέσεις τους με τα φτωχότερα αγροτικά στρώματα, διατηρούν ορισμένα στοιχεία του παραδοσιακού σχήματος, κυρίως σε ότι αφορά τη σχετική ακινησία του φαινομένου, τη σταθερή παρουσία της ληστείας από την αρχή της κατάκτησης, την προέλευση του αρματολικού θεσμού από τους κλέφτες και τον αντιστασιακό του χαρακτήρα. Οι ιστορικοί αυτοί προσεγγίζουν το φαινόμενο με βάση το ερμηνευτικό σχήμα της πρωτόγονης επανάστασης και της κοινωνικής ληστείας όπως διατυπώθηκε από τον E. Hobsbawm στα κλασσικά του έργα *Primitive Rebels* (1959) και *Bandits* (1969)⁶. Η εννοιολόγηση του κλεφταρματολισμού ως εκδήλωση της διαρκούς αντίστασης στην υπό αίρεση οθωμανική κυριαρχία, όπως συγκροτείται από τους Σπ. Ασδραχά και Ν. Κοταρίδη⁷ φαίνεται να προέρχεται από συγκερασμό των διατυπώσεων του Hobsbawm περί πρωτόγονης επανάστασης και του Ν. Σβορώνου περί του αντιστασιακού χαρακτήρα της νεοελληνικής ιστορίας.⁸

Η βαλκανική ιστοριογραφία της περιόδου του υπαρκτού σοσιαλισμού, εκκινώντας από διαφορετικές αφετηρίες από αυτές του Hobsbawm, αποδίδει στη δραστηριότητα των χαϊντούκων ταξικό αντιφεουδαλικό χαρακτήρα. Παρά την σοβαρή συμβολή της στη δημοσίευση πρωτογενούς υλικού και στην επιστημονική συζήτηση γύρω από το φαινόμενο των χαϊντούκων, στις περισσότερες περιπτώσεις το ερμηνευτικό της σχήμα κινείται στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο με αυτό της ελληνικής αριστερής μεσοπολεμικής και μεταπολεμικής διάνοησης που προαναφέρθηκε.⁹

Αυτές οι σχετικά πρόσφατες μελέτες υποδεικνύουν ότι πρόκειται για ένα θέμα ανοιχτό ακόμη στην έρευνα και μάλιστα κυρίως σε ότι αφορά τις παλαιότερες περιόδους γένεσης και εξέλιξης του θεσμού για τις οποίες λίγα έχουν γραφτεί τουλάχιστον στην ελληνική ιστοριογραφία. Από αυτή την άποψη η εξέταση του χαρακτήρα και της ιστορικής εξέλιξης του θεσμού αλλά και γενικότερα της κοινωνικής κατηγορίας των κλεφταρματολών αποτελεί ακόμη ένα από τα *desiderata* της ελληνικής ιστοριογραφίας.¹⁰

---

⁶Για παράδειγμα βλ. Ασδραχάς 1974· ο ίδιος 1988, 231· ο ίδιος 1993, 173 κ.εξ· ο ίδιος 1995, 106· Ν. Κοταρίδης 1993. Για την προέλευση των αρματολών από τους κλέφτες πρβλ. και Ν. Πανταζόπουλος 1988, 63.

⁷Σπ. Ασδραχάς 1988, 231· ο ίδιος 1993, 173· ο ίδιος 1995, 106· Ν. Κοταρίδης 1993, 26 και *passim*.

⁸Ν. Σβορώνος 1976, 12· ο ίδιος 1987, 277· ο ίδιος 1988, 66-68.

⁹Βλ. Β. Cvetkova 1965 και Β. Cvetkova 1968. Πρβλε Ι. Βασδραβέλλης 1970, 18-24, όπου παρουσιάζει τις απόψεις του Μακεδόνα ΑΙ. Matkovski, της Βουλγάρας Β. Cvetkova και του Ρουμάνου S. Iancovici, από εργασίες τους που δημοσιεύτηκαν την δεκαετία του 1960.

¹⁰Την τελευταία κυρίως εικοσαετία, η R. Van Boeschoten και ορισμένες από τις μελέτες των Σπ. Ασδραχά, Αλ. Πολίτη, Ε. Ζαχαριάδου ανανέωσαν σημαντικά τη σχετική ιστοριογραφία· θα πρέπει ακόμη να αναφερθεί ο Γ. Κολιόπουλος, ο οποίος, όμως ασχολήθηκε, κυρίως, με το φαινόμενο της ληστείας της περιόδου μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους. Από τους ξένους ιστορικούς θα πρέπει να αναφερθούν οι παλαιότερες μελέτες των R. Anhegger, C. Orhonlu, N. Beldiceanu και M. Vasic και κυρίως η μελέτη του F. Adanir, του

Η συγκρότηση της στερεότυπης εικόνας του κλεφταρματολού, όπως διατυπώθηκε στον 19^ο αιώνα και διατηρήθηκε στο μεγαλύτερο μέρος του 20ου, βασίστηκε αφενός στα απομνημονεύματα των αγωνιστών –πηγές υστερότερες και έντονα φορτισμένες ιδεολογικά– και τα δημοτικά τραγούδια, ενώ διευκολύνθηκε από την γεωμετρικά αυξανόμενη σπανιότητα των πηγών, ιδιαίτερα των ελληνόγλωσσων, όσο προχωρούμε στις παλαιότερες εποχές της οθωμανικής κυριαρχίας. Οι αγωνιστές γράφουν σε μια εποχή που το βάθος της μνήμης τους και αυτής των πληροφορητών τους δεν τους επιτρέπει να φτάσουν σε περιόδους παλαιότερες του 1700¹¹. Κατά συνέπεια οι παραστάσεις των κλεφταρματολών από τα απομνημονεύματα αφορούν μόνο στο 18^ο αιώνα. Σημαντικότερη επίπτωση στην κατασκευή της εικόνας των κλεφταρματολών έχουν οι κυρίαρχες ιδεολογικές επιταγές κατά την στιγμή της σύνταξης των απομνημονευμάτων από τους αγωνιστές. Γράφοντας κατά την διάρκεια των πρώτων χρόνων συγκρότησης του ελληνικού κράτους που συνάμα είναι και εποχή διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας, οι αγωνιστές συμμετέχοντας στον κυρίαρχο εθνικό λόγο¹² που προβάλλει στο παρελθόν την ταυτότητα του παρόντος, προσδίδουν εθνικό χαρακτήρα στη δράση των κλεφταρματολών του 18^{ου} αιώνα και υπόρρητα επεκτείνουν την ύπαρξη και το χαρακτήρα του θεσμού σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, συμβάλλοντας, έτσι, στις προϋποθέσεις ένταξης της περιόδου της "τουρκοκρατίας" στον κορμό της εθνικής ιστοριογραφίας¹³. Η ιδεολογική αυτή κατασκευή, παρότι είναι τυπική σε όλες τις αφηγήσεις, παρουσιάζεται εντονότερη και σαφέστερη αφενός προϊόντος του χρόνου και αφετέρου ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες όπου ανάμεσα στον αφηγητή και το παραγόμενο ιστοριογραφικό αποτέλεσμα μεσολαβεί ο λόγιος συνδιαμορφωτής του, όπως στην περίπτωση της αφήγησης του Θ. Κολοκοτρώνη που την καταγράφει και την εκδίδει ο Γ. Τερτσέτης. Επιπλέον στοιχείο που καθορίζει την εικόνα που διαμορφώνουν οι απομνημονευματογράφοι για τον κλεφταρματολισμό είναι οι συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές τους επιδιώξεις και σκοπιμότητες της μετεπαναστατικής περιόδου: ένα μέρος των πρώην κλεφταρματολών –αυτό που κατόρθωσε στον αγώνα να ιδιοποιηθεί γαίες, πλούτο και εκμισθώσεις φόρων, να

οποίου η έρευνα αφορά περισσότερο στις βόρειες βαλκανικές περιοχές και όχι στον ελλαδικό χώρο. Η παρούσα εργασία άντλησε πολλαπλά από τις μελέτες των προαναφερόμενων ιστορικών. Ιδιαίτερα η μελέτη του F. Adanir [1982] αποτέλεσε ως ένα βαθμό τον οδηγό για τη διερεύνηση του φαινομένου στον κεντρικό και νότιο ελλαδικό χώρο της παρούσας εργασίας.

¹¹Το χρονικό όριο του 1700 είναι τυπικό για όλες σχεδόν τις γενεαλογίες του Κασομούλη, βασικής πηγής για την ιστορία των κλεφταρματολών. Βλ. Κασομούλης 1997, 10-18. Για την ανάλυση των χρονικών ορίων του βάθους της μνήμης βλ. Αλεξάκης 1980, 46-48 και Α. Πολίτης 1994, 55. Πρβλε Ψιμούλη 1998, 132 για τους Σουλιώτες.

¹²Η υιοθέτηση του εθνικού λόγου από τους πρώην κλεφταρματολούς και αγωνιστές δεν αποτελεί απλώς το προϊόν ιδεολογικής επίδρασης, αλλά αναγκαίο όρο για την συμμετοχή τους στις συγκρούσεις που λαμβάνουν χώρα για την διαμόρφωση της κοινωνικής διάρθρωσης του νέου κοινωνικού σχηματισμού, καθώς ο εθνικισμός αποτελεί προϋπόθεση της ιδεολογικής συγκρότησης και συνοχής του.

¹³Για τις διαδοχικές εντάξεις των ιστορικών περιόδων του ελλαδικού χώρου στην εθνική ιστοριογραφία βλ. Λιάκος 1994. Παρότι η προσπάθεια ένταξης της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας παραμένει για μεγάλο διάστημα ημιτελής, είναι αναγκαία για την εθνική συγκρότηση του νέου σχηματισμού και κυρίως την εξήγηση με εθνικούς όρους της επανάστασης. Πρβλε Σακελλαρίου 1943, *passim*, για την παρουσίαση του υπόδουλου ελληνισμού ως ενεργητικού ή παθητικού στη μετεπαναστατική ιστοριογραφία του νέου ελληνισμού.

εισχωρήσει στις ανώτερες θέσεις του στρατού και του κρατικού μηχανισμού και να συγκροτήσει συγγενικά και συμμαχικά δίκτυα με άλλες ισχυρές κοινωνικές ομάδες όπως οι προεστοί, οι Φαναριώτες και αργότερα το Παλάτι— βγαίνει κοινωνικά και οικονομικά ενδυναμωμένο από την επανάσταση και συμμετέχει από καλύτερες θέσεις στην αναδιανομή της εξουσίας στο νέο κράτος· στο πλαίσιο αυτό οι αφομοιωμένοι στο νέο κοινωνικό σχηματισμό πρώην οπλαρχηγοί τείνουν να υπερτονίζουν, στα απομνημονεύματά τους, τον αντιστασιακό ρόλο και την κοινωνική θέση των κλεφταρματολών στην οθωμανική περίοδο, πρακτική που συμβάλλει στην αύξηση του προσωπικού και κοινωνικού τους κύρους στην πολιτική διαπάλη¹⁴. Οι φτωχότεροι δε από τους αγωνιστές, όσοι, όχι μόνο δεν κατάφεραν να αναβαθμίσουν τη θέση τους κατά την διάρκεια του αγώνα, αλλά έχασαν και τα προνόμια που είχαν στο οθωμανικό σύστημα, επιδιώκουν μέσα από την συγγραφή τέτοιων κειμένων την είσοδο στον κρατικό μηχανισμό ή την πρόσκτηση σύνταξης¹⁵

Δεύτερη βασική πηγή για τον κλεφταρματολισμό θεωρήθηκαν τα δημοτικά τραγούδια που αναφέρονται σ' αυτούς και ονομάστηκαν κλέφτικα. Οι κίνδυνοι που ενέχει η χρήση των κλέφτικων ως ιστορικών πηγών είναι πολλαπλοί.¹⁶ Συχνά θεωρήθηκαν άμεσα και αδιαμεσολάβητα τεκμήρια της εθνικής και λαϊκής αντίστασης στον κατακτητή, ως αναλλοίωτη στο χρόνο και αδιαμεσολάβητη έκφραση των εθνικών πόθων, της λαϊκής κουλτούρας και ψυχολογίας. Ωστόσο αυτή η προσέγγιση εγείρει πολλαπλά προβλήματα και ενστάσεις. Τα κλέφτικα τραγούδια, από τη φύση τους, αποτελούν μυθολογική έκφραση της πραγματικότητας, υπακούουν σε καθορισμένους εκφραστικούς τύπους, ενώ ο ιστορικός πυρήνας είναι αδύνατος και σταδιακά υποχωρεί έναντι του μύθου προϊόντος του χρόνου· συχνά, όμως, ο μύθος που εκφράζεται στα κλέφτικα εκλαμβάνεται από τους μελετητές ως κοινωνική πραγματικότητα¹⁷. Επιπλέον τα κλέφτικα δεν εκφράζουν αδιαφοροποίητα και στον ίδιο βαθμό όλες τις κοινωνικές ομάδες του αγροτικού χώρου (κλεφταρματολούς, κτηνοτρόφους, αγρότες κ.λ.π.), όπως θεωρείται συνήθως.¹⁸ Αντίθετα τα κλέφτικα εκφράζουν κατά κύριο λόγο τον κόσμο και τα ιδεώδη των κλεφταρματολών. Επειδή οι τελευταίοι

---

¹⁴Για το λόγο των απομνημονευμάτων της περιόδου βλ. Ασδραχάς 1957, Φενερλή 1977, Θεοτοκάς 1985, Ροτζώκος 1994, Λιάτα 1995, Ροτζώκος 1999.

¹⁵Είναι πλήθος τα σύντομα κείμενα απομνημονευματικού χαρακτήρα που δημοσιεύονται στις εφημερίδες και τον περιοδικό τύπο της εποχής και η πληθώρα των απαντήσεων και ανταπαντήσεων που προκαλούν, κείμενα τα οποία ο τύπος δημοσιεύει με προθυμία λειτουργώντας στο πλαίσιο δημιουργίας ενός corpus κειμένων "διάσωσης" και παραδειγματικής λειτουργίας του εθνικού παρελθόντος. Πλήθος είναι επίσης αντίστοιχα κείμενα τα οποία οι αγωνιστές κατέθεσαν στις αρχές και με τα οποία ζητούν αποκατάσταση από το κράτος, στο όνομα της συμμετοχής τους στους αγώνες του έθνους· τα κείμενα αυτά απόκεινται στο Αρχείο Αγωνιστών της Εθνικής Βιβλιοθήκης.

¹⁶Η καλύτερη κριτική ανάλυση της αξιοπιστίας των κλέφτικων τραγουδιών ως ιστορικών τεκμηρίων, που γνωρίζω, καθώς και των ιδεολογικών και πολιτικών όρων που οδήγησαν στη συλλογή και τη χρήση τους από τις εθνικές ιστοριογραφίες είναι του Adanir [1982, 48-54]. Πρβλε R. Van Boeschoten 1991α, R. Van Boeschoten 1991β.

¹⁷Adanir 1982, 49-50· Van Boeschoten 1991α, 99-102· Blok 1972, 500-501· Πολίτης 1999β, 18.

¹⁸Για μια κριτική στην παραδοσιακή αυτή άποψη και ανάλυση των κοινωνικών ομάδων που εκφράζουν τα κλέφτικα βλ. Van Boeschoten 1991β, 18-20· Πολίτης 1999β, 18-19.

προέρχονται από τους κτηνοτρόφους και διατηρούν στενές σχέσεις με αυτούς, καθώς και στο βαθμό που ο τρόπος ζωής τους έχει πολλά κοινά στοιχεία με αυτόν των κτηνοτρόφων, τα κλέφτικα τραγούδια αποδίδουν ένα μεγάλο μέρος των ιδεωδών και της ζωής των κτηνοτρόφων. Οι συνθήκες ζωής των κοινωνικών ομάδων του ορεινού χώρου (ληστές, πολεμικές ομάδες, κτηνοτρόφοι) διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό από αυτές των γεωργών της πεδιάδας και κατά συνέπεια είναι περιορισμένες και οι αξίες που μοιράζονται· στην πραγματικότητα τα κλέφτικα, από τη ζωή και τις αξίες των γεωργών και του κάμπου, εκφράζουν μόνον εκείνα τα στοιχεία που είναι κοινά σε όλο το φάσμα μιας παραδοσιακής προκαπιταλιστικής αγροτικής κοινωνίας. Το ότι τα κλέφτικα εκφράζουν κυρίως τους ίδιους τους κλέφτες ενισχύεται από την ταυτότητα των τραγουδοποιών: όπως υποστηρίζει ο Adanir τα κλέφτικα τραγούδια δεν προέρχονται από συλλογική και ανώνυμη παράδοση αλλά συνήθως γράφονταν κατά παραγγελία από κάποιον "επαγγελματία" τραγουδοποιό, ή από τους ίδιους τους κλέφτες-χαϊντούκους¹⁹. Γνωρίζουμε ορισμένους κλεφταρματολούς που έγραφαν οι ίδιοι τραγούδια: ο Μακρυγιάννης, ο Θ. Κολοκοτρώνης, ο Θ. Γρίβας²⁰. Όλα τούτα υποδεικνύουν ότι τα κλέφτικα γράφτηκαν από- και εξέφρασαν με πιστότητα μόνον τους ίδιους τους κλεφταρματολούς και συχνά τους αρχηγούς τους, ανεξαρτήτως αν τραγουδήθηκαν από ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. Άλλωστε δεν είναι γνωστή η έκταση της διάχυσης τους σε ευρύτερα αγροτικά ή λόγια και αστικά στρώματα κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας και προ της δημιουργίας της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στα τέλη του 18^{ου} αιώνα²¹. Η ευρύτατη απήχηση τους στον 19^ο αιώνα θα πρέπει να συνδεθεί και με την ανασηματοδότηση τους από τους μελετητές του 19^{ου} αι. αλλά και από όσους τα τραγουδούν σε υστερότερες της δημιουργίας τους εποχές ώστε να εκφράζουν τις νέες κοινωνικές αξίες· για παράδειγμα ο θαυμασμός της παλικαριάς που αποτελεί τυπικό στοιχείο των κλέφτικων τραγουδιών ανασηματοδοτείται ως πόθος για την λευτεριά και ως έκφραση εθνικής αντίστασης.²² Ένα άλλο πρόβλημα σχετίζεται με την χρονολογική αναφορά των κλέφτικων: ενώ δηλαδή θεωρείται ότι εκφράζουν ολόκληρη την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, από την ανάλυση τους προκύπτει ότι αναφέρονται σε πρόσωπα και γεγονότα του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνων. Η άρρητη παραδοχή ότι η ιστορική πραγματικότητα και ακόμη περισσότερο οι συνθήκες ζωής και η κουλτούρα των αγροτικών λαϊκών στρωμάτων μένουν αναλλοίωτα κατά την διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας ή έστω αλλάζουν με πολύ αργούς ρυθμούς οδήγησε στο να θεωρούνται τα κλέφτικα, παρά τον χρονικό εντοπισμό τους,

¹⁹ Adanir 1982, 51. Σύμφωνα με τον Α. Πολίτη, τα κλέφτικα αποτελούν ένα είδος αυλικής ποίησης με την οποία οι οπαδοί υμνούν τις αρετές του αρχηγού [βλ. Α. Πολίτης 1999γ, 33· πρβλε και Α. Πολίτης 1981, μ'-μα'].

²⁰ Ν. Πολίτης 1925, 32-37. Ειδικότερα για τον Μακρυγιάννη βλ. Ασδραχάς 1957, λγ'-λδ', 562-565.

²¹ Σύμφωνα με χειρόγραφη μαρτυρία του Fauriel καταγραμμένη στην Τεργέστη στα 1824, τα δημοτικά τραγούδια "οι καθώς πρέπει Έλληνες δεν τα ξέρουν καθόλου ... και οι φουκαράδες που τα ξέρουν είναι κάτι πρόσφυγες χωμένοι σε πανάθλιες τρώγλες ...", ενώ "... τα κοροϊδεύουν όλοι οι καθώς πρέπει του έθνους τους ..." [εννοείται του ελληνικού έθνους]- παρατίθεται στο Α. Πολίτης 1994, 44. Βλ. και Α. Πολίτης 1984, 265-267 όπου αναφέρεται ότι οι Έλληνες του Παρισίου αντιμετώπισαν με αδιαφορία την έκδοση της συλλογής του Fauriel, καθώς και ότι ήξεραν να τραγουδούν μόνο αστικά τραγούδια.

²² Adanir 1982, 50.

προνομιακοί μάρτυρες για ολόκληρη την οθωμανική περίοδο.²³ Παράλληλα θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συλλογή δημοτικών τραγουδιών άρχισε λίγο πριν την επανάσταση, ενώ ο κύριος όγκος τους συνελέγη μετά από αυτήν. Οι συλλέκτες είναι είτε ξένοι που έχουν ήδη ενσωματωμένη την εθνική ανάγνωση του κόσμου, είτε έλληνες λόγιοι που λειτουργούν στο πλαίσιο της υπό διαμόρφωση νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας. Οι προαναφερόμενοι χρονικοί περιορισμοί στη συλλογή των κλέφτικων υποδεικνύουν ότι το δείγμα των κλέφτικων τραγουδιών που έχουμε προέρχεται από τα τραγούδια που για διάφορους λόγους διατηρήθηκαν τον 19^ο αιώνα ενώ έχει χαθεί οριστικά ένας πολύ ευρύτερος όγκος τραγουδιών· επιπλέον εξηγούν γιατί τα τραγούδια που συνελέγησαν είναι στην συντριπτική τους πλειοψηφία ελληνόγλωσσα ενώ υποαντιπροσωπεύονται τα αρβανίτικα και βλάχικα και απουσιάζουν εντελώς τραγούδια αναφερόμενα σε μουσουλμάνους κλέφτες. Είναι πιθανό, δηλαδή, οι συλλέκτες να επέλεξαν τα τραγούδια με βάση εθνικά κριτήρια, αποκλείοντας έτσι τραγούδια που δεν ταίριαζαν αισθητικά ή από άποψη περιεχομένου με την κυρίαρχη εικόνα του κλεφταρματολού – φορέα της εθνικής αντίστασης. Είναι γνωστές, άλλωστε, από συγκριτικές αναλύσεις παραλλαγών του ίδιου τραγουδιού, επεμβάσεις που έγιναν από τους συλλέκτες για την αισθητική, γλωσσική ή νοηματική βελτίωση τους, ή ακόμα και καθαρές λόγιες κατασκευές δημοτικοφανών τραγουδιών κατά το πρότυπο των πραγματικών κλέφτικων, τα λεγόμενα πλαστά.²⁴ Τέλος, σπανίζουν συγκριτικές μελέτες των κλέφτικων τραγουδιών από όλο τον βαλκανικό ή και γενικότερα τον οθωμανικό χώρο που θα επέτρεπαν την εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με τις ομοιότητες ή αποκλίσεις του φαινομένου. Όσες υπάρχουν συνήθως διακατέχονται από εθνική προκατάληψη και θεωρούν ανώτερα τα ελληνικά κλέφτικα από τα αντίστοιχα των άλλων Βαλκάνιων²⁵

Παράλληλα, όπως αναλύει ο Adanir, θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με ιδιαίτερη προσοχή και οι σύγχρονες της κλέφτικης δραστηριότητας πηγές της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας. Όσες προέρχονται από την οθωμανική διοίκηση απεικονίζουν μόνο την οπτική της εξουσίας και, εξαιτίας του υπηρεσιακού τους χαρακτήρα (αποφάσεις καδήδων, διαταγές αξιωματούχων), γράφονται πάντα για γεγονότα ή πράξεις στα οποία η οθωμανική εξουσία έχει ήδη αποδώσει ληστρικό χαρακτήρα. Αντίστοιχα η αλληλογραφία χριστιανών λογίων από τον χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις που παρουσιάζει την κατάσταση των χριστιανών και τις δυνατότητες της ένοπλης δράσης, έκπορεύονται από πολιτικούς στόχους που δίνουν τον τόνο στα κείμενα ή και διαστρέφουν σε μεγάλο βαθμό την περιγραφόμενη κατάσταση, υπερτονίζοντας, για παράδειγμα, την διάθεση των χριστιανών να ξεσηκωθούν ενάντια στους οθωμανούς, ή μεγαλοποιώντας τους αριθμούς

---

²³R. Van Boeschoten 1991α, 13-14.

²⁴Βλ. με προσοχή Πολίτης 1981, λς'-λθ', νζ'-νη'. Βλαχογιάννης 1935, 196-267.

²⁵Βλ. για παράδειγμα Ν. Πολίτης 1885. Για μια προσέγγιση απαλλαγμένη από την εθνική οπτική και που αναδεικνύει τα κοινά στοιχεία και το κοινό υπόβαθρο των κλέφτικων τραγουδιών των χριστιανών και των μουσουλμάνων βλ. Ε. Ζαχαριάδου 1995.

των ενόπλων χριστιανών (κλεφταρματολών) του οθωμανικού χώρου. Τέλος το περιεχόμενο και το ύφος των διπλωματικών εκθέσεων και των περιηγητικών κειμένων των Ευρωπαίων που περιγράφουν την κατάσταση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και την ζωή των χριστιανών προσδιορίζονται αφενός από την σύγκριση με την ιδεατή εικόνα των δυτικών κοινωνιών και αφετέρου από πολιτικούς στόχους όπως την πειθάρχηση των κοινωνικών τάξεων και την αποφυγή των κοινωνικών εντάσεων στη δύση μέσω της επίκλησης του οθωμανικού κινδύνου και τον υπερτονισμό του τυραννικού του χαρακτήρα.²⁶

Οι κλέφτες και οι αρματολοί από την άποψη της θέσης και του ρόλου τους στην οθωμανική κοινωνία αποτελούν απολύτως διαφορετικά και αντίθετα μεταξύ τους μορφώματα. Οι κλέφτες είναι οι κατεξοχήν εκτός νόμου²⁷ της οθωμανικής κοινωνίας· συγκροτώντας συμμορίες αποζούν από τη ληστεία, τις λεηλασίες, τους εκβιασμούς, τις απαγωγές. Οι αρματολοί είναι οι επιφορτισμένοι -ανάμεσα σε άλλες αρμοδιότητες- κυρίως με τη δίωξη των κλεφτών και την τήρηση της τάξης. Εξετάζονται, όμως, μαζί και συχνά συγγέονται στην ιστοριογραφία επειδή, τουλάχιστον κατά την τελευταία φάση της οθωμανικής αυτοκρατορίας (17^{ος} αι. κ.ε.), το ανθρώπινο δυναμικό, οι νοοτροπίες, οι τρόποι συγκρότησης και λειτουργίας, οι στόχοι και οι επιδιώξεις είναι κοινοί στους κλέφτες και τους αρματολούς, ενώ η εναλλαγή των φορέων των δύο ιδιοτήτων από τη μία στην άλλη είναι εξαιρετικά συχνή. Εξάλλου η ληστρική δραστηριότητα των κλεφτών αποτελεί τη βασική μέθοδο εκβιασμού της οθωμανικής εξουσίας για την απόδοση στους ίδιους της αρματολικής θέσης.

Αυτά ακριβώς τα κοινά χαρακτηριστικά και κυρίως η μετάβαση του κλέφτη σε θέση αρματολού μέσω της αποτελεσματικής ληστρικής πρακτικής του, επέτρεψαν στην εθνική ιστοριογραφία την διατύπωση και κυριαρχία ενός ερμηνευτικού σχήματος για την προέλευση των αρματολών που μετέτρεψε την ακολουθία των ρόλων του κλεφταρματολού και τον τρόπο της μετάβασης από φαινόμενο της τελευταίας φάσης της οθωμανικής κυριαρχίας σε ιστορική εξήγηση της εμφάνισης του αρματολικού θεσμού, μεταφέροντας την ταύτιση των δύο ιδιοτήτων σε παλαιότερη εποχή. Το σχήμα αυτό καταρρίφθηκε τις τελευταίες δεκαετίες όταν Τούρκοι και Έλληνες ερευνητές διαπίστωσαν παρουσία των αρματολών σε εποχή πολύ

---

²⁶Adanir 1982, 54-58.

²⁷Οι όροι "εκτός νόμου" και "παράνομος" όταν χρησιμοποιούνται στην περίπτωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας έχουν σχετικό περιεχόμενο και πάντως πολύ διαφορετικό από τη σημερινή σημασία τους, στο βαθμό που, συχνά ο νόμος ταυτίζεται με τις λιγότερο ή περισσότερο αυθαίρετες αποφάσεις του μονάρχη. Επιπλέον "παράνομες" πράξεις ασκούνται συστηματικά από το σύνολο των μελών της κοινωνίας (κυρίως βέβαια από όσους διαχειρίζονται εξουσία) τουλάχιστον κατά την ύστερη περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, (17ος αι. κ.εξ.). Κατά συνέπεια οι όροι, κατ' αρχήν, δεν παραπέμπουν σε ένα σύνολο κωδικοποιημένων νόμων, αλλά στη σχέση του υποκειμένου με τους φορείς της εξουσίας. Βλ. με προσοχή Ν. Κοταρίδης 1993, 31 σημ. 13.

παλαιότερη από ότι θεωρείτο (ήδη από την εποχή του Ορχάν -μέσα 14^{ου} αι.) και την ανεξάρτητη από τους κλέφτες προέλευση του θεσμού²⁸.

Η προέλευση και οι αρχικές μορφές του αρματολικού θεσμού είναι από τις λιγότερο ερευνημένες θεματικές, αν και αποτελούν κλειδί για την κατανόηση της εξέλιξης του. Ωστόσο η διερεύνηση αυτής της θεματικής δεν πρέπει να γίνει αναδρομικά υπό το πρίσμα των μετέπειτα μορφών του, ως ένα είδος προϊστορίας και εισαγωγής σε αυτό που νοείται ως καθεαυτό αρματολισμός του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, αλλά αντίθετα πρέπει να θεωρείται αυτόνομα στο πλαίσιο της εξέλιξης της ιστορίας του βαλκανικού χώρου και των οθωμανικών θεσμών κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων αιώνων (15^{ος}-16^{ος}) της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

---

²⁸R. Anhegger 1940-1942, 286-289· Απ. Βακαλόπουλος ΙΝΕ, τ.Α΄, 264-268· Β. Σφυρόερας 1975β, 148· Ν. Σαρρής 1990, 497-498· Ν. Σαρρής 1997, 191-192.

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΝ 14^ο ΚΑΙ 15^ο ΑΙΩΝΕΣ

Οι αιώνες από τον 14^ο έως τον 16^ο είναι η περίοδος προώθησης των οθωμανών στη Βαλκανική χερσόνησο. Οι οθωμανοί βρίσκουν τη Βαλκανική σε σοβαρή οικονομική και δημογραφική ύφεση. Πρόκειται για φαινόμενα των οποίων οι ρίζες και οι απαρχές εντοπίζονται πολύ νωρίτερα, ήδη από τον 11 αιώνα: η σταδιακή επίταση του φεουδαλικού θεσμού, οι συχνές οικονομικές κρίσεις που συνίστανται σε νομισματική υποτίμηση, η αύξηση των τιμών των τροφίμων και η έλλειψη σιτηρών, η συνακόλουθη αύξηση της φορολογίας επιδεινώνουν σοβαρά τη θέση των καλλιεργητών. Η κατάσταση αυτή χειροτερεύει ακόμη περισσότερο τους 13^ο και 14^ο αιώνες εξαιτίας της ακαταστασίας που επιφέρει η διάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας το 1204. Στη θέση της ιδρύονται πολλαπλές ανεξάρτητες ή ημιαυτόνομες ηγεμονίες και κράτη τα οποία ελέγχονται από ντόπιους βαλκάνιους ηγεμόνες, από ισχυρές βυζαντινές οικογένειες και από οικογένειες ευγενών της Δύσης. Οι ηγεμονίες αυτές βρίσκονται σε διαρκείς εντάσεις και πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ τους με στόχο τη διατήρηση ή την επέκτασή τους και με αποτέλεσμα η επικράτεια και η ισχύς τους διαρκώς να μεταβάλλονται. Όπως είναι φυσικό οι εξελίξεις αυτές έχουν δυσμενείς επιπτώσεις στους καλλιεργητές είτε άμεσα λόγω των καταστροφών που προκαλούν οι μάχες και οι επιδρομές, είτε έμμεσα μέσω της αύξησης της φορολογίας και της επικρατούσας γενικής αστάθειας. Στις περιοχές μάλιστα που ελέγχονται από δυτικούς (Φράγκους, Βενετούς, άλλους Ιταλούς) επιβάλλονται δυτικοί φεουδαλικοί θεσμοί, οι οποίοι είναι εξίσου, αν όχι περισσότερο, δυσμενείς για τους καλλιεργητές από ό,τι οι αντίστοιχοι βυζαντινοί. Από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα η παρουσία των οθωμανών στη Βαλκανική αποτελεί έναν επιπλέον παράγοντα συμβολής στη γενικευμένη κατάσταση επιδρομών και πολέμου που χαρακτηρίζει την περιοχή. Τέλος η μαύρη πανώλης εμφανίζεται στη Βαλκανική από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα και εξής και, παρά το γεγονός ότι δεν φαίνεται να έχει τόσο ισχυρή ένταση και διάδοση όσο στη Δύση, επιφέρει κατά τόπους σοβαρά δημογραφικά και οικονομικά πλήγματα.

Οι προαναφερόμενες εξελίξεις προκάλεσαν γενική δημογραφική στασιμότητα και σε πολλές περιοχές σοβαρή δημογραφική μείωση, κυρίως κατά τον 14^ο και το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα.²⁹ Σε ορισμένες περιπτώσεις προκαλούν πραγματική ερήμωση όχι μόνο

---

²⁹Οι παλαιότερες απόψεις θεωρούσαν ότι σε όλο το διάστημα από τον 11ο έως και τον 15ο αιώνα η βαλκανική χερσόνησος εμφανίζει σταθερές πτωτικές τάσεις τόσο στην οικονομία όσο και στην δημογραφία. Ωστόσο νεότερες έρευνες δείχνουν ότι, παρότι πολλοί από τους παράγοντες που οδήγησαν στην δημογραφική συρρίκνωση και την οικονομική και πολιτική παρακμή των δύο τελευταίων αιώνων (κυρίως η ενδυνάμωση της αριστοκρατίας της γης και η υποβάθμιση των αγροτών εκ παραλλήλου με την νομισματική υποτίμηση και την αύξηση της φορολογίας) ξεκινούν από τον 11ο αιώνα, η περίοδος του 11ου και του 12ου και ως ένα βαθμό του 13ου αιώνων είναι συνολικά περίοδος οικονομικής και δημογραφικής άνθησης [βλ. A. Harvey 1997, ιδιαίτερα 89 κ.εξ., 395 κ.εξ.· A. Kazhdan - A. Wharton Epstein 1997, 60-67]. Μολονότι οι συνολικά αναπτυξιακές τάσεις αυτής της περιόδου δεν μπορούν να αμφισβητηθούν, είναι πιθανόν ότι δεν υπήρξαν ενιαίες και συνεχείς ούτε σε όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου ούτε σε όλη την έκταση των ευρωπαϊκών βυζαντινών επαρχιών. Στο δεύτερο μισό του 11ου αι. εμφανίζονται σημάδια σιτοδειών, οικονομικής κρίσης και δημογραφικής μείωσης [E. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου 1979, 205-207· A. Kazhdan - A. Wharton Epstein 1997, 61-62]. Ο D. Nicol, μελετώντας

μεμονωμένων χωριών αλλά και ευρύτερων περιοχών. Ένα παράδειγμα είναι χαρακτηριστικό: η οθωμανική απογραφή των καζάδων της ανατολικής Στερεάς Ελλάδος του 1466 παρουσιάζει πολύ χαμηλά ποσοστά πληθυσμού που ζει στην ύπαιθρο και μεγάλη συγκέντρωση πληθυσμού στις πόλεις, ώστε είναι δυνατόν να γίνει λόγος για ερήμωση της ενδοχώρας: ο πληθυσμός των χωριών του καζά Σαλώνων αποτελεί το 64% του συνόλου του πληθυσμού του καζά, της Θήβας το 67,5%, της Λαμίας το 75,5%, το ποσοστό του πληθυσμού των χωριών του καζά Αταλάντης είναι τόσο χαμηλό (26,5%) που μπορεί να εγείρει αμφιβολίες για την εγκυρότητα του. Μόνο η αναλογία του καζά Λειβαδιάς είναι περισσότερο φυσική για την εποχή (90% του πληθυσμού του καζά κατοικεί στα χωριά).³⁰ Μπορούμε να υποθέσουμε ότι και στην περιοχή της Αττικής η αναλογία πρέπει να είναι υπέρ της Αθήνας αν κρίνουμε από τον ασυνήθιστα υψηλό πληθυσμό που διατηρεί το 1520-30 η Αθήνα: τουλάχιστον 9.200 κάτοικοι³¹. Την ίδια περίοδο (15^{ος}-16^{ος} αιώνες) ο πληθυσμός των πόλεων σε περιοχές των κεντρικών Βαλκανίων δεν ξεπερνούσε το 8-10%³², ενώ τη δεκαετία του 1470 στους οικισμούς που βρίσκονταν κατά μήκος του δρόμου Βελιγραδίου-Σόφιας-Κωνσταντινούπολης τα νοικοκυριά των πόλεων αποτελούσαν το 20% του συνόλου των νοικοκυριών³³. Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι πληθυσμοί της υπαίθρου της ανατολικής Στερεάς κατέφυγαν στις πόλεις και ιδιαίτερα στις οχυρωμένες πόλεις όπου αισθάνονταν μεγαλύτερη ασφάλεια κατά τη διάρκεια μιας περιόδου (περίπου 1300-1460) στην οποία οι πολεμικές

αφηγηματικά κείμενα των μητροπολιτών Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου και Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη, εντοπίζει δραματική πληθυσμιακή μείωση στις περιοχές Ναυπάκτου και Αθηνών στα τέλη του 12ου και στο πρώτο μισό του 13ου αι., την οποία αποδίδει στην αύξηση των πειρατικών επιθέσεων από θαλάσσης. [D. Nicol 1976, 19]. Στη Θεσσαλία σημάδια οικονομικής επιδείνωσης και δημογραφικής μείωσης εντοπίζονται στο δεύτερο μισό του 13ου αι. [E. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου 1979, 205, 211· A. Harvey 1997, 405. Την ίδια εποχή έντονα φαινόμενα πείνας αναγκάζουν μεγάλο μέρος των Αλβανών να μεταναστεύσουν [A. Ducellier 1986, 31-32]. Πρόκειται για περιστασιακά φαινόμενα που δεν αναιρούν την συνολική κατεύθυνση μολονότι φαίνεται να προαναγγέλλουν την κρίση του 14ου αι.

³⁰Καρύδης-Kiel 1985, 1877. Ως πόλεις, εδώ, θεωρούνται οι πρωτεύουσες του καζά, παρά τον χαμηλό πληθυσμό και τον, κυρίως, αγροτικό τους χαρακτήρα (π.χ. η Λειβαδιά έχει 217 εστίες το 1466 δηλ. περ. 800-900 κατοίκους) διότι συνήθως έχουν οχυρωμένο κάστρο και φρουρά, σε αυτές εδρεύουν οι αξιωματούχοι της τοπικής οθωμανικής διοίκησης, και τέλος αποτελούν μικρά τοπικά κέντρα συγκέντρωσης και ανταλλαγής αγροτικών προϊόντων και παραγωγής βιοτεχνικών προϊόντων. Για την έννοια της οθωμανικής πόλης βλ. N. Τοντόροφ 1986, 45-48.

³¹Βλ. Barkan 1958, 35 ο οποίος παραδίδει 2.297 φορολογήσιμα νοικοκυριά με βάση τα δεδομένα οθωμανικής απογραφής. Ο αριθμός των κατοίκων υπολογίζεται με βάση τους συντελεστές ανά εστία που προτείνει ο Β. Παναγιωτόπουλος. Για την ίδια περίοδο (1529) οι Καρύδης-Kiel παραδίδουν ελαφρά διαφοροποιημένο αριθμό νοικοκυριών: 2.116 νοικοκυριά. [Καρύδης-Kiel 1985, 1867-1870]. Ο Barkan θεωρεί ότι σε κάθε πόλη κατοικούσε ένας ορισμένος αριθμός οθωμανών αξιωματούχων, οι οποίοι επειδή δε φορολογούνται δεν περιλαμβάνονται στις απογραφές· υπολογίζει ότι ο αριθμός τους ανέρχεται περ. σε 10% του φορολογήσιμου πληθυσμού. Μέ βάση αυτή την υπόθεση ο πληθυσμός της Αθήνας υπερέβαινε τις 10.000 κατοίκους το 1530. Αν και πράγματι οι οθωμανικές απογραφές θα πρέπει να υποτιμούν τον πληθυσμό των πόλεων, η αύξηση του κατά 10% είναι αυθαίρετη. Ο αριθμός, η σύνθεση κατά θρήσκευμα και οι λόγοι της μη φορολόγησης και μη συμπερίληψης ενός μέρους των κατοίκων στις απογραφές θα πρέπει να διαφέρουν από πόλη σε πόλη και από περιοχή σε περιοχή [πρβλε Δ. Καρύδης 1981, 207 και πίνακας XIV].

³²Καρύδης-Kiel 1985, 1876 (παραπέμπουν σε άρθρο του N. Todorov).

³³N. Τοντόροφ 1986, 74. Ας σημειωθεί ότι κατά μήκος αυτού του δρόμου είχαν αναπτυχθεί αρκετές και μεγάλες πόλεις λόγω της σημαντικής στρατιωτικής σημασίας της οδού αλλά και της διακίνησης του εμπορίου κατά μήκος της, με αποτέλεσμα να αναμένεται ο πληθυσμός των πόλεων να είναι αυξημένος σε σχέση με άλλες περιοχές.

συγκρούσεις, οι επιδρομές και η ληστεία υπήρξαν πολύ συχνά φαινόμενα στην περιοχή³⁴. Ωστόσο δεν πρόκειται μόνον για μετακίνηση των πληθυσμών της υπαίθρου προς τις πόλεις αλλά για γενική δημογραφική κάμψη, η οποία πλήττει και τις πόλεις σε μεγάλο βαθμό· αν και η οχύρωση των τελευταίων τις προφυλάσσει από τις συνεχείς καταστροφές των αλληπάλληλων επιδρομών, η έλλειψη διαφυγής μπορεί να προκαλέσει βαρέα πλήγματα σε περιπτώσεις επιτυχημένων επιδρομών ή στην εμφάνιση επιδημίας πανώλης: το 1380 μεγάλο μέρος των κατοίκων της Λειβαδιάς μεταναστεύει στη βενετική Εύβοια, φοβούμενο τις επιπτώσεις από την επικείμενη εισβολή των Ναβαρραίων· ένα μέρος από τους φυγάδες φαίνεται ότι επέστρεψε αργότερα (1381-82) όταν οι Ναβαρραίοι επικράτησαν σε ολόκληρο το δουκάτο των Αθηνών και αποκαταστάθηκε η τάξη³⁵. Για να γίνει αντιληπτό πόσο αραιοκατοικημένη ήταν η περιοχή είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Βοιωτίας για την οποία διαθέτουμε περισσότερα δημοσιευμένα στοιχεία: υπολόγισα ότι η πυκνότητα του χώρου που καλύπτουν οι καζάδες Θήβας και Λειβαδιάς (απο κοινού) το 1466 ήταν περ. 4,88 κάτοικοι ανά τετρ. χλμ. Αν αφαιρέσουμε τον πληθυσμό των πόλεων Λειβαδιάς και Θήβας, η πληθυσμιακή πυκνότητα της υπαίθρου μειώνεται σε 3,91 κατοίκους ανά τετρ. χλμ.³⁶. Η

³⁴Για την αποτελεσματικότητα των μεσαιωνικών οχυρωμένων πόλεων εναντίον εχθρικών εισβολέων και πολιορκητών βλ. J. Keegan 1997, 535-537· η σταδιακή βελτίωση και χρήση των πυροβόλων κανονιών από τα τέλη του 15ου αι. βαθμιαία μείωσε και τελικά εκμηδένισε την προφύλαξη που παρείχαν τα κάστρα και οι περιτειχίσεις των μεσαιωνικών πόλεων. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1397 οθωμανοί επιδρομείς πολιορκούν και καταλαμβάνουν την πόλη της Αθήνας αλλά δεν καταφέρνουν να καταλάβουν την Ακρόπολη και έτσι τελικά αποχωρούν. Η περίοδος 1300-1460 για την περιοχή της ανατολικής Στερεάς χαρακτηρίζεται από συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις, επιδρομές, αλλαγές κυριάρχων, ληστεία και επιδημίες πανώλης: από τον 13ο αι. και μέχρι το 1365 περ. επιδράμουν συχνά τουρκομανικά φύλα από τις ακτές της Μικράς Ασίας, το 1311 την περιοχή καταλαμβάνουν οι Καταλανοί οι οποίοι χαρακτηρίζονται άγριοι και αιμοχαρείς, το 1378/79 εισβάλλουν και αντικαθιστούν τους Καταλανούς στην κυριαρχία της περιοχής οι Ναβαρραίοι, από τα τέλη του 14ου αιώνα και έως το 1460 οι οθωμανοί επιχειρούν όλο και πιο συχνά επιδρομές με ορμητήριο τη Θεσσαλία και συχνά επιτυγχάνουν βραχύβιες καταλήψεις ορισμένων πόλεων, ενώ έχουν καταλάβει τη Φθιώτιδο-φοκίδα ήδη από το 1393-94, το 1388 ο φλωρεντίνος οίκος των Ατζαγιόλι καταλαμβάνει το δουκάτο της Αττικο-βοιωτίας, το 1394/5-1402/3 η Αθήνα περνά στην κυριαρχία των Βενετών, από την τρίτη δεκαετία του 15ου οι δούκες της Αττικο-βοιωτίας Ατζαγιόλι είναι υποτελείς στους οθωμανούς, το 1444-46 ο Δεσπότης του Μυστρά Κωνσταντίνος Παλαιολόγος εκστρατεύει στην περιοχή, καταλαμβάνει τη Θήβα και λεηλατεί τις περιοχές έως τη Λαμία και τα Άγραφα [για τα γεγονότα αυτά βλ. αναλυτικότερα Αλ. Σαββίδης 1993]: το 1342, 1372, 1374, 1388, 1422-1423, 1461 αναφέρονται οι κυριότερες επιδημίες πανώλης στην περιοχή [M. Kiel 1986, 772· K. Κωστής 1995, 317-320, 333-337]: στα τέλη του 14ου επισημαίνεται η δράση ληστρικών ομάδων στα ορεινά της Στερεάς [Απ. Βακαλόπουλος INE, Α', 196-197]: τουλάχιστον από το 1380 Αλβανοί νομάδες-κτηνοτρόφοι και πολεμιστές-μισθοφόροι εποικίζουν την ανατολική Στερεά [B. Παναγιωτόπουλος 1985, 78-81] Για την πρακτική της καταφυγής σε οχυρωμένους οικισμούς κατά τη διάρκεια πολεμικών εντάσεων βλ. Λαΐου-Θωμαδάκη 1987, 339, 342-343 για την περίπτωση της Μακεδονίας και Απ. Βακαλόπουλος INE, Α', 27 για την περίπτωση της Θεσσαλίας.

³⁵A. Ρουβίο υ Λιοκ 1981, 20-21.

³⁶Για τον υπολογισμό του πληθυσμού χρησιμοποιήσα τα στοιχεία που παρέχουν οι Καρύδης-Kiel [1985, 1877] πολλαπλασιάζοντας τις εστίες με έναν οικογενειακό συντελεστή (ορθότερα ενιαίος συντελεστής φορολογικής μονάδας) 4, τον οποίο προτείνει ο B. Παναγιωτόπουλος για τις χριστιανικές εστίες για αυτήν την περίοδο, ενώ για τις μουσουλμανικές αποδέχεται τον αριθμό 5 [B. Παναγιωτόπουλος 1985, 120-121]. Για την περιοχή της Βοιωτίας μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο μέσος συντελεστής θα μπορούσε να είναι ακόμη μικρότερος λόγω της σχετικά πρόσφατης εισόδου της περιοχής σε ειρηνική περίοδο, αλλά παράλληλα ίσως είναι μεγαλύτερος από 4 ειδικά για τις αλβανικές κτηνοτροφικές οικογένειες της περιοχής [πρβλ. τα στοιχεία που επεξεργάζεται η B. Ψιμούλη για την σουλιωτική οικογένεια στις αρχές του 19ου αι.: B. Ψιμούλη 1998, 193-201]. Πρόκειται για έναν συντελεστή που απορρέει από τη διάκριση των εστίων σύμφωνα με τις επιταγές του οθωμανικού φορολογικού συστήματος και δεν εκφράζει πραγματικά οικογενειακά μεγέθη, παρότι η οργάνωση των

πυκνότητα αυτή είναι πολύ χαμηλή συγκριτικά με ορισμένες άλλες πληθυσμιακές πυκνότητες: η πυκνότητα της ίδιας περιοχής, των καζάδων δηλαδή Λειβαδιάς και Θήβας, εκατό περ. χρόνια αργότερα, το 1570, υπερτριπλασιάζεται (15,78 κάτοικοι ανά τετρ. χλμ. συνυπολογιζόμενου του πληθυσμού των πόλεων και 12,62 αφαιρουμένου του πληθυσμού των πόλεων Θήβας και Λειβαδιάς)³⁷. Η Αγγ. Λαΐου-Θωμαδάκη υπολογίζει ότι η ύπαιθρος των περιοχών Χαλκιδικής και Θεσσαλονίκης, στο πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα, είχε πληθυσμιακή πυκνότητα 34,3 κατοίκους ανά τετρ. χλμ.³⁸ σε εποχή μάλιστα που ο πληθυσμός

φορολογουμένων κατά φορολογικές μονάδες είναι δυνατόν να επιδρά στη συγκρότηση της δομής της οικογένειας [B. Παναγιωτόπουλος 1985, 90-92 και σημ. 1]. Ο Σπ. Ασδραχάς υιοθετεί ως οικογενειακό συντελεστή τον αριθμό 4,14 [Σπ. Ασδραχάς 1978, 49, 282 σημ. 28]. Θεώρησα ως έκταση της περιοχής την έκταση του σημερινού νομού Βοιωτίας (2.952 τετρ. χλμ.), διότι σύμφωνα με τον Ι. Γιαννόπουλο η έκταση των καζάδων Λειβαδιάς και Θήβας τον 18ο αι. ήταν ίδια με την σημερινή με την προσθήκη ενός νοητού τριγώνου που ορίζεται από την ευθεία των χωριών Δαδί (σήμερα Αμφίκλεια) και Ελάτεια στη βάση του τριγώνου και την κορυφή του Παρνασσού στην κορυφή του τριγώνου (περ. 200 τετρ. χλμ.). Την έκταση αυτή δεν την συνυπολόγισα για τον υπολογισμό της πυκνότητας της περιοχής: εάν την συνυπολογίσουμε η πυκνότητα πέφτει σε 4,57 (με τις πόλεις Λειβαδιά και Θήβα) και 3,66 (χωρίς τις πόλεις) κατοίκους ανά τετρ. χλμ. [Οι Καρύδης-Kiel θεωρούν την Αράχωβα (σήμερα στο νομό Βοιωτίας) ως χωριό του καζά Σαλώνων, αλλά τη Δεσφίνα (σήμερα στο νομό Φωκίδας) που βρίσκεται δυτικότερα της Αράχωβας ως χωριό του καζά Λειβαδιάς (Καρύδης-Kiel 1985, 1879-1880, 1885). Αυτές τις μικροδιαφορές που δεν φαίνεται να μεταβάλλουν ουσιωδώς τη συνολική έκταση των καζάδων δεν τις συνυπολόγισα.

Είναι πιθανόν ότι τα στοιχεία της καταστίχωσης δεν αποδίδουν τον πραγματικό πληθυσμό της περιοχής: πιθανόν άγνωστος αριθμός πληθυσμού διέφυγε της καταγραφής, παρόμοια νομάδες χωρίς σταθερό τόπο διαμονής ή που δεν βρέθηκαν στη Βοιωτία την εποχή της καταστίχωσης, ακόμη οι οθωμανοί αξιωματούχοι και στρατιωτικοί (χριστιανοί ή κυρίως μουσουλμάνοι) που δεν φορολογούντο δεν απογράφονταν συνήθως στα οθωμανικά τιμαριωτικά κατάστιχα, ενώ σε ξεχωριστά κατάστιχα καταγράφονταν συχνά και τα μέλη των ατάκτων στρατιωτικών σχηματισμών (π.χ. *mosellem*, αρματολοί, βλάχοι κ.λ.π., βλ. γι' αυτούς παρακάτω). Ο B. K. Ataman αναφέρει ότι οι τελευταίες κατηγορίες –αξιωματούχοι και στρατιώτες– συχνά καταγράφονταν στα *icmal tahrir defters* δηλ. τα συνοπτικά κατάστιχα ορισμένες από τις πηγές των Καρύδη-Kiel είναι αυτού του τύπου, ωστόσο οι συγγραφείς δεν αναφέρουν αν σε αυτά καταγράφονται τέτοιες κατηγορίες πληθυσμού· βλ. B. K. Ataman 1992, 192. Μία αναφορά των Καρύδη-Kiel για απουσία χωριών χαρακτηρισμένων ως *δερβενίων* στον καζά Σαλώνων το 1466 υποδεικνύει την πιθανότητα να υπήρχε ειδικό κατάστιχο γι' αυτούς. Ωστόσο ο αριθμός όσων μένουν απολύτως αφορολόγητοι δεν πρέπει να υπερεκτιμηθεί (ειδικά στην περίοδο ακμής της αυτοκρατορίας, τον 16ο δηλ. αι.) και πάντως αυτή η κατηγορία πρέπει κατά πλειοψηφία να κατοικεί στις πόλεις και άρα να αφήνει ανεπηρέαστη την πυκνότητα της υπαίθρου. Επιπλέον το γεγονός ότι οι οθωμανικές απογραφές διενεργούνταν σε ένα εύρος χρόνου, που συχνά υπερέβαινε το έτος, αν και αδυνατεί να απεικονίσει στατικά-φωτογραφικά την κατανομή του πληθυσμού, πιθανόν εξουδετερώνει, ως κάποιο βαθμό, τους κινδύνους μη καταγραφής πληθυσμών λόγω πιθανής μετακίνησης τους. Ορισμένοι ιστορικοί που έχουν ασχοληθεί με τη δημογραφική ιστορία, έχουν προτείνει διαφορετικά ποσοστά για το σύνολο όσων δεν καταγράφονται στα *tahirs*: ο Barkan τους υπολογίζει σε περ. 10% του καταγεγραμμένου πληθυσμού [Δ. Καρύδης 1981, 207], ο Cook σε 20-25% [M. A. Cook 1972, 13, 54], ο Koder υποθέτει ότι ο συνολικός πληθυσμός της κοιλάδας της Δρόπολης είναι κατά 20-28% μεγαλύτερος από τον καταγεγραμμένο [J. Koder 1982, 30]. Εάν προσθέταμε στον πληθυσμό που παραδίδεται από τους Καρύδη-Kiel ένα 20% η πληθυσμιακή πυκνότητα της περιοχής θα ανερχόταν σε 5,86 κάτοικοι ανά τετρ. χλμ., αριθμός που παραμένει πολύ χαμηλός. Εξάλλου, ό,τι ενδιαφέρει είναι τάξεις μεγέθους και όχι απόλυτοι αριθμοί και στο βαθμό που όλες οι οθωμανικές απογραφές παρουσιάζουν τις ίδιες ελλείψεις, οι αναλογίες και οι συγκρίσεις είναι θεμιτές.

Για μια συνολική θεώρηση των αδυναμιών και των προβλημάτων που παρουσιάζουν οι οθωμανικές καταστίχώσεις (*tapu tahrir defterleri*) ως πηγές της δημογραφικής ιστορίας βλ. B. K. Ataman 1992. Πρβλε H. Lowry 1977, 248 κ.εξ., και M. A. Cook 1972, 12-13, 52-55.

³⁷Ο υπολογισμός έγινε όπως αναφέρεται στην προηγούμενη υποσημείωση. Αν στην έκταση της περιοχής Θήβας-Λειβαδιάς συνυπολογιστεί το τρίγωνο Αμφίκλειας-Ελάτειας-Παρνασσού, η πληθυσμιακή πυκνότητα μειώνεται σε 14,76 κατοίκους ανά τετρ. χλμ. συνυπολογιζόμενου του πληθυσμού των πόλεων Θήβας-Λειβαδιάς και 11,81 χωρίς τον πληθυσμό των πόλεων, αλλά και πάλι εμφανίζεται υπερτριπλασιασμένος.

³⁸Λαΐου-Θωμαδάκη 1987, 65. Ο J. Koder θεωρεί ότι η Λαΐου έχει υποτιμήσει την έκταση και άρα έχει υπερτιμήσει την πυκνότητα [J. Koder 1982, 30]. Ο N. Kondov, σε μελέτη-του του 1968 υπολογίζει την

εμφανίζει σταδιακή μείωση λόγω οικονομικής κρίσης και πολέμων. Ο J. Koder υπολογίζει ότι η πυκνότητα της περιοχής της κοιλάδας της Δρόπολης στη νότιο Αλβανία είναι μεταξύ 11 και 15 κατοίκων ανά τετρ. χλμ.³⁹ Το 1530 περ. η Πελοπόννησος έχει πυκνότητα 9,75 κατοίκους ανά τετρ. χλμ.⁴⁰ Ο Δ. Ανωγιάτης-Πελέ υπολογίζει την πληθυσμιακή πυκνότητα της περιοχής Φωκίδας-Βοιωτίας, την πρώτη εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα, σε 9,8 κατοίκους ανά τετρ. χλμ., με βάση πληθυσμιακές εκτιμήσεις του Πουκεβίλ⁴¹. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι η Βοιωτία, με την κοιλάδα του Κηφισού και την πεδιάδα της Κωπαΐδας, είναι από τις πιο εύφορες περιοχές της ανατολικής Στερεάς, οι πόλεις της υπήρξαν σημαντικά κέντρα κατά τη μεσαιωνική περίοδο, ενώ και κατά τη διάρκεια της οθωμανικής βρίσκονται πάνω στον συγκοινωνιακό άξονα Πελοποννήσου-Αθήνας-Θεσσαλονίκης, στοιχεία με βάση τα οποία κανείς θα ανέμενε υψηλό πληθυσμό στην περιοχή· αντιθέτως η χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα της περιοχής δεν πρέπει να επαρκούσε για την καλλιέργεια των γαιών και κατά συνέπεια μεγάλες εκτάσεις της Βοιωτίας θα πρέπει να έμειναν ακαλλιέργητες, χέρσες ή να μετατράπηκαν σε λιβάδια. Όπως αναφέρει ο περιηγητής Chesneau το 1457 για τις περιοχές που βρίσκονται στο δρόμο Ισθμού-Μεγάρων-Θήβας-Χαλκίδας: "αυτή η χώρα είναι τόσο έρημη, ώστε για όποιον τη βλέπει τώρα είναι σχεδόν απίστευτο ότι υπήρξε τόσο εύφορη και τόσο ζακουστή ... Όσο για μένα δεν είδα καθόλου πιο τραχιά και ξερή ούτε πιο γεμάτη από δάση και πουρνάρια, απ' ότι είναι τώρα"⁴².

Παρόμοια εξέλιξη παρατηρήθηκε και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου: αν και για τις περισσότερες δεν υπάρχουν διαθέσιμα ποσοτικά στοιχεία, οι αφηγηματικές πηγές της περιόδου μιλούν για ερήμωση του αγροτικού χώρου. Στη Θράκη μετά τους εμφυλίους του πρώτου μισού του 14^{ου} αιώνα η αγροτική παραγωγή είχε μειωθεί πολύ, οι αγρότες

πυκνότητα του πληθυσμού της Μακεδονίας τον 14ο αι. σε 15 κατοίκους ανά τετρ. χλμ. [παρατίθεται στο Λαΐου-Θωμαδάκη 1987, 66]· πρβλε Α. Ducellier 1986, 25-26 και σημ. 20. Πάντως ο πληθυσμός της Μακεδονίας θα πρέπει να υπέστη μεγαλύτερη μείωση μετά τα μέσα του 14ου αι. [βλ. Λαΐου-Θωμαδάκη 1987, 340-341]

³⁹Το άνοιγμα οφείλεται στον άγνωστο συντελεστή ατόμων ανά νοικοκυριό, τον οποίο ο Koder πιθανολογεί ανάμεσα σε 3,5 και 5 άτομα ανά φορολογούμενο νοικοκυριό (οπότε με συντελεστή 4 η πυκνότητα ανέρχεται σε περ. 12-12,5 κατοίκους ανά τετρ. χλμ.). Με βάση τα πληθυσμιακά στοιχεία της απογραφής, η πυκνότητα υπολογίζεται από τον Koder ανάμεσα σε 8,35 και 12,04 κατοίκους ανά τετρ. χλμ. (με συντελεστή 4 η πυκνότητα είναι περ. 9,6 κάτοικοι). Ωστόσο ο Koder θεωρεί ότι ένα μέρος του πληθυσμού δεν φαίνεται στην απογραφή είτε γιατί δεν καταγράφηκε καθόλου, είτε γιατί ίσως καταγράφηκε σε άλλη κατηγορία του καταστίχου (π.χ. κληρικοί, νομάδες), ενώ για έναν αριθμό χωριών δεν είχε στοιχεία. Έτσι πιθανολογεί ως πιο ρεαλιστική μια πυκνότητα της τάξεως 11-15 κατοίκων ανά τετρ. χλμ. [J. Koder 1982, 29-30].

⁴⁰Ο υπολογισμός της πυκνότητας όπως παραπάνω. Για τα πληθυσμιακά δεδομένα βλ. Ο. Barkan 1958, 32· για τον μέσο συντελεστή εστίας βλ. Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 120-121· η οθωμανική κυριαρχία στην Πελοπόννησο, εκείνη την εποχή, δεν περιελάμβανε τη Μονεμβασία και το Ναύπλιο με τη νοτιοανατολική περιοχή του σημερινού νομού Αργολίδας, την οποία υπολόγισα πάνω από 500 τετρ. χλμ., ενώ η συνολική έκταση της Πελοποννήσου είναι 21.379 τετρ. χλμ. Για μεγαλύτερη ασφάλεια θεώρησα ότι η έκταση της οθωμανικής Πελοποννήσου το 1530 ανερχόταν στον στρογγυλό αριθμό των 21.000 τετρ. χλμ.

⁴¹Δ. Ανωγιάτης-Πελέ 1985, 6. Η ορεινή περιοχή της Φωκίδας, γενικά πιο αραιοκατοικημένη, θα πρέπει να μειώνει την μέση πυκνότητα των δύο περιοχών.

⁴²Παρατίθεται στο Απ. Βακαλόπουλος INE, Β', 96. Πρβλε όμως την κριτική που ασκεί στην αξιοπιστία του Chesneau ο Δ. Καρύδης [1981, 46].

αδυνατούσαν να καταβάλουν τους φόρους και η περιοχή έμοιαζε με έρημο⁴³. Η ίδια η Κωνσταντινούπολη είχε χάσει το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της: από ένα εκατομμύριο κατοίκους στις μέρες της ακμής της είχε πέσει στις 50.000-100.000 κατοίκους στον 15^ο αιώνα⁴⁴. Δημογραφική κάμψη παρουσιάζεται, ακόμα, στη Μακεδονία⁴⁵, τη Θεσσαλία, την Ήπειρο⁴⁶ και τη Πελοπόννησο⁴⁷, κυρίως γύρω στα μέσα του 14^{ου} αιώνα, μετά δηλ. τους βυζαντινούς εμφυλίους πολέμους, τη σερβική επέκταση στη βόρεια και κεντρική Ελλάδα και την εμφάνιση της πανώλης στα 1347 η οποία πλήττει ευρύτατες περιοχές (κυρίως τα παράλια) από την Κωνσταντινούπολη και τη Μακεδονία έως τη Πελοπόννησο. Σε παρόμοια συμπεράσματα καταλήγει η Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου μελετώντας την εξέλιξη των ερημωμένων χωριών του ελλαδικού χώρου: παρατηρεί ότι αυτά αυξάνονται σταδιακά από το τέλος του 13^{ου} αιώνα, γνωρίζουν κορύφωση στον 14^ο αιώνα και ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του και ακολουθεί σταδιακή μείωση τον 15^ο αι. Μάλιστα οι διακυμάνσεις αυτές αφορούν τόσο στο σύνολο των ελλαδικών περιοχών όσο και σε κάθε περιφέρεια χωριστά: πράγματι σε όλες τις περιφέρειες (Μακεδονία, Θεσσαλία, Ήπειρος-Αιτωλοακαρνανία, Πελοπόννησος) το μεγάλο κύμα εγκατάλειψης χωριών παρατηρείται στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα.⁴⁸ Όπως προκύπτει από τα ανωτέρω, τα πτωτικά δημογραφικά φαινόμενα εντοπίζονται κυρίως στον 14^ο αιώνα· κατά συνέπεια δεν θα πρέπει να αποδοθούν στις τουρκικές επιδρομές και στην οθωμανική κατάκτηση, όπως θεωρούσαν οι παλαιότεροι ιστορικοί⁴⁹, αλλά στην εύθραυστη δημογραφική ισορροπία της ύστερης βυζαντινής περιόδου κατά την οποία η συγκυριακή ένταση πολλαπλών φαινομένων (οικονομική κρίση, ένταση φεουδαλικών πιέσεων, πανώλης, εμφύλιοι πόλεμοι, επιδρομές Αλβανών, Σέρβων, Βουλγάρων, Καταλανών, Τούρκων κ.λ.π.) τον 14^ο αιώνα προκάλεσε δημογραφικές αλλαγές και πληθυσμιακή μείωση. Αντίθετα φαίνεται ότι οι οθωμανοί κατέκτησαν μεγάλο μέρος των περιοχών του ελλαδικού χώρου είτε με συνθήκη είτε χωρίς αντίσταση⁵⁰, στοιχείο που

---

⁴³G. Ostrogorsky 1981, 222. Πρβλ. Α. Λαΐου 1980β, 227.

⁴⁴Στ. Ράνσιμαν 1983, 68-69· G. Ostrogorsky 1981, 250.

⁴⁵Λαΐου-Θωμαδάκη 1987, 294-295· Α. Λαΐου 1980β, 226-228. Στο θέμα Θεσσαλονίκης, για το οποίο υπάρχουν περισσότερα ποσοτικά στοιχεία παρατηρούνται τα εξής: μείωση του μέσου όρου ατόμων ανά νοικοκυριό από 4,7 άτομα το 1300 περ. σε 3,67 το 1341, αλλαγή της δομής του πληθυσμού εις βάρος των νεότερων παραγωγικών ηλικιών, ερήμωση ορισμένων χωριών, φυγή και μετανάστευση των χωρικών, επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης των αγροτών.

⁴⁶Για τη Θεσσαλία και την Ήπειρο βλ. Λ. Βρανούσης 1965, 76· Β. Ψιμούλη 1998, 38-39, 68· D. Nicol 1997, 212.

⁴⁷B. Παναγιωτόπουλος 1985, 42-44, 63-69.

⁴⁸Ελ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου 1979, 205, 208-212. Για το χαμηλό δημογραφικό επίπεδο του ελλαδικού χώρου μετά τα μέσα του 14ου αι. πρβλ. Α. Ducellier 1986, 21.

⁴⁹Βλ. ενδεικτικά Απ. Βακαλόπουλος ΙΝΕ, τ. Α' - Β', σποράδην.

⁵⁰Ενδεικτικά χωρίς αντίσταση ή με συνθήκη, και άρα χωρίς να υποστούν εκτεταμένες καταστροφές και λεηλασίες, υπετάγησαν οι περιοχές Φάρσαλα, Δομοκός, Σάλωνα [βλ. Beldiceanu-Nasturel 1991, 103-104· Ηλ. Αναγνωστάκης 1985, 37-39, 85-86], Ιωάννινα [D. Nicol 1991, 283-286· Β. Ψιμούλη 1998, 62], Αττικο-Βοιωτία [βλ. Α. Σαββίδης 1993, 35-37· Μ. Kiel 1986, 772], το μέρος της Πελοποννήσου που ανήκε στον Δημήτριο Παλαιολόγο [Χρ. Μαλτέζου 1980, 290· Απ. Βακαλόπουλος ΙΝΕ, Α', 345], Άρτα, Αιτωλοακαρνανία [B. Ψιμούλη 1998, 62· D. Nicol 1991, 291-292, 296-297], Ναύπακτος [βλ. Χρονικό του Ιωαννίκιου Καρτάνου στο C. Hopf 1873, 268: "και ηυλέποντες οι Ναυπακτίταις τόσιν αρμάτα, επροσκύνησαν με τοιούτην συμφωνίαν, ότι

υποδεικνύει ότι δεν ήταν μόνον οι λεηλατικές πρακτικές των οθωμανών κατά τη στιγμή της κατάκτησης που έπληξαν δημογραφικά τον ελλαδικό χώρο αλλά αντιθέτως αυτός βρισκόταν ήδη σε οικονομική και δημογραφική υποχώρηση. Αν και οι οθωμανικές επιδρομές και λεηλασίες φαίνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις ενίσχυσαν τα δημογραφικά πλήγματα, στο πλαίσιο άλλωστε της ευρύτερης πολεμικής συγκυρίας, δεν αποτέλεσαν πουθενά τον μοναδικό ή και τον καθοριστικό παράγοντα της δημογραφικής ύφεσης.

να μηδέν δώσουν κανένα δώσιμον εις τρείς χρόνους, και έτζη επερίλαβαν την Ναύπακτον". πρβλε Ι. Χασιώτης 1974, 281-283].

ΜΕΤΑΚΙΝΟΥΜΕΝΟΙ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΣΤΗ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Η οικονομική και δημογραφική ύφεση συνδέεται με δύο αλληλένδετα φαινόμενα της περιόδου: αφενός την επέκταση της κτηνοτροφίας σε βάρος της γεωργίας και αφετέρου την ευρεία εξάπλωση των Αλβανών και Βλάχων στις ελλαδικές περιοχές.⁵¹ Η μείωση του αγροτικού πληθυσμού και η ανασφάλεια των συνθηκών ζωής είχε ως συνέπεια μεγάλο μέρος των γαιών να μένουν ακαλλιέργητες και να μετατρέπονται σε χέρσες ή λιβάδια με αποτέλεσμα να ευνοηθεί ιδιαίτερα η ανάπτυξη της κτηνοτροφίας βρίσκοντας ελεύθερες γαίες για χορτονομή και μειωμένη αντίσταση από τους γεωργούς οι οποίοι είτε είχαν εγκαταλείψει τις γαίες τους, είτε δεν είχαν τη δύναμη να αντισταθούν στην επέλαση των μετακινούμενων κοπαδιών.⁵² Η σχέση ανάπτυξης μεταξύ γεωργίας και κτηνοτροφίας είναι αντιστρόφως ανάλογη στην ιστορική τους διαδρομή: σε κανονικές συνθήκες η καλλιέργεια (ιδιαίτερα η σιτοκαλλιέργεια) μιας ορισμένης έκτασης γης (μέσου βαθμού ευφορίας) είναι περισσότερο παραγωγική από την άποψη της εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων σε σχέση με την παραγωγικότητα της ίδιας έκτασης όταν αυτή αποδίδεται στην κτηνοτροφία. Έτσι η γεωργική εκμετάλλευση μπορεί να καλύψει περισσότερες διατροφικές ανάγκες και να θρέψει μεγαλύτερους πληθυσμούς.⁵³ Σε περιόδους σχετικής ασφάλειας, ειρηνικής διαβίωσης και οικονομικής και δημογραφικής ανάπτυξης οι γαίες τείνουν να αποδίδονται στη γεωργική εκμετάλλευση, το κράτος και οι γαιοκτήμονες παρεμβαίνουν υπέρ της γεωργίας και οργανώνουν και ελέγχουν την κτηνοτροφία εξωβελίζοντας την στο περιθώριο των καλλιεργούμενων γαιών, περιορίζοντας τους βοσκοτόπους και ορίζοντας τους δρόμους πρόσβασης σε αυτούς και παράλληλα επιβάλλοντας αυξημένη φορολογία στην κτηνοτροφία, την ενοικίαση των βοσκοτόπων και το εμπόριο των κτηνοτροφικών προϊόντων· τα μέτρα αυτά τείνουν να μετατρέψουν τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους σε εδραίους καλλιεργητές και να περιορίσουν τον αριθμό όσων ασχολούνται με την κτηνοτροφία.⁵⁴ Οι

---

⁵¹ Παρόμοιες εξελίξεις οικονομικής κρίσης, δημογραφικής ύφεσης και επέκτασης και κυριαρχίας της νομαδικής κτηνοτροφίας στον αγροτικό χώρο παρατηρείται την ίδια εποχή και σε άλλες περιοχές: στη Μικρά Ασία στο διάστημα μεταξύ 11ου και 15ου αιώνα [βλ. Σπ. Βρυώνης 1996, 149-174, 220-224, 239-240], σε πολλές περιοχές της δυτικής Ευρώπης τον 14ο και 15ο αι. [J. Le Goff 1993, 153-156, 340· W. Rosener 1999, 127-147· S. Bernstein - P. Milza 1997, 223-231· Z. Τσιρπανλής 1996, 296-300· ειδικότερα για την δημογραφική μείωση βλ. D. Nicholas 1999, 573-577· C. Cipolla 1988, 198-199, 279-282]

⁵² Η Ε. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου εντοπίζει την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας σε βάρος της γεωργίας κυρίως στους 14ο-15ο αιώνες, [Ε. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου 1979, 212].

⁵³ M. Montanari 1997, 82· Β. Ψιμούλη 1998, 126.

⁵⁴ F. Adanir 1982, 60-61· M. Montanari 1997, 90-93· F. Braudel 1991-1998, Α', 104, 108, 111-112· M. Sivignon 1992, 417. Πρβλ. J. Le Goff 1993, 338 όπου αναφέρεται ότι το 1315, εποχή που η επέκταση των καλλιεργήσιμων γαιών έχει φτάσει στο όριο της, στο Τρεντίνο θεσπίζονται πρόστιμα για όσους διέρχονται με τα κοπάδια τους από καλλιεργημένες γαίες. Για αντίστοιχα φαινόμενα σε νεότερες περιόδους βλ. Αλ. Πολίτης 1985, 163-164, 168-170 (αναφέρεται στους 18ο και 19ο αιώνες)· Γ. Κολιόπουλος 1981, 48-50 (για τον 19ο αι.)· Δ. Ψυχογιός - Γ. Παπαπέτρου 1984 (για 19ο-20ο αι.) όπου ποσοτικά στοιχεία για την αντίστροφη σχέση ανάπτυξης της γεωργίας και υποχώρησης της κτηνοτροφίας. Για τον 20ο αι. βλ. ακόμη M. Sivignon 1992, 402-431· Β. Νιτσιάκος 1995, 65-78 όπου αναλύεται πως η παρέμβαση του ελληνικού κράτους και γενικότερες

αντιθέσεις μεταξύ κτηνοτρόφων και καλλιεργητών είναι ένα φαινόμενο διαχρονικό, εντείνεται όμως σε περιόδους δημογραφικής ανόδου και οδηγεί συχνά σε ανοιχτές συγκρούσεις, όταν οι γεωργοί προσπαθούν να αυξήσουν τις καλλιεργήσιμες γαίες και να περιορίσουν τις ζημίες από το πέρασμα των κοπαδιών κατά τη διάρκεια των εαρινών και φθινοπωρινών τους μετακινήσεων⁵⁵. Σε περιόδους όμως, οικονομικής και δημογραφικής ύφεσης, η κτηνοτροφία είναι δυνατόν να θρέψει αποτελεσματικότερα μικρές σχετικά πληθυσμιακές ομάδες⁵⁶ οι οποίες μπορούν να μετακινούνται κάθε φορά που εξαντλούν τους φυσικούς πόρους μιας περιοχής, ή που πιέζονται από άλλους παράγοντες (ισχυρότερους επιδρομείς⁵⁷, αναβάθμιση της ισχύος της τοπικής ή περιφερειακής εξουσίας, επιδημίες πανώλης κ.λ.π.), ενώ παράλληλα συμπληρώνουν τους πόρους από την κτηνοτροφία με μισθοφορικές και ληστρικές δραστηριότητες. Στο περιβάλλον της εκτεταμένης διοικητικής ακαταστασίας της περιόδου του ύστερου Βυζαντίου οι κτηνοτρόφοι είτε δεν πλήρωναν καθόλου ενοίκια για τις γαίες που χρησιμοποιούσαν ως βοσκότοπους είτε πλήρωναν πολύ χαμηλά ποσά⁵⁸. Αν και δεν υπάρχουν αριθμητικά στοιχεία για τα ενοίκια και τους φόρους αυτών των μετακινούμενων κτηνοτρόφων, το χαμηλό ύψος τους συμπεραίνεται έμμεσα από το γεγονός ότι συχνά εγκαθίσταντο σε νέους τόπους μετά από πρόσκληση των εντοπίων κυριάρχων οι οποίοι για να κάνουν ελκυστικότερη την πρόσκληση υπόσχονταν φοροαπαλλαγές, παραχωρήσεις γαιών και άλλα παρόμοια μέτρα. Τέτοιοι ευνοϊκοί όροι μνημονεύονται ρητά σε ορισμένες περιπτώσεις στις πηγές: το 1382 ο βασιλιάς της Αραγωνίας Πέτρος Γ', επικυρίαρχος του καταλανικού δουκάτου των Αθηνών, απαλλάσσει από φόρους για 2 χρόνια τους νεοφερμένους στην Αττική Αλβανούς κτηνοτρόφους οι οποίοι

εξελίξεις στον αγροτικό τομέα και την ύπαιθρο, κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου και μέχρι το 1970, οδήγησαν σε συρρίκνωση την ημινομαδική κτηνοτροφία: *πρβλε* J. Campbell 1974, 14-18 και A. Κουκούδης 1999, 30-31 ο οποίος αναφέρει μετανάστευση εκτός ελλαδικού χώρου ημινομάδων Βλάχων στο μεσοπόλεμο εξαιτίας της επιδείνωσης των οικονομικών συνθηκών.

⁵⁵F. Braudel 1991-1998, A', 107, 110

⁵⁶M. Montanari 1997, 63.

⁵⁷Αναφερόμενος κυρίως στο αραβοβυζαντινό σύνορο της μέσης βυζαντινής περιόδου, ο A. Harvey γράφει ότι σε περιοχές "που απειλούνταν από εξωτερικές επιδρομές η κτηνοτροφία ήταν η ασφαλέστερη μορφή αγροτικής δραστηριότητας, αφού τα κοπάδια μπορούσαν να οδηγηθούν σε ασφαλές μέρος όταν υπήρχε επείγουσα ανάγκη" [A. Harvey 1997, 247-248]. Όπως έχει ήδη αναφερθεί ο βαλκανικός χώρος την περίοδο 1200-1500 χαρακτηρίζεται από συνεχείς επιδρομές και πολεμικές συγκρούσεις.

⁵⁸Βλ. Β. Ψιμούλη 1998, 70-71, όπου υποστηρίζει ότι ο Κάρολος Τόκκος, στις αρχές του 15ου αιώνα, δεν προσπάθησε να επιβάλει πολιτικο-οικονομικούς καταναγκασμούς και έλεγχο στους Αλβανούς ημινομάδες κτηνοτρόφους της Ηπείρου και της Ακαρνανίας, περιοχές που βρίσκονταν υπό τη δικαιοδοσία του και στις οποίες είχαν εγκατασταθεί πολυάριθμα αλβανικά γένη που ασχολούνταν με την ημινομαδική κτηνοτροφία. Αλλά και μαρτυρίες παλαιότερων εποχών δείχνουν ότι οι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί συχνά διέφευγαν την καταβολή των νόμιμων φόρων: σε πρόσταξη του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α', που χρονολογείται στα 1184, αναφέρεται ότι αδίκως είχε επικρατήσει η συνήθεια να απαλλάσσονται από τα δασύματα οι Βλάχοι και οι Βούλγαροι κτηνοτρόφοι που έβοσκαν τα ζώα τους σε βοσκότοπους που ανήκαν στη μονή Αγ. Αθανασίου του Άθω και διατάσσεται, εάν αυτό συνεχιστεί, οι βοσκοί να εκδιωχθούν [A. Kazhdan - A. Wharton Epstein 1997, 446]. Αλλά και ακόμη παλαιότερα, στην καμπή του 11ου αι. (μεταξύ 1084-1111) οι μονές του Αγ. Όρους δεν εισέπρατταν την δεκάτη από 330 οικογένειες Βλάχων κτηνοτρόφων που είχαν εγκατασταθεί στον Άθω, με αντάλλαγμα την παροχή τυριού, γάλατος, μαλλιού και ζυμωτών. Ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α' Κομνηνός αντέδρασε και αφού δεν κατάφερε να επιβάλει την καταβολή της δεκάτης, διέταξε και εκδιώχθηκαν οι Βλάχοι από τον Άθω [A. Kazhdan - A. Wharton Epstein 1997, 444-445].

εγκαταστάθηκαν εκεί ύστερα από πρόσκληση του εκ των αρχόντων της Αθήνας νοτάριου Δημήτρη Ρέντη⁵⁹. το 1402 και το 1425 Αλβανοί της Αττικής εγκαθίστανται με πολύ ευνοϊκούς όρους στην Εύβοια προσκεκλημένοι από τις βενετικές αρχές του νησιού⁶⁰. κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του δουκάτου των Αθηνών από τους φλωρεντινούς Acciaiuoli (κυρίως στο διάστημα 1388-1435) Αλβανοί εγκαταστάθηκαν στην Αττική απολαμβάνοντας φοροαπαλλαγές και τη νομή διάφορων περιοχών⁶¹. Εξάλλου θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να επιβληθούν και να εισπραχθούν υψηλοί φόροι από πληθυσμούς που ήταν μετακινούμενοι και μπορούσαν ανά πάσα στιγμή, όταν δεν ικανοποιούνται από τη συμπεριφορά των αρχών, να μεταναστεύσουν σε άλλες περισσότερο πρόσφορες περιοχές.⁶² Μπορούσαν ακόμη να αποκρύπτουν μέρος του αριθμού των ζώων τους ή να διαπραγματεύονται τους όρους εγκατάστασης τους από θέσεις ισχύος στο βαθμό που επρόκειτο για ένοπλες ομάδες με ισχυρούς δεσμούς συνοχής στο εσωτερικό τους, δεσμούς οι οποίοι συντηρούνταν από την παραδοσιακή γεναρχική τους οργάνωση· μπορούσαν ακόμη να χρησιμοποιούν τα όπλα, που καταρχήν διατηρούσαν για την ασφάλεια τους και τη προστασία των κοπαδιών τους, σε ληστρικές δραστηριότητες, σε μισθοφορική στρατιωτική απασχόληση, ή ακόμη και για την υπεράσπιση των συμφερόντων τους. Η δυνατότητα συνεχούς μετακίνησης τους, η συγκρότηση τους σε μικρές ομάδες οι οποίες εγκαθίσταντο σε μικρούς οικισμούς με μέσο όρο 20-25 εστίες και ο διασκορπισμός τους σε περιοχές περισσότερο ορεινές και πάντως κυρίως στην ενδοχώρα των πόλεων και των παραλίων συνέβαλαν στη μείωση των επιπτώσεων της πανώλης σε αυτούς τους πληθυσμούς, η οποία έπληξε συγκριτικά περισσότερο τους πληθυσμούς των πόλεων, των παραλίων και των εδραία εγκατεστημένων γεωργών. Κατά συνέπεια, αν και η αφετηρία της μετατροπής αυτών των πληθυσμών σε ημινομάδες κτηνοτρόφους θα πρέπει να ήταν η οικονομική κρίση και η εύθραυστη δημογραφική τους ισορροπία, η δημογραφική τους συμπεριφορά κατά τη διάρκεια του νομαδικού σταδίου θα πρέπει να υπήρξε σχετικά πιο σταθερή από ό,τι των εδραίων γεωργικών πληθυσμών, αν και δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ιδιαίτερα ανθηρή.

Σε αυτές τις δημογραφικές και χωροταξικές μεταβολές φαίνεται να εδράζεται, ως ένα τουλάχιστον βαθμό, ο εθνικιστικός μύθος της καταφυγής των ελληνικών και ευρύτερα των βαλκανικών πληθυσμών στο βουνό κατά την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης με σκοπό την προστασία του από τον βάρβαρο εισβολέα – εθνικό εχθρό. Η δημογραφική αραίωση της

---

⁵⁹Καρύδης-Kiel 1985, 1890 σημ. 27· Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 80· Α. Ducellier 1994, 33· Κ. Μπίρης 1997, 88. Ας σημειωθεί ότι και ο Δ. Ρέντης είναι πιθανότατα αλβανικής καταγωγής. Για τον Δ. Ρέντη βλ. με προσοχή Κ. Μπίρης 1997, 82-87· Α. Rubio Y Lluch 1928.

⁶⁰Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 80· Α. Ducellier 1994, 35-36· Κ. Μπίρης 1997, 103-105, 111-113.

⁶¹Μ. Λαμπρυνίδης 1987, 7· Απ. Βακαλόπουλος ΙΝΕ, Α', 30-31· Αλ. Σαββίδης 1993, 41.

⁶²Σε πρόσταξη του 1184 του Ανδρονίκου Α' αναφέρεται ότι οι Κουμάνοι κτηνοτρόφοι "που ζουν στα Μογλενά ανέρχονται στο βοσκότοπο που ανήκει στο μοναστήρι [του Αγ. Αθανασίου του Άθω] και ονομάζεται Παζούγια, φτιάχνουν τα μαντριά για τα ζώα τους εκεί και τα βόσκουν ανενόχλητοι, χωρίς να δέχονται να πληρώνουν στο μοναστήρι για τα ζώα τους το φόρο της δεκατείας που της ανήκει" [Α. Kazhdan - Α. Wharton Epstein 1997, 445-446].

πεδιάδας και η αναζωογόνηση του βουνού από τους αυξανόμενους κτηνοτροφικούς πληθυσμούς ερμηνεύτηκε από τη ρομαντική εθνική ιστοριογραφία ως καταφυγή στο βουνό λόγω της βίας και των διωγμών του κατακτητή. Αυτή η εικόνα υποβοηθήθηκε από το γεγονός ότι λόγω των καιρικών συνθηκών οι ταξιδιωτικές περιηγήσεις, τα πολεμικά γεγονότα που αναφέρουν οι πηγές αλλά και πιθανότατα η πλειονότητα διοικητικών λειτουργιών όπως ίσως οι καταγραφές πληθυσμού (οθωμανικές καταστιχώσεις) διενεργούντο κατά τη διάρκεια της θερινής περιόδου, με αποτέλεσμα να αναπαράγουν κυρίως μια εικόνα που ανταποκρίνεται περισσότερο στην καλοκαιρινή χωροταξική κατανομή των πληθυσμών: την περίοδο αυτή οι νομάδες ή ημινομάδες κτηνοτρόφοι βρίσκονται στα ορεινά θερινά βοσκοτόπια και το βουνό εμφανίζει ένα πληθυσμιακό δυναμικό κατά πολύ ανώτερο της χειμερινής περιόδου.⁶³

Στον ελλαδικό χώρο, στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, ως μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι εμφανίζονται κυρίως οι Αλβανοί και οι Βλάχοι.⁶⁴ Οι Βλάχοι φαίνεται ότι προέρχονται από εκλατινισμένους πληθυσμούς των ρωμαϊκών χρόνων της βόρειας Βαλκανικής και του πέραν του Δουνάβειος χώρου. Απομονωμένοι κατά τη διάρκεια των σλαβικών εισβολών και της βουλγαρικής κυριαρχίας, εμφανίζονται για πρώτη φορά με την ονομασία "Βλάχοι" στις βυζαντινές πηγές του 10ου και 11^{ου} αιώνων, όταν οι αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας αποκαθιστούν τη βυζαντινή κυριαρχία στο εσωτερικό και στις βόρειες περιοχές της Βαλκανικής.

Το ζήτημα της προέλευσης των Βλάχων ενεπλάκη πολύ νωρίς στους εθνικούς μύθους και τους εθνικιστικούς ανταγωνισμούς των βαλκανικών κρατών, ιδιαίτερα της Ρουμανίας και της Ελλάδος. Οι πρώτες αντιπαραθέσεις διεξάγονται ήδη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ανάμεσα στον Βλάχο Γεώργιο Κ. Ρόζια και τον Κωνσταντίνο Κούμα.⁶⁵ Για την παρούσα εργασία το ζήτημα της προέλευσης των Βλάχων έχει σημασία στο βαθμό που συναρτάται με τους όρους, τις φάσεις, το εύρος και τα χαρακτηριστικά της διάδοσης της νομαδικής κτηνοτροφίας στη Βαλκανική και ιδιαίτερα στον ελλαδικό χώρο. Οι τρεις διαφορετικές απόψεις μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: α. οι Βλάχοι είναι απόγονοι Ρωμαίων αποίκων της ρωμαϊκής περιόδου (η παλαιότερη και πλέον παρωχημένη), β. είναι εκλατινισμένα φύλα των μεθοριακών περιοχών της αρχαίας Δακίας και Μοισίας των ρωμαϊκών χρόνων που απομονώθηκαν από το Βυζάντιο κατά τη διάρκεια των σλαβικών και βουλγαρικών επιδρομών και ενσωματώθηκαν

---

⁶³Πρβλ. Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 74.

⁶⁴Στα βόρεια Βαλκάνια αλλά ακόμη και στη Μακεδονία και τη Θράκη με την κτηνοτροφία ασχολούνται και οι Σλάβοι, όχι όμως αποκλειστικά. Ακόμη ως νομάδες κτηνοτρόφοι αλλά και ως μισθοφόροι πολεμιστές στην ύστερη βυζαντινή περίοδο παρουσιάζονται τα τουρκικά φύλα των Πετσενέγγων και των Κουμάνων, τα οποία όμως, επίσης, δεν εγκαθίστανται νοτιότερα της Μακεδονίας και της Θράκης. Τα φύλα αυτά αφομοιώνονται τελικά από τους εντόπιους πληθυσμούς και κατόπιν τους Τούρκους ώστε να μην εμφανίζονται στις πηγές μετά τον 15ο αιώνα [Αλ. Σαββίδης 1996, 64-82, 85-95· F. Adanir 1982, 60].

⁶⁵ Επισκοπήσεις και κριτική των διαφορετικών θέσεων βλ. σε Απ. Βακαλόπουλος INE, Α', 35-39· Α. Κουκούδης 1999, 19 κ.εξ· Ε. Werner 1969, 606· J. Campbell 1974, 3-6· G. Ostrogorsky 1981, 297-299· Ν. Ζιάγκος 1974, 232-250. Πρβλε με προσοχή τις διάφορες εργασίες του Α. Λαζάρου: ενδεικτικά βλ. τη συλλογή μελετημάτων του *Βαλκάνια και Βλάχοι*, Αθήνα, Φ. Σ. Παρνασσός, 1993.

ξανά στην αυτοκρατορία τους 10ο και 11^ο αι. με την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στη βόρεια Βαλκανική· από εκεί διασκορπίστηκαν στην υπόλοιπη Βαλκανική, γ. οι Βλάχοι της Ελλάδος είναι εκλατινισμένοι ελληνικοί πληθυσμοί του ελλαδικού χώρου, οι οποίοι υπηρετούσαν κυρίως ως φρουροί των οδικών αρτηριών και των ορεινών περασμάτων της ρωμαϊκής και βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αν και μου φαίνεται λιγότερο πιθανή η κυριαρχία και διατήρηση της λατινοφωνίας εν μέσω ισχυρής ελληνόφωνης κουλτούρας, είναι δυνατόν πληθυσμοί των δυτικών παραλίων της βαλκανικής χερσονήσου που διατηρούσαν περισσότερες επαφές με την ιταλική χερσόνησο να διατήρησαν ή και να ενίσχυσαν, με την πάροδο του χρόνου, τη λατινοφωνία τους, όπως φαίνεται ότι συνέβη με τους Μορλάκους Βλάχους της Δαλματίας. Ανεξάρτητα πάντως από την προέλευση τους, αυτό που κυρίως ενδιαφέρει είναι ότι τον 10ο αιώνα εμφανίζεται στις βυζαντινές πηγές η ονομασία "Βλάχοι" δηλωτική μιας διακριτής εθνοπολιτισμικής ομάδας της οποίας τα κύρια χαρακτηριστικά είναι η κυριαρχία του νομαδικού κτηνοτροφικού, ληστρικού-πολεμικού τρόπου ζωής, η έντονη κινητικότητα στο χώρο, η λατινογλωσσία και το χριστιανικό θρήσκευμα. Η ονομασία "Βλάχοι" αποδίδεται από τους συγγραφείς της εποχής αδιαφοροποίητα σε διάσπαρτους πληθυσμούς όλης της Βαλκανικής, χωρίς για παράδειγμα να επισημαίνονται διαφορές μεταξύ των Βλάχων της Βουλγαρίας και αυτών της Θεσσαλίας.⁶⁶

Η πρώτη σαφής μνεία Βλάχων στο νότιο βαλκανικό χώρο γίνεται από τον Ιωάννη Σκυλίτζη, ο οποίος αναφέρει Βλάχους στην περιοχή Καστοριάς-Πρεσπών το 976.⁶⁷ Φαίνεται ότι προέρχονται αρχικά από τις περιοχές της σημερινής βόρειας Σερβίας, Ρουμανίας, Βουλγαρίας⁶⁸ και βόρειας Θράκης· πολύ γρήγορα όμως διαχέονται σε όλη τη Βαλκανική.⁶⁹ Ήδη από τον 10ο αιώνα επισημαίνονται στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία⁷⁰. Από τον 12^ο αιώνα εμφανίζουν ισχυρές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις σε περιοχές του βόρειου και κεντρικού ελλαδικού χώρου (κυρίως στις ορεινές περιοχές Θεσσαλίας, Ηπείρου, νότιας

---

⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά Ν. Χωνιάτης 1835, 482: "... τους κατά τον Αίμον το όρος βαρβάρους, οί Μυσοί πρότερον ωνομάζοντο, νυνί δε Βλάχοι κικλήσκονται." και 841: "... τα Θετταλίας ... μετέωρα, ά νυν μεγάλη Βλαχία κικλήσκειται"]; πρβλ. το χρονικόν του Μορέως στο οποίο ονομάζεται Βλαχία η Θεσσαλία αλλά και η Βουλγαρία των αδελφών Ασάν.[Π. Καλονάρος, χ.χ, στ. 1033,1087].

⁶⁷ Γ. Σούλης 1953, 489-490.

⁶⁸ Στις πηγές της εποχής ο όρος Βουλγαρία περιλαμβάνει πολλές φορές μεγάλο μέρος της σημερινής Μακεδονίας. Για παράδειγμα όταν ο Βασίλειος Β΄ παραχώρησε στον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας το δικαίωμα να εισπράττει τον φόρο "κανονικόν" από όλους τους Βλάχους της Βουλγαρίας, η τελευταία πρέπει να περιλαμβάνει περιοχές της Μακεδονίας που μέχρι τότε ανήκαν στο βουλγαρικό κράτος που κατέλυσε ο Βασίλειος Β΄ [Α. Harvey 1997, 176].

⁶⁹ Από τις βυζαντινές πηγές βλ. Ι. Κεκαυμένος 1965, 74· Νικολούδης 1996, 126-128. Από τους σύγχρονους ερευνητές βλ. κυρίως S. Brezeanu 1976· P. Charanis 1976, 8, καθώς και τις απόψεις του J. Koder όπως παρατίθενται στο Α. Κουκούδης 1999, 126-128 (ο Κουκούδης παραπέμπει σε ανακοίνωση του J. Koder με τίτλο "Οι Βλάχοι αντιπρόσωποι του νομαδισμού στο Βυζάντιο" στο Συμπόσιο του Δήμου Βεροίας με θέμα "Οι Βλάχοι στην ιστορία του ελληνισμού, παρελθόν-προοπτικές", Βέροια 25-26 Ιουνίου 1994. Δεν μπόρεσα να εξακριβώσω εάν δημοσιεύτηκαν τα πρακτικά του συνεδρίου).

⁷⁰ Α. Κουκούδης 1999, 40, 86, 278· P. Charanis 1976, 8· D. Nicol 1976, 9, 11. Ο Ι. Κεκαυμένος αναφέρει ότι στα τέλη του 10ου αι. ο αυτοκράτορας έδωσε στον Νικουλιτζά "την αρχήν των Βλάχων της Ελλάδος" [Κεκαυμένος 1965, 96].

και δυτικής Μακεδονίας)⁷¹. Τον 13^ο αιώνα βρίσκονται στην Αιτωλοακαρνανία⁷². Τουλάχιστον από τον 13^ο αιώνα η περιοχή της Θεσσαλίας ονομάζεται Μεγάλη Βλαχία λόγω της δημογραφικής, πολεμικής και ίσως και κοινωνικής ισχύος των Βλάχων κατοίκων της.⁷³ Την ίδια εποχή οι περιοχές της Αιτωλοακαρνανίας και Ευρυτανίας αποκαλούνται Μικρή Βλαχία.⁷⁴ Από τον 11^ο έως τον 15^ο αιώνες στην ευρύτερη περιοχή της αρχιεπισκοπής Αχρίδας ανήκει επισκοπή με την ονομασία "Βλάχων Επισκοπή".⁷⁵ Από τον 12^ο αιώνα Βλάχοι επισημαίνονται στις σερβικές⁷⁶ και στις κροατικές περιοχές⁷⁷, ακόμη και στην Αλβανία⁷⁸. Αυτές οι βλαχικές μεταναστεύσεις και πληθυσμιακές συγκεντρώσεις, που εμφανίζουν ιδιαίτερη ένταση στους 12^ο και 13^ο αιώνες, θα πρέπει να συνδεθούν αφενός με τις δομικές ανακατατάξεις που παρατηρούνται στον αγροτικό χώρο τον 11^ο αιώνα (εισαγωγή και διάδοση της πρόνοιας, δημιουργία μεγάλων ιδιοκτησιών, συνακόλουθη επιδείνωση των συνθηκών ζωής των καλλιεργητών σε συνδυασμό με την εμφάνιση γενικότερης οικονομικής κρίσης) οι οποίες, σύμφωνα με την Ελ. Αντωνιάδου, προκαλούν ένα πρώτο κύμα δημογραφικής ύφεσης και ερήμωσης χωριών στο δεύτερο μισό του 11^{ου} αιώνα⁷⁹, και αφετέρου με την πολιτική αποσταθεροποίηση που προκαλεί η τέταρτη σταυροφορία και η δημιουργία πολλών αυτόνομων και σχετικά αδύνατων δυτικοευρωπαϊκών, βυζαντινών και βαλκανικών ηγεμονιών στο βυζαντινό χώρο.

Οι Αλβανοί εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο τον 14^ο αιώνα: αν και δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς εγκατεστάθηκαν, αλβανικά ποιμενικά φύλα εντοπίζονται στις αρχές του 14^{ου} αιώνα στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία· από τη δεκαετία του 1340 Αλβανοί της θεσσαλικής ομάδας περνούν την Πίνδο και εγκαθίστανται στην Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία, ενώ παράλληλα άλλες ομάδες περνούν από τον καθεαυτό αλβανικό χώρο στον βορείως των

---

⁷¹A. Κουκούδης 1999, 86, 131-2, 202-3, 278· G. Ostrogorsky 1981, 74· Π. Φουρικής 1931, 12-13 σημ.4. Πρβλ. A. Harvey 1997, 257.

⁷²A. Κουκούδης 1999, 44· Β. Δήμου 1992, 289-290.

⁷³A. Κουκούδης 1999, 40-44· A. Rubio Y Lluch 1981, 39· G. Ostrogorsky 1981. Ωστόσο, ήδη, από το 1160-70 περ. η ονομασία Βλαχία ως γεωγραφική περιοχή απαντά στον εβραίο περιηγητή Βενιαμίν από τη Τουδέλα και αφορά στην περιοχή βόρεια της Λαμίας, χωρίς όμως να διευκρινίζονται τα όρια της [M. Signer 1987, 68]. Σε επίσημα βυζαντινά κείμενα του 1198 και του 1204 αναφέρεται επαρχία Βλαχίας στην ευρύτερη περιοχή Θεσσαλίας [Γ. Σούλης 1953, 492· Δ. Ζακυθηνός 1941-1951, τ. 18, 42, τ. 21, 191· Α. Αβραμέα 1974, 37]. Στον 13ο και 14ο αι. η περιοχή μεταξύ Υπάτης και Γρεβενών (ευρύτερη περιοχή Θεσσαλίας) απαντά σε πολλαπλές και διαφορετικού τύπου πηγές ως Βλαχία ή Μεγάλη Βλαχία (ελληνικά, λατινικά και σερβικά έγγραφα, χρονικά κ.λ.π., βλ. Γ. Σούλης 1953, 492-496, Δ. Ζακυθηνός 1941-1951, τ. 18, 42-44). Ακόμη και στον 15ο αιώνα η Θεσσαλία αποκαλείται σε κείμενα της εποχής "εν Ελλάδι Βλάχια" ή απλώς "Βλαχία", βλ. Λ. Βρανούσης 1965, 74-79, 95, 98· G. Schiro 1975, 252, 256, 274, 280· Κ. Σάθας 1972, Γ', 319· Δ. Τσοποτός 1983, 50-51 όπου και απόσπασμα πατριαρχικής επιστολής του 1480.

⁷⁴Γ. Σούλης 1953, 494. Ο Π. Βασιλείου αναφέρει ότι ο χώρος των Αγράφων στα τέλη του μεσαίωνα ονομαζόταν "Ανω Βλαχία" [Π. Βασιλείου 1960, 32]. Ο Γ. Σφραντζής, που γράφει γύρω στα 1470, ονομάζει Μικρή Βλαχία την περιοχή της Ναυπάκτου [Γ. Σφραντζής 1990, 172].

⁷⁵A. Κουκούδης 1999, 202-203.

⁷⁶N. Beldiceanu 1967, 90-91.

⁷⁷F. Adanir 1982, 63.

⁷⁸B. Δήμου 1992, 288.

⁷⁹E. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου 1979, 206-208.

Ιωαννίνων ηπειρωτικό χώρο· Το 1360-61 Αλβανοί επιχειρούν επιδρομή στην περιοχή του Σπερχειού νότια της Υπάτης και της Λαμίας, το 1368 εντοπίζονται στα παράλια της Φωκίδας, το 1380-81 Αλβανοί έχουν ήδη εγκατασταθεί στην περιοχή της Υπάτης και του Σπερχειού, ενώ από το 1382 εγκαθίστανται στην Αττικοβοιωτία και το 1402 στην Εύβοια⁸⁰. Γύρω στα 1400 εγκαθίστανται μαζικά στην Πελοπόννησο⁸¹. Σε όλες τις προαναφερόμενες περιπτώσεις, μετά την πρώτη εγκατάσταση, οι Αλβανοί πυκνώνουν τη παρουσία τους με νέες μεταναστεύσεις κατά τη διάρκεια του 14^{ου} και του πρώτου μισού του 15ου αιώνα⁸². Παράλληλα οι Αλβανοί εξαπλώνονται στη Μακεδονία (κυρίως τη δυτική), το Μαυροβούνιο

---

⁸⁰B. Παναγιωτόπουλος 1985, 78-81· A. Ducellier 1994, κυρίως 20-36· B. Ψιμούλη 1998, 27-40· A. Rubio Y Lluch 1981, 41-42· Απ. Βακαλόπουλος ΙΝΕ, Α', 30, 197-198· Μαλτέζου 1980, 274. Ωστόσο η πρώτη παρουσία Αλβανών στο χώρο της Θεσσαλίας και δυτικής Μακεδονίας μπορεί, ίσως, να αναχθεί στον 13ο αιώνα: σε χρυσόβουλλο του Μανουήλ Κομνηνού (1141-1180) αναφέρονται ως υποκείμενοι της επισκοπής Σταγών (= Καλαμπάκας) Βλάχοι, Βούλγαροι και Αλβανίτες ιερωμένοι [παρατίθεται στο Π. Φουρικής 1931, 12-13 σημ. 4]. Παρόμοια η παρουσία δύο χωριών της Βοιωτίας με αλβανική ονομασία στο πρακτικό της ίδρυσης του μοναστηριού της Μακρυνίτσας του 1272 (Κάπρανα, Σκριπού) επιτρέπει να υποθέσουμε ότι Αλβανοί είχαν εγκατασταθεί στη Βοιωτία ήδη από τον 13ο αι. [Κ. Μπίρης 1997, 87]. Ωστόσο η ανυπαρξία άλλων αναφορών γι' αυτούς στις μεσαιωνικές πηγές υποδηλώνει ότι ο αριθμός τους πρέπει να ήταν μικρός και ότι πρέπει να πρόκειται όχι για πολεμικά γένη αλλά για αγρότες που ομαλά εντάχθηκαν και αφομοιώθηκαν στις μεσαιωνικές αγροτικές δομές της περιοχής. Η εγκατάσταση Αλβανών στην περιοχή της Αττικοβοιωτίας προ του 1380 επιβεβαιώνεται από την παρουσία του αλβανικής καταγωγής Δημήτρη Ρέντη ως νοτάριου στην καταλανική Αθήνα από το 1366. Ωστόσο το γεγονός ότι εμφανίζεται ως άτομο και όχι ως αρχηγός γένους, η κατοχή της θέσης του νοτάριου και η ανάλογη παιδεία που απαιτεί το αξίωμα και η ένταξη του στην άρχουσα τάξη της Αθήνας υποδηλώνουν ότι δεν μπορούμε να εντάξουμε την περίπτωση του Ρέντη στο τυπικό φαινόμενο της αλβανικής νομαδικής μετανάστευσης. Ωστόσο ας σημειωθεί ότι ο Ρέντης ηγείται στρατιωτικών δυνάμεων σε συγκρούσεις του καταλανικού δουκάτου με τον Νέριο Ατζαγιόλι το 1374 περ. και στην επίθεση των Ναβαρραίων εναντίον της Αθήνας το 1380 περ. [βλ. A. Rubio Y Lluch 1928, passim· για την αλβανική καταγωγή του Δ. Ρέντη βλ. Κ. Μπίρης 1997, 86]. Κατά τον ίδιο τρόπο πρέπει να ερμηνευθεί και η παρουσία στα Σάλωνα του Κοσμά De Durazzo (δηλ. από το Δυρράχιο) ως νοτάριου της πόλης κατά τη διάρκεια της καταλανοκρατίας [Κ. Μπίρης 1997, 85, 87· A. Rubio Y Lluch 1928, 118].

⁸¹Το 1398 οι Βενετοί εγκαθιστούν Αλβανούς στο Άργος για να αντιμετωπίσουν την πληθυσμιακή αφαίμαξη της περιοχής μετά την οθωμανική επιδρομή του 1397 κατά την οποία οι οθωμανοί, αποχωρώντας, πήραν μαζί τους 14.000 αιχμαλώτους, [βλ. F. Thiriet 1958-1961, Α', 221, έγγρ. 950, Γ', 168-169, έγγρ. 2865· Χρ. Μαλτέζου 1980, 275]. Το 1404-1405 10.000 Αλβανοί εγκαθίστανται στην Κορινθία μετά από άδεια του δεσπότη του Μυστρά, Θεόδωρου Παλαιολόγου· βλ. Σπ. Λάμπρος 1923-26, Γ', 5, 41· B. Παναγιωτόπουλος 1985, 81, 82-84· A. Ducellier 1994, 37 κ.εξ.. Παρουσία Αλβανών στην Πελοπόννησο επισημαίνεται ήδη από τα μέσα του 14ου αι. στη Βελιγοστή νότια της Μεγαλόπολης και στην Αργολίδα και το 1385 στην Αργολίδα και την Κορινθία, ωστόσο δεν έχει διευκρινισθεί εάν πρόκειται για κανονική εγκατάσταση αλβανικών οικογενειών ή για μικρούς αριθμούς περιφερόμενων μισθοφόρων, [βλ. B. Παναγιωτόπουλος 1985, 81-82· A. Rubio Y Lluch 1981, 91· Καρύδης-Kiel 1985, 1890].

⁸²Ενδεικτικά αναφέρω την εγκατάσταση Αλβανών στην Αττικοβοιωτία το 1414-1420 και στην Εύβοια το 1425-26, βλ. Καρύδης-Kiel 1985, 1890· Αλ. Σαββίδης 1993, 41 σημ. 1· A. Ducellier 1994, 34-35. Ακόμη την εγκατάσταση Αλβανών από την Ήπειρο, κυρίως από το γένος των Ζεβεβισαίων, στην Πελοπόννησο (πιθανόν στην περιοχή Αχαΐας) μετά το 1418 [G. Schiro 1975, 82, 464· πρβλ. B. Ψιμούλη 1998, 57] και την εγκατάσταση Αλβανών από την Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία στην περιοχή της Κλαρέντζας στη Ηλεία μετά το 1422 [G. Schiro 1975, 490, πρβλ. B. Ψιμούλη 1998, 57]. Αλβανοί από την Ακαρνανία πρέπει σποραδικά στο πρώτο τέταρτο του 15ου αι. να εγκαταστάθηκαν στο φραγκικό πριγκηπάτο της Αχαΐας [B. Παναγιωτόπουλος 1985, 88]. Πρβλ. και το ποίημα "Ανδραγαθήματα Μερκούριου Μπούα" του Τζάνε Κορωναίου στο οποίο απηχούνται μνήμες καταγωγής της φάρας των Μπούα της Πελοποννήσου από τους Μπούα της Ακαρνανίας [Κ. Σάθας 1982, 6]. Για τις εγκαταστάσεις των Αλβανών στον ελλαδικό χώρο βλ. και χάρτη στο Απ. Βακαλόπουλος, ΙΝΕ, Α', 31: ο χάρτης είναι μάλλον ελλιπής και σε ορισμένα σημεία λανθασμένος: πρβλε Β. Ψιμούλη 1998, 30-31, 35-36 για την έλευση των Αλβανών στη Θεσσαλία μέσω της διαδρομής Αχρίδα-Κορυτσά-Καστοριά-Γρεβενά-Καλαμπάκα και για την προέλευση των Αλβανών της Ακαρνανίας από τη Θεσσαλία και όχι από την Ήπειρο.

και τη Ραγούζα, αλλά ακόμη μεταναστεύουν και στην Ιταλία: οι ορθόδοξοι του νότου κυρίως στην Καλαβρία και τη Σικελία ενώ οι καθολικοί του Βορρά στην Απουλία και τη βόρεια Ιταλία έως και τη Βενετία.⁸³ Σύμφωνα με τον A. Ducellier, η μεταναστευτική αυτή κίνηση των Αλβανών, που έχει τις απαρχές της στον 13^ο αιώνα, οφείλεται στην κοινωνική και οικονομική αποσταθεροποίηση των αλβανικών περιοχών, η οποία με τη σειρά της οφείλεται στη σταδιακή επιβολή των φεουδαλικών θεσμών σε μια κοινωνία που παραμένει ακόμα παραδοσιακή και οργανωμένη σε φυλετικές δομές, και στη συνακόλουθη αύξηση της εκμετάλλευσης αυτών των πληθυσμών από την πλευρά των ξένων κυριάρχων και των εντοπίων πριγκίπων και αρχηγών των ισχυρών γενών κατά τη διάρκεια των συνεχών και έντονων ένοπλων αναμετρήσεων μεταξύ τους για την επέκταση της κυριαρχίας τους στα αλβανικά εδάφη.⁸⁴ Έτσι εδραίοι πληθυσμοί της ορεινής Αλβανίας, που ασχολούνται με την κτηνοτροφία και τη γεωργία, παίρνουν το δρόμο της μετανάστευσης σε μικρές σχετικά ομάδες οργανωμένες κατά γένη, μετατρέπόμενοι σε νομάδες κτηνοτρόφους, με στόχο την εύρεση και κατάληψη καταλληλότερου για εγκατάσταση τόπου. Εάν όμως η δημογραφία δεν φαίνεται να παίζει ουσιαστικό ρόλο ως ερμηνευτικό στοιχείο της αφετηρίας της μεταναστευτικής κίνησης, αντίθετα είναι καθοριστικό στοιχείο για την επιλογή των χώρων εγκατάστασης. Οι περιοχές τις οποίες εποίκίζουν οι Αλβανοί (αλλά και οι Βλάχοι) είναι κατά τεκμήριο αραιές δημογραφικά και οι άρχοντες τους δέχονται ή και προσκαλούν τους αλβανικούς πληθυσμούς επιδιώκοντας την πληθυσμιακή ενίσχυση των περιοχών τους.⁸⁵

---

⁸³A. Ducellier 1986, 31-37. Η παρουσία των Αλβανών στις περιοχές Μαυροβουνίου, Κοσσόβου και δυτικής Μακεδονίας χρονολογείται τουλάχιστον από το μεσαίωνα· φαίνεται όμως ότι εντείνεται κατά τους 13ο-15ο αι. [βλ. A. Ducellier 1981]

⁸⁴Αν και οι A. Ducellier [1986, 30-38] και B. Παναγιωτόπουλος [1985, 72-73] υποστηρίζουν με πειστικά επιχειρήματα ότι η δημογραφική κατάσταση των αλβανικών περιοχών βρισκόταν σε καθοδική φάση και άρα η αφετηρία της αλβανικής μετανάστευσης θα πρέπει να συνδεθεί μόνον με κοινωνικο-οικονομικούς όρους, νομίζω ότι, στο βαθμό που δεν έχει επιβεβαιωθεί αυτή η δημογραφική εικόνα από πηγές δημογραφικής αξίας, δεν θα πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο μεμονωμένες και σχετικά απομονωμένες ορεινές αλβανικές περιοχές να υπήρξαν περισσότερο ανθεκτικές πληθυσμιακά και περισσότερο προφυλαγμένες από δημογραφικές κρίσεις, με συνέπεια ο δημογραφικός παράγοντας, χωρίς να είναι καθοριστικός και χωρίς να εμφανίζεται υπό μορφή πίεσης, να συντελεί πάντως στη μεταναστευτική τάση στο πλαίσιο της οπωσδήποτε καθοριστικής κοινωνικο-οικονομικής ανισορροπίας. Στην άποψη αυτή συντείνει το γεγονός ότι η αλβανική ενδοχώρα δεν πρέπει να επλήγη έντονα από επιδημίες πανώλης [B. Παναγιωτόπουλος 1985, 62· για την αντίθετη άποψη βλ. A. Ducellier 1986, 30-31 χωρίς επαρκή επιχειρηματολογία]. Για τη μεγαλύτερη δημογραφική ανθεκτικότητα του ορεινού χώρου σε σύγκριση με τον παράλιο, τον πεδινό χώρο και τις πόλεις, βλ. B. Παναγιωτόπουλος 1975, 156-157. Εξάλλου η εικόνα που παρέχουν οι πηγές και η βιβλιογραφία τείνει να παρουσιάζει το φαινόμενο της μετανάστευσης ως εντονότερο ανάμεσα στους αλβανικούς και βλαχικούς πληθυσμούς· αν αυτή η εικόνα δεν είναι παραπλανητική, εξαιτίας π.χ. της πιθανόν ισχυρότερης απήχησης στις πηγές ενός τύπου μετανάστευσης που χαρακτηρίζεται από την κίνηση κατά ομάδες και τη βία ως στοιχείο της κίνησης αυτών των ομάδων, τότε πως μπορεί να ερμηνευθεί η διαφαινόμενη ασθενέστερη συμμετοχή στο μεταναστευτικό φαινόμενο των ελληνόφωνων, για παράδειγμα, πληθυσμών;

⁸⁵A. Ducellier 1986, 21, 30--33· A. Ducellier 1994, κυρίως 9-18· B. Παναγιωτόπουλος 1985, 73, 84-85· B. Ψιμούλη 1998, 29 κ.εξ. Ο Μανουήλ Παλαιολόγος στον Επιτάφιο Λόγο προς τιμήν του αδελφού του Θεόδωρου Παλαιολόγου, γραμμένο περ. το 1407-08 περ. αναφέρει ότι "Οι νεήλυδες ώκουν τας οικήτους, και άλση κατετέμεντο και εκαθαίρετο χώρος άπας πολλά τε αυ των ανημέρων χωρίων, άπερ ουδέσι υπήρχε χρήσιμα πλην λησταίς ..." [Σπ. Λάμπρος 1926, 40]

ΟΙ ΒΛΑΧΙΚΟΙ ΚΑΙ ΑΛΒΑΝΙΚΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΚΑΙ Ο ΠΟΛΕΜΟΣ

Η συντριπτική πλειοψηφία των αφηγηματικών πηγών της περιόδου περιγράφει τους λατινόφωνους Βλάχους και τους Αλβανούς ως νομαδικούς ή ημινομαδικούς ποιμενικούς πληθυσμούς⁸⁶. Από πολύ νωρίς, άλλωστε, η εθνοτική ονομασία Βλάχος διευρύνεται για να δηλώσει απλώς τον βοσκό και μάλιστα συνήθως τον μετακινούμενο κτηνοτρόφο, νομάδα ή

---

⁸⁶Ενδεικτικά, ο Ι. Κεκαυμένος, περιγράφοντας την θεσσαλική εξέγερση του 1066, αναφέρει ότι οι Βλάχοι της Θεσσαλίας είχαν τη συνήθεια να μετακινούνται με τα ζώα τους και τις οικογένειες τους από τον Απρίλιο έως τον Σεπτέμβριο "εν υψηλοίς όρεσι και ψυχροτάτοις τόποις" ... "εις τα όρη της Βουλγαρίας" (πιθανότατα εννοεί τη σημερινή Μακεδονία), [βλ. Ι. Κεκαυμένος 1965, 68-69]. Αφηγηματική πηγή της περιόδου μεταξύ 1084-1111 αναφέρει ότι 300 οικογένειες Βλάχων κτηνοτρόφων έβοσκαν τα πρόβατα τους στον Άθω [Α. Harvey 1997, 444-445]. Σε διαταγή του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α΄ του 1184 αναφέρονται Βλάχοι και Κουμάνοι κτηνοτρόφοι στην περιοχή των Μογλενών [Α. Harvey 1997, 445-446]. Ο Ι. Καντακουζηνός αναφέρει ότι στο πρώτο μισό του 14ου αι. οι Αλβανοί της Θεσσαλίας "πόλιν οικούντες ουδεμίαν, αλλ' όρεσιν ενδιατρίβοντες και χωρίοις δυσπροσόδοις, ων αναχωρούντες του χειμónος δια το κρύος και την χιόνα, άπιστόν τινά εν τοις όρεσιν εκείνοις νιφομένην ..." [Ι. Καντακουζηνός 1828-31, Α΄, 474]. Σε άλλα σημεία του έργου του ο Καντακουζηνός επαναλαμβάνει το χαρακτηρισμό νομάδες για τους Αλβανούς της Θεσσαλίας αλλά και των περιοχών της Αχρίδας, της Κολώνιας και του Δεβόλη [τ. Α΄, 279-280, 450]. Ο συγγραφέας του Πανηγυρικού εις Μανουήλ και Ιωάννην Η΄ τους Παλαιολόγους γράφει για τις περιοχές Αιτωλοακαρνανίας και Ηπείρου του πρώτου μισού του 15ου αι: "Και τανύν ώκισται σποράδην εκείνη και κατά μικρόν υπ' Αλβανών, γένους ιλλυρικού ζύμπασα και κωμηδόν· νομαδικόν γαρ το γένος και λυπρόβιον, ου πόλεσιν, ου φρουρίοις, ου κόμαις, ουκ αγροίς, αλλ' όρεσι χάιρον και πεδιάσιν." [Σπ. Λάμπρος 1926, 194]. Ο Λ. Χαλκοκονδύλης αναφέρει για τους Αλβανούς της Πελοποννήσου των μέσων του 15ου αι.: "ειςί το γένος τούτο νομάδες άπαντες, και ουδαμή σφίσι χρονίαν την διατριβήν ποιούμενοι." [Λ. Χαλκοκονδύλης 1843, 407]. Όταν το 1427 ο δεσπότης της Ηπείρου και κάτοχος της Κλαρέντζας στην Ηλεία, Κάρολος Τόκκος επιτίθεται εναντίον Αλβανών κτηνοτρόφων, που είχαν κατέβει στην περιοχή της Κλαρέντζας δια το "χειμάζειν ευμαρώς τα ζώα" επειδή η περιοχή είχε "χόρτον ικανόν", "αφαιρείται των εν Πελοποννήσω πάσας Ιλλυριών, παμπόλλας μεν ίπων, παμπόλλας δε βοών, πλείστας προβάτων, πλείστας συνών [= χοίρων]", [βλ. "Ανωνύμου Πανηγυρικός εις Μανουήλ και Ιωάννην Η΄ Παλαιολόγους" στο Σπ. Λάμπρος 1926, 195]. Η διαφοροποίηση του αριθμού όπως προσδιορίζεται από τους επιθετικούς προσδιορισμούς (παμπόλλας-πλείστας) υποδεικνύει ότι οι Αλβανοί ασχολούντο κυρίως με αιγοπροβατοτροφία και χοιροτροφία, δηλ., όπως αναφέρει και η Ψιμούλη για τα αλβανικά γένη της Ηπείρου, "για κτηνοτροφία μικρής κλίμακας, με δυνατότητα ευλύγιστων μετακινήσεων" [βλ. Β. Ψιμούλη 1998, 52-53]. Αλλά και στον καθεαυτό αλβανικό χώρο η κτηνοτροφία πρέπει να είναι κύρια μορφή οικονομικής ενασχόλησης όπως φαίνεται από το γεγονός ότι, κατά την εκστρατεία του Μεχμέτ Β΄ εναντίον του Σκεντέρμπεη το 1466, οι μεγάλες ποσότητες λειών που τονίζεται από τον Κριτόβουλο ότι παίρνουν οι Οθωμανοί με συνεχείς λεηλατικές επιδρομές, συνίστανται μόνο σε ανθρώπους και ζώα [Κριτόβουλος 1875, 331-333]. Βλ. ακόμα Ι. Πούλος 1950, 46-48 όπου και άλλα αφηγηματικά τεκμήρια της νομαδικής-ποιμενικής ζωής των Αλβανών. Επίσης πολλά έγγραφα των βενετικών αρχείων υποδεικνύουν τις κτηνοτροφικές ενασχολήσεις των Αλβανών, κυρίως της Πελοποννήσου: σε όλες τις περιπτώσεις εγκατάστασης Αλβανών σε βενετικά εδάφη αναφέρεται ότι οι Αλβανοί παίρνουν άδεια να εγκατασταθούν μαζί με τα ζώα τους· παράλληλα σχεδόν όλες οι σχετικές με ληστρικές αλβανικές επιδρομές αναφορές των βενετικών αρχείων συμπεριλαμβάνουν ζώα ανάμεσα στα προϊόντα της ληστείας ή πολλές φορές αναφέρουν αποκλειστικά ζώα. Κάποια, ωστόσο, έγγραφα υποδεικνύουν με σαφέστερο τρόπο την κτηνοτροφική ενασχόληση των Αλβανών: σε έγγραφο του 1451 αναφέρεται ότι οι Αλβανοί και οι Έλληνες (Albanais et Grecs) του δεσποτάτου έρχονται το χειμónα στα βενετικά λιβάδια και βόσκουν τα κοπάδια τους [F. Thiriet 1958-1961, Γ΄, 170, αρ. 2866 (26 Ιουλίου 1451)]. Για τον ημινομαδικό κτηνοτροφικό χαρακτήρα των Αλβανών της Πελοποννήσου βλ. ακόμα Δ. Ζακυθινός 1932-1953, Β΄, 33. Σε σπάνιες περιπτώσεις οι Αλβανοί ή οι Βλάχοι αναφέρονται ως εδραίοι κτηνοτρόφοι ή και καλλιεργητές [βλ. Ν. Beldiceanu 1967, 91-92 για τους Βλάχους των βόρειων Βαλκανίων]. Είναι προφανές ότι κάποιοι από τους Βλάχους και τους Αλβανούς απέκτησαν με τον καιρό ή τους παραχωρήθηκαν από τους άρχοντες καλλιεργήσιμες γαίες και έτσι σταδιακά μετατράπηκαν σε εδραίους και αγρότες. Ο βλάχος άρχοντας Βεριβόης π.χ. έχει το 1066 σπίτι στη Λάρισα [Ι. Κεκαυμένος 1965, 68]. Ωστόσο το ποσοστό των εδραίων Βλάχων και Αλβανών πρέπει να είναι μικρό, τουλάχιστον έως την οθωμανική κατάκτηση. Ως κτηνοτρόφοι στη βόρεια, κυρίως, Βαλκανική εμφανίζονται ακόμη οι Σλάβοι του Μαυροβουνίου και της Βοσνίας και οι Κουμάνοι και οι Πετσενέγγοι [βλ. F. Adanir 1982, 60]

ημινομάδα, ταύτιση που υποδεικνύει την κυριαρχία της κτηνοτροφικής οικονομίας στα Βλαχικά φύλα⁸⁷. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι ποιμενικοί αυτοί πληθυσμοί είναι κοινωνικά οργανωμένοι κατά γένη-φάρες (fis στα αλβανικά) που διατηρούν κάποια σχετική αυτονομία μεταξύ τους και βρίσκονται σε συνεχή μετακίνηση είτε μεταξύ πεδιάδων (το χειμώνα) και βουνών (το καλοκαίρι), είτε σε αναζήτηση πιο εύφορων βοσκοτόπων για τα κοπάδια τους. Ωστόσο η αιγοπροβατοτροφία και χοιροτροφία που ασκούν,⁸⁸ χαρακτηριζόμενη από χαμηλό επίπεδο παραγωγικότητας της ανθρώπινης εργασίας, αποτελεί στην πραγματικότητα μια οικονομία της επιβίωσης. Πρόκειται για δραστηριότητα η οποία συχνά δεν επαρκεί για να καλύψει τις βιοτικές τους ανάγκες, με αποτέλεσμα να συμπληρώνουν τους χαμηλούς οικονομικούς τους πόρους στρεφόμενοι στη ληστεία.⁸⁹ Η σχετικά πρωτόγονη κοινωνική δομή τους με τους ισχυρούς αιματοσυγγενικούς συνεκτικούς δεσμούς στο εσωτερικό του γένους⁹⁰, η συνεχής κινητικότητα, η αναγκαιότητα να μάχονται διαρκώς για να διεκδικούν καλύτερους

---

⁸⁷Ο όρος βλάχος, νοούμενος ως κτηνοτρόφος, αναφέρεται από τον Πτωχοπρόδρομο (11ος αι.), [βλ. Γ. Δ. Κορομηλάς, λ. Βλάχοι, 416] και την Άννα Κομνηνή (12ος αι.), [βλ. Α. Κομνηνή 1990-91, Α', 293]. Βλ. ακόμα G. Ostrogorsky 1981, 298· E. Werner 1969, 606.

⁸⁸Τα πρόβατα και ιδιαίτερα οι κατσίκες και τα γουρούνια έχουν σχετικά μικρές ανάγκες σε τροφή και μπορούν να τραφούν με ζωοτροφές δεύτερης ποιότητας, αντίθετα με τις αγελάδες που απαιτούσαν μεγάλες ποσότητες τροφής και είχαν ακριβότερο κόστος [βλ. A. Harvey 1997, 244-245· πρβλ. Β. Παναγιωτόπουλος 69]

⁸⁹Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 69· Β. Ψιμούλη 1998, 33, 52-53· F. Adanir 1982, 60. Φαίνεται, επίσης, ότι συμπληρωματικό ρόλο στη διατροφή τους παίζει το κυνήγι όπως προκύπτει από επιστολή του Λουκά Νοταρά προς τον Θεόδωρο Καρυστηνό στην οποία ο πρώτος ζητά από τον δεύτερο να τον διδάξει την τέχνη του κυνηγιού ("όσα αν δοίη ο καιρός περί τε συών θήρας και άρκτων και νεβρών και ελάφων και λαγών και των άλλων κνωδάλων") καθώς και την χρήση των κυνηγετικών σκύλων, τα οποία ο Καρυστηνός γνωρίζει καλά διότι είχε ζήσει "εν Πελοποννήσω διατρίψας χρόνον συχνόν μετά των Ιλλυριών, οι προς διέγερσιν και γυμνασίαν κυνών εισίν επιτήδειοι" [Σπ. Λάμπρος 1923-26, Β', 184-185]. Η διαβίωση των Αλβανών στην ύπαιθρο και ιδιαίτερα η συχνή διέλευση τους από ορεινούς και δασώδεις τόπους είναι φυσικό να τους οδήγησε σε αυξημένη εξοικείωση με το κυνήγι και αυξημένη χρήση κυνηγετικής τροφής, σε αντίθεση με τα αρχοντικά στρώματα για τα οποία το κυνήγι είχε κυρίως συμβολική αξία αποτελώντας περισσότερο άσκηση και διασκέδαση ενώ τα θηράματα προσέφεραν ένα εξαιρετικό έδεσμα και δεν στόχευαν στην ικανοποίηση ζωτικών αναγκών [βλ. A. Kazhdan - A. Wharton Epstein 1997, 177-178, 423-425· βλ. ακόμη Β. Ψιμούλη 1998, 62 όπου αναφέρεται ότι ο Κάρολος Β' Τόκκος διοργανώνει στην Άρτα το 1435 θεαματικά κυνήγια προς τιμήν του φημισμένου επισκέπτη του Κυριακού του Αγκωνίτη· πρβλ. και την περιγραφή του κυνηγιού που οργάνωσε το 1437 ο Μέμνων, νόθος γιος του Καρόλου Α' Τόκκου και διοικητής της πελοποννησιακής Κερπινής, όπως την διηγείται ο Κυριακος Αγκωνίτης, (W. Miller 1997, 487)]. Στο ανωτέρω πλαίσιο οι άρχοντες του ύστερου βυζαντινού κόσμου φαίνεται ότι διατηρούν ιδιαίτερη κατηγορία ακολούθων που φέρουν τον τίτλο του κυνηγού· αυτοί, σε αντάλλαγμα των υπηρεσιών τους, έχουν ιδιαίτερα προνόμια· στο ρόλο τους πρέπει να αποδίδεται στρατιωτικός χαρακτήρας στοιχείο που μπορεί να ερμηνεύσει το γεγονός ότι στις αρχές του 14ου αι. 3 κυνηγοί αποκτούν το καθεστώς του "στρατιώτη" στην περιοχή Τρικάλων Θεσσαλίας [βλ. Ν. Βέης 1911-12, 60]. Σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις οι άρχοντες διατηρούν δασικές γαίες αποκλειστικά για την διενέργεια κυνηγιού [βλ. Ν. Βέης 1911-12, σελ. μεταξύ 64-70]. Η συμβολική σημασία του κυνηγιού αναπαριστάται με ενάργεια στην περίπτωση του αρχηγού του βυζαντινού στρατού στην Πελοπόννησο το 1325 ο οποίος φέρει τον τίτλο του "πρωτοκυνηγού" [St. Runsiman 1986, 59-60]. Παρόμοιο ρόλο με τους κυνηγούς είχαν οι "γερακάρηδες", οι εκπαιδευτές δηλ. κυνηγετικών γερακιών [βλ. Δ. Βαγιακάκος, "Βυζαντινά ονόματα και επώνυμα εκ Μάνης", *Πελοποννησιακά*, 3-4 (1958-59), 195]. Για τους αγρότες των πεδινών περιοχών το κυνήγι πρέπει να ήταν περισσότερο δυσεύρετο και η ενασχόληση με αυτό δυσχερέστερη αλλά ίσως και υποκείμενη σε περιορισμούς από τις κοινωνικές ελίτ. Ωστόσο, αν και μπορούμε να υποθέσουμε ότι το κυνήγι είχε σημαντικότερο ρόλο στις διατροφικές πρακτικές των Αλβανών από ότι σε άλλες κοινωνικές ομάδες, δεν είναι δυνατόν παρά να αποτελούσε εντελώς δευτερεύοντα οικονομικό πόρο. Η καταφυγή σε αυτό, είναι ίσως ενδεικτική των χαμηλών οικονομικών πόρων των Αλβανών αλλά και της εξοικείωσης τους με τα όπλα.

⁹⁰Ε. Αλεξιάκης 1980, 34, 38-42. Για τις αναγκαιότητες που καθόριζαν την ισχυρή συνοχή του γένους βλ. Β. Ψιμούλη 1998, 195.

βοσκότοπους, οι συγκρούσεις με τους πληθυσμούς από τους τόπους των οποίων διέρχονται⁹¹, η έλλειψη ιδιοκτησίας γης και η συνακόλουθη αδιαφορία στην αξία της ακίνητης περιουσίας και της αγροτικής εργασίας, το άγραφο παραδοσιακό εθιμικό δίκαιο που ρυθμίζει την κοινωνική τους συμπεριφορά και συνίσταται σε ένα κώδικα διαφύλαξης της τιμής και του γοήτρου και επίλυσης των διαφορών μέσω της βεντέτας,⁹² και γενικά ο τραχύς χαρακτήρας της ζωής τους είναι στοιχεία που ευνοούν τον πολεμικό χαρακτήρα αυτών των πληθυσμών και την ενασχόληση με τη ληστρική δραστηριότητα.⁹³ Σε αυτή την περίπτωση όμως η ληστεία δεν νοείται ως έκνομη δραστηριότητα αλλά ως καθημερινή πρακτική προσπορισμού των αναγκαίων, κυρίως της τροφής, τόσο για τους ανθρώπους όσο και για τα ζώα. Από τη στιγμή που η γη και τα ελεύθερα φυόμενα προϊόντα της δεν νοούνται ως ιδιότητα αγαθά στα οποία κάποιος έχει το αποκλειστικό δικαίωμα πρόσβασης, η διαχείριση του χώρου δεν είναι δεδομένη *a priori* και δεν καθορίζεται από νόμους μιας κεντρικής εξουσίας μακρινής και με πολύ περιορισμένες δυνατότητες επιβολής. Έτσι η χρήση του χώρου και των προϊόντων της γης γίνεται αντικείμενο διεκδίκησης και ανταγωνισμού, για την έκβαση του οποίου η δύναμη παίζει τον πρώτο ρόλο. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο η διαφορά μεταξύ προϊόντων που παράγει μόνη

---

⁹¹Βλ. για παράδειγμα τις αντιδράσεις του πληθυσμού του Φαναρίου Θεσσαλίας στην εγκατάσταση Αλβανών ημινομάδων ποιμένων στην περιοχή αυτή το 1342 [B. Ψιμούλη 1998, 33, A. Ducellier 1994, 30-31]

⁹²F. Adanir 1982, 61-62· A. Ducellier 1994, 10.

⁹³Πηγές της εποχής μαρτυρούν για τον ληστρικό, απείθαρχο και βίαιο χαρακτήρα των Βλάχων και των Αλβανών ποιμένων: το 1160 ο περιηγητής Βενιαμίν από την Τουδέλα περνάει από τη Λαμία και γράφει στο βιβλίο των ταξιδιών του: "The city is situated at the foot of the hills of Wallachia. The nation called Wallachians live in these mountains. They are as swift as hinds, and they sweep down from the mountains to despoil and ravage the land of Greece. No man can go up and do battle against them, and no king can rule over them. ... when they meet with them [με τους Εβραίους], though they rob them, they refrain from killing them as they kill the Greeks. They are altogether lawless." [M. Signer 1987, 68]. Το 1221 ο Ιωάννης Απόκαυκος αναφέρει ότι στη Βόνιτσα ο βλάχος Κωνσταντίνος Αυριλιόνης βίασε την κόρη ενός ντόπιου (του Συμεών Σγουρόπουλου) και κατόπιν με άλλους 30 ομογενείς του επιτέθηκαν εναντίον του Σγουρόπουλου και κακοποίησαν αυτόν και τον γαμπρό του Νικόλαο [βλ. Β. Δήμου 1992, 289]. Ο Ι. Κεκαυμένος αναφέρει: "... το των Βλάχων γένος άπιστον τε παντελώς διεστραμμένον, μήτε εις Θεόν έχον πίστιν ορθήν μήτε εις βασιλέα μήτε εις συγγενή ή εις φίλον, αλλά αγωνιζόμενιον πάντας καταπραγματεύεσθαι, ψεύδεται δε πολλά και κλέπτει πάνυ ... ουδέποτε δε εφύλαξε πίστον προς τινά ... εισί και δειλοί πάνυ λαγών έχοντες καρδίαν, θάρσος δε έχοντες και τούτο από δειλιάς ..." [Ι. Κεκαυμένος 1965, 74]. Ο Marino Sanudo Torcelo, σε επιστολή του το 1325 γράφει για τους Αλβανούς της Θεσσαλίας: "quae gens omnia quae erant extra castra penitus destruxerunt" [παρατίθεται στο Ι. Πούλος 1950, 43· πρβλ. Κ. Μπίρης 1997, 56]. Το χρονικόν του Μορέως αναφέρει ότι το 1259 μετά τη μάχη της Πελαγονίας από τους Φράγκους του πριγκιπάτου της Αχαΐας "όσοι ημπορέσαν κ' έφυγαν κ' ήλθαν εκ την Βλαχίαν, / οι μεν εγλύτωσαν πεζοί κ' ήλθαν εις τον Μορέαν, / άλλους τινές επιάσασιν οι Βλάχοι στην Βλαχίαν, / τους άλλους πάλε εσκότωσαν κ' ερρουχολόγησαν τους." [Π. Καλονάρος χ.χ., 174]. Ο Γ. Σφραντζής αναφέρει: "Έτι δε και το κάκιστον και αφελέστατον [= ανωφελές] γένος των Αλβανιτών καιρού λαβόμενον της υπολήψεως και πλεονεκτικής και αρπακτικής και αδικου αυτών γνώμης αρμοδιού τί ουκ έπραξαν ή τί ουκ ηργάσαντο κακόν; ... ει τι άρα και εύρισκον των αθλιών τάχα Ρωμαίων, αλλά δη και Αλβανιτών και συγγενών πολλάκις και οικείων αυτών, πάντα διήπραζον και ηφάνιζον· εγένοντο δε τοιαύτα και τοσαύτα, ότι τίς αξίως αυτά θρηνησειεν;" [Γ. Σφραντζής 1990, 154]. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός χαρακτηρίζει "αβασίλευτα" τα αλβανικά γένη των Μαλακασίων, Μπουϊών και Μεσαριτών που κατοικούν στα ορεινά της Θεσσαλίας, φράση που νομίζω ότι υπονοεί τη μη υποταγή στο βυζαντινό νόμο και τον αυτοκράτορα αλλά και τη συγκρότηση τους κατά γένη που τους στερεί από έναν αρχηγό, στοιχείο που, σε συνδυασμό με τον νομαδικό-ποιμενικό τους χαρακτήρα, νοείται από τον Ι. Καντακουζηνό ως ένδειξη χαμηλότερης πολιτισμικής στάθμης [βλ. Ι. Καντακουζηνός 1965, Α', 474]. Για τις επανειλημμένες ληστρικές πράξεις και επιδρομές των Αλβανών μαρτυρούν πολλαπλά βενετικά έγγραφα [βλ. κυρίως Κ. Σάθας 1972, Α' - Γ', passim· F. Thiriet 1958-1961, Α' - Γ'], καθώς και τα χρονικά των Ιωαννίνων και των Τόρκων.

της η γη (προϊόντα του δάσους και των λιβαδιών) και προϊόντων που προέρχονται από την οργανωμένη ανθρώπινη παρέμβαση (καλλιέργειες) συρρικνώνεται μέχρις εξαφανίσεως. Μετά από αυτό ο δρόμος προς την ληστεία "ιδιωτικών" αγαθών, περιουσιών, ζώων ακόμη και ανθρώπων είναι ανοιχτός και η απόσταση όχι πολύ μεγάλη. Η βία αποκτά θετικό πρόσημο και καθημερινούς ρυθμούς, τα όπλα δεν μένουν κρυμμένα στο σπίτι για περίπτωση ανάγκης αλλά φέρονται συνεχώς αποτελώντας αναπόσπαστο συμπλήρωμα της ενδυμασίας, ενώ η χρήση τους ή τουλάχιστον η απειλή της χρήσης τους είναι αδιαλείπτως παρούσα. Οι νόμοι⁹⁴, οι κοινές θρησκευτικές πεποιθήσεις, η κοινή υπηκοότητα ή κοινή εθνοπολιτισμική ταυτότητα είναι πολύ αφηρημένες έννοιες για να περιορίσουν τη χρήση της βίας. Η πιο συχνή και ίσως η πιο ευχερής ληστρική πράξη είναι η αρπαγή ζώων που μετακινούνται και μεταπωλούνται εύκολα. Εδώ τα θύματα μπορεί να μην διαφέρουν από τους θύτες: αλβανικά κτηνοτροφικά γένη εναντίον άλλων αλβανικών γενών· οι ρόλοι όμως μπορούν να εναλλάσσονται: τα σημερινά θύματα είναι οι αυριανοί θύτες· η ανάγκη δίνει τη θέση της στη βεντέτα. Η ικανότητα στην αρπαγή γίνεται ένδειξη ανδρισμού και παλικαριάς: "όποιος δεν κλέβει δεν είναι άντρας"⁹⁵. Αλλά και αντίστροφα: η παλικαριά διά της βίας αποκτά συμβολική αξία. Ο αναγκαίος εξορθολογισμός και, συνακόλουθα, περιορισμός της χρήσης της βίας αντλείται από τους κανόνες που επιβάλλουν οι δεσμοί της συγγένειας και της αλληλεγγύης των μελών του γένους, εθιμικοί κανόνες όπως η μπέσα και από εκεί και πέρα ο εμφανής συσχετισμός δύναμης που αποτρέπει ολέθριες συγκρούσεις.⁹⁶

Όμως ακριβώς αυτή η εξοικείωση τους με τα όπλα και τη βία τους καθιστά την ελκυστικότερη μισθοφορική στρατιωτική δύναμη⁹⁷, ενώ για τους ίδιους αποτελεί μια ακόμη διέξοδο στην ασταθή οικονομική τους ισορροπία. Άλλωστε από τον 11^ο αιώνα έχει παρακάμσει το βυζαντινό σύστημα οργάνωσης του στρατού σύμφωνα με το οποίο οι στρατιώτες συντηρούνται από την καλλιέργεια και την αξιοποίηση γεωργικών κλήρων που

---

⁹⁴"Τον νόμο τον ορίζω εγώ και παίρνω ό,τι μου κάνει" λέει ο βουνίσιος ληστής της Σαρδηνίας πολλούς αιώνες αργότερα αλλά νομίζω ότι η φράση ταιριάζει και εδώ καλά. Παρατίθεται στο F. Braudel 1991-1998, Α', 45.

⁹⁵F. Braudel 1991-1998, Α', 45.

⁹⁶Οι Αλβανοί και οι Βλάχοι δεν είναι οι μόνοι μετακινούμενοι πληθυσμοί του ύστερου μεσαίωνα που περιγράφονται με τα ανωτέρω χαρακτηριστικά. Εκτός από ορισμένους σλαβικούς πληθυσμούς στα βόρεια Βαλκάνια καθώς και τα τουρκικά φύλα των Κουμάνων και των Πετσενέγγων που έχουν ήδη αναφερθεί, τα τουρκομανικά νομαδικά φύλα που κατακλύζουν την Ανατολία και την Μικρά Ασία διαφέρουν μόνο στο ότι είναι οργανωμένες και μετακινούνται σε ορδές που συντίθενται από πολύ μεγαλύτερους αριθμούς νομάδων [βλ. Σπ. Βρυώνης 1996, 226-242].

⁹⁷Η χρήση των μετακινούμενων κτηνοτρόφων ως μισθοφόρων πολεμιστών δεν αφορά φυσικά μόνο στους Βλάχους και τους Αλβανούς. Εκτός από τα διάφορα νομαδικά τουρκικά φύλα που μισθώνουν τόσο οι Σελτζούκοι όσο και οι Βυζαντινοί και κυρίως τους τουρκομάνους Γιουρούκους που συνιστούν βασικό στοιχείο του οθωμανικού στρατού, το φαινόμενο παρουσιάζεται και στη Δύση με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τους Ελβετούς κτηνοτρόφους από τους οποίους θα προέλθουν τα καλύτερα και πιο εξειδικευμένα μισθοφορικά σώματα του ύστερου μεσαίωνα, περιζήτητα σε όλους τους ηγεμόνες της εποχής, τα οποία συχνά μισθώνονταν ταυτόχρονα από αντίπαλους εμπόλεμους ηγεμόνες ή κράτη [βλ. J. F. Verbruggen 1977, 101-103, 150· C. Allmand 1995, 97-98· M. Howard 2000, 59-60· T. Newark 1979, 177-179· πρβλ. F. Braudel 1991-1998, Α', 116-117 όπου σε χάρτη φαίνονται οι μετακινήσεις των Ελβετών κτηνοτρόφων].

τους παραχωρεί το κράτος.⁹⁸ Το ποσοστό των στρατιωτών - κατόχων γεωργικού κλήρου βαίνει συνεχώς μειούμενο μέχρις εξαφανίσεως, ενώ αντίθετα αυξάνεται συνεχώς ο μισθοφορικός επαγγελματικός στρατός και παράλληλα η αναλογία των ξένων (Τούρκων, Κουμάνων, Πετσενέγγων, ακόμη και Σκανδιναβών ή Άγγλων) έναντι των ντόπιων μισθοφόρων.⁹⁹ Το στρατιωτικό δυναμικό δεν είναι εύκολο να προέλθει από τους καλλιεργητές γης διότι αυτοί συνήθως δεν οπλοφορούν ή κατέχουν μόνον απλά και πρωτόγονα όπλα, διακρίνονται από πολύ περιορισμένη κινητικότητα –στοιχείο απαραίτητο στους επαγγελματίες στρατιώτες– και τέλος απεχθάνονται τη βία και την κλοπή επειδή αυτοί είναι κυρίως που πλήττονται από την άσκηση των τελευταίων, διαμορφώνοντας έτσι ένα περισσότερο φιλήσυχο και ειρηνικό χαρακτήρα.

Η έλλειψη κινητικότητας των γεωργών σχετίζεται με το γεγονός ότι είναι πολλαπλά δεμένοι με τη γη τους: νοοτροπιακά διότι η γη συμβολίζει γι' αυτούς τον ζωτικό όρο της ύπαρξής τους,¹⁰⁰ πρακτικά διότι οι γεωργικές εργασίες δεν τους επιτρέπουν να απομακρύνονται από τα χωράφια τους ιδιαίτερα τη θερινή περίοδο όταν, κυρίως, διεξάγονται οι πολεμικές αναμετρήσεις και οι εκστρατείες αφού αυτή είναι και η περίοδος έντασης των γεωργικών ασχολιών, και πολλές φορές και θεσμικά όπως π.χ. στην περίπτωση των παροίκων που είναι εξαρτημένοι από τους γαιοκτήμονες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ν. Χωνιάτης αναφερόμενος στα επαγγέλματα που εγκατέλειπαν όσοι στρατολογούντο στα τέλη του 13^{ου} αι., μιλά για ράφτες, ιπποκόμους, οικοδόμους, σιδεράδες (επαγγέλματα των οποίων η άσκηση συχνά απαιτούσε τη μετακίνηση από τόπο σε τόπο) ενώ δεν αναφέρει καθόλου γεωργούς.¹⁰¹ Ακόμη και στο βυζαντινό στρατιωτικό σύστημα της μέσης περιόδου οι καλλιεργητές-στρατιώτες, όταν συμμετείχαν σε εκστρατείες, αναγκάζονταν να βρουν αντικαταστάτη για να καλλιεργήσει τη γη τους κατά την απουσία τους και έτσι σταδιακά άρχισαν να πληρώνουν άλλους για να υπηρετήσουν αντί των ιδίων ή να λιποτακτούν ή ακόμη και να αυτοακρωτηριάζονται για να αποφύγουν την στρατιωτική υποχρέωση.¹⁰² Έτσι αναγκαστικά και βαθμιαία η υποχρέωση στρατιωτικής υπηρεσίας μετατέθηκε από το πρόσωπο του

---

⁹⁸ Η γένεση του συστήματος των στρατιωτών-καλλιεργητών στη μέση βυζαντινή περίοδο φαίνεται ότι ακολούθησε την αντίστροφη διαδρομή δηλ. την απόδοση ελκυστικών εκτάσεων γης σε έως τότε με κρατικούς πόρους συντηρούμενους στρατιώτες, ενώ η άνθηση του σχετίζεται με την δυνατότητα αύξησης του κλήρου των ανεξάρτητων αγροτών που προσέφερε αρχικά το σύστημα. Η παρακμή του στην ύστερη περίοδο οφείλεται στον κατατεμαχισμό των στρατιωτικών γαιών μέσω κληρονομιών και μεταβιβάσεων και στην παράλληλη αύξηση των εξόδων συντήρησης των στρατιωτών (ιδιαίτερα των βαρέως οπλισμένων οι οποίοι αυξάνονταν ασυνεχώς από τον 10ο αι.), [βλ. A. Harvey 1997, 47-48, 75-76· A. Kazhdan - A. Wharton Epstein 1997, 121].

⁹⁹ T. Κόλιας 1994, 11-12, 30-31, 33-34· A. Kazhdan - A. Wharton Epstein 1997, 121. Για μια, εντυπωσιακή για την ποικιλία της, απαρίθμηση των εθνοπολιτισμικών ομάδων από τις οποίες απαρτιζόταν ο βυζαντινός στρατός στην ύστερη περίοδο βλ. A. Kazhdan - A. Wharton Epstein 1997, 265-266, 447. Για τη χαμηλή κοινωνική και οικονομική θέση των στρατιωτών-αγροτών κατά τις αρχές του 14ου αι. βλ. A. Λαΐου 1980β, 220· A. Λαΐου-Θωμαδάκη 1987, 24-25, 33, 83, 192-194· πρβλ A. Kazhdan - A. Wharton Epstein 1997, 35, 52 για την ευπαθή θέση των στρατιωτών ήδη από τον 10ο αι.

¹⁰⁰ Βλ. W. Rosener 1999, 44.

¹⁰¹ Παρατίθεται στο T. Κόλιας 1994, 33-34.

¹⁰² A. Kazhdan - A. Wharton Epstein 1997, 52· T. Κόλιας 1994, 22, 31.

στρατιώτη στη χαρακτηρισμένη ως "στρατιωτικόν κτήμα" γη.¹⁰³ Από τον 11^ο αιώνα γενικεύεται η τάση εξαργυρισμού των στρατιωτικών υποχρεώσεων των κατόχων στρατιωτικών κτημάτων.¹⁰⁴ Στην ύστερη βυζαντινή περίοδο οι στρατιώτες, ακόμη και αν ήταν φτωχοί, απέφευγαν ή αδυνατούσαν να καλλιεργούν οι ίδιοι τα χωράφια τους: με τη θέσπιση και τη σταδιακή γενίκευση του συστήματος της πρόνοιας, σε πολλούς στρατιώτες παρέχονται προνοιακές γαίες τις οποίες καλλιεργούν πάροικοι, ενώ οι φτωχότεροι εκμίσθωναν τα χωράφια τους σε αγρότες με αντάλλαγμα ένα μέρος της παραγωγής.¹⁰⁵

Αυτή η κινητικότητα των βλαχικών και αλβανικών ποιμενικών ομάδων και κυρίως οι εποχιακές μετακινήσεις μεταξύ βουνών και πεδιάδας, που τους ανάγκαζαν να διαβαίνουν από ορεινές στενωπούς διόδους (κλεισούρες, δερβένια), συναρτήθηκε συν τω χρόνω, πιθανότατα, με την ανάθεση από τη βυζαντινή εξουσία ή τους τοπικούς ηγεμόνες σε Αλβανούς και Βλάχους ποιμένες της αποστολής φρούρησης αυτών των ορεινών διόδων. Το σύστημα ασφαλείας των ορεινών διόδων φαίνεται ότι θεσμοθετήθηκε από τους Ρωμαίους και πιθανόν διατηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου. Σύμφωνα με τον F. Adanir, στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο (δηλαδή τουλάχιστον από το 1000 κ.εξ.) οι Βλάχοι με τα μικρόσωμα άλογα τους, κατάλληλα για δύσβατους βουνίσιους δρόμους, διατηρούσαν την τάξη στους ορεινούς δρόμους των Βαλκανίων¹⁰⁶.

Για τις νοτιότερες περιοχές των Βαλκανίων δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία και τα συμπεράσματα συνάγονται έμμεσα: στο έργο του βυζαντινού χρονογράφου Ι. Σκυλίτζη αναφέρεται ότι το 976 "Βλάχοι οδΐται" σκότωσαν τον αδελφό του Βούλγαρου τσάρου Σαμουήλ: αν και η ερμηνεία του όρου "οδΐται" δεν είναι απολύτως εξακριβωμένη, φαίνεται πιθανότερο να σημαίνει οδοφύλακες. Οπωσδήποτε και οι άλλες ερμηνείες που έχουν προταθεί, όπως διαβάτες, ταξιδιώτες, αγωγιάτες, μαρτυρούν για την κινητικότητα των Βλάχων.¹⁰⁷

---

¹⁰³ A. Harvey 1997, 461 σημ. 16.

¹⁰⁴A. Harvey 1997, 184-186]. Γενικότερα για το βυζαντινό στρατιωτικό σύστημα, την εξέλιξη του και την προϊούσα επικράτηση του μισθοφορικού στρατού βλ. Σ. Φασουλάκης 1980, 33 και Ν. Σβορώνος 1980, 51-52, 56-57.

¹⁰⁵[Α. Λαΐου-Θωμαδάκη 1987, 193-194]. Για την περιορισμένη οπλοφορία των αγροτών βλ. W. Rosener 1999, 161· πρβλε Α. Βρανούσης 1965, 91 όπου ο συντάκτης της δημόδους επιτομής του χρονικού αναφέρει ότι το 1380 οι αγρότες κάτοικοι της Βελάς στον κάμπο των Ιωαννίνων παραδόθηκαν χωρίς αντίσταση στον οθωμανό ούτς-μπέη Ισαΐμ "ως άπρακτοι του πολέμου" παρά το ότι "είχαν δια δέκα χρόνους ζωοτροφία και περισσότερο". Πρβλ. Α. Λαΐου 1980β, 229, σύμφωνα με την οποία, παρά την σοβαρή επιδείνωση των οικονομικών συνθηκών των καλλιεργητών και την αύξηση των καταπίεσεων και της εκμετάλλευσης από την πλευρά των γαιοκτημόνων και του κράτους κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα, οι χωρικοί δεν προσφεύγουν σε βίαιες αντιδράσεις παρά πολύ σπάνια και τούτο μόνο στο πλαίσιο της συγκυρίας των εμφυλίων πολέμων του 1321-28 και 1341-47. Μόνον μια εξέγερση είναι γνωστή: το 1342 εξεγείρονται χωρικοί της περιοχής του Διδυμοτείχου, αλλά, πρόχειρα οπλισμένοι και χωρίς πολεμική πείρα εύκολα διαλύονται από την φρουρά της πόλης και διασκορπίζονται σε άλλες περιοχές, ενώ η ακίνητη περιουσία τους καταστράφηκε και η κινητή δημεύθηκε.

¹⁰⁶F. Adanir 1982, 64.

¹⁰⁷Γ. Σούλης 1953, 489-490· Α. Λαζάρου, λ. Βλάχοι, 424-425.

Ο Α. Κουκούδης πιθανολογεί ότι το βλάχικο χωριό Περιβόλι της περιοχής Γρεβενών, στη βυζαντινή περίοδο ήταν στρατιωτικός σταθμός που φρουρούσε τη διάβαση της Πίνδου πάνω από τον αυχένα "Φάγκου Βίμιτου". Πολύ κοντά στο Περιβόλι ο Πουκεβίλ αναφέρει την ύπαρξη ημικατεστραμμένου τμήματος ρωμαϊκής-βυζαντινής οδού την οποία οι χωρικοί αποκαλούσαν "βυζαντινή στράδα". Σε αυτή την περίπτωση, σύμφωνα με τον Κουκούδη, οι λατινόφωνοι Βλάχοι θα πρέπει να υπηρετούσαν ως *armati*, μια ιδιαίτερη κατηγορία στρατιωτών που ίδρυσαν οι Ρωμαίοι και διατήρησαν οι Βυζαντινοί και που είχαν ως αποστολή τους να φρουρούν τους ορεινούς δρόμους και διαβάσεις.¹⁰⁸

Ο Ι. Λαμπρίδης αναφέρει παράδοση, σύμφωνα με την οποία οι πρόγονοι κάποιων οικογενειών από ορισμένα χωριά του δυτικού Ζαγορίου (Κάτω Σουδενά και τα ερημωμένα Σμολιάσου και Βαστανιοί), οι οποίες έως και τον 19^ο αιώνα έφεραν ως πατρωνυμικό το σλαβικό "ζουπάνος", υπήρξαν κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο κλεισουράρχες (φύλακες των ορεινών διόδων).¹⁰⁹ Τα Ζαγοροχώρια κατοικούντο σε μεγάλο βαθμό από Βλάχους, ενώ στην υστεροβυζαντινή και πρώιμη οθωμανική περίοδο οι Βλάχοι πρέπει να αποτελούσαν το κύριο στοιχείο του πληθυσμού· πάντως είναι δεδομένο ότι μέχρι και την πρώιμη οθωμανική περίοδο οι κάτοικοι των Ζαγορίων ασχολούντο αποκλειστικά με την ημινομαδική κτηνοτροφία και ήταν οργανωμένοι κατά γένη. Επιπλέον, ένα από τα χωριά της περιοχής του ανατολικού Ζαγορίου, βλαχόφωνου έως και τον 20ο αιώνα, ονομάζεται Δραγάρι ή Δραγάη. Σύμφωνα με τον Κ. Οικονόμου, το τοπωνύμιο είναι σλαβογενές και προέρχεται από τον όρο *dragarb* που δηλώνει είτε "αυτόν που ελέγχει το δρόμο, το πέρασμα, την κοιλάδα", είτε τον "αγαπητό". Η πρώτη εκδοχή φαίνεται πιθανότερη διότι αφενός ταιριάζει με την τοποθεσία, αφετέρου τα τοπωνύμια που προέρχονται από τη δεύτερη εκδοχή είναι σαφώς λιγότερα, σύμφωνα με την απαρίθμηση του Κ. Οικονόμου.¹¹⁰ Η πρώτη εκδοχή ενισχύεται, ακόμη περισσότερο, από μια τοπική παράδοση, σύμφωνα με την οποία το χωριό ιδρύθηκε τον 11^ο αιώνα από έναν βυζαντινό δρουγγάρη, τον επικεφαλής δηλαδή ενός δρούγγου, όρος

---

¹⁰⁸Α. Κουκούδης 1999, 132· F Rouqueville 1995, 142. Ο Κουκούδης ετυμολογεί το Περιβόλι από ρωμαϊκό-βυζαντινό φρούριο της περιοχής που ονομαζόταν "Πέρβυλα" και πιθανόν προήλθε από τον όρο "Υπερβολή" που σημαίνει αυχένος ή από τον όρο "Περιβολή" που σημαίνει οχύρωμα ή φρούριο.

¹⁰⁹Ι. Λαμπρίδης 1993, τχ. 9, 7-8, σημ. 1. Στην ίδια περιοχή ο Θωμάς Πρελούμπος, δεσπότης Ιωαννίνων, έχτισε "καστέλλια" στα μετέπειτα γνωστά ζαγορίσια χωριά Σουδενά, Δοβρά και Αρτσίστα, για να αντιμετωπίσει τις αλβανικές επιδρομές στα τέλη του 14ου αιώνα, σύμφωνα με τη δημόδη επιτομή του Χρονικού των Ιωαννίνων [Λ. Βρανούσης 1965, 91]. Ο Λ. Βρανούσης αποδεικνύει πειστικά ότι η αναφορά αυτών των κάστρων αντί άλλων που αναφέρονται στην πρωτότυπη λόγια εκδοχή οφείλεται σε παρανόηση του επιτομέα της δημόδου εκδοχής του χρονικού η οποία ανάγεται στον 17ο ή 18ο αι.. Ωστόσο νομίζω ότι η αναφορά "καστελλίων" στα χωριά των Ζαγορίων δεν αποτελεί εντελή αυθαιρεσία του επιτομέα του χρονικού, αλλά πιθανόν απηχεί την ανάμνηση της ύπαρξης οχυρωμένων στρατιωτικών σταθμών και την ανάληψη της αποστολής φύλαξης των δρόμων της περιοχής από τους κατοίκους.

¹¹⁰Κ. Οικονόμου 1991, 488. Ας σημειωθεί ότι συχνά Βλάχοι εγκαταστάθηκαν σε περιοχές που προηγουμένως είχαν εποίκιστεί από σλάβους νομάδες και ενσωμάτωσαν σε μεγάλο βαθμό το σλαβικό τοπωνυμικό υπόστρωμα. Θεωρώ απίθανο το τοπωνύμιο Δραγάρι να σχηματίστηκε λόγω πιθανής ανακήρυξης του χωριού σε *δερβένι* (βλ. παρακάτω για το θεσμό) κατά την οθωμανική περίοδο, διότι τότε το τοπωνύμιο θα προερχόταν από τη ρίζα *δερβέν-*, όπως πάρα πολλά άλλα τοπωνύμια στην Ήπειρο και Στερεά Ελλάδα. Είναι πιθανό, όμως, το Δραγάρι να διατήρησε τη στρατιωτική του αποστολή και μετά την οθωμανική κατάκτηση.

που, από την περίοδο των Κομνηνών, δηλώνει φρουρά ορεινής περιοχής.¹¹¹ Θα πρέπει, λοιπόν, να θεωρήσουμε ότι ορισμένοι από τους οικισμούς των Ζαγοριών αρχικά είχαν στρατιωτική λειτουργία: την επιτήρηση της περιοχής και των ορεινών διαβάσεων της.¹¹²

Ο Β. Παναγιωτόπουλος υποθέτει ότι η αλβανική εθνοτική ομάδα συγκροτείται, αρχικά, από ορεινούς πληθυσμούς οι οποίοι, στην πρώιμη υστεροβυζαντινή περίοδο, είχαν αναλάβει τη φρούρηση του ορεινού τμήματος της περιοχής του Αρβάνου του μεγάλου οδικού άξονα Δυρραχίου-Κωνσταντινούπολης¹¹³.

Πολύ περισσότερα και πιο στέρεα είναι τα στοιχεία που υποδηλώνουν την πρακτική των βλαχικών και αλβανικών ποιμενικών ομάδων να μισθώνουν την οπλική τους δύναμη στους αλληλοσυγκρουόμενους ηγεμόνες της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Από την πλευρά τους οι πολλοί ανεξάρτητοι και ημιαυτόνομοι "αυθέντες" της Βαλκανικής (περισσότεροι από κάθε άλλη μεσαιωνική περίοδο) είχαν πολλούς λόγους να χρησιμοποιήσουν βλαχικούς και αλβανικούς πληθυσμούς ως μισθοφορική στρατιωτική δύναμη: ο τραχύς πολεμικός χαρακτήρας-τους τους καθιστούσε αξιόπιστη στρατιωτική δύναμη· οι συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ τους αύξαναν τις ανάγκες σε στρατιωτικό δυναμικό (στην πραγματικότητα η νομιμότητα της εξουσίας των ηγεμόνων αντλείτο σχεδόν αποκλειστικά από την στρατιωτική τους ισχύ), ανάγκες που επιτείνονταν από την αυξητικά βαίνουσα δημογραφική κρίση και τη βαθμιαία παρακμή των παραδοσιακών βυζαντινών μεθόδων επάνδρωσης του στρατού.¹¹⁴

Ήδη από τον 11^ο αιώνα αναφέρονται Αλβανοί να επανδρώνουν τις στρατιωτικές δυνάμεις βυζαντινών αξιωματούχων. Το 1078-1079 στασιάζει ο δούκας του Δυρραχίου Νικηφόρος Βασιλάκιος και έχοντας συγκεντρώσει πολύ πλούτο στρατολογεί, εξοπλίζει και

---

¹¹¹Για το θρύλο βλ. Α. Βρανούσης 1946, 14-16. Για το βυζαντινό δρούγγο βλ. Ν. Σβορώνος 1980, 58.

¹¹²Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την ύπαρξη του τοπωνυμίου "Αρμάτοβα" στην περιοχή Ζαγοριών. Το τοπωνύμιο, που παράγεται από το μεσαιωνικό "αρμάτος" και τη σλαβικής προέλευσης κατάληξη -οβα, θα πρέπει ίσως να αναχθεί στη μεσαιωνική περίοδο. Παρόμοιο τοπωνύμιο εντοπίζεται στην περιοχή Κόνιτσας κοντά στα βλαχοχώρια Γρεβενών και ανατολικού Ζαγορίου· πρόκειται για το βλαχόφωνο ορεινό χωριό Αρμάτοβο (σημερινό χωριό Αρματα) που βρίσκεται στη κοιλάδα του Αώου ανάμεσα στα βουνά Σμόλικας και Φλάμπουρο (στις πλαγιές του πρώτου), σε ορεινή διάβαση που ενώνει την Κόνιτσα και τα Γρεβενά· η περιοχή καλύπτεται από δάση και βοσκοτόπους [Κ. Οικονόμου 1991, 79-80· Ν. Hammond 1967, 266, και χάρτης 2 στις σελ. 20-21].

¹¹³Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 73-74. Ο ορεινός και δύσβατος χαρακτήρας της περιοχής του Αρβάνου επισημαίνεται από τις βυζαντινές πηγές: ο Γ. Ακροπολίτης, τον 13ο αι., μιλά για "ταις του Αλβανού [πιθανότερο Αλβάνου] δυσχωρίαις" [παρατίθεται στο Π. Φουρικής 1931, 10 σημ.4] και ο Εφραίμ, στις αρχές του 14ου αι., χαρακτηρίζει τους Αλβανούς "ορετρόφους" [παρατίθεται στο Π. Φουρικής 1931, 11 σημ. 1]. Το στοιχείο ενισχύει την υπόθεση της ανάθεσης της υπηρεσίας φύλαξης της περιοχής στους κατοίκους της. Παράλληλα, ο ορεινός και δύσβατος χαρακτήρας της αλβανικής κοιτίδας ενισχύει την υπόθεση ότι οι Αλβανοί εξαρχής πρέπει να ασχολούνταν κατά προτεραιότητα με την κτηνοτροφία. Παρόμοια είναι η άποψη που διατυπώνει ο J. Wilkes σύμφωνα με την οποία η αλβανική εθνοτική ομάδα συγκροτείται από ημινομαδικούς ποιμενικούς πληθυσμούς οι οποίοι κατοικούσαν στις ορεινές περιοχές του αλβανικού χώρου και ανάμεσα στα 1040 και 1080 μπήκαν στην υπηρεσία του βυζαντινού στρατού [J. Wilkes 1999, 358].

¹¹⁴Βλ. γενικά Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 69· Α. Ducellier 1994, 9-17, 28-29, 32-33, 49 και passim· Β. Ψιμούλη 1998, 28-29· Τ. Dillo 1969.

αμείβει με χρήμα Φράγκους από την Ιταλία και ακόμα "είχε γαρ και Ρωμαίων πολλών στρατιωτικών, Βουλγάρων και Αρβανιτών, και οικείους υπασπιστάς ουκ ολίγους", ώστε με αυτό το στρατό να βαδίζει εναντίον της Θεσσαλονίκης.¹¹⁵

Πολεμική δράση των Αρβανιτών επισημαίνεται και από την Άννα Κομνηνή όταν αναφέρει ότι, κατά τις συγκρούσεις Βυζαντινών και Νορμανδών στον αλβανικό χώρο στα τέλη του 11^{ου} αιώνα, ο Αλέξιος Κομνηνός θα μπορούσε εύκολα να υπεριχύσει του Ροβέρτου Γυισκάρδου "επειδή ο Ρομπέρτος βαλλόταν απ' όλα τα μέρη, τόσο από τους λεγόμενους Αρβανίτες όσο κι από τους Δαλματούς"¹¹⁶

Το 1258-61 στις συγκρούσεις ανάμεσα στον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, αυτοκράτορα της Νίκαιας και ύστερα Βυζαντίου, και τον Μιχαήλ Β΄, δεσπότη της Ηπείρου, για την κυριαρχία στο χώρο της κεντρικής Ελλάδας, μεγάλο μέρος του στρατού του τελευταίου αποτελείται από Βλάχους της Θεσσαλίας με επικεφαλής τον νόθο γιο του Μιχαήλ Β΄, Ιωάννη Δούκα.¹¹⁷

Το 1305 στη μάχη της Άπρω, κοντά στην Καλλίπολη, μεταξύ των αυτοκρατορικών δυνάμεων και των Καταλανών, στο Βυζαντινό στρατό συμμετέχουν Βλάχοι, Τούρκοι και Αλανοί¹¹⁸.

Το 1333 τα αλβανικά γένη των Μαλακασίων, Μπουίων και Μεσαριτών που νέμονταν τις περιοχές της Πίνδου, "προσεκύνησαν ελθόντες [στον βυζαντινό αυτοκράτορα] και υπέσχοντο δουλεύειν" φράση που δηλώνει την ανάληψη στρατιωτικών υπηρεσιών από τους Αλβανούς με αντάλλαγμα την παραχώρηση γαιών –ίσως προνοιών– για εκμετάλλευση, όπως φαίνεται από έγγραφο του αυθέντη του Φαναρίου Μιχαήλ Γαβριηλόπουλου του 1342 στο οποίο αναφέρεται ότι οι Αλβανοί "απέδιδαν στρατιωτικήν δουλείαν" και "κτήματα εκράτουν παρά των Φαναριωτών δια προστάγματος βασιλικού"¹¹⁹

Ο Στέφανος Ντουσάν, δημιουργός στα μέσα του 14^{ου} αιώνα του μεγαλύτερου σερβικού μεσαιωνικού κράτους (που από τα νότια Βαλκάνια περιελάμβανε Ήπειρο, Θεσσαλία και

---

¹¹⁵Μ. Ατταλειάτης 1997, 506. Βλ. ακόμα Ε. Βρανούση 1970, 209, 230-231. Ο Ι. Σκυλίτζης, που σε μεγάλο βαθμό αντλεί από τον Ατταλειάτη, επαναλαμβάνει την πληροφορία περί συγκρότησης του στρατού του Ν. Βασιλακίου "εκ τε, Φράγκων και Βουλγάρων, Ρωμαίων τε και Αρβανιτών" [παρατίθεται στο Π. Φουρικής 1931, 8]. Η αναφορά του Μ. Ατταλειάτη, που γράφει γύρω στα 1080, σε Αλβανούς είναι η παλαιότερη γνωστή αναφορά σε αυτήν την εθνοτική ομάδα [βλ. Μ. Ατταλειάτης 1997, 33 σημ. 9, 49 σημ. 42· Ε. Βρανούση 1970, 208-230].

¹¹⁶Α. Κομνηνή 1990-91, Α΄, 229· Π. Φουρικής 1931, 9-10.

¹¹⁷Γ. Παχυμέρης 1885, 83. Πρβλ. D. Nicol 1991, 16-17· Α. Κουκούδης 1999, 44· Ν. Ζιάγκος 1974, 128-130. Η μητέρα του Ιωάννη Δούκα, Γαγγρινή, ίσως ήταν βλαχικής καταγωγής. Ο ίδιος είχε παντρευτεί κόρη του Ταρωνά, ενός βλάχου άρχοντα της Θεσσαλίας.

¹¹⁸Α. Λαΐου 1980, 166-167.

¹¹⁹Ο Μ. Γαβριηλόπουλος υποσχόταν ότι εκτός από τους Αλβανίτες που είχαν ήδη εγκατασταθεί με αυτοκρατορική διαταγή, δεν επρόκειτο να "προσοικίσει" άλλους, ούτε να βάλει "φραγγικήν φύλαξιν" στο κάστρο του Φαναρίου [βλ. Miklosich-Moller 1887, 260-261· πρβλ. Σπ. Λάμπρος 1909, 242· Β. Ψιμούλη 1998, 31-32· Ι. Πούλος 1950, 43].

μεγάλο μέρος των στερεοελλαδικών, μακεδονικών και αλβανικών περιοχών), φαίνεται ότι χρησιμοποίησε εκτεταμένα αλβανικούς πληθυσμούς στις στρατιωτικές επιχειρήσεις με αντάλλαγμα την παραχώρηση γαιών.¹²⁰

Το 1381 Αλβανοί προσφέρουν στρατιωτικές υπηρεσίες στο καταλανικό δουκάτο των Αθηνών: ο βασιλιάς της Αραγωνίας Πέτρος Δ΄, επικυρίαρχος των Καταλανών του δουκάτου, σε επιστολή του, ευχαριστεί τον κόμη της Υπάτης Δημήτρη και "όλους τους άλλους Αλβανούς που κατοικούν το έδαφος της Ελλάδος [= Φθιώτιδας]" διότι ως καλοί και πιστοί υποτελείς υπεράσπισαν τις καταλανικές κτήσεις εναντίον των Ναβαρραίων και άλλων εχθρών. Πρόκειται για 1500 αλβανούς πολεμιστές οι οποίοι με αρχηγό τον Δημήτρη έχουν εγκατασταθεί στην περιοχή της Υπάτης. Πιθανότατα πρόκειται για την αλβανική ομάδα που το 1360-61 επέδραμε νότια της Υπάτης και της Λαμίας και κατέλαβε το Σιδερόκαστρο, το οποίο όμως μετά από λίγο, το 1365, ανακατέλαβαν οι Καταλανοί. Πιθανότατα μετά την ανακατάληψη του κάστρου οι Καταλανοί επέτρεψαν στους Αλβανούς να εγκατασταθούν στην περιοχή με αντάλλαγμα την προσφορά στρατιωτικών υπηρεσιών.¹²¹

Στο *Χρονικό των Ιωαννίνων* και το *Χρονικό των Τόκκων*, που εξιστορούν τα συμβάντα στο χώρο της Αιτωλοακαρνανίας και Ηπείρου στο β΄ μισό του 14^{ου} και στο α΄ μισό του 15^{ου} αιώνα, πολύ συχνά Αλβανοί αλλά και Βλάχοι φέρονται να μισθώνουν τη στρατιωτική τους δύναμη στους ηγεμόνες της περιοχής και μάλιστα ορισμένες φορές για να πολεμήσουν εναντίον ομοφύλων τους, όπως για παράδειγμα όταν, γύρω στο 1402, ο Κάρολος Α΄ Τόκκος, δούκας Κεφαλληνίας και Λευκάδας άρχισε "να συνάξη φοσσάτον ρογατόρους τε πεζούς, καβαλλαρέους, Φράγκους, Ρωμαίους, Σέρβους τε, το πλέον Αλβανίτας· και άρχισεν να μάχεται μετά του Παύλου Σπάτα", Αλβανού αφέντη της Ακαρνανίας, διεκδικώντας το κάστρο της Κατοχής στην Ακαρνανία.¹²² Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις Αλβανοί αρχηγοί ισχυρών γενών τοποθετούνται διοικητές κάστρων και ολόκληρων περιοχών. Για παράδειγμα ο Κάρολος Τόκκος είχε αναθέσει τη διοίκηση του κάστρου της Ρινιάσας στον Μουρίκη Μπούα,¹²³ και ολόκληρη την περιοχή Αγγελοκάστρου (με τα κάστρα Αγγελοκάστρου, Κατοχής κ.λ.π.) στον Δήμο Μπούα.¹²⁴ Επίσης διόρισε τον αρχηγό των

---

¹²⁰Γ. Πούλος 1950, 36· Γ. Σούλης 1950, 59· Β. Ψιμούλη 1998, 37· Β. Παναγιωτόπουλος 69. Είναι πιθανό η προσφορά στρατιωτικής υπηρεσίας των Αλβανών στους Σέρβους να ευνόησε την εξάπλωση τους στις υπό σερβική κυριαρχία περιοχές· δεν αποτέλεσε πάντως γενεσιουργό ή κύριο παράγοντα των μεταναστευτικών τους κινήσεων.

¹²¹Απ. Βακαλόπουλος INE, Α΄, 197-198· Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 80, Α. Rubio Y Lluch 1981, 41-42.

¹²²G. Schiro 1975, 234-236. Άλλες περιπτώσεις μίσθωσης της πολεμικής δύναμης των Αλβανών βλ. G. Schiro 1975, 230, 244-246, 260, 280. Για Βλάχους μισθοφόρους βλ. G. Schiro 1975, 280· Α. Βρανούσης 1965, 76, 100. Πρβλ. Β. Ψιμούλη 1998, 54.

¹²³G. Schiro 1975, 294.

¹²⁴Στο ίδιο, 300-302.

πολεμικών γενών του Ζαγορίου και των Μαλακασαίων, Στέφανο Μπούισαβο, "πρωτοστράτορα" και "αρχήν εις τα φουσσάτα".¹²⁵

Στην Πελοπόννησο οι βυζαντινοί και οι λατίνοι άρχοντες, επανειλημμένα, χρησιμοποίησαν Αλβανούς για την επάνδρωση του στρατού τους. Φαίνεται ότι από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα ένα ολοένα και αυξανόμενο μέρος των στρατιωτικών δυνάμεων του Δεσποτάτου αποτελείτο σταθερά από Αλβανούς. Επί Μανουήλ Καντακουζηνού (1348-1380) επισημαίνονται Αλβανοί μισθοφόροι στο κάστρο της Βελιγοστής στην κεντρική Πελοπόννησο.¹²⁶ Το 1395 "εκατέβηκεν κυρ Δημήτριος ο Ράλης με το φοςάτον του Λεονταρίου και των Αλβανιτών" συγκρούστηκαν με τους Ναβαρραίους και τους Τούρκους του Εβρενός μπέη που είχαν εισβάλει στην Πελοπόννησο και τους νίκησαν.¹²⁷ Το 1404/5 ο Θεόδωρος Παλαιολόγος, δεσπότης του Μυστρά, επέτρεψε την εγκατάσταση 10.000 Αλβανών στα εδάφη του δεσποτάτου (πιθανότητα στην Κορινθία) επειδή έτσι απέκτησε "στρατιάν τοσαύτην, ουκ άπειρον μεν τραυμάτων, αγαθή δε τα πολέμια, μηδέν προσαναλώσας ...".¹²⁸ Κατά την οθωμανική εισβολή του Τουραχάν στην Πελοπόννησο, το 1423, Αλβανοί στην υπηρεσία των Παλαιολόγων είχαν αναλάβει την άμυνα του Εξαμιλίου (του αμυντικού τείχους που είχαν ανεγείρει οι Παλαιολόγοι στον ισθμό)¹²⁹ και άλλων οχυρών θέσεων στο εσωτερικό της Πελοποννήσου. Σύμφωνα μάλιστα με τον Χαλκοκονδύλη, σε μια μάχη, στην Δαβία ή Νταβιά της Αρκαδίας, οι οθωμανοί σκότωσαν 800 Αρβανίτες.¹³⁰ Το 1446, κατά την οθωμανική εισβολή του σουλτάνου Μουράτ στην Πελοπόννησο, Αλβανοί συμμετέχουν στην άμυνα του Εξαμιλίου υπό τους αδελφούς Παλαιολόγους, δεσπότες της Πελοποννήσου. Σύμφωνα με τον Δούκα, οι Αλβανοί ήλθαν σε συνεννοήσεις με τους οθωμανούς και απεχώρησαν από το χριστιανικό στρατόπεδο, πιθανότατα υποσχόμενοι να παραδώσουν τους

---

¹²⁵G. Schiro 1975, 332, 338, 596. Δεν είναι σαφής η εθνοτική ταυτότητα των Ζαγορίων και των Μαλακασαίων. Οι Μαλακασαίοι εμφανίζονται ως αλβανικό γένος [βλ. Β. Ψιμούλη 1998, 50· Ι. Καντακουζηνός 1828-1831, Α', 474· G. Schiro 1975, 583· Γ. Σούλης 1953β], ωστόσο εμφανίζονται να κατοικούν στην ανατολική περιοχή του Ζαγορίου και στην περιοχή Μαλακασίου βορειοανατολικά των Ιωαννίνων, όπου σύμφωνα με μεταγενέστερα στοιχεία και άλλους συγγραφείς (π.χ. Π. Αραβαντινός) κατοικούσαν Βλάχοι. Ο Απ. Βακαλόπουλος τους χαρακτηρίζει Αρβανιτοβλάχους [βλ. Απ. Βακαλόπουλος ΙΝΕ, Α', 27 και Α. Κουκούδης 1999, 163-165]. Το ότι οι Μαλακασαίοι ήταν αλβανικό γένος δεν μπορεί να αμφισβητηθεί [Γ. Σούλης 1953β]. Φαίνεται όμως ότι το γένος αυτό εγκαταστάθηκε τελικά, μετά το πρώτο τέταρτο του 14ου αι. σε περιοχές στις οποίες κατοικούσαν βλαχικοί κτηνοτροφικοί πληθυσμοί. Στην περιοχή που κυριάρχησαν (πιθανότατα ονομαζόμενη έως τότε Σμόκοβο), ήρθαν σε μακρά επαφή με τους πολυπληθέστερους Βλάχους, από τους οποίους έως ένα βαθμό αφομοιώθηκαν [Ι. Λαμπρίδης 1993, τχ. Δ', 10· Π. Αραβαντινός 1856, Β', 102, 231]

¹²⁶Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 81-82· Ι. Πούλος 1950, 49-50.

¹²⁷Σπ. Λάμπρος 1932, 46, πρβλ. και σελ. 36. Βλ. ακόμα Ι. Πούλος 1950, 58. Μέλη της μεγάλης, νορμανδικής καταγωγής, βυζαντινής οικογένειας των Ραλ ή Ραούλ ή Ράλλη υπήρξαν συχνά επικεφαλής Αλβανών στρατιωτών. Από τα μέσα του 15ου αιώνα Ράλληδες εμφανίζονται ως αρχηγοί ομάδων *stradioti* στη βενετική υπηρεσία.

¹²⁸Σπ. Λάμπρος 1923-1926, Γ', 41-42. Πρβλ. Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 81, 82-84. Στην πηγή που αναφέρεται η πληροφορία (Μανουήλ του Παλαιολόγου λόγος επιτάφιος εις τον αυτάδελφον αυτού δεσπότην πορφυρογέννητον τον κυρ Θεόδωρον) δεν διευκρινίζεται εάν ο αριθμός 10.000 δηλώνει μόνον πολεμιστές ή το σύνολο των Αλβανών με τις οικογένειες τους.

¹²⁹Γ. Φραντζής 1990, 24Ι.

¹³⁰Λ. Χαλκοκονδύλης 1843, 238-239· πρβλ. Σπ. Λάμπρος 1932, 36, 47.

δύο αδελφούς Παλαιολόγους στους Οθωμανούς. Οι Παλαιολόγοι τότε δεν μπόρεσαν να συνεχίσουν την άμυνα και υποχώρησαν. Τούτο επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η αριθμητική αναλογία και η μαχητική αξία των Αλβανών στον στρατό των Παλαιολόγων ήταν ιδιαίτερος ισχυρή, τόσο ώστε η αποχώρησή τους να οδηγήσει τους Παλαιολόγους στη διακοπή της αντίστασης.¹³¹ Το 1458, κατά την εκστρατεία του Μεχμέτ Β΄ εναντίον της Πελοποννήσου, Αλβανοί με επικεφαλής τον Δοξία¹³² υπερασπίζονται την πολίχνη Φλιούντα της Κορινθίας· Αλβανοί επίσης υπερασπίζονται τις πολίχνες Ρούπελη της Κορινθίας και Παζενίκη της Αρκαδίας¹³³. Το 1459 οι δυνάμεις του Θωμά Παλαιολόγου που αμύνονται στο Λεοντάρι της Αρκαδίας και ηττώνται από τους Οθωμανούς του Χασάν Γερακάρη, αποτελούνται από Αλβανούς και Έλληνες.¹³⁴ Το 1460, κατά την β΄ εκστρατεία του Μεχμέτ Β΄ στην Πελοπόννησο, φαίνεται ότι πολλά κάστρα, πόλεις και χωριά της Πελοποννήσου έχουν ως φρουρές Αλβανούς ή Αλβανούς μαζί με Πελοποννησίους. Αλβανοί, κυρίως του γένους των Μποχαλαίων¹³⁵ (ο αρχηγός του γένους, Μανουήλ Μπόχαλης, ήταν άρχων του Γαρδικιού) υπερασπίζονται το Γαρδίκι και το Λεοντάρι, κάστρα της κεντρικής Πελοποννήσου, τα οποία τελικά παραδίδουν στον σουλτάνο.¹³⁶ Η πόλη των Καλαβρύτων παραδόθηκε στον Ζαγανός πασά από τον Αλβανό άρχοντα της Δόξα ο οποίος ήταν "των εν τοις Αλβανοίς επιφανών τα πρώτα φερόμενος".¹³⁷ Στις πολεμικές συγκρούσεις του 1460 Αλβανοί αναφέρονται ακόμη στην Πύλο και στην ευρύτερη περιοχή της, στο κάστρο Σαλμενίκο της Αχαΐας, καθώς και στις περιοχές του Φενεού και της Φλιούντος Κορινθίας, τις οποίες υπερασπίζονται εναντίον των Οθωμανών, ενώ ο Αλβανός Κορκόνδυλος Κλαδάς παραδίδει στους Οθωμανούς το κάστρο του Αγ. Γεωργίου στη Μπαρδούνια της Λακωνίας, του οποίου είναι διοικητής.¹³⁸

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η συμμετοχή των Αλβανών στις στρατιωτικές δυνάμεις του Δεσποτάτου του Μοριά πρέπει να υπήρξε πολύ ευρύτερη, αλλά η εξακρίβωση της δεν είναι εύκολη, λόγω της περιληπτικής απόδοσης των γεγονότων από τα χρονικά της εποχής. Επιπλέον δεν ενδιαφέρει τους συντάκτες των χρονικών η εθνοτική σύνθεση του στρατού και του πληθυσμού της Πελοποννήσου, παρά μόνο όταν οι διαφοροποιημένες πρακτικές των εθνοπολιτισμικών ομάδων θεωρείται ότι συνάπτονται άμεσα με γεγονότα που αναφέρουν,

¹³¹"Και ως εν ολίγω και αυτός [= Κωνσταντίνος Παλαιολόγος] και Θωμάς ο αδελφός αυτού, δεσπότης των Αχαΐας, παρεδίδοντο υπό των Αλβανών· πλην αυτοί τον δόλον εννοήσαντες απέδρασαν" [Δούκας 1997, 433]. Ο Δούκας αναφέρει ότι ο στρατός των Παλαιολόγων αριθμούσε 60.000 άνδρες, αριθμός νομίζω υπερβολικός.

¹³²Κατά τον Μπίρη εξελληνισμός του αλβανικού ονόματος "Ντούσας" από τον Χαλκοκονδύλη [Κ. Μπίρης 1997, 133].

¹³³Λ. Χαλκοκονδύλης 1843, 444-446.

¹³⁴Στο ίδιο, 457.

¹³⁵Ο Σφραντζής, του οποίου η γραφή είναι λαϊκότερη, προτιμά την έκφραση "Μποχαλαίοι", ενώ ο αρχαιότερος Χαλκοκονδύλης γράφει "Μποχάλης ... και οι προσήκοντες αυτό".

¹³⁶Λ. Χαλκοκονδύλης 1843, 474-475· Γ. Σφραντζής 1990, 160-162· Απ. Βακαλόπουλος ΙΝΕ, Α΄, 346.

¹³⁷Λ. Χαλκοκονδύλης 1843, 477· Γ. Σφραντζής 1990, 166. Πιθανόν πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο με τον αναφερόμενο ως Δοξία ή Ντούσα που πολεμά στην Φλιούντα το 1458 [πρβλ. W. Miller 1997, 518-519].

¹³⁸Λ. Χαλκοκονδύλης 1843, 478-483· Γ. Σφραντζής 1990, 162· πρβλ. Γ. Σφραντζής 1838, 405, 407. Για τον Κλαδά, του οποίου ο πατέρας ήταν από τη Χιμάρα, πρβλ. Ηλ. Αναγνωστάκης 1985β, 383· Α. Σαββίδης 1991, 91.

όπως, για παράδειγμα, με ληστρικές επιδρομές και λεηλασίες, πρακτικές που οι πηγές της εποχής συνδέουν κυρίως με τους Αλβανούς και τους Τούρκους χωρίς βεβαίως να απουσιάζουν εντελώς και αναφορές σε λεηλατικές επιδρομές Πελοποννησίων ή Λατίνων οπλοφόρων. Αντίθετα, όταν αναφέρονται σε μάχες και συγκρούσεις μεταξύ βυζαντινών, οθωμανικών και λατινικών δυνάμεων, οι πηγές σημειώνουν συνήθως τους επικεφαλής των δυνάμεων αυτών ή τους ηγεμόνες και όχι την εθνοτική σύνθεση των στρατιωτικών δυνάμεων που οι τελευταίοι έχουν στη διάθεση τους. Διότι στη λογική των εγγράφων και των αφηγήσεων της εποχής οι στρατοί δε συνδέονται με κάποια εθνοτική ταυτότητα αλλά εκπροσωπούν κρατικές υποστάσεις ή ηγεμόνες-κυριάρχους. Έτσι τα χρονικά περιγράφουν στρατιωτικές κινήσεις και μάχες των δεσποτών του Μοριά Παλαιολόγων ή των υποκειμένων αρχόντων (Λουκάνη, Ασάνη κ.λ.π.) χωρίς να αναφέρουν αν το στράτευμα τους αποτελείται από Αλβανούς ή Πελοποννησίους.¹³⁹ Ένα περιστατικό, όπως περιγράφεται από τον Χαλκοκονδύλη, θα μπορούσε να οδηγήσει σε παρερμηνείες: κατά την πολιορκία του Γαρδικίου, το 1460, από τον Μεχμέτ Β΄ "οι μεν αζάπηδες εισπεσόντες αυτίκα υπερέβησαν τους Έλληνας και ετρέψαντο ...": γνωρίζουμε, ωστόσο από τον ίδιο τον Χαλκοκονδύλη, αλλά και από τον Σφραντζή, ότι στο Γαρδίκι, ως πιο οχυρό κάστρο, είχαν συγκεντρωθεί και οι δυνάμεις του κοντινού Λεονταρίου το οποίο, μαζί με το Γαρδίκι, ανήκε στους Μποχαλαίους, στοιχείο που υποδηλώνει ότι οι στρατιωτικές δυνάμεις θα πρέπει να ήταν κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, αλβανικές. Ο όρος "Έλληνας" που χρησιμοποιεί ο Χαλκοκονδύλης θα πρέπει να αποδοθεί αφενός στο ότι οι Μποχαλαίοι ήταν υποτελείς του δεσπότη του Μυστρά, Δημητρίου Παλαιολόγου, και αφετέρου στις κλασικιστικές επιρροές του Χαλκοκονδύλη.¹⁴⁰

---

¹³⁹Όπως θα δούμε παρακάτω το ίδιο συμβαίνει και με τις αναφορές στα οθωμανικά στρατεύματα: πίσω από τον όρο "το τε Θεταλίας και Αιτωλίας" στράτευμα του οθωμανού αρχηγού Χαμζά "Ιερακοφόρου" μπορεί να βρίσκονται οθωμανοί σπαχήδες, ή άτακτοι Γιουρούκοι, αλλά ακόμη χριστιανοί σπαχήδες ή Βλάχοι ή Αλβανοί αυτών των περιοχών [βλ. Α. Χαλκοκονδύλης 1843, 457]. Πολύ περισσότερο άγνωστη παραμένει η σύνθεση των στρατιωτικών οθωμανικών δυνάμεων όταν αναφέρεται μόνο ο επικεφαλής οθωμανός αρχηγός.

¹⁴⁰Α. Χαλκοκονδύλης 1843, 408, 474· Γ. Σφραντζής 1990, 160-162· πρβλ. Κριτόβουλος 1875, 239 ο οποίος αναφέρει ότι οι Ιλλυριοί [= Αλβανοί] ήταν οι περισσότεροι. Για τις κλασικιστικές επιρροές του Χαλκοκονδύλη βλ. Η. Hunger 1997, Β΄, 340-341, 344 και Ν. Νικολούδης 1996, 76-81, ιδιαίτερα 80 όπου αναφέρεται ότι ο αθηναϊκής καταγωγής συγγραφέας θεωρούσε την πάλη μεταξύ χριστιανισμού και ισλαμισμού ανανεωμένη φάση του πολέμου μεταξύ αρχαίων Ελλήνων και βαρβάρων Περσών. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι ο Χαλκοκονδύλης, διαφοροποιούμενος από τους υπόλοιπους συγγραφείς της εποχής του, παρουσιάζεται πολύ περισσότερο αναλυτικός και εντοπίζει και αναφέρει συχνότερα την τυχόν αλβανική σύνθεση των πολεμικών σωμάτων. Η διάκριση αυτή θα πρέπει να αποδοθεί ακριβώς στα ηροδότεια και θουκιδίδεια κλασικιστικά πρότυπα του Χαλκοκονδύλη με βάση τα οποία επιχειρεί διακρίσεις που είναι πολιτισμικής και φυλετικής υφής. Αυτές οι κλασικιστικές επιρροές τον οδηγούν σε ονοματοδοσίες αναχρονιστικού χαρακτήρα: Έλληνες για τους Βυζαντινούς, Ιλλυριοί για τους Αλβανούς κ.λ.π. Η τάση αυτή του Χαλκοκονδύλη φαίνεται ότι δεν αποτελεί συνέχεια της συντηρητικού χαρακτήρα συνήθειας των Βυζαντινών λογίων να αποδίδουν τους σύγχρονους τους λαούς με ονόματα λαών της αρχαιότητας βλ. Α. Kazhdan - Α. Wharton Epstein 1997, 260. Η τάση αυτή ισχυρότατη μέχρι τον 12ο αιώνα, υποχωρεί κατόπιν βαθμιαία καθώς οι επαφές και η εμπλοκή των Βυζαντινών με τους ξένους πολιτισμούς πυκνώνουν ραγδαία. Αντίθετα οι ονοματοδοτικές προτιμήσεις του Χαλκοκονδύλη φαίνεται ότι εντάσσονται στο διανοητικό περιβάλλον που διαμορφώνεται κυρίως στο Μυστρά με κέντρο τον Πλήθωνα τον 15ο αιώνα και επιχειρώντας να απαντήσει στην πολλαπλή κρίση της βυζαντινής αυτοκρατορίας επαναπροσεγγίζει και αντλεί από τα πολιτισμικά πρότυπα της αρχαιότητας [Ν. Νικολούδης, "Εισαγωγή" στο Α. Χαλκοκονδύλης 1997, 34 κ.εξ.].

Εκτός από τους Παλαιολόγους του δεσποτάτου του Μυστρά, και οι Λατίνοι της Πελοποννήσου χρησιμοποίησαν εκτεταμένα Αλβανούς για την ενίσχυση των στρατιωτικών τους δυνάμεων. Το 1385 ο Φλωρεντινός κύριος της Κορίνθου, Νέριος Ατζαγιόλι, προετοιμάζοντας εισβολή στο δουκάτο των Αθηνών, "συνήθριζεν οπλίτας πανταχόθεν και είχεν ετοιμοπολέμους εβδομήκοντα λογχοφόρους, οκτακοσίους Αλβανούς ιππείς και πολλούς πεζούς στρατιώτας" σύμφωνα με επιστολή του επισκόπου Άργους.¹⁴¹ Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι οι Αλβανοί που εγκαταστάθηκαν στο πριγκηπάτο των Ζακαρία στην Αχαΐα υπόκειντο σε στρατιωτικές υποχρεώσεις, όπως και οι Αλβανοί που εγκατέστησε ο Κάρολος Α΄ Τόκκος μετά το 1422 στην Κλαρέντζα.¹⁴² Ιδιαίτερα στη τελευταία περίπτωση, η περιορισμένη έκταση της Πελοποννήσου που είχε αποκτήσει το 1421-22 ο Κάρολος Τόκκος, απομονωμένη ανάμεσα στους Ζακαρία της Αχαΐας και τους Παλαιολόγους του δεσποτάτου του Μυστρά και εκτεθειμένη στις βλέψεις τους, είχε άμεση ανάγκη ενίσχυσης της αμυντικής της δύναμης με έμπειρους πολεμιστές, όπως ήταν οι εγκατεστημένοι στην Ήπειρο και Αιτωλοακαρνανία Αλβανοί. Παράλληλα, με αυτή την κίνηση ο Δεσπότης των Ιωαννίνων μείωνε τους κινδύνους που θα μπορούσαν να προέλθουν από τους συμπαγείς και πολυπληθείς αλβανικούς πληθυσμούς που ήταν εγκατεστημένοι στο χώρο του δεσποτάτου, οι οποίοι πρόσφατα (στο διάστημα 1406-1416) είχαν απωλέσει την κυριαρχία των περιοχών Άρτας και Ακαρνανίας (αλβανικά δεσποτάτα Άρτας και Αγγελοκάστρου) από τον ίδιο τον Κάρολο Τόκκο και είναι πιθανό ότι θα επεδίωκαν να διεκδικήσουν δυναμικά την απωλεσθείσα εξουσία τους, είτε μόνοι τους, είτε συμμαχώντας με τον νέο και επικίνδυνο γείτονα, τους Οθωμανούς που είχαν εδραιωθεί στα βόρεια του δεσποτάτου των Ιωαννίνων (νότιος Αλβανία) και στα ανατολικά του (Θεσσαλία και Φθιωτιδοφωκίδα) από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα (1393-94).

Οι Βενετοί, επίσης, που κατέχουν τις περιοχές Μεθώνης-Κορώνης (από το 1205) και Ναυπλίου-Άργους (από το 1389 και 1394 αντίστοιχα) και ακόμη το Ναυαρίνο από το 1423, δέχονται ή και επιδιώκουν την εγκατάσταση Αλβανών στις προαναφερόμενες περιοχές επιφορτίζοντας τους με στρατιωτικές υποχρεώσεις ή καθήκοντα ασφαλείας της υπαίθρου. Συγκροτούν τα σώματα των "stradioti" τα οποία επανδρώνονται κυρίως από Αλβανούς μισθοφόρους.

Ένα τουλάχιστον μέρος από τους Αλβανούς που εγκατέστησαν οι Βενετοί στην Αργολίδα το 1398 πρέπει να ανέλαβε στρατιωτική υπηρεσία, εντασσόμενοι στο καθεστώς των stradioti, όπως προκύπτει από βενετικό έγγραφο του 1451, σύμφωνα με το οποίο οι γαίες που παραχωρήθηκαν στους Αλβανούς το 1398 μπορούν να αγοραστούν πάλι από τους Αργείους με την εξαίρεση όσων γαιών δόθηκαν ως αμοιβή σε stradioti αντί μισθού.¹⁴³ Το

---

¹⁴¹A. Rubio Y Lluch 1991, 91.

¹⁴²B. Παναγιωτόπουλος 1985, 88· G. Schiro 1975, 490, πρβλ. Β. Ψιμούλη 1998, 57.

¹⁴³F. Thiriet 1958-1961, Γ', 168-169, αρ. 2865 (26 Ιουλίου 1451).

1459 ο podesta του Ναυπλίου προσέλαβε 28 ακόμη stradioti για να αντιμετωπίσει τον πολλαπλασιασμό των επιδρομών Αλβανών και Τούρκων που λεηλατούν την ύπαιθρο του Ναυπλίου και κλέβουν τα κοπάδια των Βενετών υπηκόων: η περίοδος 1458-1460 είναι από τις πιο έκρυθμες καθώς οι Οθωμανοί έχουν εγκατασταθεί σε ένα τμήμα της βόρειας Πελοποννήσου, οι δύο Βυζαντινοί δεσπότες βρίσκονται σε αντιπαράθεση και ένα μεγάλο μέρος των Αλβανών κινούνται αυτόνομα.¹⁴⁴

Το 1425 η βενετική σύγκλητος δέχεται την αίτηση δύο ισχυρών Αλβανών αρχηγών να εγκατασταθούν με τους ανθρώπους τους στα εδάφη της Μεθώνης και της Κορώνης με αντάλλαγμα την προσφορά στρατιωτικής υπηρεσίας όπου και όποτε διαταχθούν από τις βενετικές αρχές και ειδικότερα εναντίον των Τούρκων, σε περίπτωση επιδρομής, ή και οποιουδήποτε άλλου απειλήσει την ασφάλεια των βενετικών εδαφών. Το τελευταίο σημείο προφανώς αφορά και σε ομόφυλους Αλβανούς σε περίπτωση που επιδράμουν στις βενετικές περιοχές.¹⁴⁵

Το 1455 οι Βενετοί φρούραρχοι της Κορώνης και της Μεθώνης προτείνουν στις αρχές της Βενετίας να αποδεχθούν την εγκατάσταση όλων των Αλβανών που το επιθυμούν ώστε να ενισχυθεί η άμυνα των βενετικών εδαφών και η ασφάλεια των Βενετών υπηκόων.¹⁴⁶ Η στάση των Βενετών εδώ φαίνεται να αλλάζει υπό το βάρος της οθωμανικής απειλής που είναι πλέον πολύ ορατή με αποτέλεσμα οι δισταγμοί του 1425 να περιοριστούν τριάντα χρόνια μετά. Η διαφαινόμενη αυξημένη προθυμία των Αλβανών να εγκατασταθούν σε βενετικά εδάφη θα πρέπει να συσχετιστεί με την αποτυχημένη εξέγερση τους το 1453-54 εναντίον των δεσποτών της Πελοποννήσου που κατεστάλη από τους τελευταίους με την συνδρομή οθωμανικών δυνάμεων.

---

¹⁴⁴F. Thiriet 1958-1961, Γ', 228, αρ. 3093 (10 Δελεμβρίου 1459), αρ. 3094 (22 Φεβρουαρίου 1460).

¹⁴⁵Κ. Σάθας 1972, Α', 176, αρ. 112 (22 Μαΐου 1425). Στο έγγραφο αναφέρεται ότι ο ένας αρχηγός έχει 5.000 άλογα (equis) και ο άλλος 500. Οι F. Thiriet [1958-1961, Β', 227, αρ. 1985] και ο Κ. Μπίρης [1997, 115-116] θεωρούν ότι κάθε άλογο αντιστοιχούσε σε έναν έφιππο πολεμιστή και κατά συνέπεια οι Αλβανοί που εγκαταστάθηκαν σε Μεθώνη-Κορώνη αριθμούσαν 5.500 πολεμιστές και περ. 18.330 ψυχές υπολογιζόμενες με συντελεστή μάχινων ανδρών 0,30 [Για τον συντελεστή μάχινων ανδρών βλ. Κ. Κόμης 1995, 61-62]. Οι αριθμοί αυτοί θεωρώ ότι είναι υπερβολικοί: είναι απίθανο οι Βενετοί να δέχονταν έναν τόσο μεγάλο αριθμό ανδρών στην επικράτεια τους, στους οποίους μάλιστα δεν είχαν εμπιστοσύνη όπως φαίνεται από την άρνηση τους να δεχτούν την εγκατάσταση ενός πολύ μικρότερου αριθμού Αλβανών (4 κατούνες οι οποίες δεν πρέπει να υπερβαίνουν τα 500 άτομα) μόλις δύο χρόνια νωρίτερα, [για το μέγεθος του οικισμού τύπου κατούνας βλ. Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 89-96]. Θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο αριθμός των αλόγων δεν αντιστοιχεί σε ίσο αριθμό ανδρών αλλά ότι κάθε πολεμιστής είχε περισσότερα του ενός άλογα, στοιχείο συνηθισμένο στις πολεμικές μεσαιωνικές κοινωνίες όπου ο έφιππος πολεμιστής χρειαζόταν περισσότερα από ένα άλογο ώστε να μπορεί να αλλάζει σε μακρές πορείες ή να το αντικαθιστά σε περίπτωση απώλειας. Επιπλέον οι αρχηγοί των γενών θα πρέπει να είχαν πολύ περισσότερα άλογα από τους απλούς πολεμιστές. Η υπόθεση ενισχύεται από έναν όρο που επιβάλλουν οι Βενετοί στους Αλβανούς που εγκαταστάθηκαν στην Εύβοια το 1402, σύμφωνα με τον οποίο απαγορευόταν να διατηρούν μεγαλύτερο αριθμό αλόγων από τον αριθμό των μελών της οικογενείας τους, στοιχείο που υποδεικνύει ότι πολλοί Αλβανοί έτρεφαν μεγάλο αριθμό αλόγων, [βλ. Κ. Σάθας 1972, Β', 79, αρ. 298]. Υπολογίζοντας ένα μέσο όρο δύο αλόγων για κάθε πολεμιστή (παρ' ότι ο μέσος όρος πρέπει να είναι μεγαλύτερος) ο αριθμός των πολεμιστών μειώνεται σε 2.500 χιλιάδες και των ψυχών σε 8330, αριθμός που πρέπει να αποτελεί το ανώτατο όριο των υπό εγκατάσταση Αλβανών.

¹⁴⁶F. Thiriet 1958-1961, Γ', 204, αρ. 2987 (13 Μαΐου 1455).

Ωστόσο οι Αλβανοί δεν προσλαμβάνονται μόνο στην υπηρεσία των πελοποννησιακών βενετικών κτήσεων. Σε βενετικό έγγραφο του 1443 θεωρείται άσκοπο να στρατολογηθούν Αλβανοί για να υπηρετήσουν ως τοξότες φέροντες βαλίστρες στις βενετικές κτήσεις της Πάργας και του Βουθρωτού, διότι στις θέσεις αυτές μπορούν να υπηρετήσουν Κερκυραίοι.¹⁴⁷ Μολονότι στη συγκεκριμένη περίπτωση προτιμούνται οι Κερκυραίοι, η αναφορά αυτή επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η πρακτική της μίσθωσης Αλβανών ως φρουράς των ηπειρωτικών κτήσεων της Βενετίας ήταν διαδεδομένη. Ήδη, το 1401 ο Αλβανός Νίκα Μπογκόκη, ο οποίος το προηγούμενο έτος είχε καταλάβει για λίγο την Άρτα και την περιοχή της από τους Σπάτα, εμφανίζεται ως προνοιάριος των Βενετών στη νεοκατακτημένη από τους τελευταίους Πάργα.¹⁴⁸ Την ίδια εποχή, το 1400, 25 Αλβανοί ιππείς υπηρετούν στο υπό βενετική κυριαρχία Δυρράχιο, πλάι σε 50 τοξότες· η δύναμη αυτή συμπληρώνεται την ίδια χρονιά με 40 Λατίνους ιππείς.¹⁴⁹

Το 1415 οι βενετικές αρχές της Εύβοιας μειώνουν τις στρατιωτικές δυνάμεις του νησιού που αποτελούνται από εντοπίους ενώ παράλληλα καταργούν δύο "compagnies grecques" και τις αντικαθιστούν με έναν αριθμό *stradioti*.¹⁵⁰ Αν και δεν δηλώνεται ο αριθμός των νεοπροσληφθέντων *stradioti*, πρέπει να είναι ανάλογος των δύο κομπανιών που καταργήθηκαν οι οποίες περιελάμβαναν 25 μέλη η κάθε μία. Οι αναφερόμενοι ως *stradioti* πρέπει να είναι Αλβανοί, όπως μπορούμε να υποθέσουμε αφενός από τη ρητή διαφοροποίηση τους από τις *compagnies grecques*, και αφετέρου από το γεγονός ότι από το 1402 Αλβανοί έχουν εγκατασταθεί στην Εύβοια αναλαμβάνοντας στρατιωτική υπηρεσία.¹⁵¹ Λίγο αργότερα, τον Μάρτιο του 1416, οι βενετικές αρχές της Εύβοιας προσλαμβάνουν άλλους 100 έφιππους *stradioti*.¹⁵² Ωστόσο τον Ιούλιο του 1416 οι Βενετοί θα απολύσουν τους *stradioti* που υπηρετούν στην Εύβοια, θεωρώντας άσκοπη τη διατήρησή τους μετά από μια βενετική νίκη εναντίον του τουρκικού ναυτικού.¹⁵³ Το 1426, όμως, εξαιτίας της αναζωπύρωσης του οθωμανικού κινδύνου, οι αρχές της Εύβοιας σχεδιάζουν να στρατολογήσουν 200 *stradioti*.¹⁵⁴ Το 1429 οι *stradioti* της Εύβοιας είναι ακόμα μόνον 8, ενώ οι αρχές της Εύβοιας ζητούν από την Βενετία την άδεια για στρατολόγηση 200 *stradioti*. Η βενετική γερουσία αποφασίζει την στρατολόγηση 50 *stradioti*, αριθμό που θεωρεί επαρκή. Δέκα από αυτούς θα αποτελούν την

---

¹⁴⁷F. Thiriet 1958-1961, Γ', 100, αρ. 2600 (7 Μαρτίου 1443).

¹⁴⁸G. Schiro 1975, 35 σημ. 2. Φαίνεται ότι ο Μπογκόκης κατέλαβε την περιοχή της Άρτας (συμπεριλαμβανομένης της Πάργας) το 1399-1400 αλλά γρήγορα εκδιώχθηκε από τον Μουρίκη Σπάτα, ενώ την Πάργα κατέλαβαν οι Βενετοί στους οποίους προσχώρησε ο Μπογκόκης με αντάλλαγμα την παραχώρηση πρόνοιας πιθανότατα έναντι της υποχρέωσης στρατιωτικής υπηρεσίας.

¹⁴⁹M. Mallett - J. Hale 1984, 18.

¹⁵⁰F. Thiriet 1958-1961, Β', 132-133, αρ. 1567 (15 Φεβρουαρίου 1415).

¹⁵¹Για την εγκατάσταση Αλβανών στην Εύβοια βλ. Κ. Σάθας 1972, Β', 79-80, αρ. 298 (20 Απριλίου 1402)· F. Thiriet 1958-1961, Β', 26, αρ. 1051· πρβλ. Κ. Μπίρης 1997, 103-107· Δ. Ζακυθηνός 1932-1953, Β', 31. Δεν θα πρέπει να αποκλειστούν και άλλα μικρότερα μεταναστευτικά αλβανικά ρεύματα προς την Εύβοια μετά το 1402.

¹⁵²F. Thiriet 1958-1961, Β', 141, αρ. 1601 (6 Μαρτίου 1416).

¹⁵³Στο ίδιο, 145, αρ. 1621 (5 Ιουλίου 1416).

¹⁵⁴Στο ίδιο, 237, αρ. 2030 (13 Ιουλίου 1426).

φρουρά της Καρύστου. Ορίζεται ότι οι *stradioti* που θα στρατολογηθούν θα πρέπει να μην είναι ντόπιοι και να μην έχουν κατοικήσει στο νησί περισσότερο από έξι μήνες.¹⁵⁵ Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι η στρατολόγηση θα γίνει από Αλβανούς εφόσον αυτοί κυρίως μετανάστευαν στην Εύβοια εκείνη την περίοδο προερχόμενοι από την ανατολική Στερεά και την Θεσσαλία.¹⁵⁶ Αρκετά χρόνια μετά, το 1458, 15 *stradioti* υπηρετούν στην Εύβοια με καθήκον την δίωξη των ληστών.¹⁵⁷

Stradioti αναφέρονται και σε άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές. Το 1427 *stradioti* υπηρετούν στη Θεσσαλονίκη,¹⁵⁸ η οποία από το 1422 απειλείται από τους Οθωμανούς και τελικά θα πέσει το 1430. Αν και δεν είναι απίθανο το μεταναστευτικό αλβανικό ρεύμα να έχει φτάσει στην Θεσσαλονίκη, οι αναφερόμενοι *stradioti* δεν πρέπει να είναι Αλβανοί.

Οι κύριες κατευθύνσεις του αλβανικού μεταναστευτικού ρεύματος φαίνεται να είναι προς το νότο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αλλά ακόμη προς το βορρά και προς την Ιταλία. Την περίοδο 1430-1453 Αλβανοί στρατολογούνται ως μισθοφόροι για την άμυνα της αυτόνομης Ραγούζας και των βενετικών κτήσεων στη Δαλματία.¹⁵⁹ Το 1442-1444 Αλβανοί υπηρετούν στις στρατιωτικές δυνάμεις του βασιλείου της Νεαπόλεως στην Ιταλία.¹⁶⁰

Ο όρος αλλά και ο θεσμός των *stradioti*¹⁶¹ φαίνεται ότι προέρχονται από το βυζαντινό θεσμό των "στρατιωτών". Στη βενετική περίπτωση οι *stradioti* είναι έφιπποι ελαφρά

---

¹⁵⁵Στο ίδιο, 257, αρ. 2124 (10 Μαρτίου 1429). Η πρακτική αυτή βασίζεται στην αρχή της μη ύπαρξης δεσμών και σχέσεων των αστυνομικών και στρατιωτικών δυνάμεων με τον τόπο και τους τοπικούς πληθυσμούς, ώστε να επιτελούν και ελεύθερα και καλύτερα χωρίς να περιορίζονται και επηρεάζονται από προσωπικές σχέσεις και οικονομικές δεσμεύσεις και συμφέροντα. Αν και οι Βενετοί δεν κατόρθωσαν να εφαρμόσουν με συνέπεια αυτήν την πολιτική αρχή, η εγκατάσταση Αλβανών *stradioti*, κυρίως από την Πελοπόννησο, στα Επτάνησα, τη Δαλματία, την Κρήτη και την Κύπρο αυτόν τον σκοπό προσπαθούσε να εξυπηρετήσει, ενώ παράλληλα υπαγορευόταν και από δημογραφικές δυσχέρειες. Για το ζήτημα βλ. M. Mallett - J. Hale 1984, 447-448. Είναι πιθανό ότι η πρόταση για τον διορισμό Κερκυραίων τοξοτών και όχι Αλβανών στην Πάργα και το Βουθρωτό το 1443, είχε τον ίδιο στόχο, αν και πρέπει να συνδιαμορφώθηκε και από την βενετική εικόνα για την πειθαρχία, την αφοσίωση και τον ληστρικό χαρακτήρα των Αλβανών.

¹⁵⁶Το 1425 300 οικογένειες Αλβανών είχαν μεταναστεύσει με τα ζώα τους στην Εύβοια από την Αττικοβοιωτία και την Θεσσαλία. Μετά από διαμαρτυρίες του Αντωνίου Ατζαγιόλι, δούκα της Αθήνας, οι Βενετοί επιτρέπουν την επιστροφή όσων Αλβανών προέρχονταν από τα εδάφη του δουκάτου των Αθηνών, όχι όμως και όσων είχαν έλθει από τη Λειβαδιά και την Βλαχία (θα πρέπει να εννοείται η περιοχή της Θεσσαλίας έως και την περιοχή της Υπάτης). Αυτές οι μετακινήσεις έχουν ως κίνητρο τους ευνοϊκούς όρους εγκατάστασης που προσφέρουν οι Βενετοί στην επιθυμία τους να ενισχύσουν την άμυνα της Εύβοιας αλλά προσκρούουν στην προσπάθεια του δούκα των Αθηνών να μην αποδυναμωθούν οι στρατιωτικές δυνάμεις του δουκάτου. Οι ανταγωνισμοί αυτοί επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι μετακινήσεις μικρότερης κλίμακας θα συνέβησαν και μετά το 1426. [Κ. Σάθας 1972, Γ', 287-288, αρ. 866 (22 Μαΐου 1425), 319-320, αρ. 904 (28 Μαρτίου 1426)· πρβλ. Κ. Μπίρης 1997, 11-113.

¹⁵⁷F. Thiriet 1958-1961, Γ', 220, αρ. 3052 (23 Φεβρουαρίου 1458).

¹⁵⁸F. Thiriet 1958-1961, Β', 244, αρ. 2062 (17 Ιουλίου 1427).

¹⁵⁹Το 1430 αναφέρονται 60 Αλβανοί στην άμυνα του βενετικού Κονανιέ, ενώ το 1452, ενώ το 1452/53 ο Piero Albanex με 25 έως 30 Αλβανούς υπηρετεί στο Broce κοντά στη Ραγούζα. [Βλ. A. Ducellier 1986, 39].

¹⁶⁰A. Ducellier 1986, 37.

¹⁶¹Στις πηγές αναφέρονται ως *stradioti*, *stratioti*, *stradiots*, *strathioti*, *estradiotes* κ.λ.π. Συνηθέστερη εκδοχή φαίνεται ότι είναι η "*stradioti*", την οποία ακολουθώ και στην παρούσα εργασία. Λείπει μια σύγχρονη μελέτη για τους *stradioti*. Προς το παρόν βλ. M. Mallett - J. Hale 1984, 47-50, 73-74, 376-377, 447-452· το κεφάλαιο

οπλισμένοι πολεμιστές που επιφορτίζονται με την άμυνα και τη διατήρηση της ασφάλειας ορισμένης περιοχής. Όπως έχει ήδη διαφανεί στη μεγάλη πλειοψηφία τους είναι Αλβανοί: μολονότι για την περίοδο μέχρι την οθωμανική κατάκτηση, δηλαδή μέχρι τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, τα βενετικά αρχεία δεν παρέχουν επαρκή στοιχεία για τον εθνοτικό προσδιορισμό των *stradioti*, η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται από τη μελέτη των ονομάτων των *stradioti* που αναφέρονται σε βενετικά έγγραφα μεταγενέστερων εποχών για τις οποίες δεν υπάρχει κανένας λόγος να θεωρηθεί ότι σημειώθηκαν αλλαγές στους σχηματισμούς των *stradioti* σε ότι αφορά τον εθνοπολιτισμικό προσδιορισμό τους. Πράγματι η συντριπτική πλειοψηφία των ονομάτων είναι αλβανικά, ενώ αναφέρονται ακόμη σλαβικά ονόματα στα σώματα των *stradioti* που υπηρετούν στις δαλματικές βενετικές κτήσεις, καθώς και ακόμη λιγότερα ελληνικά.¹⁶² Οι αφηγηματικές μαρτυρίες της εποχής άλλοτε τους αναφέρουν ρητά ως

"Οι στρατιώτες" στο Β. Σφυρόερας 1975β, 144-145· Απ. Βακαλόπουλος 1974-1988, Γ', 26-28, 79-93· Κ. Σάθας 1993· Β. Μέξης 1987· Κ. Μπίρης 1997, *passim*· Γ. Πηλειδής 2000. Πάρα πολλά βενετικά έγγραφα που αναφέρονται στους *stradioti* που υπηρετούν στις κτήσεις της Βενετίας αρχικά κυρίως στην Πελοπόννησο και αργότερα κυρίως στη Δαλματία αλλά και στην Ευρώπη βλ. στο Κ. Σάθας 1972. Βλ. ακόμη τα επικά ποιήματα που περιγράφουν τη ζωή των *stradioti* του 16ου αιώνα: το ποίημα του Μερκούριου Μπούα, γραμμένο από τον Τζάνε Κορωναίο, πιθανότατα και αυτός *stradioto* της κομπανίας του Μ. Μπούα [βλ. "Ανδραγαθήματα Μερκούριου Μπούα" στο Κ. Σάθας 1982] και τα ποιήματα του Μανώλη Μπλέση, ορισμένα ίσως γραμμένα από τον ίδιο [βλ. Κ. Σάθας 1972, Ζ', 236-261, Η', 460-541, Θ', 262-280· Κ. Μπίρης 1997, 189, στη σελ. 184 το εξώφυλλο της συλλογής: *I fatti e le rodeze di Manoli Blessi* του Antonio Molino που εκδόθηκε στη Βενετία το 1561].

¹⁶²Ο Κ. Μπίρης αναφέρει ότι το 80% έως 90% των ονομάτων των *stradioti* που αναφέρονται στα βενετικά αρχεία είναι αλβανικά [Κ. Μπίρης 1997, 190]. Πρβλ. τον κατάλογο των ονομάτων των *stradioti* που παραθέτει ο Μπίρης [1997, 192-203]. Για τα ονόματα βλ. Κ. Σάθας 1972, ΣΤ'-Θ', κυρίως τον τ. Η'. Πρβλ. ακόμα τους καταλόγους των καπετάνιων των *stradioti* σε Κ. Σάθας 1993, 143, 214, 238. Από τους *stradioti* του Μερκούριου Μπούα ο Τζάνε Κορωναίος αναφέρει ονομαστικά μόνον έναν: τον με αλβανικό όνομα Μουρίκη Κόκλα [Κ. Σάθας 1982, Α', 85]. Τα ονόματα των *stradioti* που αναφέρονται στα τραγούδια του Μανώλη Μπλέση είναι επίσης αλβανικά: Κατσίκης [Κ. Σάθας 1972, Ζ'-Η', *passim*], Σταμάτης Ψάρης [ο.π., 470], Αρσένης Μπούας [ο.π., 480], Κανάκης [ο.π., 484, Στίνης Κλημένης [ο.π., 480, 491], Μιχάλης [ο.π., 489]· βλ. ακόμα την αναφορά έντεκα αλβανικών ονομάτων *stradioti* στις στροφές 4 και 5 της ελεγείας του Μανώλη Μπλέση για την άλωση της Λευκωσίας [Κ. Μπίρης 1997, 189]. Τα ελληνικά ονόματα είναι, είτε χριστιανικά που απαντούν σε όλους τους λαούς της Βαλκανικής, είτε μεγάλων βυζαντινών οικογενειών όπως π.χ. Παλαιολόγος, Ράλης, Λάσκαρης. Τα τελευταία φαίνεται ότι, στα όψιμα βυζαντινά και πρώιμα οθωμανικά χρόνια, αποτέλεσαν σε μεγάλο βαθμό αντικείμενο οικειοποίησης από κοινωνικά ανερχόμενα υποκείμενα σε μια προσπάθεια να υπογραμμίσουν (με τη χρήση του επωνύμου της εκ μητρός καταγωγής) ή και να οικειοποιηθούν (χωρίς την ύπαρξη συγγενικού δεσμού) καταγωγή από ισχυρές οικογένειες: αυτή, για παράδειγμα, ίσως είναι η περίπτωση του Ανδρέα Παλαιολόγου Γκρίτσα ή Γραίτσα, φρούραρχου του Μουχλίου το 1460, όπως υποστηρίζει ο Κ. Μπίρης ο οποίος, κρίνοντας από το δεύτερο επώνυμο, θεωρεί τον προαναφερόμενο Αλβανό [Κ. Μπίρης 1997, 137]. Η πρακτική αυτή, πολύ συχνή στους δύο τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου, οδηγεί ορισμένες φορές σε ακραία φαινόμενα πολυεπωνυμίας όπως π.χ. ο δεσπότης της Ηπείρου Μιχαήλ Άγγελος Κομνηνός Δούκας ή ένας γόνος αριστοκρατικής οικογένειας της Πελοποννήσου του 15ου αι. ονόματι Ιωάννης Τορνίκιος Δούκας Άγγελος Παλαιολόγος Ραούλ Λάσκαρις Φιλανθρωπηνός Ασάν. Ως αποτέλεσμα τον 15ο αι. Παλαιολόγοι, Ράλληδες, Κομνηνοί, Καντακουζηνοί κ.λ.π. εντοπίζονται σε πάρα πολλές περιοχές του βαλκανικού χώρου αλλά και ως μετανάστες στην Ευρώπη και σε αριθμούς που οι δημογραφικές συμπεριφορές δεν δικαιολογούν. Για το φαινόμενο αυτό βλ. Α. Κιουσοπούλου 1990, 155-157. Παράλληλα φαίνεται ότι στον τελευταίο κυρίως βυζαντινό αιώνα αναπτύχθηκαν σε ορισμένες περιπτώσεις αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ Αλβανών και Βυζαντινών οι οποίες επέτρεψαν την ανάδειξη μελών αριστοκρατικών βυζαντινών οικογενειών σε θέσεις αρχηγών αλβανικών ομάδων: από τη μια η βαθμιαία αύξηση της σημασίας του δημογραφικού και οικονομικού ρόλου και της στρατιωτικής δύναμης των αλβανικών κτηνοτροφικών πληθυσμών επέτρεψε την πολιτική αυτονομία του αλβανικού παράγοντα και ανέδειξε ορισμένους αρχηγούς ισχυρών αλβανικών γενών σε θέσεις βυζαντινών αξιωματούχων· από την άλλη υπήρξαν βυζαντινοί αξιωματούχοι οι οποίοι ήρθαν σε στενή επαφή με αλβανικούς πληθυσμούς είτε γιατί στις ελεγχόμενες από αυτούς περιοχές είχαν εγκατασταθεί Αλβανοί είτε γιατί εκ της

Αλβανούς και άλλοτε ως Έλληνες (Grecos)¹⁶³: δεν πρόκειται όμως ούτε για σύγχυση, και συνήθως ούτε για μικτή εθνοφυλετική προέλευση· ο όρος "γραικοί", ιδιαίτερα όπως εννοείται στη Δύση, δεν δηλώνει εθνοφυλετική ομάδα αλλά όσους ακολουθούν το ορθόδοξο δόγμα και προέρχονται από τον ελλαδικό χώρο· στην πραγματικότητα ο όρος "γραικοί" στις δυτικές γραμματείες δεν είναι το αντίστοιχο του όρου "έλληνες" αλλά του όρου "ρωμαίοι" ή "ρωμιοί", όρος με τον οποίο αποκαλούνται περιληπτικά οι ορθόδοξοι υπήκοοι της βυζαντινής και κατόπιν της οθωμανικής αυτοκρατορίας που υπάγονται στο Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης. Εξάλλου η μακρά παραμονή των Αλβανών επαγγελματιών πολεμιστών, των *stradioti*, πλάι σε ελληνόφωνους και αργότερα και σε λατινόφωνους πληθυσμούς, καθώς

θέσεως τους ως ανώτερων αξιωματούχων των στρατιωτικών δυνάμεων του δεσποτάτου διοίκησαν αλβανικές στρατιωτικές ομάδες (εδώ νοείται η ανώτερη διοίκηση διότι οι Αλβανοί συμμετείχαν στον πόλεμο υπό την καθοδήγηση των δικών τους πατριαρχικών αρχηγών· βλ. Δ. Ζακουθινός 1932-1953, Β', 35). Στο παραπάνω πλαίσιο η μακρά επαφή και οι πολιτικές επιδιώξεις επέτρεψαν την σύναψη επιγαμιών μεταξύ βυζαντινών αριστοκρατικών οικογενειών και ισχυρών αλβανικών γενών. Οι επιμειξίες, οι επαφές και η αλληλοδιδασκία διευκολύνθηκαν από δύο ακόμη παράγοντες: αφενός από την συνεχή πολεμική δραστηριότητα κατά τα τελευταία χρόνια του δεσποτάτου που ενέτειναν τις καθημερινές επαφές διαφορετικών εθμοπολιτικών ομάδων· αφετέρου, ίσως από την ανάπτυξη σχέσεων που στη βάση τους ήταν οικονομικού χαρακτήρα: ορισμένοι βυζαντινοί γαιοκτήμονες θα πρέπει να διατηρούσαν στις γαίες τους μεγάλα κοπάδια ζώων, στοιχείο που, παρά τον μη νομαδικό χαρακτήρα αυτής της κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης ή ακόμη και παρά την δημιουργία συγκρούσεων ανάμεσα στις διαφορετικού και ανταγωνιστικού τύπου κτηνοτροφικές δραστηριότητες, επέτρεψε την σύναψη οικονομικών σχέσεων (νόμιμου χαρακτήρα όπως αγοραπωλησίες ή και έκνομου μέσω των ληστρικών πρακτικών) αλλά και την προαγωγή αλληλεπιδράσεων στο επίπεδο των νοτοτροπιών. Οι ανωτέρω εξελίξεις διαμόρφωσαν ευνοϊκό κλίμα ώστε, ιδιαίτερα μετά την οθωμανική κατάκτηση, βυζαντινοί στρατιωτικοί αρχηγοί να υπηρετήσουν ως αρχηγοί Αλβανών *stradioti* στις βενετικές στρατιωτικές δυνάμεις. Ένα καλό παράδειγμα είναι η οικογένεια των Ράληδων. Το 1395 ο Δημήτριος Ράλης εμφανίζεται ως αρχηγός στρατιωτικής δύναμης στην οποία συμπεριλαμβάνονται και Αλβανοί [Σπ. Λάμπρος 1932, 36, 46· πρβλ. Α. Χατζής 1909, 35]. Στα μέσα του 15ου αι. ο Δημήτριος Ραούλ Καβάκης παντρεύτηκε την κόρη του Θεόδωρου Μπόχαλη, αρχηγού του ισχυρού αλβανικού γένους των Μποχαλαίων και άρχοντα του Λεονταρίου ο οποίος ίσως είχε καταλάβει και βυζαντινά αξιώματα καθώς ο Theodore Spandounes τον αποκαλεί "Μεγαδούκα" [βλ. Α. Χατζής 1909, 42, 48· Τ. Spandounes 1997, 36]. Ας σημειωθεί ότι ο Θ. Μπόχαλης είχε παντρευτεί κόρη του Γεωργίου Παλαιολόγου [Γ. Φραντζής 1990, 154, 162]. Το 1456-1457 ο Μανουήλ Ράλης, επικεφαλής Αλβανών, επιδράμει στην περιοχή της Κορώνης λεηλατώντας τις περιουσίες των κατοίκων. Οι Βενετοί τον αναγράφουν ως Αλβανό [Κ. Σάθας 1972, Α', 234, αρ. 156 (28 Δεκεμβρίου 1456)· F. Thiriet 1958-1961, Γ', 217, αρ. 3040 (17 Ιουνίου 1457)]. Πιθανότατα σε παρόμοιες αιτίες θα πρέπει να αποδοθεί η φυλάκιση του Ιωάννη Ράλη από τους Βενετούς στη Μεθώνη το 1433 [Κ. Σάθας 1972, Γ', 418, αρ. 1009 (20 Ιουλίου 1433)]. Μετά την οθωμανική κατάκτηση της Πελοποννήσου πολλά μέλη της οικογένειας Ράλη (στις πηγές εντοπίζονται πάνω από 20) υπηρέτησαν ως *capri de stradioti* αρχικά στην Πελοπόννησο αλλά αργότερα και στα Επτάνησα, την Ιταλία, τη Δαλματία και την Κύπρο, [Α. Χατζής 1909, 50-70].

¹⁶³Ο Δαλματός Corgiolano Cippico που γνώρισε τους *stradioti* στην Πελοπόννησο τους ονομάζει Αλβανούς. [Παρατίθεται στο Κ. Σάθας 1993, 147 και στο Κ. Μπίρης 1997, 166, ο οποίος παραπέμπει στο Corgiolano P. Cippico, *Delle guerre de' Veneziani nell' Asia dal 1470 al 1473*, Βενετία 1796]. Αλβανούς τους ονομάζει και ο Σουλεϊμάν σαντζάκμπεης της Πελοποννήσου το 1483 [βλ. Κ. Σάθας 1983, 141]. Από συγκεντρωτική αναφορά του Σάθα στο ζήτημα προκύπτει ότι οι δυτικοί συγγραφείς αποκαλούσαν τους *stradioti* Έλληνες (Greci), Αλβανούς ή Ηπειρώτες ή πολλές φορές χρησιμοποιούσαν και τους τρεις χαρακτηρισμούς εκ παραλλήλου [Κ. Σάθας 1993, 238-239, πρβλ. Κ. Μπίρης 1997, 188]. Όταν αναγράφουν τους ιδιαίτερους τόπους καταγωγής συγκεκριμένων *stradioti*, αναφέρουν περιοχές της Πελοποννήσου (Αργολίδα, Λακωνία, Αρκαδία, Μεθώνη-Κορώνη κ.λ.π.), Επτάνησα, δυτική Στερεά Ελλάδα (Αιτωλία, Ναύπακτος) και Ήπειρος, περιοχές δηλαδή τις οποίες σε μεγάλο βαθμό είχαν εποίκισει Αλβανοί, στοιχείο που προκύπτει και από την ανάλυση των ονομάτων των αναφερομένων *stradioti* [Κ. Σάθας ο.π., 214, 225-226, 238]. Χαρακτηριστικό για την διαφορετική πρόσληψη των όρων είναι το παράθεμα του Φίλιππου de Commines: οι *stradioti* "etoient tous Grecs, venus des places que les Venitiens y ont, les uns de Napoli de Romanie, autres d' Albanie" [παρατίθεται στο Κ. Σάθας 1993, 124-125· πρβλ. Απ. Βακαλόπουλος 1974-1988, Γ', 89]. Το Ναύπλιο είναι περιοχή εποίκισμένη σε μεγάλο βαθμό από Αλβανούς πολλοί από τους οποίους υπηρετούν ως *stradioti*.

και η ανάγκη χρήσης μιας γραπτής γλώσσας, έχουν ευνοήσει την ανάπτυξη της διγλωσσίας ή και τον γλωσσικό εξελληνισμό ή εξιταλισμό τους¹⁶⁴, εξέλιξη που επιτρέπει την βενετική θεώρηση τους ως Γραικών χωρίς την ανάγκη διάκρισης της γλωσσικής διαφοράς τους ή της εθνοτικής καταγωγής και ιδιαιτερότητας τους.¹⁶⁵ Από αυτήν την άποψη είναι ενδεικτικό ότι οι *stradioti* χαρακτηρίζονται Αλβανοί κυρίως από μάρτυρες που παραβρέθηκαν στον ελλαδικό χώρο, ενώ ως Έλληνες αναφέρονται από Ευρωπαίους συγγραφείς που γνωρίζουν τη δράση των *stradioti* μόνον στο χώρο της Δύσης και για τους οποίους η διάκριση είναι είτε άγνωστη είτε μικρής σημασίας.

Οι ίδιοι οι *stradioti* στα ποιήματα τους φαίνεται ότι έχουν γνώση και μνήμη της αλβανικής τους καταγωγής: Ο Τζάνες Κορωνάιος στο ποίημα του για τον Μερκούριο Μπούα τρεις φορές ονομάζει τους *stradioti* "Αλβανίτες"¹⁶⁶ παρότι, παράλληλα, αναφέρει ότι προέρχονται από το Μοριά¹⁶⁷. Τις περισσότερες ωστόσο φορές τους αναφέρει ως "Μακεδονίτες"¹⁶⁸, ενώ ακόμη μια φορά τους αναφέρει ως Λακεδαιμονίτες και Μακεδονίτες,¹⁶⁹ μια φορά ως Πελοποννησίους και Μακεδονίτες¹⁷⁰ και μια φορά ως Ρωμαίους¹⁷¹. Δεν πρόκειται όμως για ισοδύναμους όρους: οι όροι Μοριάς και Μακεδονία φαίνεται ότι έχουν γεωγραφικό περιεχόμενο και μάλιστα ο τελευταίος αφορά περιφέρεια

---

¹⁶⁴Ενδεικτικά μια σωζόμενη επιστολή του Πέτρου Μπούα προς τον Γενικό Προνοητή της Πελοποννήσου Jacomo Barbarigo, του 1465, είναι γραμμένη στα ελληνικά [Κ. Σάθας 1972, ΣΤ', 44]. Ο Τζάνες Κορωνάιος γράφει σε ελληνική γλώσσα με πολλές ιταλικές λέξεις, ενώ τα ποιήματα του Μανόλη Μπλέση είναι γραμμένα σε ιταλική διάλεκτο με πολλές ελληνικές λέξεις καθώς και μικρά διαλογικά μέρη στην ελληνική γλώσσα με λατινικούς χαρακτήρες. Η τελευταία επιλογή υποδεικνύει ότι η καθομιλουμένη γλώσσα των *stradioti*, τουλάχιστον όσων έχουν μεταναστεύσει στην Ιταλία στον 15ο αιώνα, ίσως ήταν η ελληνική: στον *Dialogo piacevole de Manoli ditto con un fachino*, ο τελευταίος ζητά από τον Μ. Μπλέση να μην μιλά ελληνικά διότι δεν τα καταλαβαίνει [Κ. Σάθας 1972, Η', 468]. Άλλοτε ο Μπλέσης με τους *stradioti* του συναντούν στο Ίνσμπρουκ της Αυστρίας κάποιον δούκα ο οποίος τους ζητά να μιλήσουν φράγκικα επειδή η γλώσσα τους δεν είναι κατανοητή [στο ίδιο, 256]. Ο Τζ. Κορωνάιος γράφει "... τους Αλαμάνους τους λέγομεν ελληνικώς ημείς πάντες Γερμάνους" [Κ. Σάθας 1982, 89]. Ωστόσο η διατήρηση της αλβανικής γλώσσας σε χωριά της Κάτω Ιταλίας υποδεικνύει ότι οι Αλβανοί διατήρησαν τη διγλωσσία τους χρησιμοποιώντας την ελληνική ή την ιταλική στις επαφές τους με αλλόγλωσσους ή στον γραπτό λόγο. Άλλωστε τα ποιήματα του Τζάνε Κορωνάιου και του Μανόλη Μπλέση φέρουν σε μεγάλο βαθμό το χαρακτήρα λόγιας δημιουργίας. Αντίθετα ο Κ. Σάθας παραθέτει δημοτικό τραγούδι στην αλβανική γλώσσα το οποίο συνδέει με την αποχώρηση των Αλβανών *stradioti* από την Πελοπόννησο και την ανάληψη στρατιωτικής υπηρεσίας στην Ιταλία, χωρίς όμως επαρκή τεκμήρια [Κ. Σάθας 1993, 142].

¹⁶⁵Τα ανωτέρω δεν σημαίνουν ότι δεν υπήρξαν Έλληνες *stradioti*: εξάλλου την ύπαρξη τους επιβεβαιώνει η παρατηρούμενη ρητή διάκριση σε ορισμένα βενετικά έγγραφα "*grecos et albanenses stradioti*" καθώς και η αναφορά στις πηγές *stradioti* με ελληνικά ονόματα. Η αναλογία τους όμως είναι μικρή, ενώ θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με προσοχή η χρήση του όρου "γραικοί" στα βενετικά έγγραφα διότι σε πολλές περιπτώσεις κάτω από αυτόν τον χαρακτηρισμό αναγράφονται αλβανικά ονόματα. Τα πιο συνηθισμένα ελληνικά ονόματα αρχηγών *stradioti* που απαντούν στις πηγές είναι Παλαιολόγος, Λάσκαρης, Ράλης, *Cuminos* ή *Cominos* (πρέπει να πρόκειται για παραφθορά του Κομνηνός) κ.α.

¹⁶⁶Δύο φορές τους *stradioti* του Μ. Μπούα [Κ. Σάθας 1982, 19, 123] και μία φορά τους *stradioti* του Μπόχαλη [στο ίδιο, 141].

¹⁶⁷Στο ίδιο, 69, 74, 84, 93, 114.

¹⁶⁸Στο ίδιο, 69, 74, 84, 85, 93, 100, 115, 123.

¹⁶⁹Στο ίδιο, 9.

¹⁷⁰Στο ίδιο, 85.

¹⁷¹Στο ίδιο, 151.

ευρύτερη από τον όρο Αλβανία: περιλαμβάνει την Αλβανία, τα Γιάννινα, την Άρτα και το Αγγελόκαστρο (της Ακαρνανίας).¹⁷² Οι Αλβανίτες έτσι αποτελούν μέρος των Μακεδονιτών: "τριακοσίους διαλεκτούς ανδρείους Αλβανίτας ευθύς μετ' αυτού έλαβε εκ τους Μακεδονίτας"¹⁷³ Με παρόμοια έννοια φαίνεται ότι χρησιμοποιείται και ο όρος "Ελλάδα": κάποτε ο Μπούας στέλνει εκπροσώπους του "στης Ελλάδος τα μέρη" για να φέρουν από το Μοριά άνδρες και άλογα και να ανανεώσει τις δυνάμεις του¹⁷⁴. άλλοτε αναφέρεται ότι τα άλογα του σώματος του Μπούα "'κ την Ελλάδα την κλυτήν στην Ιταλίαν τα φέραν"¹⁷⁵. Ο όρος "Ελληνες" αναφέρεται μία μόνο φορά όταν κάποιος δυτικός ευγενής αποκαλεί τον Μπούα: "Ελλήνων εκλογή, περίφραγμα Αλβάνων, εις παν γε πράγμα όμοιε των στρατηγών Ρωμάνων" (εδώ ως Ρωμάνοι νοούνται οι αρχαίοι Ρωμαίοι).¹⁷⁶ Η πολλαπλή και παράλληλη χρήση τόσων διαφορετικών όρων υποδεικνύει την αλληλεπικάλυψη τους, την αμοιβαία αντικαταστασιμότητα τους, το σχετικά ευμετάβλητο του εννοιολογικού περιεχομένου τους, αλλά κυρίως την έλλειψη ισχυρού συμβολικού φορτίου τέτοιου που να καθιστά την χρήση κάποιου απο τους προηγούμενους όρους αναντικατάστατη. Προσεκτικότερη μελέτη υποδεικνύει ότι οι προαναφερόμενοι όροι, παρά την αλληλεπικάλυψη τους, υπακούουν σε ορισμένες εννοιολογικές διαφορές: έτσι ο όρος Αλβανίτες φαίνεται κατεξοχήν να οριοθετεί το "γένος" του Μπούα και των *stradioti*: "ο δε σινιόρ Μερκούριος είχε την συντροφιάν του ... πάντας από το γένος του ... λέγω 'κ τους Αλβανίτας"¹⁷⁷. Οι όροι Μακεδονία και Ελλάδα είναι ευρύτεροι γεωγραφικοί όροι που περιλαμβάνουν ο πρώτος τις βορείως της Πελοποννήσου περιοχές, ενώ ο δεύτερος τουλάχιστον τον Μοριά. Οι *stradioti* με την μετανάστευση και εγκατάσταση τους σε όλες αυτές τις περιοχές αντλούν από ένα σύνθετο πεδίο εθνοτικών και γεωγραφικών προσδιορισμών και ονομάτων: ανήκουν στο αλβανικό γένος, όρος που σήμερα αντιστοιχεί στην εθνοπολιτισμική ομάδα, κατάγονται από τον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας, αλλά τελικά εγκαθίστανται στον Μοριά, περιοχή της Ελλάδας στην οποία μιλούν ελληνικά και η οποία αποτελεί το χώρο της πρόσφατης καταγωγής τους. Η πιο ευρεία κατηγορία που φαίνεται να περιλαμβάνει όλους τους ορθοδόξους κατοίκους των προαναφερομένων περιοχών είναι ο όρος "Ρωμαίοι" που χρησιμοποιείται από τον Κορωναίο μια φορά, όταν θέλει να συμπεριλάβει τις ισχυρές και επιφανείς οικογένειες της εποχής του, Λάσκαρη, Κατακουζηνού, Καβάκη, Ράλλη, Παλαιολόγου, Φραντζή, Μπόχαλη και Μπούα, μέλη των οποίων υπήρξαν αρχηγοί ομάδων *stradioti*.

Σε παρόμοιες παρατηρήσεις οδηγεί και η διερεύνηση των τραγουδιών του Μανόλη Μπλέση που γράφτηκαν μισό περίπου αιώνα αργότερα. Μια συλλογή τραγουδιών του 1570, έχει τίτλο *Barzeletta de quattro compagni Strathioti de Albania, zuradi di andar per il mondo*

¹⁷²Στο ίδιο, 4. Πρβλ. Κ. Σάθας 1993, 239.

¹⁷³Κ. Σάθας 1982, 123· βλ. και σελ. 141.

¹⁷⁴Στο ίδιο, 114.

¹⁷⁵Στο ίδιο, 42.

¹⁷⁶Στο ίδιο, 96.

¹⁷⁷Στο ίδιο, 19.

*alla ventura, capo di loro Manoli Blessi da Napoli di Romania*¹⁷⁸. στην πρώτη μάλιστα στροφή του ποιήματος αναφέρεται: "Nu la semo de Albania strathioti palicari"¹⁷⁹. Σε πολλά σημεία, βέβαια, των ποιημάτων του Μπλέση οι *stradioti* αποκαλούνται *Greci*,¹⁸⁰ αλλά όπως φαίνεται τούτο αφενός σχετίζεται με την ελληνογλωσσία τους, αφετέρου ο όρος *Greci* νοείται ως ευρύτερη κατηγορία συμπεριλαμβάνουσα τους Αλβανούς¹⁸¹.

Η ελληνική ιστοριογραφία έχει αντιμετωπίσει το φαινόμενο των *stradioti* από εθνική σκοπιά και τους έχει θεωρήσει είτε Έλληνες είτε εξελληνισμένους, είτε μικτής ελληνοαλβανικής σύνθεσης. Ο 19^{ος} αιώνας, ο οποίος υπήρξε εποχή ανάπτυξης του ελληνικού εθνικισμού, καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη στοιχειοθέτησης της συνεχούς ενεργού πολιτικής παρουσίας του ελληνικού έθνους και διατήρησης της εθνικής ταυτότητας στο πέρασμα του χρόνου, τόσο για λόγους συγκρότησης της ελληνικής εθνικής ταυτότητας μέσω της ιστορίας, όσο και για αμεσότερες πολιτικές επιδιώξεις στο χώρο της ταραγμένης Βαλκανικής. Στο πλαίσιο αυτό η πρόκληση της οικειοποίησης πολεμικών ενεργειών εναντίον των Οθωμανών και η οριοθέτηση τους ως εθνικών αντιστασιακών κινημάτων ήταν μεγάλη. Αυτή η ιστοριογραφική διαδικασία βασίστηκε στο ευνοϊκό πλαίσιο που δημιουργούσαν η αργή ανάπτυξη του αλβανικού εθνικισμού, καθώς και η συμμετοχή αλβανοφώνων στην επανάσταση του 1821, όπως και η ύπαρξη και παραμονή στα εδάφη του νεοελληνικού κράτους αλβανοφώνων που ομαλά εντάχθηκαν στο νεοελληνικό έθνος στο βαθμό που δεν διεκδικούνταν από έναν αντίπαλο εθνικισμό. Τα δεδομένα αυτά αφενός επέτρεψαν την χωρίς εμπόδια οικειοποίηση των Αλβανών του νότιου ελλαδικού χώρου (του παρελθόντος και της συγχρονίας),¹⁸² αφετέρου οδήγησαν στη δημιουργία υβριδικών εννοιών όπως αυτής των Ελληνοαλβανών, δηλαδή αλβανικής καταγωγής εξελληνισμένων υποκειμένων, ή στη διαμόρφωση θεωριών σύμφωνα με τις οποίες οι Αλβανοί και οι Έλληνες ήταν και είναι συγγενικά φύλα με κοινή φυλετική καταγωγή και ορισμένα κοινά εθνικά χαρακτηριστικά, ή, σε μια πιο ακραία διατύπωση, τη θεώρηση των Αλβανών ως ελληνικού φύλου.¹⁸³

Για τη διατύπωση της άποψης περί ελληνικότητας των *stradioti*, η εθνική ιστοριογραφία του 19^{ου} αιώνα αλλά και του μεγαλύτερου μέρους του 20ου λειτούργησε επί

---

¹⁷⁸Εκδόθηκε στη Βενετία. Αναδημοσιεύεται στο Κ. Σάθας 1972, Ζ', 236-261, Η', 469-470. Σύμφωνα με τον Σάθα μοναδικό αντίτυπο της έκδοσης εναπόκειται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας, ενώ αντίτυπο επανεκτύπωσης του 1572 βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Βρετανικού Μουσείου [στο ίδιο, Ζ', 236, σημ. 1]

¹⁷⁹Στο ίδιο, 237. Πρβλ. σελ. 239 όπου οι Αρβανίτες του ελλαδικού χώρου χαρακτηρίζονται συγγενείς των *stradioti*: "o Arvagnithi del strathioti parentano".

¹⁸⁰Στο ίδιο, 241 "nostri Gregghi". στο ίδιο, Η', 468 όπου ο Μ. Μπλέσης αποκαλείται *Greco*. πρβλ. Κ. Μπίρης 1997, 190 όπου ο συγγραφέας αναφέρει ότι Μ. Μπλέσης ονομάζει τους συντρόφους του "nostri Gregghi".

¹⁸¹Σε ένα ποίημα του, ο Μ. Μπλέσης χρησιμοποιεί την έκφραση "Albanis Greg" [Κ. Σάθας 1972, Η', 468].

¹⁸²Βέβαια σε πρόσφατες περιόδους και η αλβανική ιστοριογραφία διεκδίκησε την εθνικότητα των *stradioti*. Βλ. για παράδειγμα τη μελέτη: Aleko Rapo, "Stratiotet shqiptare gjate shekujve XV-XVI", *Studime Historike*, 4 (1965), 169-178.

¹⁸³Για μια σύντομη παρουσίαση με παράθεση βιβλιογραφίας βλ. Δ. Λιθοξόου, "Εισαγωγικό σημείωμα" στο Μ. Λαμπρινίδης 1987, γ' - η'.

τη βάσει ορισμένων ρητών ή άρρητων παραδοχών, οι οποίες με το σημερινό επίπεδο εξέλιξης της θεωρίας του εθνικισμού και της επιστήμης της ιστορίας αποτιμώνται ως ξεπερασμένες και έντονα ιδεολογικά προσδιορισμένες. Κύρια κριτήρια απόδειξης της ελληνικής εθνικότητας των *stradioti* θεωρήθηκαν η εθνοτική ονοματοδοσία (συχνά στις πηγές αναφέρονται ως *Greci* ή σπανιότερα ως Έλληνες), τα επώνυμα των *stradioti* (ορισμένα από τα οποία, κυρίως αρχηγών, είναι βυζαντινά) και το ορθόδοξο δόγμα. Υπόρρητα, βασικό κριτήριο υπήρξε επίσης το γεγονός ότι η δράση τους επικεντρώθηκε σε περιοχές που αργότερα συμπεριελήφθησαν στο ελληνικό κράτος, ενώ αυτός ο χώρος υπήρξε η αφετηρία της μετανάστευσης τους στην Ιταλία ή τη Δαλματία. Δευτερευόντως και επικουρικά προς την ίδια κατεύθυνση λειτούργησαν και στοιχεία που θεωρούντο εθνικά ελληνικά χαρακτηριστικά και που αποδόθηκαν στους *stradioti* επί τη βάσει μιας λιγότερο ή περισσότερο αυθαίρετης ανάγνωσης και ερμηνείας της κοινωνικής τους πρακτικής: ο πόθος για την ελευθερία, η διατήρηση του ορθόδοξου δόγματος, η επιλογή του βενετικού και γενικότερα του ευρωπαϊκού στρατοπέδου έναντι του οθωμανικού (στο βαθμό που σήμερα η χριστιανική Δύση νοείται ως πολιτισμένη έναντι των καθυστερημένων ή και βάρβαρων μουσουλμάνων, καθώς και πολύ πλησιέστερη στον ελληνικό πολιτισμό), η δράση τους και στη θάλασσα (διότι οι Έλληνες θεωρούντο κατ' εξοχήν θαλασινός λαός έναντι των περισσότερο στεριανών Τούρκων και Βαλκάνιων), τα δημοτικά τραγούδια των *stradioti* (τοποθετούμενα στον ίδιο κύκλο με τα ακριτικά και τα κλέφτικα), και κυρίως κάποια παρουσία τους στο χώρο της λογοτεχνίας όπως π.χ. τα ποιήματα του Τζάνε Κορωναίου, του Μανόλη Μπλέση και του Μιχαήλ Μάρουλλου Ταρχανιώτη (διότι η λόγια παρουσία θεωρήθηκε ότι αποτελεί γνώρισμα των πολιτισμένων εθνών στα οποία δεν θεωρήθηκε ότι ανήκαν οι βουνίσιοι Αλβανοί), η χρήση της ελληνικής γλώσσας που επιβεβαίωνε τον εξελληνισμό τους και εξηγείτο από την αριθμητική και πολιτισμική υπεροχή των Ελλήνων. Όλα τα προαναφερόμενα κατέστησαν την ένταξη των *stradioti* στην ελληνική εθνική συνέχεια σχεδόν φυσική.

Παράλληλα η τάση του ρεύματος της εθνικής ιστορίας να ασχολείται κατ' αποκλειστικότητα με εθνικά θέματα δεν επέτρεψε την σύνταξη συγκριτικών ερευνών με άλλες βαλκανικές περιοχές ώστε να διαπιστωθεί εάν αυτά τα φαινόμενα ήταν κοινά και άρα να τεθούν ερωτήματα που να υπερβαίνουν τον εθνικό χαρακτήρα των φαινομένων και να ανιχνεύουν άλλου τύπου αιτίες που οδηγούν σε τέτοιες συμπεριφορές, όπως κοινωνικές συγκρούσεις ή ευρύτερες μη εθνικού τύπου πολιτισμικές και θρησκευτικές αντιθέσεις.¹⁸⁴

Ωστόσο τα κριτήρια με βάση τα οποία επιχειρήθηκε η ένταξη των *stradioti* στον κορμό της εθνικής ιστορίας δεν επαρκούν για να προσδιορίσουν την εθνικότητα ομάδων στο χρόνο. Όπως ήδη αναφέρθηκε η εθνοτική αλλά και η επωνυμική ονοματοδοσία, αφενός μπορεί να

---

¹⁸⁴Νεότερες, κυρίως της τελευταίας εικοσαετίας, έρευνες ελλήνων ιστορικών είναι απαλλαγμένες από τη βαριά σκιά της εθνικής ιστοριογραφίας και θεωρούν τα φαινόμενα της αλβανικής μετανάστευσης και της παρουσίας τους στον ελλαδικό χώρο υπό το πρίσμα κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων και καταναγκασμών. Βλ. ενδεικτικά Β. Παναγιωτόπουλος 1985.

είναι πολλαπλή σε αναφορά προς τα διάφορα περιβάλλοντα στα οποία λειτουργεί ή τις διαφορετικές σημασίες που θέλει να δηλώσει, ή ακόμη και το βαθμό γνώσης του αφηγητή ή το επίπεδο της γνώσης που ο τελευταίος χρειάζεται για να επικοινωνήσει με το κοινό στο οποίο απευθύνεται. Παρόμοιες παρατηρήσεις θα μπορούσαν να διατυπωθούν για κριτήρια όπως η γλώσσα, η θρησκεία (τα οποία θεωρούνται "αντικειμενικά"), ή συμπεριφορές και πρακτικές (ήθη και έθιμα), η υιοθέτηση και η άσκηση των οποίων από εθνοπολιτισμικές ή κοινωνικές ομάδες μπορεί να υπακούει σε πολλαπλές διαφορετικές ανάγκες και καταναγκασμούς και να μην δηλώνει, ούτε να οδηγεί υποχρεωτικά σε εθνική ενσωμάτωση και εξελληνισμό. Επιπλέον και σημαντικότερο: στο βαθμό που ο εθνικισμός και η εθνική ταυτότητα είναι φαινόμενο της νεωτερικότητας –στον βαλκανικό χώρο η συγκρότηση των εθνών και των αντίστοιχων ταυτοτήτων ξεκινά στον 18^ο αι.– οι εθνοτικές ονοματοδοσίες σε παλαιότερες εποχές δηλώνουν ταυτότητες ποιοτικά διαφορετικές από αυτές που εμείς σήμερα αντιλαμβανόμαστε και αποδίδουμε στα ίδια ονόματα. Κατά συνέπεια ή άρρητη παραδοχή ότι τα μέλη μιας εθνοτικής ομάδας στην προβιομηχανική εποχή διαμορφώνουν οπωσδήποτε κοινές πολιτικές πρακτικές και επιδιώξεις κατ' αντιστοιχία με τα σύγχρονα έθνη, είναι κατ' αρχήν αυθαίρετη και προϊόν αναχρονισμού. Αντιθέτως τα χαρακτηριστικά της ταυτότητας τους καθώς και οι τρόποι προσδιορισμού και η θεώρηση του άλλου ή του ξένου από την πλευρά τους είναι ερευνητέα και όχι δεδομένα.

Ως απόρροια των ανωτέρω, ο όρος "Έλληνες", όπως και τα υπόλοιπα εθνικά ονόματα, όταν απαντούν στις πηγές της εποχής και κατά συνέπεια και όταν χρησιμοποιούνται στην παρούσα εργασία δεν νοηματοδοτούνται με το σύγχρονο εθνικό περιεχόμενο των όρων, δεν δηλώνουν δηλαδή λαούς με συγκροτημένη εθνική ταυτότητα που αποδίδει ιδιαίτερα πάγια και διαχρονικά χαρακτηριστικά στην εν λόγω εθνοτική ομάδα και που συνοδεύεται από την επιθυμία, τη διατύπωση και την επιδίωξη εφαρμογής πολιτικών προγραμμάτων που έχουν στόχο την εγκαθίδρυση πολιτικών οντοτήτων επί τη βάση της ιδιαιτερότητας εκάστης εθνοτικής ομάδας. Οι όροι αυτοί δηλώνουν εθνοπολιτισμικές και εθνοτοπικές ομάδες για τις οποίες η αίσθηση του συνανήκειν σε μια εθνοτική ομάδα είναι ασθενής και δεν αποτελεί κατ' ανάγκην ιδιαίτερη αξία ή οδηγό και κριτήριο πολιτικής πρακτικής. Παράλληλα άλλου τύπου ταυτότητες, όπως π.χ. η θρησκευτική ή κοινωνικές ταυτότητες που συνδέονται με την κοινωνικο-οικονομική θέση, την επαγγελματική ενασχόληση, το γένος και τη φυλή των υποκειμένων δημιουργούν αλληλεγγυότητες και παράγουν πολιτικές πρακτικές που υπερβαίνουν ή διασπών τις εθνοπολιτισμικές ομάδες. Ειδικότερα σε ότι αφορά τον όρο "Έλληνες", ο όρος που χρησιμοποιείται στις λατινικές πηγές της εποχής είναι "γραικοί", "grecos", όρος όμως ο οποίος σήμερα δεν είναι δόκιμος. Έτσι όταν στην παρούσα εργασία

απαντά ο όρος "έλληνες", "ελληνικός" κ.λ.π. δηλώνει κατ' αρχήν τους ελληνόφωνους ορθόδοξους πληθυσμούς.¹⁸⁵

Στα βενετικά έγγραφα της περιόδου μέχρι την οθωμανική κατάκτηση της Πελοποννήσου, οι στρατιωτικοί σχηματισμοί που ρητά αναφέρονται ως *stradioti* περιλαμβάνουν μικρό αριθμό πολεμιστών: από 15 έως 200 *stradioti* μέχρι τουλάχιστον την οθωμανική κατάκτηση. Αντίθετα οι αριθμοί είναι πολύ μεγαλύτεροι όταν τα βενετικά έγγραφα αναφέρονται γενικότερα στην εγκατάσταση αλβανικών πληθυσμών οι οποίοι αναλαμβάνουν στρατιωτικές υποχρεώσεις. Τριακόσιες οικογένειες, οι οποίες πρέπει να περιλαμβάνουν 400 περίπου άνδρες σε μάχιμη ηλικία, προστίθενται το 1425 στους Αλβανούς που από το 1402 έχουν αρχίσει να εγκαθίστανται στην Εύβοια. Ένας αριθμός που πιθανόν πλησιάζει τους 2.500 πολεμιστές εγκαθίστανται την ίδια χρονιά στις περιοχές Μεθώνης και Κορώνης αναλαμβάνοντας και αυτοί στρατιωτικές υποχρεώσεις. Το 1451 στο Ναύπλιο οι *stradioti* αποτελούν μια ιδιαίτερη κατηγορία στο σύνολο των εγκατεστημένων Αλβανών.¹⁸⁶ Μολονότι και οι δύο κατηγορίες υπόκεινται σε στρατιωτική υποχρέωση και σε ευνοϊκό οικονομικό καθεστώς, οι διαφορές τους δεν διακρίνονται με σαφήνεια στις πηγές. Φαίνεται ότι οι Αλβανοί που δεν υπόκειντο στο καθεστώς των *stradioti* καλούντο στα όπλα μόνον σε περίπτωση επιδρομών ή όταν παρουσιαζόταν σοβαρός κίνδυνος, υπερασπιζόμενοι κατ' αυτόν τον τρόπο και τις δικές τους περιουσίες. Αντίθετα οι *stradioti* προσλαμβάνονταν ως άτομα, είχαν αυξημένα και επί συνεχούς βάσεως στρατιωτικά καθήκοντα, ενώ ακόμη ήταν επιφορτισμένοι με τη δίωξη της ληστείας, τη διαφύλαξη της ασφάλειας και την προστασία των περιουσιών των Βενετών υπηκόων, πράγμα που προφανώς τους έφερνε αντιμέτωπους με ομόφυλους τους, εφόσον οι ίδιοι οι Αλβανοί ήταν οι συνηθέστεροι φορείς της ληστείας.¹⁸⁷ Μετά τα μέσα του 15^{ου} αιώνα οι *stradioti* μετατίθενται ανάλογα με τις ανάγκες της Βενετίας.

Ούτε οι διαφορές στο οικονομικό καθεστώς προκύπτουν με σαφήνεια από το βενετικό αρχείο. Φαίνεται ότι αρχικά τουλάχιστον το καθεστώς δεν είναι σταθερό και καθορίζεται κάθε φορά κατόπιν συμφωνίας. Οι όροι που επιβάλλουν οι Βενετοί στους Αλβανούς που εγκαθιστούν στην Εύβοια το 1402 είναι οι εξής:

α. ο κάθε Αλβανός να έχει τόσα άλογα όσος είναι ο αριθμός των μελών της οικογένειας του¹⁸⁸

---

¹⁸⁵Ας σημειωθεί επίσης ότι στην παρούσα εργασία η χρήση του όρου "έθνος" αντιστοιχεί στον όρο "nation" των λατινικών γλωσσών, ενώ ο όρος "εθνότητα" στον όρο "ethnie".

¹⁸⁶F. Thiriet 1958-1961, Γ', 168-169, αρ. 2865 (26 Ιουλίου 1451).

¹⁸⁷Το 1416 και 1426 οι *stradioti* της Εύβοιας προσλαμβάνονται για την αντιμετώπιση του οθωμανικού κινδύνου. Το 1429 *stradioti* διορίζονται ως φρουρά της Καρύστου, ενώ αντίθετα οι Βενετοί απαγορεύουν στους υπόλοιπους Αλβανούς να μπαίνουν στα κάστρα. Το 1458 στην Εύβοια και το 1459 στο Ναύπλιο οι *stradioti* προσλαμβάνονται με αντικείμενο τη δίωξη της ληστείας την οποία ασκούν Αλβανοί και Τούρκοι [F. Thiriet 1958-1961, Γ', 220, αρ. 3052 και 228, αρ. 3093].

¹⁸⁸Είναι δύσκολο να ερμηνευθεί αυτός ο όρος: θα περίμενε κανείς ότι οι Βενετοί, σε μια προσπάθεια αύξησης του κτηνοτροφικού κεφαλαίου και ιδιαίτερα των αλόγων που αποτελούν και βασικό στοιχείο των πολεμικών πρακτικών εκείνη την εποχή, θα επεδίωκαν την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη εισαγωγή αριθμού αλόγων στην

- β. όλοι οι Αλβανοί απαλλάσσονται από όλες τις αγγαρείες
- γ. σε όλους θα παραχωρηθούν γαίες του δημοσίου τις οποίες θα κληρονομήσουν οι απόγονοι τους
- δ. οι γαίες που θα πάρει ο κάθε Αλβανός θα είναι ανάλογες της αξίας του και του εύρους της οικογένειάς του
- ε. δεν θα μπορούν να φεύγουν από την Εύβοια χωρίς την άδεια των Βενετών
- στ. όλοι οι προς εγκατάσταση Αλβανοί οφείλουν να πολεμήσουν έφιπποι σε οποιοδήποτε σημείο του νησιού διαταχθούν εναντίον οποιουδήποτε εξωτερικού εισβολέα.¹⁸⁹

Οι οικονομικοί όροι είναι εξαιρετικά ευνοϊκοί σε σχέση με τους απλούς αγρότες και τους παροίκους οι οποίοι υπόκειντο σε φόρους και αγγαρείες. Επίσης φαίνεται ότι είναι ευνοϊκότεροι από τους όρους της εγκατάστασης των Αλβανών το 1382 στην υπό Αραγωνική επικυριαρχία Αττική διότι εκεί προβλεπόταν απαλλαγή από φόρους μόνο για τα δύο πρώτα χρόνια.¹⁹⁰ Όπως αναφέρεται σε βενετικό έγγραφο του 1451 οι Αλβανοί που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Άργους-Ναυπλίου το 1397-98 είχαν εξαιρεθεί από φόρους και έτσι ήταν περισσότερο ευνοημένοι από τους ντόπιους.¹⁹¹ Ωστόσο σε έγγραφο του 1450, ο podesta Ναυπλίου αναφέρει ότι τα έσοδα του regimen του Ναυπλίου μειώνονται από χρόνο σε χρόνο διότι οι περισσότερες γαίες έχουν παραχωρηθεί σε Αλβανούς και άλλους ξένους οι οποίοι δεν συμμορφώνονται στις φορολογικές τους υποχρεώσεις.¹⁹² Επειδή η διατύπωση του εγγράφου του 1450 είναι πληρέστερη και σαφέστερη θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι, παρότι το φορολογικό καθεστώς των Αλβανών ήταν ευνοϊκότερο από των ντόπιων, δεν ήταν εντελώς απαλλαγμένοι από φόρους. Φαίνεται, ωστόσο, ότι οι Αλβανοί συνηθισμένοι στον κτηνοτροφικό τρόπο ζωής, αποφεύγουν να καλλιεργούν τις γαίες τους και τις εγκαταλείπουν ή τις πουλούν σε ευτελή τιμή,¹⁹³ αρνούνται να πληρώσουν φόρους¹⁹⁴ και ζουν από την εκμετάλλευση των κοιταδιών τους, τις ληστρικές επιδρομές και τον πόλεμο.

Από όσο γνωρίζω, λείπουν στοιχεία ενδεικτικά του τρόπου αμοιβής των stradioti για το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα. Η πρώτη αναφορά προέρχεται από το έγγραφο του 1451 σύμφωνα με το οποίο οι stradioti του Ναυπλίου αμείβονται με γαίες αντί μισθού.¹⁹⁵ Στο έγγραφο δεν προσδιορίζεται το καθεστώς αυτών των γαιών. Οπωσδήποτε πρέπει να ήταν

Εύβοια: επιπλέον μια απαγόρευση που στερούσε από τους μετανάστες μέρος της περιουσίας του θα ήταν ισχυρός ανασταλτικός παράγοντας για την εγκατάστασή τους στο βενετικό έδαφος. Ίσως πρόκειται για μέτρο που αποβλέπει στη μετατροπή των κτηνοτρόφων σε εδραίους καλλιεργητές και παράλληλα στην αποδυνάμωση των επικίνδυνων, ληστρικών τάσεων, Αλβανών μέσω της μείωσης και του ελέγχου του κύριου στοιχείου του στρατιωτικού τους κεφαλαίου.

¹⁸⁹Κ. Σάθας 1972, Β', 79-80, αρ. 298 (20 Απριλίου 1402). Πρβλ. Κ. Μπίρης 1997, 103-104.

¹⁹⁰Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 81.

¹⁹¹F. Thiriet 1958-1961, Γ', 168-169, αρ. 2865 (26 Ιουλίου 1451).

¹⁹²Στο ίδιο, 161, αρ. 2841 (27 Οκτωβρίου 1450).

¹⁹³Στο ίδιο, 169, αρ. 2865 (26 Ιουλίου 1451).

¹⁹⁴Στο ίδιο, Γ', 161, αρ. 2841 (27 Οκτωβρίου 1450).

¹⁹⁵Στο ίδιο, Γ', 168-169, αρ. 2865 (26 Ιουλίου 1451).

εντελώς απαλλαγμένες από φόρους στο βαθμό που η θέση των *stradioti* ήταν καλύτερη των υπολοίπων Αλβανών. Είναι πιθανόν ότι είχαν τη μορφή της πρόνοιας εάν συνυπολογισθεί ότι και ο θεσμός και η ονομασία των *stradioti* έχουν βυζαντινή καταγωγή. Η επόμενη αναφορά είναι του 1459, σύμφωνα με την οποία οι 28 νεοπροσληφθέντες *stradioti* του Ναυπλίου αμείβονται με μισθό.¹⁹⁶ Από αυτό το χρονικό σημείο και στο εξής αφθονούν οι μαρτυρίες για μηνιαίες αμοιβές των *stradioti*. Οι δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν οι βενετικές αρχές του Ναυπλίου για να εξοικονομήσουν τις αμοιβές των στρατιωτών το 1459-60, οι οποίες, όπως προκύπτει και από την αναφορά του *podesta* του Ναυπλίου του 1450, είναι χρόνιες, επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η αμοιβή των *stradioti* μέσω παραχώρησης γαιών δεν ήταν πάγια τακτική αλλά εξηρητάτο από τις εκάστοτε οικονομικές δυνατότητες των Βενετών. Άλλωστε σε όλο το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα οι Βενετοί αμείβουν τα μισθοφορικά σώματα που στρατολογούν στην Ιταλία με μισθό, στοιχείο που υποδηλώνει ότι είναι οικεία σε αυτούς πρακτική.

Ευνοϊκό ήταν και το φορολογικό καθεστώς των Αλβανών που είχαν εγκατασταθεί στα εδάφη του δεσποτάτου του Μορέως. Αν και δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία, ένα τεκμήριο του 1451 παρέχει κάποιες πληροφορίες. Πρόκειται για έναν αργυρόβουλο ορισμό του δεσπότη Θωμά Παλαιολόγου που παρέχεται σε 17 Αλβανούς με επικεφαλής τον Κώντο Παλούμπα, στην κατούνα του οποίου κατοικούν οι περισσότεροι. Σύμφωνα με τον ορισμό, οι προαναφερόμενοι, επειδή "οφείλωσιν εκδουλεύειν τος βασιλείας μου [= του Θωμά Παλαιολόγου] μετά αλόγων και αρμάτων αυτών ένθα αν ορίζονται", απαλλάσσονται από το έτος 1451 και στο εξής από την καταβολή του φόρου "φλωριάτικον" και θα είναι "πάντη ελεύθεροι και αναπαίτητοι".¹⁹⁷ Η διατύπωση του εγγράφου αφήνει την εντύπωση ότι οι προαναφερόμενοι Αλβανοί πολεμιστές απαλλάσσονταν από την καταβολή και άλλων φόρων.

Τα στοιχεία για το οικονομικό καθεστώς των Βλάχων και Αλβανών πολεμιστών άλλων περιοχών είναι ακόμη πιο ελλιπή και ασαφή. Από τις αρχές του 14^{ου} αι. Βλάχοι και Αλβανοί πολεμιστές αποκτούν το καθεστώς του "στρατιώτη" και ανταμείβονται με την νομή ολόκληρων χωριών: ο ηγεμόνας της Θεσσαλίας (Βλαχίας), Ιωάννης Δούκας, είχε παραχωρήσει, προ του 1318, σε "στρατιώτες" με αλβανογενή, σλαβογενή και βλαχογενή ονόματα τη νομή του χωριού Ζαβλάντια Τρικάλων.¹⁹⁸ Στα μέσα του 14^{ου} αιώνα ο Στέφανος Ντουσάν χρησιμοποιεί Αλβανούς μισθοφόρους στο στρατό που αναλαμβάνει την κατάκτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου. Όταν επιτευχθεί η κατάκτηση ο Ντουσάν ανταμείβει τους Αλβανούς μισθοφόρους με πρόνοιες και παροχές αξιωμάτων, αφαιρώντας τα από

---

¹⁹⁶Στο ίδιο, Γ', 228, αρ. 3093 (10 Δεκεμβρίου 1459) και αρ. 3094 (22 Φεβρουαρίου 1460).

¹⁹⁷Ε. Βρανούση 1998, 297, 301. Πρόκειται για φόρο που είχε στόχο την οχυρωματική και αμυντική ενίσχυση του δεσποτάτου.

¹⁹⁸Ν. Βέης 1911-12, 59-61, (έγγραφο του 1348).

προηγούμενους άρχοντες.¹⁹⁹ Στις αρχές του 15^{ου} αιώνα ο Κάρολος Α΄ Τόκκος προσλαμβάνει Αλβανούς από την Ακαρνανία τους οποίους χρησιμοποιεί εναντίον των ομοφύλων τους Σπαταίων που κατέχουν την Ακαρνανία. Τους Αλβανούς αυτούς ανταμείβει με "ρόγα", δηλαδή μισθό, είτε τους δίνει το δικαίωμα εγκατάστασης με τις οικογένειες τους ή τις φάρες τους στα εδάφη του παραχωρώντας τους πρόνοιες και "κρατήματα".²⁰⁰

Συμπερασματικά, τα πολεμικά φύλα των Αλβανών που εγκαθίστανται κατά γένη στις υπό λατινική ή βυζαντινή κυριαρχία περιοχές της κεντρικής και νότιας Ελλάδας προσφέρουν, στην μεγάλη τους πλειοψηφία, στρατιωτικές υπηρεσίες στους λατίνους και βαλκάνιους ηγεμόνες αυτών των περιοχών με ανταλλάγματα που κυμαίνονται ανάλογα με το είδος και την έκταση των υπηρεσιών που προσφέρουν αλλά και ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες των ηγεμόνων· παράλληλα όμως οι τρόποι αμοιβής υπακούουν στις καθιερωμένες οικονομικές πρακτικές της εποχής και εξελίσσονται ανάλογα. Έτσι η παραχώρηση γαιών και η απαλλαγή από ένα μέρος ή και από το σύνολο των φόρων είναι συνηθισμένη πρακτική που εφαρμόζεται κυρίως σε ομάδες Αλβανών που έχουν αναλάβει υποχρεώσεις ως σύνολο και οι οποίες υποχρεώσεις συνίστανται στην προσφορά έκτακτης στρατιωτικής υπηρεσίας σε περίπτωση εχθρικών εισβολών και πολεμικών αναμετρήσεων. Στους αρχηγούς ισχυρών γενών φαίνεται ότι προσφέρονται θέσεις αξιωματούχων και παραχωρούνται προνοιακές γαίες και χωριά από τις οποίες οι κάτοχοι εισπράττουν τους φόρους. Αντίστοιχα στους *stradioti*, οι οποίοι προσλαμβάνονται ατομικά και έχουν μόνιμα στρατιωτικά και "αστυνομικά" καθήκοντα, φαίνεται ότι, αρχικά τουλάχιστον, παραχωρούνται προνοιακές γαίες. Οι πρακτικές αυτές, που συνδέουν την αμοιβή με τη χορήγηση γαιών, φαίνεται ότι αρχικά απαντούν στο αίτημα των νομαδικών πληθυσμών για τόπους εγκατάστασης. Ωστόσο παράλληλα, από την πλευρά των ηγεμόνων, επιδιώκεται να μετατρέψουν τους μετακινούμενους ποιμενικούς πληθυσμούς σε εδραίους καλλιεργητές στην προοπτική αφενός του ελέγχου αυτών των πληθυσμών και αφετέρου της ενδυνάμωσης της αγροτικής οικονομίας και της αύξησης του δημογραφικού δυναμικού και του φορολογούμενου πλούτου. Επιπλέον, επιτρέπουν στους ηγεμόνες να αντιμετωπίζουν την έλλειψη ρευστού χρήματος σε μια περίοδο όπου αντιθέτως δεν παρατηρείται σπάνις γης. Ωστόσο, καθώς η μετατροπή από μετακινούμενο κτηνοτρόφο σε εδραίο καλλιεργητή συνιστά καθ' ολοκληρίαν ανατροπή των παραδομένων νοοτροπιών, πρακτικών και συνθηκών ζωής, οι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί αντιδρούν με πολλαπλούς τρόπους: αφήνοντας ακαλλιεργήτα τα χωράφια τους ή χρησιμοποιώντας τα μόνο ως βοσκοτόπους, τρεπόμενοι στη ληστεία, μεταναστεύοντας σε άλλες επικράτειες όπου τους προσφέρονται ευνοϊκότεροι όροι εγκατάστασης, μισθώνοντας την πολεμική τους δύναμη σε αντίπαλους άρχοντες. Από την

---

¹⁹⁹B. Ψιμούλη 1998, 37. Για παράδειγμα ο Στ. Ντουσάν αφαιρεί γαίες από τους "στρατιώτες" που κατείχαν τα Ζαβλάντια Τρικάλων, ή τους υποβιβάζει από το καθεστώς του "στρατιώτη", πιθανότατα επειδή δεν συντάχθηκαν με αυτόν κατά την κατάκτηση της Θεσσαλίας [βλ. Ν. Βέης 1911-12, 59-61, (έγγραφο του 1348)].

²⁰⁰B. Ψιμούλη 1998, 54.

άλλη μεριά οι ηγεμόνες δεν έχουν τα μέσα να επιβάλουν τους όρους τους, ενώ αντίθετα οι ανάγκες σε έμπειρο στρατιωτικό δυναμικό είναι συχνά άμεσες και επιτακτικές. Κατά συνέπεια συχνά μισθώνουν πολεμιστές για συγκεκριμένες πολεμικές επιχειρήσεις περιορισμένου χρονικού διαστήματος, τους οποίους ανταμείβουν με μισθό. Παράλληλα, σε περιόδους εδαφικών μεταβολών και αλλαγών κυριάρχων, η ανασφάλεια στο καθεστώς κυριαρχίας και ιδιοκτησίας της γης φαίνεται ότι ωθεί τους "επαγγελματίες" πολεμιστές να επιδιώκουν πιο ευέλικτες και άμεσης απόδοσης μορφές αμοιβής όπως οι μισθοί σε χρήμα. Πράγματι από τη δεκαετία του 1450, που ο οθωμανικός κίνδυνος διαγράφεται προ των πυλών στην Πελοπόννησο, φαίνεται ότι τυποποιούνται σε χρηματικούς μισθούς οι αμοιβές των σε βενετική υπηρεσία *stradioti*, με βάση τα έως τώρα γνωστά στοιχεία. Ωστόσο οι πολιτικές των ηγεμόνων και ειδικότερα των Βενετών στο συγκεκριμένο ζήτημα δεν είναι και δεν μπορούν να είναι μονόδρομης λογικής: εάν η εγκατάσταση και χρήση ποιμενικών πληθυσμών υπακούει εκ παραλλήλου σε δημογραφικούς, οικονομικούς και στρατιωτικούς στόχους, ο θεσμός των *stradioti* έχει αποκλειστικά, ή τουλάχιστον κυρίως, στρατιωτικό χαρακτήρα. Σε αυτή τη λογική η πιθανότητα ανάπτυξης δεσμών με τη γη και η σύνδεση των *stradioti* με τοπικά συμφέροντα νοείται από τους Βενετούς ως δυνητικά προβληματική στο βαθμό που μπορεί να αποτρέπει τους *stradioti* από το κύριο έργο τους ή να τους ωθεί σε μεροληπτική στάση σε ότι αφορά τα καθήκοντα εσωτερικής ασφάλειας που οφείλουν να επιτελούν. Από αυτή την οπτική εκπορεύονται οι πολιτικές των χρηματικών μισθών, της αποφυγής πρόσληψης εντοπίων και των μεταθέσεων των *stradioti* σε άλλες περιοχές ως μέτρα αποτρεπτικά της σύναψης δεσμών των *stradioti* με τους τόπους όπου υπηρετούν. Οι βενετικές προθέσεις όμως προσκρούουν συχνά σε πρακτικές δυσκολίες και αντικρουόμενες ανάγκες όπως δυσχέρειες στην εύρεση ρευστού, ανάγκες συμπλήρωσης των δυνάμεων των *stradioti* με φτηνότερο στρατιωτικό δυναμικό (μόνιμο ή έκτακτο) από εντοπίους που είναι παράλληλα καλλιεργητές γης, περιστασιακές δυσχέρειες στη στρατολόγηση ή αρνητική διάθεση των Αλβανών να μετατεθούν σε άλλες περιοχές²⁰¹, αντιζηλιές μεταξύ των διαφορετικών τύπων

---

²⁰¹Βλ. για παράδειγμα την άρνηση πολλών Αλβανών πολεμιστών να αποχωρήσουν από την Πελοπόννησο και να πολεμήσουν στην Ιταλία μετά την συνθήκη του 1479. Αντίθετα με την εθνική ανάγνωση αυτής της κίνησης από τους παλαιότερους Έλληνες ιστορικούς (Κ. Μπίρης, Απ. Βακαλόπουλος), οι οποίοι διαβάζουν την άρνηση των Αλβανών ως απροθυμία να φύγουν από την εθνική πατρίδα τους και διάθεση να πολεμήσουν τους οθωμανούς ως εθνικούς εχθρούς για να απελευθερώσουν την πατρίδα τους, φαίνεται ότι η στάση των Αλβανών θα πρέπει να ερμηνευθεί ως άρνηση να αποχωριστούν τις περιουσίες τους και τις φεουδαρχικές γαίες τους (είτε στη βενετική είτε στην οθωμανική επικράτεια) καθώς και την ηγετική θέση που κατείχαν στην Πελοπόννησο προς χάριν μιας στρατιωτικής καριέρας αμφίβολου κοινωνικού κύρους και χρηματικών πόρων σε ξένους και άγνωστους τόπους με διαφορετικές δομές. Οι Αλβανοί διαβλέπουν στη μετανάστευση την ισχυρή πιθανότητα υποβάθμισης τους και την απώλεια του ελέγχου των κινήσεων τους. Όπως παραθέτει ο Κ. Σάθας, βασισμένος σε βενετικό έγγραφο, όταν το 1482 οι Βενετοί θέλησαν να αποστείλουν 200 περ. *stradioti* από την Αργολίδα στην Ιταλία, αυτοί αποκρίθηκαν ότι "ευρισκόμενοι εν μεγάλην πενία ένεκα της καταστροφής των σπαρτών των συναινούσι να ξενιτευθώσιν, εκ καρδίας όμως προτιμώνσι την εξακολούθησιν του προς τους Τούρκους πολέμου, διότι όταν εις το παρελθόν επολέμουν τούτους αυτοί ήσαν οι αληθείς σουμπασήδες της Πελοποννήσου νεμόμενοι όλα τα χωρία· επειδή όμως η αυθεντία επιμένει να τους ξενιτεύση, τη υπομιμήσκουσιν ότι ούτε καν οι παλαιοί μισθοί τοις επληρώθησαν". [Κ. Σάθας 1993, 140· πρβλ. Κ. Μπίρης 1997, 145-149· Απ. Βακαλόπουλος 1974-1988, Γ', 89].

στρατιωτικών σωμάτων. Από την άλλη μεριά, η παραδοσιακή απέχθεια των κτηνοτροφικών πληθυσμών προς την γεωργία δεν πρέπει να εκληφθεί ως παντελής αδιαφορία για τον έλεγχο επί της γης: η ισχυρή συμβολική αξία της γης είναι τυπική στον προνεωτερικό κόσμο· έτσι η αναβάθμιση ενός απλού αρχηγού περιφερόμενου πολεμικού-κτηνοτροφικού γένους σε κάτοχο πρόνοιας ή φέουδου και η ένταξη του στις τάξεις των αξιωματούχων αποτελεί πάγιο στόχο και συνιστά τρόπο συμβολικής κοινωνικής ανόδου.²⁰² Παράλληλα η μακρά παραμονή σε έναν τόπο, καθυστερήσεις ή ανεπάρκεια της βενετικής μισθοδοσίας, ειρηνικές περιόδους ή η νησιωτική απομόνωση που δεν επιτρέπουν συμπλήρωση των εσόδων από λεηλασίες είναι παράγοντες που οδηγούν ορισμένους *stradioti* να αποκτήσουν καλλιεργήσιμες γαίες. Πρόκειται όμως για εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα κυρίως στον ύστερο 15^ο και 16^ο αιώνες.

Όπως ήδη αναφέρθηκε οι *stradioti* είναι έφιπποι, ελαφρά οπλισμένοι πολεμιστές, που είναι επιφορτισμένοι με την άμυνα και τη διατήρηση της ασφάλειας ορισμένης περιοχής αλλά ακόμη όπως και οι ομόφυλοι τους του δεσποτάτου του Μορέως, επιχειρούν ενέδρες και αιφνιδιαστικές επιδρομές, συχνά νυχτερινές²⁰³, στις περιοχές του εχθρού. Μολονότι, όπως είναι φυσικό, απουσιάζουν αναφορές στα βενετικά έγγραφα που να αναφέρονται σε επιδρομές των Αλβανών των βενετικών κτήσεων στις όμορες περιοχές, ο κοινός τρόπος ζωής με τους ομοφύλους τους των γειτονικών περιοχών για τους οποίους αφθονούν οι μαρτυρίες για επιδρομές στα βενετικά εδάφη, οι πολλαπλές αναφορές των βενετικών αρχών που μιλούν για ληστρικές ενέργειες των Αλβανών υπηκόων της Γαληνοτάτης σε κατοίκους των βενετικών περιοχών, καθώς και οι πανομοιότυπες πρακτικές που ακολουθούν οι *stradioti* εναντίον των όμορων οθωμανικών περιοχών αργότερα στη Δαλματία, επιβεβαιώνουν ότι αυτές οι πρακτικές ήταν κοινός τρόπος στην Πελοπόννησο του 15^{ου} αιώνα. Υπάρχουν, ωστόσο ορισμένες αφηγηματικές πηγές, κυρίως του δεύτερου μισού του 15^{ου} αιώνα, που αναφέρονται στη δράση των *stradioti* στην Πελοπόννησο και στην Ιταλία και οι οποίες περιγράφουν εναργώς τις πρακτικές τους. Ο Δαλματός Coriolano Ciprico γράφει για τους Αλβανούς *stradioti* της Πελοποννήσου της περιόδου γύρω στα 1470, λίγο μετά την οθωμανική κατάκτηση: "εις πάσας τας υπό των Ενετών κατεχομένας χώρας φρουρούσι πολλοί Αλβανοί ιππείς, φέροντες το ελληνικόν όνομα Στρατιώται, ... Ούτοι δι' αιφνιδίων επιδρομών τοσούτον έφθειραν την υπό τους Τούρκους Πελοπόννησον, ώστε μετεποίησαν το μέρος τούτο εις αληθή ερημίαν· φύσει οι άνδρες ούτοι αγαπώσι την αρπαγήν, και διαπρέπουσι

---

²⁰²Οι Μπόχαλης, Κλαδάς και Μπούας στο δεσποτάτο του Μορέως είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα. Οι Βενετοί φαίνεται ότι παραχώρησαν φέουδα σε πρόσφυγες Αλβανούς από την Πελοπόννησο στα νησιά του Ιονίου στην προσπάθεια τους να εποίκισουν τα ερημωμένα από τις οθωμανικές επιδρομές νησιά και να ενισχύσουν την ασφάλεια τους.

²⁰³Στις πολιορκίες, για παράδειγμα, εξέρχονταν τη νύχτα από τα τείχη και άρπαζαν τρόφιμα, νερό και εφόδια, [Κ. Μπίρης 1997, 153]. Παρόμοιες νυχτερινές αιφνιδιαστικές επιθέσεις επιχειρούν οι *stradioti* και πολύ αργότερα, κατά την διάρκεια της υπηρεσίας τους σε ευρωπαϊκούς στρατούς τον 15ο αι. [βλ. για παράδειγμα τέτοιες πρακτικές από τον Μερκούριο Μπούα στο Κ. Σάθας 1982, 77, 124].

μάλλον εις τα κούρσα, παρά εις τας εκ του συστάδην μάχας",²⁰⁴ ενώ ο Marino Sanuto, με αφορμή ορισμένους από τους πρώτους *stradioti* που έφτασαν στην Ιταλία το 1482 από την Πελοπόννησο, γράφει ότι "συνηθισμένοι σε ληστείες, συνεχώς λεηλατούν την Πελοπόννησο. Είναι άριστος προμαχώνας κατά των Τούρκων, διοργανώνουν άριστα τις επιδρομές και τις λεηλασίες, ρίχνονται έξαφνα κατά του εχθρού και είναι πιστοί στον κύριο τους. Δεν αιχμαλωτίζουν, αλλά κόβουν τα κεφάλια, παίρνοντας ένα δουκάτο για το καθένα".²⁰⁵ Πρόκειται για μια μορφή πολέμου που κατ' αρχήν συνάδει με τον τρόπο ζωής των μετακινούμενων κτηνοτροφικών πληθυσμών όπως είναι οι Αλβανοί: σκληραγωγημένοι πολεμικοί πληθυσμοί που προσαρμόζουν τις ληστρικές - λεηλατικές τους πρακτικές στις νέες συνθήκες και τις θέτουν στην υπηρεσία αντιμαχομένων εξουσιών οι οποίες ενδιαφέρονται να ισχυροποιήσουν τις στρατιωτικές τους δυνάμεις με μικρό κόστος διεκδικώντας δυναμικά μερίδιο σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο εδαφικά βαλκανικό κόσμο· τούτη η πολιτική επιλογή διευκολύνει τις επιδιώξεις των αυτόνομα κινούμενων αλβανικών γενών τα οποία μπορούν έτσι να αποκτούν εδάφη προς εγκατάσταση με ευνοϊκούς όρους αλλά και πολιτική κάλυψη στη ληστρική τους δράση. Επιπλέον πρόκειται για μια μορφή πολέμου που συνυφαίνεται με- και, ως ένα βαθμό, υπαγορεύεται από το τραχύ φυσικό ανάγλυφο (ορεινό με κλεισούρες και χειμάρους, χωρίς μεγάλες πεδιάδες), το χαμηλό δημογραφικό δυναμικό, τον περιορισμένο ρόλο των κάστρων, την ύπαρξη διάσπαρτων μικρών οικισμών και τη συνακόλουθη απουσία μεγάλων αστικών κέντρων, τη διάδοση της κτηνοτροφίας (που δημιουργεί ελκυστικό απόθεμα λαφύρων που εύκολα διατηρούνται και μεταφέρονται), τη σχετική ολιγανθρωπία (και τη συνακόλουθη αξία που παίρνει η πώληση σκλάβων), την εκτεταμένη χρήση του αλόγου. Οι τρόποι του πολέμου συνίστανται στην αποφυγή των κατά παράταξη συγκρούσεων ανάμεσα σε πολυπληθείς στρατούς, συγκρούσεις που είναι αιματηρές, έχουν πολλές απώλειες και αποβαίνουν καθοριστικές για την έκβαση του πολέμου. Αντίθετα οι συγκρούσεις, όταν συμβαίνουν, είναι σύντομες και έχουν περισσότερο χαρακτήρα αψιμαχίας διότι μόλις διαφανεί σε ποιον από τους αντιμαχομένους γέρνει η πλάστιγγα της νίκης, τότε ο ευρισκόμενος σε δυσμενή θέση υποχωρεί και κρύβεται για να διατηρήσει τις δυνάμεις του και να τις ξαναχρησιμοποιήσει υπό καλύτερες συνθήκες.²⁰⁶ Κατά συνέπεια οι μάχες αποτελούν ένα απλό επεισόδιο σε μια μακρά αλυσίδα πολεμικών συγκρούσεων, στο βαθμό που οι αντιμαχόμενοι καταφέρνουν να διατηρήσουν τον όγκο των δυνάμεων τους αλώβητο και να παραμείνουν μετά από μια ήττα ισχυροί και επικίνδυνοι όπως και προ της διενέργειας της μάχης. Αυτός ο τρόπος σύγκρουσης ευνοεί τους μικρούς στρατιωτικούς σχηματισμούς που διατηρούν αυξημένη αυτονομία δράσης από τις άλλες παρόμοιες ομάδες αλλά και από

---

²⁰⁴Παρατίθεται στο Κ. Σάθας 1977, 147, σε μετάφραση του Σάθα. Πρβλ. ακόμη παρόμοια στοιχεία που παραθέτει ο Σάθας, αποθησαυρισμένα από τα *Diarii* του Marino Sanuto [στο ίδιο, 131].

²⁰⁵Παρατίθεται στο Κ. Μπίρης 1997, 166-167 σε μετάφραση του Μπίρη.

²⁰⁶Οι απώλειες σε έμπυχο υλικό είναι συνήθως μικρές: για παράδειγμα, το 1418 σε μάχη μεταξύ 300 ανδρών των βενετικών δυνάμεων της Μεθώνης και Αλβανών επιδρομέων του δεσποτάτου του Μορέως οι απώλειες περιορίζονται σε έναν νεκρό Αλβανό, αλλά αναφέρονται πολλοί τραυματίες [Κ. Σάθας 1972, Γ', 174-175, αριθμ. 731 (11 Ιουνίου 1418)].

τους ηγεμόνες–επικεφαλής του στρατού· οι μικρές αυτές ομάδες βασίζονται στην ευλυγισία και την ταχύτητα, τη γνώση του εδάφους, την απροσδόκητη και αιφνιδιαστική επίθεση μέσω της πλεονεκτικής χρήσης του χρόνου και των ιδιομορφιών του χώρου. Οι *stradioti*, κύριοι φορείς αυτής της τακτικής, είναι διαρθρωμένοι σε μικρές ομάδες που οργανώνονται με βάση ένα γένος (φάρα, *clan*), διάρθρωση η οποία, με την ισχυρή συνοχή της και τον περιορισμένο αριθμό πολεμιστών, προσφέρει ευκινησία και δυνατότητα συνεχούς μετακίνησης. Σε τούτα συνεισέφερε ακόμη ο ελαφρύς οπλισμός τους ο οποίος συνήθως συνίστατο σε κοντό δόρυ, σπαθί, απελατίκι (σιδερένιο ρόπαλο), μικρή ασπίδα, σκούφο αντί για κράνος και ένα είδος βαμβακερής κάπας²⁰⁷ πολύ ελαφρύτερης από τον συνηθισμένο τύπο μεταλλικής πανοπλίας²⁰⁸ που κυριαρχούσε εκείνη την εποχή ακόμη στη Δύση αλλά και στο βυζαντινό στρατό. Πρόκειται για όπλα που δεν ταιριάζουν για μάχες κατά παράταξη ή εκ του συστάδην μεταξύ τακτικών και ευάριθμων στρατιωτικών σωμάτων αλλά είναι κατάλληλα για γρήγορες και αιφνιδιαστικές επιθέσεις, ενέδρες, ληστρικές επιδρομές και εύκολη μετακίνηση, ιδιότητες χάριν των οποίων θυσιάζεται η αποτελεσματικότητα και η σφοδρότητα των χτυπημάτων και η αμυντική θωράκιση των πολεμιστών. Τον ίδιο στόχο εξυπηρετούν τα γρήγορα και ανθεκτικά μικρόσωμα άλογα²⁰⁹ που χρησιμοποιούν σε αντίθεση με τα βαριά θωρακισμένα και μεγάλωσωμα άλογα της Δύσης. Εν τέλει οι *stradioti* εκφράζουν ένα μοντέλο πολεμικής πρακτικής καθ' ολοκληρίαν διάφορο από τον κυριαρχούντα ακόμα σε Δύση και Βυζάντιο τύπο που βασίζεται κυρίως στα όσο το δυνατόν μεγαλύτερα και βαριά οπλισμένα στρατεύματα εφίπων που, με τη συνδρομή πεζών βοηθητικών σωμάτων, έχουν στόχο τη διενέργεια της αποφασιστικής σύγκρουσης που θα κρίνει τον πόλεμο.²¹⁰

---

²⁰⁷Για τον οπλισμό των *stradioti* βλ. M. Mallet - J. Hale 1984, 73, 376, 448· K. Σάθας 1982, 10, 16, 27, 61, 62, 96, 120, 142 (αναφορές του Τζάνε Κορωνάιο στον οπλισμό των *stradioti* του Μ. Μπούα)· K. Μπίρης 1997, 166 (περιγραφές του οπλισμού των *stradioti* από Coriolano Ciprico και M. Sanuto)· K. Σάθας 1993, 193-199. Πρβλ. Γ. Πηλείδης 2000, 14· Απ. Βακαλόπουλος 1974-1988, Γ', 89. Σπανιότερα αναφέρονται τόξα ή μακριά ακόντια, κυρίως τον 15ο αιώνα όταν οι *stradioti*, πολεμώντας στη Δύση, στο πλαίσιο οργανωμένων στρατών και στρατιωτικών επιχειρήσεων, αναγκάζονται να υιοθετήσουν και να προσαρμοστούν εν μέρει στις μεθόδους και τα όπλα τους, είτε όταν κάποιοι, στο πλαίσιο της αναγόρευσης τους σε ιπότες (όπως ο Μ. Μπούας και ο Μ. Μπλέσης), υιοθετούν σύμβολα της δυτικής αριστοκρατίας.

²⁰⁸Ο παλαιότερος μεσαιωνικός τύπος της αλυσιδωτής πανοπλίας (*chain-mail armour*) αντικαταστάθηκε από τον 13ο αιώνα από τον ακόμη βαρύτερο τύπο της επιμεταλλωμένης, αρθρωτής με ελάσματα πανοπλίας η οποία άντεχε περισσότερο στα νεότερα και αποτελεσματικότερα τόξα [βλ. Ch. Allmand 1995, 92· M. Howard 2000, 18, 34].

²⁰⁹Για τα άλογα των *stradioti*, "τα άλογα τα λιντζέρα" ή "άλογα εκ τον Μοριά" όπως κατ' επανάληψη αναφέρονται από τον Τζάνε Κορωνάιο, βλ. K. Σάθας 1982, *passim*· πρβλ. K. Μπίρης 1997, 166 (περιγραφή του Μ. Sanuto)· K. Σάθας 1993, 199-201· M. Mallett - J. Hale 1984, 73. Είναι χαρακτηριστικό ότι επειδή οι *stradioti* δεν βρίσκουν τέτοια άλογα στη Δύση στέλνουν και φέρνουν από την Πελοπόννησο [K. Σάθας 1982, 114· M. Κολυβά 1973, 158], ενώ στην εκστρατεία στην Πίζα το 1497-99, οι Βενετοί απαγόρευαν στους *stradioti* να πουλούν τα άλογα τους επειδή τα τελευταία δεν μπορούσαν να αντικατασταθούν λόγω των εξαιρετικών προσόντων τους [M. Mallett - J. Hale 1984, 73].

²¹⁰Για τον βαρύ οπλισμό και την πολεμική τακτική των ευρωπαϊκών στρατιωτικών σωμάτων, ιδίως των ιπποτών, βλ. Ch. Allmand 1995· M. Howard 2000, 17-19, 34-35. Αντίστοιχα στη βυζαντινή περίπτωση οι κύριοι στρατιωτικοί σχηματισμοί αποτελούνται από βαριά οπλισμένους ιππείς που απαντούν με διάφορα ονόματα, όπως κατάφρακτοι, πανσίδηροι, πάγκαλκοι, οπλίτες κ.λ.π. [βλ. E. McGeer 1995, κυρίως 211-217, 280-318· A. Kazhdan - A. Wharton Epstein A. 1997, 51, 121· Γ. Καραγιαννόπουλος 1983, 68· Αικ. Χριστοφιλοπούλου 1988, 342-343, 345].

Για τις αντίπαλες πολιτικές εξουσίες κύριος στόχος είναι η βαθμιαία εξάντληση του εχθρού η οποία επιτυγχάνεται με την λεηλασία του ζωϊκού κεφαλαίου, την ληστεία της γεωργικής συγκομιδής και την καταστροφή όσης δεν μπορεί να μεταφερθεί, την εξάντληση και αποδυνάμωση του ανθρώπινου δυναμικού (στρατιωτικού και αγροτικού). Από την πλευρά τους οι μισθοφορικές ομάδες βρίσκουν σε αυτή τη μορφή πολέμου τις ευκαιρίες για επιβίωση ή και πλουτισμό. Στο πλαίσιο αυτό η ανθρώπινη ζωή θεωρείται πρωταρχικά ως φορέας οικονομικών ανταλλαγμάτων με συνεπακόλουθο είτε τη σύλληψη αιχμαλώτων με στόχο την είσπραξη λύτρων ή την πώληση ως σκλάβων, είτε τον αποκεφαλισμό των ηττημένων (νεκρών, τραυματισμένων και αιχμαλώτων) με στόχο την διεκδίκηση αμοιβής από τον ηγεμόνα.²¹¹ Αυτή η επίδειξη βίας²¹², ασυνήθιστη ακόμη και για τα μέτρα της εποχής, ούτε έκφραση ανορθολογικής βαρβαρότητας αποτελεί, ούτε μόνον το άμεσο οικονομικό αντάλλαγμα έχει ως στόχο· στο βαθμό που ο πόλεμος δεν αποτελεί μόνον μια κρατικά ελεγχόμενη διαδικασία αλλά το μέτρο κοινωνικής ανάδειξης και οικονομικής συντήρησης εθνοτοπικών ομάδων, η πρακτική της λεηλασίας και η οικοδόμηση μιας εικόνας τρόμου λειτουργούν στην προοπτική του ηθικού αντίκτυπου που επιφέρουν στους αντιπάλους πολεμιστές, της διάδοσης της πολεμικής τους ικανότητας εν όψει της πρόσληψης τους από τους ηγεμόνες και του ιδεολογικού ελέγχου των αγροτικών πληθυσμών εν όψει της ευκολότερης απόσπασης του οικονομικού πλεονάσματος.

Οι συνεχείς ληστρικές επιδρομές έχουν έτσι στόχο να εμπνεύσουν φόβο και ανασφάλεια στους αγροτικούς πληθυσμούς, οι οποίοι αναγκάζονται να φύγουν: να μεταναστεύσουν ή να κρυφτούν για ένα διάστημα σε οχυρωμένα σημεία.²¹³ Ο ρόλος των

---

²¹¹Για την πρώτη περίπτωση βλ. Κ. Σάθας 1993, 131, 148. Σύμφωνα με τον Μ. Sanuto τα λύτρα για κάθε οθωμανό αιχμάλωτο ήταν 60 δουκάτα [στο ίδιο 131]. Για την συνήθεια του αποκεφαλισμού των εχθρών επ' αμοιβή κατά κεφαλή βλ. Κ. Μπίρης 1997, 167 (μαρτυρία του Μ. Sanuto)· Κ. Σάθας 1993, 151-152· παραδειγματικές περιπτώσεις βλ. στο ίδιο 147, 149, 150· ακόμη στο ποίημα του για τον Μ. Μπούα ο Τζάνες Κορωνάιος παρουσιάζει πολλές φορές τον Μπούα και τους *stradioti* του να αποκεφαλίζουν τους συλλαμβανόμενους αιχμαλώτους: βλ. Κ. Σάθας 1982, 15, 37, 62, 97, 99· σε άλλες περιπτώσεις αναφέρει ότι τους επιζήσαντες τους "πήραν σκλάβους": στο ίδιο 27, 36, 77, 105, 110, 135, 140. Όπως αναφέρουν οι Μ. Mallett - J. Hale, οι Βενετοί αρχικά αποδοκίμασαν το έθιμο αλλά τελικά υπεχώρησαν και έδιναν 1 δουκάτο για κάθε κεφάλι [M. Mallett - J. Hale 1984, 73].

²¹²Οι *stradioti* κατά την επιστροφή τους από τις μάχες ή τις επιδρομές έφεραν καρφωμένο στη λόγχη τους ένα κεφάλι από τους σκοτωμένους στη μάχη εχθρούς [Κ. Μπίρης 1997, 168]. Εντονη βία απηχούν και πολλά χωρία του ποιήματος του Τζ. Κορωνάιου για τον Μ. Μπούα· παραθέτω ενδεικτικά: "εις τους εχθρούς να πάγω, με μέρος μου στρατιωτών τα σκότια των να φάγω" [Κ. Σάθας 1982, Α', 114], "άλλους εφονεύσασι και άλλους σκλάβους 'πήραν, και άλλον πήκαν ορφανόν και άλλην πήκαν χήραν" [στο ίδιο, 27, πρβλ. και σελ. 98], "πολλούς δε στο ποτάμι επνίξασιν ανηλεώς αντάμι" [στο ίδιο, 97], "ουδέ τινάν απ' εκείνους εξάφηκε να δράμη, αλλά πάντες τοτ' ομού εκεί μέσα πνιγήκαν ... κ' ο ποταμός κοκίνησε κ' έγινεν όλος αίμα, και τ' άθλια τα σώματα κάτω σέρνε το ρεύμα" [στο ίδιο, 37-38].

²¹³Στα βενετικά αρχεία αφθονούν μαρτυρίες που αναφέρονται σε επιδρομές και λεηλασίες σε βενετικά εδάφη που διενεργούν Αλβανοί από το δεσποτάτο του Μορέως: σε έγγραφο του 1410 αναφέρεται ότι επί μεγάλο χρονικό διάστημα οι κάτοικοι της Κορώνης υποφέρουν από τις επιδρομές Τούρκων και Αλβανών οι οποίοι λεηλατούν τις σοδειές. Για τούτο διατάσσονται οι χωρικοί να αποθηκεύσουν τη σοδειά τους μέσα στα κάστρα· [F. Thiriet 1958-1961, Β', 93-94, αριθμ. 1389]. Σε έγγραφο του 1418 αναφέρονται καταστροφές που προκαλούν Αλβανοί του δεσποτάτου στους υπηκόους της Βενετίας, για τις οποίες οι Βενετοί και οι εκπρόσωποι του Δεσπότη προβαίνουν σε διαπραγματεύσεις. Ωστόσο οι Βενετοί συνέλαβαν και απαγχόνισαν 4 Αλβανούς οι

κάστρων είναι σχετικά περιορισμένος, τουλάχιστον σε σχέση με τη Δύση. Τα περισσότερα κάστρα της Πελοποννήσου είναι μάλλον μικρά και πρόχειρα κατασκευασμένα, με μικρές αριθμητικά φρουρές, χρησιμεύουν για επίδειξη των ηγεμόνων, ως αποθήκες εφοδίων, καταφύγια των στρατιωτών και των αδυνάτων, μπορούν να επιβραδύνουν την κατάκτηση μιας περιοχής αλλά όχι να την αποτρέψουν· αντίθετα καταλαμβάνονται σχετικά εύκολα, χωρίς την ανάγκη μακροχρόνιας πολιορκίας και αναπτυσσόμενων πολιορκητικών μεθόδων, λίγα έχουν στρατηγική σημασία, ενώ ο έλεγχος μιας περιοχής δεν μπορεί να βασιστεί αποκλειστικά στην ύπαρξη ενός κάστρου.²¹⁴ Κατ' αυτόν τον τρόπο ο έλεγχος και η κυριαρχία του εδάφους δεν είναι κάτι δεδομένο, υπόκειται, στην πράξη, σε συνεχή αμφισβήτηση· έτσι όμως τίθεται εν αμφιβόλω και η νομιμότητα της κυριαρχίας της εκάστοτε εξουσιαστικής δύναμης. Γι' αυτό ακριβώς και τα σύνορα δεν είναι σταθερά, αλλάζουν συνεχώς, αλλά

οποίοι λήστευαν ζώα (κυρίως χοίρους) και σιτηρά από χωρικούς της Κορώνης· [Κ. Σάθας 1972, Γ', 175-177, αρ. 731 (11 Ιουνίου 1418)· F. Thiriet 1958-1961, Β', 164-165, αρ. 1697]. Τον Σεπτέμβριο του 1418 οι φρούραρχοι Μεθώνης και Κορώνης αναφέρουν ληλασίες εμπορευμάτων βενετών υπηκόων από Αλβανούς και Έλληνες του δεσποτάτου (Grecos et Albanenses domini Imperatoris et Despoti), για τα οποία ζητούν αποζημίωση από τον Δεσπότη του Μορέως· [Κ. Σάθας 1972, Γ', 185-186, αρ. 737 (9 Νοεμβρίου 1418)· F. Thiriet 1958-1961, Β', 169, αρ. 1714]. Το 1421 οι βενετικές αρχές αποφασίζουν ο βάλιος Κωνσταντινούπολης να επισκεφθεί τον δεσπότη του Μορέως και τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου για να ζητήσει αποκατάσταση των ζημιών που προξενούν οι Αλβανοί του δεσποτάτου στους βενετούς υπηκόους της Πελοποννήσου [F. Thiriet 1958-1961, Β', 188, αρ. 1808· Κ. Σάθας 1972, Α', 109-112, αρ. 75 (8 Μαΐου 1421)]. Σε βενετικό έγγραφο του 1439 αναφέρονται ληστρικές επιθέσεις Αλβανών από το δεσποτάτο εναντίον χωρικών της περιοχής της Μεθώνης κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών στα λιβάδια που οφείλουν οι χωρικοί ως αγγαρεία στις βενετικές αρχές. Οι χωρικοί ζητούν να απαλλαγούν από τη συγκεκριμένη αγγαρεία· [F. Thiriet 1958-1961, Γ', 77, αρ. 2508 (1 Αυγούστου 1439)]. Το 1451 αναφέρεται ότι οι Αλβανοί του δεσποτάτου επιδράμουν στις αφύλακτες βενετικές αλυκές στο Θερμήσι του Ναυπλίου και κλέβουν το αλάτι, [F. Thiriet 1958-1961, Β', 169, αρ. 1714]. Ο W. Miller αναφέρει ότι οι βενετικές κτήσεις της Πελοποννήσου υπέκειντο σε συνεχείς ενοχλήσεις από τους Δεσπότες του Μορέως και οι βενετικές αρχές είχαν δηλώσει στον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο (1398-1421) ότι οι συγγενείς του στην Πελοπόννησο ήταν "χειρότεροι γείτονες από τους Τούρκους", ενώ το 1453 οι δυνάμεις του Δημήτριου Παλαιολόγου είχαν προκαλέσει ζημίες στις βενετικές αποικίες, [W. Miller 1997, 494-495]. Το 1456 ο Μανουήλ Ράλης και άλλοι Αλβανοί (Manuelem Rali et aliquos Albanenses) προκαλούν καταστροφές και κλέβουν ζώα από την περιοχή της Μεθώνης, [Κ. Σάθας 1972, Α', 234, αρ. 156 (28 Δεκεμβρίου 1456)· F. Thiriet 1958-1961, Γ', 215, αρ. 3030]. Το 1457 οι Βενετοί σε επιστολή τους προς τον δεσπότη Θωμά Παλαιολόγο διαμαρτύρονται διότι ο δεσπότης, αθετώντας τις υποσχέσεις του, αφήνει τους ανθρώπους του να λεηλατούν ελεύθερα τις περιουσίες των υπηκόων της Βενετίας. Ιδιαίτερα στη Μεθώνη οι Αλβανοί του Μανουήλ Ράλη συνεχίζουν να προκαλούν καταστροφές χωρίς να υπολογίζουν την φτώχεια των κατοίκων που τους έχει ρημάξει η πανούκλα· [F. Thiriet 1958-1961, Γ', 217, αρ. 3040 (17 Ιουνίου 1457)]. Σε βενετικό έγγραφο του 1459 αναφέρεται ότι η ύπαιθρος του Ναυπλίου δεν είναι ασφαλής διότι οι Αλβανοί αλλά και οι Τούρκοι επιτίθενται και κλέβουν τα κοπάδια των ζώων, [F. Thiriet 1958-1961, Γ', 228, αρ. 3093 (10 Δεκεμβρίου 1459)].

²¹⁴Βλ. P. Lock 1998, 136-143· Χρ. Μαλτέζου 1980, 252· Ν. Καραπιδάκης, Εισαγωγή στο Κ. Σάθας 1993, 30. Εξαιρέσεις στην πλειονότητα των σχετικά ασθενών πελοποννησιακών κάστρων αποτελούν το ισχυρότατο, με τριπλή σειρά τειχών, φρούριο της Ακροκορίνθου [βλ. Κριτόβουλος 1875, 195-196, 201-202· Λ. Χαλκοκονδύλης 1843, 449] και το κάστρο της Μονεμβασίας [Λ. Χαλκοκονδύλης 1843, 447]. Φαίνεται ότι ισχυρές ήταν ακόμη οι βενετικές οχυρώσεις της Μεθώνης, της Κορώνης και του Ναυπλίου. Ως αξιόλογα κάστρα παρουσιάζονται ακόμη από τις πηγές το Γαρδίκι στην Αρκαδία και το Καστρί κοντά στη Σπάρτη, αλλά, παρά την ισχύ τους, και τα δύο κατακτήθηκαν εύκολα από τους Οθωμανούς και χωρίς μακρά πολιορκία· το μεν Καστρί με έφοδο μέσα σε δύο μέρες, το δε Γαρδίκι σε δύο μέρες και αυτό, με έφοδο κατά τον Χαλκοκονδύλη και τον Σφραντζή, ή με παράδοση κατά τον Κριτόβουλο. [Για το Γαρδίκι βλ. Κριτόβουλος 1875, 237-238· Λ. Χαλκοκονδύλης 1843, 474· Γ. Σφραντζής 1990, 160· για το Καστρί βλ. Κριτόβουλος 1875, 234-236· Γ. Σφραντζής 1990, 160· Λ. Χαλκοκονδύλης 1843, 473]. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η όποια ισχύς των περισσότερων κάστρων της Πελοποννήσου δεν οφειλόταν τόσο στην ισχυρή οχύρωση όσο στο φυσικό απόκρημνο του εδάφους στο οποίο είχαν οικοδομηθεί.

συνήθως κατά μικρόν, τα εδάφη και τα κάστρα πωλούνται όταν δεν μπορούν να εξασφαλισθούν από τον εχθρό ο συσχετισμός δύναμης και κυριαρχίας των διαφόρων ηγεμόνων και ηγεμονιών υπόκειται σε συνεχείς μικροαλλαγές, ενώ νέοι ηγεμόνες εμφανίζονται και άλλοι εξαφανίζονται από το προσκήνιο ή μετατοπίζονται σε άλλα γεωγραφικά σημεία. Η προαναφερόμενη αυτονομία των μικρών στρατιωτικών ομάδων δεν περιορίζεται στο στρατιωτικό πεδίο, αλλά επεκτείνεται και στο πολιτικό: οι μικρές μισθοφορικές ομάδες μπορούν οι ίδιες, ως ένα βαθμό, να επιλέγουν τον άρχοντα ή τον ηγεμόνα που θα υπηρετήσουν ή να αλλάζουν στρατόπεδο ανάλογα με το ποιος προσφέρει τα περισσότερα ή απαιτεί τα λιγότερα, ή ακόμη ανάλογα με το πως διαμορφώνεται συγκυριακά ο συσχετισμός δύναμης των ισχυρών.

Η εναλλαγή "αυθέντη" είναι συχνό φαινόμενο για τις μισθοφορικές ομάδες,²¹⁵ ενώ από την πλευρά τους οι ηγεμόνες προσπαθούν να προσελκύσουν με την παραχώρηση "προνομίων" όσο το δυνατόν περισσότερες ομάδες περιφερόμενων πολεμιστών. Η δυνατότητα αυτή από την πλευρά των αρχόντων υπόκειται σε περιορισμούς: αφενός οικονομικούς εφόσον, σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από δημογραφική κάμψη, συνεχείς πολεμικές αναμετρήσεις και ληστρικές επιδρομές που καταστρέφουν τις σοδειές, συχνές αλλαγές συνόρων και αυθεντών και πλημμελή λειτουργία της φοροεισπρακτικής διαδικασίας, δεν διατίθεται πάντα αφθονία χρήματος για τη μίσθωση πολεμιστών, ή ακόμη και αφθονία παροίκων για την παραχώρηση τιμαρίων και έτσι, αντί αυτών, επιδιώκεται η

---

²¹⁵Είναι χαρακτηριστική η διαμάχη και ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους Βενετούς και τους Ατζαγιόλι του δουκάτου Αττικής και Βοιωτίας για την διεκδίκηση και προσέλκυση Αλβανών για εγκατάσταση στις περιφέρειες τους, ανταγωνισμός που οδηγεί είτε στη θέσπιση ευνοϊκότερων όρων εγκατάστασης, είτε στη χρήση βίας για την αποφυγή διαρροών. Το 1425 300 αλβανικές οικογένειες, οι περισσότερες από τις οποίες προέρχονται από τις περιοχές που ελέγχουν οι Ατζαγιόλι, ζητούν να εγκατασταθούν στην βενετική επικράτεια της Εύβοιας, πιθανότατα διότι οι όροι εγκατάστασης που επιβάλλουν οι Βενετοί είναι ευνοϊκότεροι. Αν και οι Βενετοί αντιμετωπίζουν το αίτημα θετικά και επιδιώκουν να εγκαταστήσουν και άλλους Αλβανούς, ο δούκας Αθηνών, Αντώνιος Ατζαγιόλι, διαμαρτύρεται και ζητά από τις βενετικές αρχές να στείλουν πίσω στο δουκάτο Αθηνών τους προαναφερόμενους Αλβανούς. Οι Βενετοί, επιθυμώντας να αποφύγουν τις διενέξεις με τον Ατζαγιόλι, αποφασίζουν τελικά να επιτρέψουν σε όσους Αλβανούς το επιθυμούν, να επιστρέψουν στην Αττικο-βοιωτία, εξαιρώντας όμως τους Αλβανούς θεσσαλικής προέλευσης, στους οποίους απαγορεύουν τη μετεγκατάσταση. [Κ. Σάθας 1972, Γ', 287, αρ. 866 (22 Μαΐου 1425), 319-320, αρ. 903 (21 Ιανουαρίου 1426)-Κ. Μπίρης 1997, 11-113]. Όπως αναφέρει ο Ducellier, την περίοδο 1430-1453 ξεσπά "στρατολογικός πόλεμος" ανάμεσα στη Ραγούζα και στη Βενετία για την επάνδρωση με Αλβανούς μισθοφόρους της άμυνας των δαλματικών περιοχών που βρίσκονται υπό την κυριαρχία τους. [A. Ducellier 1986, 39]. Συχνές είναι επίσης μεταπηδήσεις Αλβανών από την υπηρεσία του δεσποτάτου του Μορέως στη βενετική υπηρεσία στην Πελοπόννησο, [Κ. Μπίρης 1997, 113-114]. Αν και οι περιπτώσεις μετακίνησης από το δεσποτάτο στη βενετική υπηρεσία πρέπει να είναι οι συνηθέστερες, εφόσον για να περάσουν οι Αλβανοί στις βενετικές κτήσεις της Πελοποννήσου (Αργολίδα, Μεθώνη-Κορώνη) πρέπει πρώτα να περάσουν από τα εδάφη του δεσποτάτου, ενώ επιπλέον οι Βενετοί ήταν ανθηρότεροι οικονομικά και δεν διέθεταν επαρκείς ίδιες στρατιωτικές δυνάμεις, δεν θα πρέπει να αποκλειστούν και αντίστροφες μετακινήσεις, για τις οποίες όμως δεν διαθέτουμε στοιχεία, ίσως επειδή δεν διασώθηκε αρχειακό υλικό του δεσποτάτου. Όπως γράφει ο Γ. Σφραντζής, στα τέλη της δεκαετίας του 1450-60, όταν το δεσποτάτο είχε διαμοιραστεί ανάμεσα στους δύο αδελφούς Παλιολόγους, τον Θωμά και τον Δημήτριο, οι Αλβανοί "απιστούντες γαρ δις του Σαββάτου από τον ένα των αυθεντών εις τον άλλο απήρχοντο και "κάστρας", ως η εκείνων γλώσσα, εις κεφαλατικά απήτουν· ει δ' ου, εις τον άλλον απήρχοντο και οι άλλοι προς τον έτερον των δεσποτών ομοίως· δια μέσου ουν, ει τι άρα και εύρισκον των αθλίων τάχα Ρωμαίων, αλλά δη και Αλβανιτών και συγγενών πολλάκις και οικειών αυτών, πάντα διήρπαζον και ηφάνιζον." [Γ. Σφραντζής 1990, 154· πρβλ. Γ. Σφραντζής 1838, 391· Κριτόβουλος 1875, 227-229.

παραχώρηση απλών κτημάτων και φοροαπαλλαγών²¹⁶ αφετέρου περιορισμούς που σχετίζονται με τη δυνατότητα ελέγχου των προσλαμβανόμενων στρατιωτικών ομάδων ώστε η δράση τους να διοχετεύεται στους πληθυσμούς και τα εδάφη των αντιπάλων και όχι στους οικείους υπηκόους, κίνδυνος πάντα υπαρκτός από ομάδες πολεμιστών για τους οποίους βασικός στόχος είναι πιο συχνά η επιβίωση από τον πλουτισμό και βασικό μέσο η λεηλασία για την επίτευξη της οποίας κριτήριο αποτελεί το δυνατόν της πράξης και όχι η θρησκευτική ή εθνοπολιτισμική ταυτότητα ή η υπηκοότητα του λεηλατούμενου.²¹⁷

---

²¹⁶Σε βενετικό έγγραφο του 1451 αναφέρεται ότι σε stradioti στην περιοχή του Άργους έχουν χορηγηθεί γαίες έναντι αμοιβής για τις υπηρεσίες τους. Η διαταγή, που εφιστά την προσοχή οι γαίες αυτές να μην γίνονται αντικείμενο αγοραπωλησίας όπως οι γαίες άλλων Αλβανών αλλά να παραμένουν στα χέρια των stradioti, ίσως υποδηλώνει την αδυναμία των Βενετών να αμείβουν διαφορετικά, π.χ. χρηματικά, τους stradioti. [βλ. F. Thiriet 1958-1961, Γ', 169, αριθμ. 2865 (26 Ιουλίου 1451)]. Το 1459 ο ποντεστάτος Ναυπλίου προσλαμβάνει 28 stradioti για την προστασία των βοσκοτόπων της περιοχής. Για να εξασφαλισθεί δε η αμοιβή τους γίνεται προσπάθεια να περιοριστούν άλλες δαπάνες: το Δεκέμβριο του 1459 καταργείται το Γραφείο d' admiratus, ενώ το Φεβρουάριο του 1460 η Σύγκλητος της Βενετίας αποφασίζει τη μεταβίβαση της ευθύνης της μισθοδοσίας ορισμένων βενετών αξιωματούχων του Ναυπλίου και του Άργους από τις τοπικές βενετικές αρχές στην Κοινότητα της Βενετίας. [βλ. F. Thiriet 1958-1961, Γ', 228, αριθμ. 3093 (10 Δεκεμβρίου 1459) και 3094 (22 Φεβρουαρίου 1460)].

²¹⁷Τα παραδείγματα είναι πολλά. Ενδεικτικά, οι Αλμογάβαροι (επαγγελματίες στρατιώτες, ποιμενικής απόθερα καταγωγής) της Καταλανικής Εταιρείας που προσκλήθηκαν από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' το 1303 για να πολεμήσουν τους Τούρκους της Μικράς Ασίας, στράφηκαν στην ύπαιθρο της Θράκης την οποία λεηλάτησαν και κατόπιν πέρασαν λεηλατώντας από τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία για να καταλάβουν τελικά το δουκάτο των Αθηνών και να συστήσουν εκεί ένα καταλανικό πριγκηπάτο. Επίσης βενετικά έγγραφα της εποχής δείχνουν ότι οι ληστρικές πρακτικές των Αλβανών σε βενετική υπηρεσία κατευθύνονταν συχνά σε χωρικούς της βενετικής επικράτειας. Το 1423 η βενετική σύγκλητος απορρίπτει το αίτημα του Αλβανού Κούκη Μπούα να εγκατασταθεί με το γένος του (που αποτελείτο από 4 κατούνες) και τα ζώα τους σε εδάφη της Μεθώνης και της Κορώνης διότι δεν τους εμπιστεύονταν εξαιτίας των επιδρομών και λεηλασιών εις βάρος Βενετών υπηκόων που είχαν διαπράξει τα προηγούμενα χρόνια. Ο δεσπότης του Μυστρά, απαντώντας σε διαμαρτυρίες των Βενετών, είχε επανειλημμένα δηλώσει ότι αδυνατούσε να επιβληθεί στους Αλβανούς, απάντηση που δεν πρέπει να ερμηνευθεί μόνον ως υπεκφυγή της βυζαντινής διπλωματίας η οποία επεδίωκε την επέκταση του δεσποτάτου εις βάρος των λατινικών κτήσεων της Πελοποννήσου [Κ. Μπίρης 1997, 114]. Το 1425 η βενετική σύγκλητος διατάσσει τις αρχές της Μεθώνης-Κορώνης να μην επιτρέψει στους υπό εγκατάσταση στα βενετικά εδάφη για την ενίσχυση της άμυνας Αλβανούς να γίνονται δεκτοί στους χώρους που κατοικούν βενετοί υπήκοοι (πόλεις, κάστρα κ.λ.π.) διότι υπάρχει κίνδυνος να προβούν σε ζημιές εις βάρος των υπηκόων της Βενετίας (Βενετών και ορθοδόξων Πελοποννησίων). Αντίθετα, σύμφωνα με την απόφαση της Συγκλήτου, οι Αλβανοί πρέπει να εγκατασταθούν στην ύπαιθρο και όταν χρειάζεται να έλθουν στα κάστρα να εισέρχονται λίγοι-λίγοι, ενώ παράλληλα οφείλουν να δώσουν όρκους πίστης και τήρησης των υπεσχημένων: "declarando quod dicti Albanenses possint loca nostra intrare, et exire ad partem ad partem, et non habitare pro securitate locorum nostrorum, sed extra persistent, et non inferantur damna subditis nostris, prestando eis illa iuramenta fidelitatis que vobis videbuntur", [Κ. Σάθας 1972, Α', 176, αριθμ. 112 (22 Μαΐου 1425), πρβλ. F. Thiriet 1958-1961, Β', 227, αρ. 1985]. Την ίδια μέρα (22 Μαΐου 1425) η βενετική σύγκλητος αποστέλλει οδηγίες στις αρχές της Εύβοιας να αποδεχθούν το αίτημα 300 αλβανικών οικογενειών να εγκατασταθούν στο νησί αλλά, για λόγους ασφαλείας από την επιθετικότητα των Αλβανών και για την αποτροπή πρόκλησης ζημιών στους υπηκόους της Βενετίας, να κατοικήσουν στην ύπαιθρο και όχι στα κάστρα, στα οποία να μπαίνουν και να βγαίνουν κατά μικρές ομάδες, και ακόμη να τους δεσμεύσουν με στρατιωτικό όρκο πίστης: "... quod non habitent fortificia nostra, sed intrare et exire possint ad partem ad partem, et non habitare in eis pro securitate eorum locorum, sed extra persistent, et non inferantur damnum subditis nostris, dando etiam sibi sacramentum quod erunt fideles nostro dominio, in cunctis concernentibus comodum et honorem nostrum". [Κ. Σάθας 1972, Γ', 287-288 αρ. 866]. Το 1451 η βενετική σύγκλητος εφιστά την προσοχή στη βενετική διοίκηση Ναυπλίου-Άργους να επιτηρούν τους εγκατεστημένους στην περιοχή Αλβανούς διότι, όπως αναφέρεται, η συμπεριφορά τους είναι συνήθως εχθρική απέναντι στους αυτόχθονες αλλά και στους βενετούς αξιωματούχους, [F. Thiriet 1958-1961, Γ', 169, αριθμ. 2865 (26 Ιουλίου 1451)].

Επιπλέον ο αριθμός και η ισχύς των μισθοφόρων που προσλαμβάνονται (τους οποίους όσο πιο αδύνατος στρατιωτικά είναι ο ηγεμόνας τόσο πιο πολύ τους χρειάζεται) πρέπει να υπακούει σε λεπτές ισορροπίες ώστε να μην μπορεί να απειλήσει την εξουσία του νόμιμου ηγεμόνα. Κάποτε όμως συμβαίνει και αυτό, όπως όταν οι Ναβαρραίοι του Πέτρου de Saint-Superan, που είχαν προσληφθεί ως μισθοφόροι από τους Φράγκους ηγεμόνες του πριγκιπάτου της Αχαΐας, υποκατέστησαν τους νόμιμους διαδόχους του Ζακ de Baux μετά το θάνατο του, το 1383. Στην ταραγμένη υστεροβυζαντινή περίοδο, η στρατιωτική ισχύς είναι αποφασιστικότερος παράγοντας για την απόκτηση και τη διατήρηση ενός ηγεμονικού τίτλου από ότι οι κανόνες της νόμιμης διαδοχής και της απονομής της εξουσίας από τον επικυρίαρχο: συχνά είναι τα παραδείγματα του δια της βίας σφετερισμού της εξουσίας και της εκ των υστέρων επικύρωσης-της δια τίτλου από τον επικυρίαρχο. Το 1396 ο βασιλιάς Λαδίσλαος της Νάπολης παραχωρεί στον Ναβαρραίο Πέτρο de Saint-Superan τα πριγκιπικά δικαιώματα της Αχαΐας έναντι της καταβολής 3.000 δουκάτων, 13 χρόνια μετά την κατάληψη της εξουσίας του πριγκιπάτου από τον τελευταίο. Ο Κάρολος Α΄ Τόκκος καταλαμβάνει με πόλεμο την Ακαρνανία στο διάστημα 1403-1407 και το 1411, μετά από πρόσκληση των Ιωαννιτών, αναγορεύεται σε δεσπότη Ιωαννίνων· ωστόσο ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος θα του στείλει τα δεσποτικά διάσημα μόλις το 1415. Οι Καταλανοί, αφού καταλάβουν στρατιωτικά το δουκάτο των Αθηνών το 1311, θα απευθυνθούν στον Φρειδερίκο Β΄ βασιλιά της Σικελίας για να νομιμοποιήσουν τυπικά την κυριαρχία τους.

Ο τρόπος πολέμου των αλβανικών πολεμικών φύλων, όπως παρουσιάστηκε ανωτέρω, προσομοιάζει στο είδος που στη σύγχρονη εποχή ονομάστηκε κλεφτοπόλεμος, ανταρτοπόλεμος (*guerrilla*), "μικρός πόλεμος" σε αντίθεση με τον "μεγάλο" τακτικό πόλεμο.²¹⁸ Ο Κ. Σάθας ανέδειξε πρώτος τα χαρακτηριστικά της πολεμικής τακτικής των Αλβανών *stradioti* εντάσσοντας σε ένα ευρύτερο μοτίβο που κατασκευάζει, αυτό του ηρωικού και ανυπότακτου "αμφίβιου" έλληνα πολεμιστή, ειδοποιό στοιχείο του ελληνικού έθνους και της ελληνικής ιστορίας²¹⁹. Ανήκοντας στις πρώτες γενιές ελλήνων ιστορικών που συγκροτούν το σχήμα της εθνικής συνέχειας, διαφοροποιούμενος όμως από αυτούς που εστιάζουν κυρίως σε πολιτισμικά και πολιτικά στοιχεία όπως η θρησκεία, η γλώσσα, η πολιτική ενότητα καθώς και επί μέρους ήθη και έθιμα,²²⁰ ο Σάθας, με αναφορές στην αρχαιότητα, τη ρωμαϊκή περίοδο (Κρήτες, Κίλικες, Ίσαυροι), το Βυζάντιο (ακρίτες, απελάτες) και την οθωμανική περίοδο (κλεφταρματολοί), προτείνει ένα μοντέλο απόδειξης της συνέχειας και αιτιολόγησης της επιβίωσης του έθνους που βασίζεται σε ένα ιδιαίζον εθνικό χαρακτηριστικό: τον πόθο για την ελευθερία που οδηγεί στην ανυποταξία, ακόμη και

---

²¹⁸Η ορολογία από τους Carl von Clausewitz και R. Aron [βλ. R. Aron 1977, 184, 194, 201, 203-205]. Πρβλ. Ν. Καραπιδάκης, "Εισαγωγή" στο Κ. Σάθας 1993 όπου και σύντομη και περιεκτική παρουσίαση αυτής της πολεμικής τακτικής.

²¹⁹Ν. Καραπιδάκης, *ο.π.*, 17-18.

²²⁰Κυριότεροι εκπρόσωποι οι Κ. Παπαρηγόπουλος, Σπ. Ζαμπέλιος, Σπ. Λάμπρος, Ν. Πολίτης κ.α.

στη ληστεία, και που εκφράζεται μέσω ενός τύπου ελεύθερου, και ως εκ τούτου ικανού, πολεμιστή που δεν προέρχεται κατ' ανάγκην από τις ανώτερες τάξεις και που δρα τόσο στη θάλασσα όσο και στην στεριά με την ίδια ευχέρεια. Το σχήμα του Σάθα, από πολλές απόψεις ριζοσπαστικό στη σύλληψη του και αξιοπρόσεκτο ακόμη και σήμερα σε επί μέρους πραγματεύσεις του, δεν έτυχε ευνοϊκής υποδοχής στην εποχή του αφενός επειδή το έργο του διακρινόταν από ελλείψεις και προβλήματα στην επιστημονική μέθοδο σύμφωνα με τα δεδομένα του καιρού του, σε μια εποχή όπου διεθνώς κυριαρχεί ο θετικισμός και στην Ελλάδα συγκροτείται η ιστορία σε επιστήμη και κατά συνέπεια αποδίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα στα ζητήματα της μεθόδου, της τεκμηρίωσης και των πηγών· αφετέρου διότι το έργο του Σάθα διαφοροποιείτο από τις κυρίαρχες ιστορικές τάσεις της εποχής τόσο στην βασική αντίληψη περί εθνικής συνέχειας, όσο και σε επί μέρους συνθέσεις που χαρακτηρίζονταν, και ως ένα βαθμό υπήρξαν, ακραίες ή ευφάνταστες.²²¹ Παρά ταύτα το έργο του, στο μέτρο που αναδείκνυε την εθνική αντιστασιακή και επαναστατική δράση του ελληνισμού και, μέσω αυτού, τη διατήρηση "παρθένου"²²² του εθνικού χαρακτήρα και ακμαίας της δημιουργικής του παρουσίας, επέζησε και επέδρασε συμβάλλοντας ουσιαστικά στη διαμόρφωση μιας ιστοριογραφικής παράδοσης γύρω από τις μορφές, τους τρόπους και τους φορείς της αντίστασης του ελληνισμού στην οθωμανική κατάκτηση.²²³ Στην ίδια κατεύθυνση λειτούργησαν επίσης έργα ελλήνων, στην πλειοψηφία τους μη επαγγελματιών, ιστορικών, με καταγωγή από την αλβανόφωνη μειονότητα της Ελλάδας οι οποίοι αποδεχόμενοι είτε την εκδοχή της φυλετικής ή εθνικής συγγένειας Αλβανών και Ελλήνων, είτε την εκδοχή του εξελληνισμού των Αλβανών του ελλαδικού χώρου, προσπάθησαν να αναδείξουν τη συμβολή των Αλβανών (συχνότερα χρησιμοποιούν τον θεωρούμενο ως εξελληνισμένο όρο "Αρβανίτες") στη διατήρηση του ελληνισμού κατά την οθωμανική περίοδο, την αντίσταση στην οθωμανική κυριαρχία και την "αναγέννηση" του ελληνικού έθνους στον 19^ο αιώνα.²²⁴

Ο Σάθας ορθά διέκρινε ότι η πολεμική τακτική των *stradioti* είναι παρόμοια με αυτή των ακριτών και απελατών του Βυζαντίου και των κλεφταρματολών της οθωμανικής

---

²²¹Για το ζήτημα βλ. Ν. Καραπιδάκης, *ο.π.*, 7-16 όπου και βιβλιογραφία. Κατά συνέπεια, στο βαθμό που ο Σάθας μοιραζόταν τη βασική αρχή της συνέχειας, αντιμετωπίζοντας την όμως από μια διαφορετική οπτική γωνία που "αποσυνέδεε το χριστιανισμό από την αρχαία παράδοση", η ερμηνεία της δεξίωσης του έργου του θα πρέπει να ανιχνευθεί όχι τόσο στην ιστοριογραφική του ταυτότητα όσο στις αντιπαραθέσεις που ρητά ή άρητα προέκυπταν από πλευρές του έργου του εν σχέσει με τις συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές που κυριαρχούσαν στη νεοελληνική εθνική ιδεολογία της περιόδου.

²²²Κ. Σάθας 1995, α'.

²²³Βλ. ενδεικτικά τον τίτλο: "Σώματα αντιστάσεως του ελληνισμού", κεφάλαιο στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους της Εκδοτικής Αθηνών*, γραμμένο από τον Β. Σφυρόερα, στο πλαίσιο του οποίου τοποθετούνται τα υποκεφάλαια "Οι στρατιώτες", "οι κλέφτες", "Οι αρματολοί", [Β. Σφυρόερας 1975β]. Ας σημειωθεί ότι Σπ. Λάμπρος στο ανέκδοτο έργο του *Αι ιστορικά μελέται εν Ελλάδι*, γραμμένο λίγο προ του θανάτου του (1919), στο 12ο κεφάλαιο, που αναφέρεται στις σχετικές με την τουρκοκρατία μελέτες, προτάσσει, ως βασικότερα, δύο έργα του Σάθα: τα *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς* και *Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει*.

²²⁴Βλ. ενδεικτικά Κ. Μπίρης 1997· Μ. Λαμπρυνίδης 1987· Μ. Μιχαήλ-Δέδε, *Οι Έλληνες Αρβανίτες*, Αθήνα 1997· Α. Κόλιας, *Αρβανίτες και η καταγωγή των Ελλήνων*, Αθήνα 1992 (7η έκδ.).

περιόδου· ερμήνευσε όμως το φαινόμενο αποδίδοντας το σε εθνικά χαρακτηριστικά. Αντίθετα φαίνεται ότι η εφαρμογή αυτής της μορφής πολέμου σχετίζεται κυρίως με τους εξής παράγοντες:

Κατ' αρχήν σχετίζεται με τη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου τύπου συνόρων μεταξύ κρατών, στον οποίο η μεθόριος δεν συνίσταται σε μια σαφώς χαραγμένη και διπλωματικά καθορισμένη οριακή γραμμή, αλλά αποτελεί μια ευρεία διαμφισβητούμενη ζώνη, μια ακριτική περιοχή των συνόρων, βάθους πολλών χιλιομέτρων (συνήθως δεκάδων χιλιομέτρων), αραιοκατοικημένη, και στρατιωτικά οργανωμένη, στην οποία η κυριαρχία του απομακρυσμένου κεντρικού κράτους είναι ασθενής και η οποία μοιάζει συνεπώς με ένα είδος ουδέτερης ζώνης. Σε αυτή την κατηγορία συνόρων μπορούν να καταχωρηθούν, παρά τις διαφορές που μπορούν να εντοπιστούν μεταξύ τους, τα σύνορα μεταξύ Βυζαντίου και Αράβων της μέσης βυζαντινής περιόδου, τα βυζαντινο-τουρκικά σύνορα στην ύστερη βυζαντινή περίοδο (αρχικά με τους Σελτζούκους και ύστερα με τα εμιράτα και τους Οθωμανούς), καθώς και η μεθοριακή περιοχή μεταξύ Οθωμανών και Αψβούργων ιδιαίτερα την περίοδο μέχρι τον 17^ο αιώνα. Ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με τις προηγούμενες περιπτώσεις εντοπίζονται και στην περίπτωση των βυζαντινο-βουλγαρικών συνόρων της μέσης και ύστερης περιόδου, κυρίως σε ότι αφορά πλευρές της στρατιωτικής οργάνωσης. Οι περιοχές αυτές αποτελούσαν συχνά καταφύγιο δυσαρεστημένων, διωκομένων ή ληστρικών στοιχείων, νομαδικών ποιμενικών πολεμικών φύλων, εξορίστων, αιρετικών θρησκευτικά ομάδων και άλλων κατηγοριών πληθυσμού που τόσο οι κεντρικές εξουσίες θεωρούσαν προσφορότερο να τις απομακρύνουν κατά το δυνατόν μακρύτερα από τις κεντρικές περιοχές, όσο και οι ίδιες συχνά επέλεγαν να εγκατασταθούν σε εδάφη με ασθενέστερο έλεγχο του κεντρικού κράτους και ευνοϊκότερες συνθήκες ώστε να να δρουν ανενόχλητες. Παράλληλα στις περιοχές αυτές ήταν εύκολη η διενέργεια αιφνιδιαστικών λεηλατικών επιδρομών από μικρές στρατιωτικές ομάδες σε βάθος στο εχθρικό έδαφος και η γρήγορη και σχετικά ασφαλής επιστροφή των επιτιθέμενων στις γραμμές πίσω από τα σύνορα. Ένας πολυάριθμος και δυσκίνητος τακτικός στρατός αδυνατούσε να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά αυτές τις επιθέσεις μικρών ομάδων που μπορούσαν να χτυπήσουν ξαφνικά σε οποιοδήποτε σημείο έχοντας το πλεονέκτημα της επιλογής του χρόνου και του χώρου, αλλά και επαρκή χρόνο διαφυγής προ της οργάνωσης της καταδίωξης τους. Κατά συνέπεια, επειδή ήταν οικονομικά ασύμφορο και πρακτικά αναποτελεσματικό για τις κεντρικές κυβερνήσεις να αναθέσουν τη φύλαξη σε τακτικό στρατό, διαμορφώθηκε σταδιακά μια διαφορετική στρατιωτική οργάνωση αυτών των περιοχών: ένα μεγάλο μέρος της φύλαξης ανατέθηκε σε άτακτους πολεμιστές στρατολογημένους από τις προαναφερόμενες πληθυσμιακές κατηγορίες, οι οποίοι οργανώνονταν σε μικρές ομάδες, συχνά κατά γένη ή κατά σώματα που προέρχονταν από ιδιαίτερες εθνοφυλετικές ομάδες που κατοικούσαν κοντά στα σύνορα και ήταν

εξειδικευμένες σε στρατιωτικά επαγγέλματα.²²⁵ Στη βυζαντινή περίπτωση είναι γνωστοί στην ιστοριογραφία με την γενική ονομασία "ακρίτες", παρότι κάτω από αυτό το όνομα καταχωρούνται πολλοί διαφορετικοί τύποι στρατιωτικών σωμάτων και πολεμιστών. Μια κατηγορία των πολεμιστών των συνόρων αποτελούν οι "απελάτες"²²⁶ οι οποίοι ήταν παράνομοι, ζωοκλέφτες κ.λ.π. που στρατολόγησε το βυζαντινό κράτος και οι οποίοι συμπλήρωναν τη στρατιωτική τους δραστηριότητα με τη ληστεία. Παρόμοιες κατηγορίες ήταν οι "τραπεζίτες" ή "τασινάριοι" στα ανατολικά σύνορα και "χωνσιάριοι" στα δυτικά σύνορα που αναλάμβαναν κυρίως αποστολές κατασκόπευσης και συλλογής πληροφοριών αλλά και διενέργειας επιδρομών.²²⁷ Οι πολεμιστές των συνόρων κατοικούσαν σε μικρούς οχυρωμένους οικισμούς ή φυλάκια διεσπαρμένα στη μεθόριο. Αν και αναφέρονται αμοιβές σε γαίες ή χρήμα, βασικότερο έσοδο ήταν τα λάφυρα από τις επιδρομές και τα λύτρα από την εξαγορά ή το αντίτιμο από την πώληση των αιχμαλώτων. Κατά την έκφραση του Dagron, σε αυτές τις συνοριακές πολεμικές κοινωνίες "ο πόλεμος χρηματοδοτούσε τον πόλεμο"²²⁸ Σε αυτές τις περιοχές ο πόλεμος ήταν καθημερινό φαινόμενο υπό την έννοια ότι οι πολεμιστές όφειλαν να είναι πάντα έτοιμοι να αντιμετωπίσουν εχθρικές επιδρομές, επιτηρούσαν τις περιοχές τους και τις κλεισούρες των συνόρων ή έστελναν κατασκόπους στο εχθρικό έδαφος και πολύ συχνά επιχειρούσαν διεισδύσεις στις όμορες περιοχές. Οι επιδρομές, οι οποίες αποτελούν το συστατικό στοιχείο αυτής της μορφής πολέμου, εκφράζουν μια αμυντική στρατηγική μέσω μιας επιθετικής τακτικής.²²⁹ Σ' αυτές τις μεθοριακές ζώνες, όπου η επικοινωνία και η κυκλοφορία μεταξύ των αντιπάλων κρατών είναι συνεχής και ανοιχτή διαμορφώνεται μια ιδιότυπη κοινωνία: ανεκτική παρότι ιδεολογικά στηρίζεται στον "ιερό πόλεμο", ευεπίφορη στην υποδοχή λαϊκών θρησκευτικών αιρέσεων και υβριδικών δοξασιών που δανείζονταν στοιχεία της αντιμετώπισης θρησκευτικής, εξοικειωμένη στη στενή επαφή με τους κατοίκους της "άλλης πλευράς" δημιουργώντας έναν ιδιαίτερο κώδικα πρακτικών και συμπεριφορών που επέτρεπε τη συνύπαρξη και καθόριζε τους όρους της αντιπαράθεσης, ενώ διαμόρφωνε ιδιαίτερες αξιολογικές ιεραρχήσεις, όπως για παράδειγμα η εξύμνηση της παλικαριάς και της ανδρείας ανεξαρτήτως θρησκευτικού δόγματος και κοινωνικής θέσης. Εδώ η ατομική μαχητική αξία του κάθε πολεμιστή έχει ιδιαίτερη σημασία αφού από αυτήν εξαρτάται η επιβίωση του στο βαθμό που δεν μπορεί να στηριχθεί σε συγκροτημένους σχηματισμούς μάχης του τύπου του τακτικού στρατού. Οι αρχηγοί των διαφόρων μικρών σωμάτων δεν στέκονται στα μετόπισθεν καταστρώνοντας σχέδια, ελέγχοντας την εξέλιξη της μάχης και δίνοντας διαταγές αλλά λαμβάνουν μέρος προσωπικά στις μάχες και τις επιδρομές εφόσον η ολιγανθρωπία της ομάδας καθιστά αναγκαία τη συμμετοχή όλων, η αξία και η

---

²²⁵Πολλοί από τους πολεμιστές των συνόρων προέρχονταν από τους Αρμενίους, τους Ισαύρους, τους Μαρδαίτες κ.λ.π.

²²⁶Η λέξη ετυμολογείται από το ρήμα απελαύνω που σημαίνει εξορίζω.

²²⁷G. Dagron - H. Mihaescu 1986, 39-41, 51, 250-257· E. McGeer 1995, 212, 300K. Σάθας 1993, 74-75, 279· Κεκαυμένος, Στρατηγικόν, Αθήνα 1996, 53.

²²⁸G. Dagron - H. Mihaescu 1986, 234, 235· πρβλ.. R. Aron 1977. 194.

²²⁹Στο ίδιο, 235.

ανδρεία του αρχηγού διαπιστώνεται και επιβεβαιώνεται στο πεδίο της μάχης, ενώ η επιδίωξη των λαφύρων καθιστά απαγορευτική τη μη αυτοπρόσωπη συμμετοχή του. Η ιεραρχία επομένως είναι πιο άμεση και πιο προσωπική. Στο παραπάνω πλαίσιο τα διάφορα στρατιωτικά σώματα όχι μόνο δρουν ανεξάρτητα και αυτόνομα τόσο μεταξύ τους όσο και από την κεντρική διοίκηση, αλλά κάτω από ορισμένες συνθήκες αναδεικνύονται ισχυροί τοπάρχες που διεκδικούν και επιτυγχάνουν αυτονομία από την κεντρική εξουσία ή προβαίνουν σε εξεγέρσεις ενάντια στο κεντρικό κράτος.²³⁰ Παράλληλα οι δυσαρεστημένοι εύκολα μπορούν να αλλαξοπιστήσουν και να λιποτακτήσουν στην άλλη πλευρά όταν οι όροι εκεί είναι ευνοϊκότεροι. Δύο από τους πιο γνωστούς τυπικούς εκπροσώπους αυτών των μεθοριακών κοινωνιών υπήρξαν εξωμότες: ο πατέρας του Διγενή Ακρίτα, σύμφωνα με το έπος, Άραβας εξωμότης, πρώην αμιράς (άρχοντας) της αραβικής Συρίας²³¹ ο Μιχάλ γαζή, γενάρχη της μεγάλης οικογένειας των ουτσ-μπέηδων Μιχάλογλου και σύντροφος του Οσμάν, ήταν χριστιανός εξωμότης²³². Εν τέλει επρόκειτο για μια μεθοριακή ζώνη στην οποία οι δύο συνιστώσες από τη μια και την άλλη πλευρά των συνόρων είχαν περισσότερα κοινά μεταξύ τους από ότι με τις καθαυτό κοινωνίες των κρατών τις οποίες εκπροσωπούσαν. Βασικότερο κοινό στοιχείο η διαμόρφωση μιας στρατιωτικά οργανωμένης κοινωνίας κυριαρχούμενης από τις αξίες και την ιδεολογία του πολέμου, η οποία παρά τις θρησκευτικές αντιπαραθέσεις και τις πολεμικές συγκρούσεις ευνοούσε τις επαφές και τις ανταλλαγές τόσο στο πεδίο των ανθρώπων όσο και στο πεδίο των ιδεών, ενώ παρείχε το πλαίσιο και τις δυνατότητες για μια αυξημένη κοινωνική κινητικότητα συγκριτικά με άλλες περιοχές.²³³

Στην περίπτωση των *stradioti* του ελλαδικού χώρου ορισμένα από τα χαρακτηριστικά του προαναφερομένου τύπου συνόρων παρουσιάζονται σε ακόμη εντονότερο βαθμό. Αν και δεν εμφανίζεται εδώ μια μεθοριακή ζώνη λίγο ως πολύ σταθερή για ευρύ χρονικό διάστημα ώστε να αναπτυχθεί μια αντίστοιχη κουλτούρα, η συνεχής και ραγδαία αλλαγή των συνόρων

---

²³⁰Οι επιφανείς στρατιωτικές οικογένειες Φωκά και Σκληρού, που εξεγείρονται τον 10ο αιώνα, προέρχονται από αυτές τις ανατολικές ακριτικές περιοχές και αναδείχθηκαν σε μεγάλους άρχοντες και γαιοκτήμονες μέσω της πολεμικής τους δράσης στην παραμεθόρια ζώνη.

²³¹Ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι το έπος δεν αποδίδει τη μεταστροφή του πατέρα του Διγενή στην πειθό της "ανώτερης" και μόνης "αληθινής" χριστιανικής θρησκείας αλλά στον έρωτα του για τη μητέρα του Διγενή.

²³²Για τον Μιχάλογλου βλ. C. Kafadar 1995, 127· E. Ζαχαριάδου 1991, 102-103 όπου και βιβλιογραφία. Πιθανότατα σε αυτήν την κατηγορία των εξωμοτών θα πρέπει να θεωρηθεί ότι ανήκουν και οι Τουρκόπουλοι· πρόκειται για μουσουλμάνους τουρκομάνους νομάδες οι οποίοι, από τον 11ο αιώνα, εντοπίζονται να αυτομολούν στο βυζαντινό στρατόπεδο. Οι απόγονοι τους εκχριστιανίζονται αλλά διατηρούν την ονομασία. Ορισμένοι Τουρκόπουλοι, μάλιστα, υπηρέτησαν ως φύλακες των ακτών στα υπό δυτική κυριαρχία νησιά της Κύπρου (Λουζινιάν) και της Ρόδου (Ιππότες του Αγ. Ιωάννη) στον 13ο και 14ο αιώνες [βλ. Σπ. Βρυώνης 1996, 392 και Α. Σαββίδης 1996, 152-155, 220-221 όπου και βιβλιογραφία· πρβλ. Κ. Σάθας 1993, 59, 271].

²³³Για την περίπτωση της αραβο-βυζαντινής μεθορίου βλ. G. Dagron - H. Mihaescu 1986, κυρίως 215-287· πρβλ. το έπος του Βασιλείου Διγενή Ακρίτα (διάφορες εκδόσεις). Για τη βυζαντινοτουρκική μεθόριο βλ. P. Wittek 1991, 33-53· H. Inalcik 1995, 20-22· E. Ζαχαριάδου 1991, 106-107· C. Kafadar 1995, κυρίως 14-18, 39-40, 140-141· V. Moutafcieva 1990, 29-30. Για τη μεθοριακή περιοχή μεταξύ Οθωμανών και Αψβούργων βλ. P. Sugar 1994, Α', 217-223 όπου και βιβλιογραφία· F. Adanir 1982, 81-88· P. Coles 1985, 102, 118-122, 170.

Για την πολεμική τακτική στις μεθοριακές ζώνες, η οποία είναι παρόμοια με αυτή των *stradioti*, βλ. G. Dagron - H. Mihaescu 1986, 215-237· πρβλ. N. Καραπιδάκης, "Εισαγωγή" στο Κ. Σάθας 1993, 27-32.

ευνοεί την υιοθέτηση της πολεμικής τακτικής του "μικρού πολέμου" και τη χρήση στρατιωτικών σωμάτων και πολεμιστών που έχουν εμπειρία αυτής της πολεμικής τακτικής.

Όμως, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η μορφή και η ηθική πολέμου που περιγράφονται ανωτέρω ταιριάζει με τις κοινωνικο-οικονομικές δομές και τις πολιτισμικές πρακτικές των μετακινούμενων ποιμενικών πληθυσμών για τους οποίους οι ληστρικές επιδρομές αποτελούσαν συνήθη μέθοδο συμπλήρωσης των χαμηλών οικονομικών τους πόρων και η πολεμική δράση ήταν απαραίτητος όρος για τη διεκδίκηση ζωτικού χώρου για εγκατάσταση και για τη βόσκηση των ζώων τους. Από αυτό το σημείο είναι μικρή η απόσταση για τη πρόσληψη τους ως στρατιωτών σε ταραγμένες εποχές όπου οι ηγεμόνες και οι κυβερνήσεις έχουν αυξημένες και συνεχείς ανάγκες σε στρατιωτικό δυναμικό. Έτσι όλες οι εμπλεκόμενες πλευρές αντλούν πολεμιστές από αυτές τις πληθυσμιακές ομάδες: Λατίνοι, Βυζαντινοί αλλά και οι Οθωμανοί (μεγάλο μέρος του στρατιωτικού δυναμικού προέρχεται από τους τουρκομανικούς ποιμενικούς πληθυσμούς). Σε τελευταία ανάλυση οι στρατιώτες που προέρχονται από αυτούς τους πληθυσμούς εξακολουθούν να ασκούν τον ίδιο τρόπο ζωής και τις ίδιες πολεμικές πρακτικές στους οποίους είναι εξοικειωμένοι.

Συμπερασματικά στην ύστερη βυζαντινή περίοδο και έως την οθωμανική κατάκτηση οι ημινομαδικοί ποιμενικοί πληθυσμοί, οι οποίοι στον ελλαδικό χώρο είναι κυρίως βλαχικοί και αλβανικοί, είχαν διασκορπιστεί σε όλη την έκταση νότια της Μακεδονίας και είχαν αναλάβει μισθοφορικές ή άλλης μορφής στρατιωτικές υπηρεσίες στη βυζαντινή αυτοκρατορία και στα κράτη και τις ηγεμονίες που τη διαδέχτηκαν. Προϊόντος του χρόνου η συμμετοχή τους στις στρατιωτικές δυνάμεις αυτών των κρατικών σχηματισμών φαίνεται ότι αυξάνεται παράλληλα με την επέκταση και την ένταση της αλβανικής μετανάστευσης προς νότο και καθώς εντείνονται οι πολεμικές συγκρούσεις, ενώ οι δημογραφικοί δείκτες υποχωρούν. Ιδιαίτερα στον 15^ο αιώνα οι Αλβανοί φαίνεται να αποτελούν σημαντικό αριθμητικά και αξιολογικά μέρος των στρατιωτικών δυνάμεων του δεσποτάτου του Μορέως²³⁴ και σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό των πελοποννησιακών βενετικών κτήσεων. Η Βενετία, ενώ δεν διέθετε επαρκείς ίδιες δυνάμεις, είχε μια μεγάλης έκτασης επικράτεια διεσπαρμένη σε πολλά νησιά ή παράλιες

---

²³⁴Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1453-1454 οι Αλβανοί του δεσποτάτου εξεγείρονται και οι δεσπότες του Μοριά που δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν μόνοι τους την εξέγερση αναγκάστηκαν να ζητήσουν βοήθεια από τον επικυρίαρχο τους, σουλτάνο Μεχμέτ Β΄, ο οποίος μόλις είχε καταλάβει την Κωνσταντινούπολη. Σε αντάλλαγμα αναγκάστηκαν να καταβάλουν μεγάλο χρηματικό ποσό ως ετήσιο φόρο υποτέλειας. [Γ. Σφραντζής 1990, 142-144, 146· Λ. Χαλκοκονδύλης 1843, 406-412· πρβλ. Γ. Ζώρας 1958, 94-95]. Σύμφωνα με ορισμένες ερμηνείες της εποχής, η οριστική υποταγή της Πελοποννήσου έμμεσα οφείλεται στους Αλβανούς: λόγω της άρνησης των Αλβανών και ορισμένων Πελοποννησίων αρχόντων να καταβάλουν το μέρος του φόρου που τους αναλογούσε, οι δεσπότες δεν μπόρεσαν να πληρώσουν το φόρο υποτέλειας στον σουλτάνο επί τρία χρόνια (1455-1458) με αποτέλεσμα την οθωμανική εισβολή του 1458 και την κατάληψη της Πελοποννήσου. Αν και η ερμηνεία αυτή φαίνεται ιδεολογικά καθορισμένη και ανεπαρκής, είναι ωστόσο ενδεικτική της σημασίας που απέδιδαν στους Αλβανούς [Λ. Χαλκοκονδύλης 1843, 414, 442· Κριτόβουλος 1875, 189-190· Γ. Ζώρας 1958, 98· πρβλ. W. Miller 1997, 499].

πόλεις χωρίς επαφή μεταξύ τους με αποτέλεσμα να έχει εντονότερες ανάγκες πρόσληψης εντοπίων και μισθοφόρων για την άμυνα των κτήσεων της.

Η παραδοσιακή ιστοριογραφία, ρητά ή άρρητα, θεωρεί την οθωμανική κατάκτηση ως βαθιά ρήξη σε όλους τους τομείς της ζωής στα εδάφη της Βαλκανικής. Κυριαρχούμενη από την ιδεολογία του εθνικισμού έχει την τάση να υπερτονίζει την τομή αναδεικνύοντας τη διαφορά των δύο καθεστώτων (βυζαντινού και οθωμανικού) και να θεωρεί ότι η οθωμανική κατάκτηση είχε ως αποτέλεσμα την κοινωνική και οικονομική υποβάθμιση των χριστιανικών πληθυσμών σχεδόν στο σύνολο τους. Φαίνεται, ωστόσο, σε ό,τι αφορά τους μετακινούμενους ποιμενικούς πληθυσμούς, ότι δεν σημειώθηκαν άμεσα μεγάλης έντασης τομές, ενώ οι εξελίξεις υπήρξαν αργές και βαθμιαίες και δεν σχετίζονται κατ' αρχήν με τη θρησκευτική διαφορά και την πολιτική κυριαρχία των μουσουλμάνων αλλά με οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις που αγγίζουν τόσο τους χριστιανούς όσο και τους μουσουλμάνους.

ΒΑΣΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Την περίοδο αυτή η οθωμανική κοινωνία χαρακτηρίστηκε από αξιοσημείωτη σταθερότητα και αποτελεσματική λειτουργία έτσι ώστε οι χριστιανοί (κυρίως τα αγροτικά στρώματα) των κατακτημένων περιοχών αν και είναι υπερβολικό να υποστηριχθεί ότι ήταν ικανοποιημένοι, δεν φαίνεται, πάντως, ότι είχαν σοβαρούς λόγους να αντισταθούν στην κατάκτηση ή να εξεγερθούν αργότερα. Δύο διαδοχικά στάδια διαφοροποιημένης επιβολής της οθωμανικής εξουσίας επέτρεπαν την ομαλή ένταξη στο οθωμανικό σύστημα. Κατ' αρχήν οι όμορες προς τους οθωμανούς περιοχές εντάσσονταν σε καθεστώς υποτέλειας πληρώνοντας ένα καθορισμένο ποσό φόρου και παρέχοντας στρατιωτική υποστήριξη στις εκστρατείες των οθωμανών. Κατόπιν και σταδιακά οι υποτελείς περιοχές εντάσσονταν οργανικά στο οθωμανικό σύστημα με παράλληλη ένσωμάτωση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης των εντασσόμενων περιοχών στην αντίστοιχη του οθωμανικού συστήματος²³⁵. Η διάρθρωση της οθωμανικής κοινωνίας μπορεί να παρασταθεί ως πυραμίδα με δύο διαίρεσεις: οριζόντια και κάθετη. Στο οριζόντιο επίπεδο, στη βάση της πυραμίδας τοποθετούνται οι ρεαγιά (teaya), όσοι δηλαδή εργάζονται παραγωγικά (αγρότες, τεχνίτες, έμποροι κ.λ.π.) και στην κορυφή τα μέλη του διοικητικού, στρατιωτικού και δικαστικού μηχανισμού του κράτους, η τάξη²³⁶ των askeri. Οι ρεαγιά ήταν αυτοί που κατά κύριο λόγο φορολογούνταν, ενώ οι υπηρέτες του κράτους αποζούσαν από τη φορολόγηση των ρεαγιά²³⁷. Η διαίρεση αυτή τέμνεται κάθετα από τη θρησκευτική διαίρεση των millet. Παρά την ύπαρξη διαφορών στο νομικό και φορολογικό καθεστώς ανάμεσα στους μουσουλμάνους και τα μέλη των υπόλοιπων θρησκευτικών κοινοτήτων, στην πράξη οι μη μουσουλμάνοι αντιμετωπίζονταν ως ίσοι ενώ καθοριστικό στοιχείο για τη θέση των ανθρώπων στην κοινωνική διαστρωμάτωση ήταν το επάγγελμα και όχι το θρησκευτικό δόγμα. Παράλληλα σειρά από παράγοντες επέτρεψαν την αποδοχή της οθωμανικής εξουσίας από τους πληθυσμούς των κατακτημένων περιοχών και συνετέλεσαν στην ύπαρξη ικανοποιητικών, ως ένα βαθμό, συνθηκών ζωής και μάλλον βελτιωμένων σε σχέση με αυτές της περιόδου του ύστερου Βυζαντίου, των δυτικών κυριαρχιών και των ντόπιων ηγεμονιών. Σε αυτούς τους παράγοντες συγκαταλέγονται η ειρήνευση και η ασφάλεια των περιοχών που εντάσσονταν στην οθωμανική αυτοκρατορία, η ύπαρξη αρκετής εύφορης ακόμα και αδιάθετης γης, ένα σταθερό και αποτελεσματικό φορολογικό σύστημα –περίπου ισοδύναμο για μουσουλμάνους και μη, και συχνά ελαφρύτερο από το αντίστοιχο της προοθωμανικής περιόδου–, η σταθερότητα στην αξία του νομίσματος αλλά και στις τιμές των προϊόντων, ο αυστηρός έλεγχος του κράτους που απέτρεπε ως ένα

²³⁵H. Inalcik 1954, κυρίως σ. 103-107.

²³⁶Ο όρος τάξη εδώ, με την έννοια της θεσμοθετημένης τάξης (estate) και όχι της κοινωνικής τάξης (social class).

²³⁷Βλ. το παραστατικό σχεδιάγραμμα στο p. Sugar 1994, τ. Α, 76. Πρβλε Inalcik 1995, 123-124· H. Inalcik – D. Quataert 1994, 16-17

βαθμό τις αυθαιρεσίες στην άσκηση της εξουσίας, ένα σύστημα ανεξάρτητης αναφοράς στην κεντρική εξουσία των διοικητικών–στρατιωτικών, δικαστικών και οικονομικών στελεχών της επαρχιακής διοίκησης που απέφερε ισορροπία και έλεγχο μεταξύ των εξουσιών και τέλος η θρησκευτική ανεκτικότητα των μουσουλμάνων²³⁸. Από τους προαναφερόμενους παράγοντες όσοι αναφέρονται στην οικονομία επιβεβαιώνονται από ιστορικές έρευνες που βασίζονται κυρίως στα οθωμανικά κατάστιχα και απογραφές· όσοι όμως αναφέρονται στη διοικητική λειτουργία του οθωμανικού κράτους απηχούν περισσότερο τις προθέσεις της οθωμανικής κεντρικής εξουσίας, όπως αυτές αποτυπώνονται σε συλλογές νόμων, φερμάνια και την ιδεατή δομή της διοίκησης και υποδεικνύουν το ενδιαφέρον της κεντρικής οθωμανικής αρχής για εύρυθμη λειτουργία του κράτους σε όλες τις βαθμίδες της ιεραρχίας στο μέτρο άλλωστε που αυτή συμβάλλει στην ειρηνική και ασφαλή διαβίωση των παραγωγών και κατ' επέκταση στην αύξηση της παραγωγής και άρα και των εσόδων του κράτους, των κρατικών αξιωματούχων και των στρατιωτικών δυνάμεων, ενώ παράλληλα αποτρέπει τις δυσαρέσκειες και τις εξεγέρσεις. Πρόκειται για ένα Λόγο που, έχοντας ως στόχο την ενδυνάμωση της κρατικής (βλ. σουλτανικής) εξουσίας, απαιτεί την ευημερία των παραγωγών η οποία επιτρέπει τη συγκρότηση και διατήρηση ενός ισχυρού μοναρχικού στρατού.²³⁹ Έτσι η προστασία των παραγωγών από τον μονάρχη αναγνωρίζεται ως κεντρικό στοιχείο της πολιτικής του, στοιχείο που αποτυπώνεται ως πρόθεση ακόμα και στα φερμάνια της ύστερης οθωμανικής περιόδου, μολονότι στην πραγματικότητα αποτελεί κενό γράμμα εκείνη την περίοδο.²⁴⁰ Λίγα, ωστόσο, γνωρίζουμε για την καθημερινή λειτουργία της διοίκησης στο τοπικό επίπεδο: αν και η σχεδόν ειδυλλιακή εικόνα που προκύπτει από την τουρκική ιστοριογραφία, στηριγμένη η τελευταία σε θεσμικά κείμενα και σουλτανικές διαταγές, δεν πρέπει να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, συνιστώντας περισσότερο επιθυμητό ιδεώδες, η σπάνις εξεγέρσεων και τεκμηρίων αναφερομένων σε διαμαρτυρίες, βίαιες ενέργειες ή έντονη ληστρική δραστηριότητα, καθώς και έμμεσα τεκμήρια όπως η εντυπωσιακή δημογραφική ανάπτυξη και η παράλληλη επέκταση των καλλιεργούμενων γαιών και η συνακόλουθη οικονομική ανάπτυξη υποδεικνύουν ότι το σύστημα πρέπει να λειτουργούσε ικανοποιητικά και η αυθαιρεσία στην άσκηση της εξουσίας πρέπει να ήταν σχετικά περιορισμένη τουλάχιστον συγκριτικά με την επόμενη περίοδο του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνων.

Στο πλαίσιο της προαναφερόμενης κοινωνικής διαίρεσης καθώς και της σχετικά χαλαρής θεώρησης των θρησκευτικών διαφορών η οθωμανική αυτοκρατορία ενέταξε στην στρατιωτική τάξη (*askeri*, *seyfiye*), ως σπαχήδες, μέλη των κυρίαρχων στρωμάτων των

---

²³⁸P. Sugar 1994, τ. Α', 75, 98, 165, 200-202, 208, 216, τ. Β', 185, 199· H. Inalcik 1995, 22-23, 31-32, 193-196, 206-207· P. Anderson 1986, 372-373.

²³⁹Για τις οθωμανικές πολιτειακές αντιλήψεις βλ. H. Inalcik 1995, 118-122.

²⁴⁰Ακόμη και στον ύστερο 18ο αιώνα είναι συχνή η αναφορά σε σουλτανικά φερμάνια της πρωταρχικής μέριμνας του σουλτάνου για "προστασία των πτωχών ραγιάδων" από τις αυθαιρεσίες και τις υπερβάσεις της εξουσίας των κατά τόπους αξιωματούχων και στρατιωτικών και από τις ενέργειες των ληστών. Βλ. I. Βασδραβέλλης 1952, *passim* και του ίδιου 1954, *passim*.

κατακτημένων περιοχών. Το τιμαριωτικό σύστημα αποτελούσε τη βάση της αγροτικής δομής, του φορολογικού συστήματος και της οργάνωσης του στρατού καθώς και της περιφερειακής και επαρχιακής διοίκησης του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού. Οι τιμαριούχοι, οι οποίοι χωρίζονταν σε κατηγορίες ανάλογα με το ύψος των προσόδων των τιμαρίων, συγκροτούσαν τον κύριο όγκο και το σπουδαιότερο κομμάτι του οθωμανικού στρατού, ενώ παράλληλα ασκούσαν λειτουργίες διοίκησης, φοροείσπραξης και δημόσιας ασφάλειας. Οι οθωμανοί, ακολουθώντας μια στρατηγική ομαλότερης ένταξης των κατακτημένων περιοχών στην αυτοκρατορία, προσπαθούσαν να παρεμβαίνουν όσο το δυνατόν λιγότερο στην διάρθρωση της κοινωνικής δομής τους, προσαρμόζοντας βέβαια τη δομή αυτή στο οθωμανικό κοινωνικο-οικονομικό σύστημα, το οποίο άλλωστε, παρά τις σημαντικές διαφορές του, είχε εισαγάγει και ενσωματώσει πολλά βυζαντινά στοιχεία. Αυτό συνέβαινε, σε μεγαλύτερο βαθμό, σε περιοχές που εκουσίως εντάχθηκαν στην οθωμανική αυτοκρατορία και σε πιο περιορισμένο βαθμό σε όσες κατακτήθηκαν με τη βία. Έτσι τον 15^ο αι. υπήρχαν χριστιανοί τιμαριώτες σε πολλές περιοχές της Βαλκανικής (Βουλγαρία, Βοσνία, Ερζεγοβίνη, Αλβανία, Ήπειρο, Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη, Σερβία κ.λ.π.) σε αναλογία που σε ορισμένες περιοχές έφτανε το 50% του συνόλου των τιμαριούχων της περιοχής. Π.χ στο σαντζάκι του Branichevo της Σερβίας το 1468 τα 62 από τα 125 τιμάρια ανήκαν σε χριστιανούς (49,6%). Αντίστοιχα στην Αλβανία (σαντζάκι της Αρβανιτιάς) το 1431 σε χριστιανούς ανήκαν τα 60 από το σύνολο των 335 τιμαρίων του σαντζακιού (17,9%) και στο σαντζάκι των Τρικάλων της Θεσσαλίας το 1454/5 τα 36 από ένα σύνολο 182 τιμαρίων (19,8%) ανήκαν σε χριστιανούς (το κατάστιχο του σαντζακιού Τρικάλων δεν είναι πλήρες)²⁴¹ Ερευνώντας το ίδιο απόσπασμα καταστίχου οι N. Beldiceanu και P. Nasturel κατέγραψαν 36 χριστιανικά τιμάρια σε ένα σύνολο 203 τιμαρίων (17,74%).²⁴²

Την περίοδο του Μουράτ Β' (1421-1451) στις περιοχές Κίρτσεβο και Περλεπέ της Μακεδονίας υπάρχουν 26 χριστιανοί σε σύνολο 90 τιμαριωτών (28,9%), ενώ ακόμη αναφέρονται τουλάχιστον 14 χριστιανοί τιμαριώτες στις περιοχές Νευροκοπίου, Βέλες και Καστοριάς. Το 1454/5 στο σαντζάκι του Vulcitrin καταγράφονται 27 χριστιανικά τιμάρια σε σύνολο 170 (15,9%), το 1466/7 στην Dibra 18 σε σύνολο 90 (20%) και την περίοδο 1451-1481 στην περιοχή Βιδινίου 7 σε σύνολο 188 (3,72%).²⁴³ Στη Μακεδονία αναφέρονται χριστιανοί ή εξισλαμισμένοι τιμαριώτες στα μέσα του 15^{ου} αιώνα,²⁴⁴ ενώ στο δεύτερο μισό

---

²⁴¹ Βλ. H. Inalcik 1954, 114· Inalcik 1953, 214-215.

²⁴²Beldiceanu-Nasturel 1983, 129. Για την ίδια περίοδο (1454/5) ο N. Beldiceanu έχει εκδόσει αποσπάσματα ενός οθωμανικού καταστίχου που αναφέρονται στην ύπαρξη στην Θεσσαλία 38 τιμαρίων τα οποία ανήκουν σε χριστιανούς ή από κοινού σε χριστιανούς και μουσουλμάνους, πολλοί από τους οποίους είναι πρόσφατα εξισλαμισμένοι χριστιανοί [βλ. N. Beldiceanu 1985].

²⁴³Βλ. Inalcik 1953, 218-220, 230]. Φαίνεται ότι μεγάλο μέρος από αυτούς ήταν πρώην προνοιάριοι στο προοθωμανικό αγροτικό σύστημα.

²⁴⁴Απ. Βακαλόπουλος 1969, 97.

του 15^{ου} αι. εντοπίζονται διάφοροι χριστιανοί τιμαριώτες που φέρουν το όνομα Παλαιολόγος· κάποιοι έχουν και γαίες πλήρους κυριότητας, ορισμένοι φαίνεται ότι προέρχονται από την αυτοκρατορική οικογένεια· ένας Παλαιολόγος υπήρξε στην υπηρεσία του Βαγιαζήτ Α΄ και οι απόγονοι του συνέχισαν να υπηρετούν το οθωμανικό κράτος διατηρώντας την πατρική περιουσία.²⁴⁵ Βαθμιαία, όμως, η αναλογία των χριστιανών τιμαριωτών υποχωρεί λόγω εξισλαμισμών: έτσι το 1466/7 στη Θεσσαλία από τους 343 σπαχήδες τιμαριώτες (υπάρχουν και άλλοι τιμαριώτες εκτός από τους σπαχήδες) χριστιανοί είναι μόνο οι 20 (5,8%), ενώ στο σαντζάκι Vulcitrin το 1477/8 οι χριστιανοί τιμαριώτες έχουν περιοριστεί σε 21.²⁴⁶ Στο τέλος του 15^{ου} αιώνα από 3 αδελφούς Παλαιολόγους στη Μακεδονία οι δύο εξισλαμίζονται: ο Mesih πασάς γίνεται μπεηλέρμπεης της Ανατολής, καπουδάν πασάς και αργότερα μπεηλέρμπεης της Ρούμελης· ο Hass Μουράτ πασάς καταλαμβάνει επίσης ανώτατα αξιώματα στον οθωμανικό στρατό· ο τρίτος αδελφός που παραμένει χριστιανός κατέχει ένα ζιαμέτι (τιμάριο αξίας μεταξύ 20.000 και 100.000 άσπρων) στην περιοχή Σερρών.²⁴⁷

Σε απόσπασμα από το χρονογραφικό έργο *Επιτομή της ιεροκοσμικής ιστορίας* (γραμμένο στα 1659-1660) του πατριάρχη Ιεροσολύμων Νεκτάριου αναφέρεται ότι και στην Πελοπόννησο υπήρχαν χριστιανοί σπαχήδες έως τα μέσα του 16^{ου} αι.²⁴⁸

Το 1820 ο προεστός των Καλλαρυτών Γεώργιος Τουρτούρης καταγράφει τοπική προφορική παράδοση, που είχε ακούσει από τον αποβιώσαντα το 1811 λόγιο Κοσμά Μπαλάνο, σύμφωνα με την οποία χριστιανοί τιμαριώτες στην Ήπειρο υπήρχαν έως τη δεκαετία του 1620,²⁴⁹ όταν η Πύλη απαγόρευσε σε χριστιανούς να κατέχουν τιμάρια επειδή οι χριστιανοί σπαχήδες της Ηπείρου σήκωσαν χριστιανικά μπαϊράκια κατά τον οθωμανο-περσικό πόλεμο. Το αποτέλεσμα ήταν ότι πολλοί χριστιανοί σπαχήδες αναγκάστηκαν να εξισλαμιστούν. Το κείμενο του Γ. Τουρτούρη δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1831 στο περιοδικό Αθηνά του Ναυπλίου (σελ. 99-103), πιθανότατα από τον Γεώργιο Αινιάνα, χωρίς

---

²⁴⁵Beldiceanu-Steinherr 1971, ιδιαίτερα 12-15

²⁴⁶Βλ. Inalcik 1953, 230.

²⁴⁷Βλ. Beldiceanu-Steinherr 1971, 13-14· πρβλ. Απ. Βακαλόπουλος 1969, 116]. Για τους χριστιανούς τιμαριώτες βλ. Η. Inalcik 1951· ο ίδιος 1953, 218-230· ο ίδιος 1954, 114-117· V. Moutafchieva 1990, 91-92· N. Beldiceanu - P. S. Nasturel 1991· Απ. Βακαλόπουλος ΙΝΕ, τ. Α΄, 134, 257-263.

²⁴⁸ Παρατίθεται στο Σάθας 1993, 56· για την ύπαρξη χριστιανών τιμαριωτών στην Πελοπόννησο βλ. και Ν. Σαρρής 1990, τ. Α, 135 και Beldiceanu-Steinherr 1980, 43.

²⁴⁹Ειδικότερα για την ύπαρξη χριστιανών τιμαριωτών στην Ήπειρο βλ. Η. Inalcik 1951· Β. Ψιμούλη 1998, 76-79· Α. Παπακώστας 1961, 18-20· Ι. Φιλήμων 1834, 17-18· Π. Αραβαντινός 1856, Α΄, 225-227, Β΄, 242, 263-4· Π. Αραβαντινός 1984, Β΄, 153, 163-164· Αθ. Πετρίδης 1871, 24· Σ. Ξενόπουλος 1884, 396· Ι. Λαμπρίδης 1993, τχ. 3, 7· Ν. Τσιγαράς, 1885, 14. Βλ. ακόμα Μέρτζιος 1940, 27-28, όπου σε βενετικά έγγραφα των ετών 1526-1533 αναφέρεται ότι ο Γιάννης Misega ή Γιαννούς αγάς, πατέρας του μπεηλέρμπεη της Ρούμελης Ιμπραήμ πασά, είναι χριστιανός και κατέχει τιμάριο στην Πάργα ετήσιας αξίας 2.000 δουκάτων, και ο οποίος αρνείται να εξισλαμιστεί έως το θάνατο του το 1533, αντίθετα με τη σύζυγο του η οποία φέρεται εξισλαμισμένη. Ο Π. Αραβαντινός αναφέρει ότι χριστιανοί σπαχήδες από την Ήπειρο συμμετείχαν στον οθωμανικό στρατό το 1569-70 κατά τον βενετοτουρκικό πόλεμο για την κατοχή της Κύπρου.

να αναφέρεται όνομα συντάκτη της διήγησης.²⁵⁰ Αντλώντας προφανώς από την Αθηνά του 1831, ο Ι. Φιλήμων μεταφέρει πιστά την ηπειρωτική παράδοση στο Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας το 1834, αναβιβάζοντας την όμως σε ιστορικό γεγονός. Ο Αραβαντινός αναφέρει το ίδιο περιστατικό, χρονολογώντας το όμως στα 1635 ή 1636, και παραπέμπει στον Φιλήμονα αλλά και σε ανέκδοτο σημειωματάριο του επισκόπου Λιτζάς και Αγράφων (του οποίου δεν αναφέρει το όνομα· το σημειωματάριο μάλλον λανθάνει). Οι Τσιγαράς, Ξενόπουλος, Λαμπρίδης κ.α. φαίνεται ότι αντιγράφουν με μικρές παραλλαγές τον Αραβαντινό. Ύπαρξη χριστιανών σπαχήδων σε τόσο ύστερη περίοδο δεν μαρτυρείται από αλλού. Σύμφωνα με τις έρευνες των Inalcik, Beldiceanu, Ψιμούλη, οι περισσότεροι χριστιανοί σπαχήδες εξισλαμίζονται μέσα σε διάστημα 2-4 γενεών και κατά τα μέσα του 16^{ου} αι. έχουν εκλείψει. Κατά συνέπεια είναι προβληματική η αποδοχή των αναφερομένων από τους Τουρτούρη και Αραβαντινό στο βαθμό που δεν στοιχειοθετούνται σε- και δεν επιβεβαιώνονται από πηγές της εποχής. Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι την εποχή για την οποία κάνουν λόγο οι δύο συγγραφείς, συμβαίνουν σειρά εξελίξεων που θα μπορούσαν να συνδεθούν με εξελίξεις στο χώρο των χριστιανών σπαχήδων, εάν όντως διατηρούντο έως τότε: αρχή της παρακμής του τιμαριωτικού καθεστώτος από τα τέλη του 16^{ου} αι., έξοδος των χριστιανών από το κάστρο Ιωαννίνων και εγκατάσταση μουσουλμάνων τη δεκαετία 1610, εξεγέρσεις των οθωμανών σπαχήδων (1593, 1603, 1622-23, 1629-32) που συμπίπτουν με οθωμανο-περσικούς πολέμους (1578-1590, 1603-1612, 1623-1639), βαθμιαία όξυνση του μουσουλμανικού φανατισμού. Πιθανότατα η κατάργηση των χριστιανών σπαχήδων θα μπορούσε να συνδεθεί –εάν όντως συνέβη– με τις ενέργειες του σουλτάνου Μουράτ Δ΄ ο οποίος, μετά την εξέγερση των σπαχήδων –αλλά και άλλων κοινωνικών ομάδων όπως των γενιτσάρων και των τζελαλήδων– του 1629-1632, αναδιοργάνωσε το τιμαριωτικό σύστημα και καθαίρεσε ένα μεγάλο αριθμό σπαχήδων οι οποίοι είχαν αποδειχθεί απρόθυμοι να ασκήσουν τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες, ενώ παράλληλα, κυριαρχούμενος από θρησκευτικό φανατισμό και αποδίδοντας την οικονομική, κοινωνική και θεσμική κρίση στην υποχώρηση της παλαιάς ηθικής, της θρησκευτικής ευσέβειας και της αφοσίωσης στο καθήκον, επέβαλε σειρά μέτρων που επαναπροσδιόριζαν τη θέση και τα καθήκοντα των κοινωνικών και θρησκευτικών ομάδων της αυτοκρατορίας.²⁵¹ Ωστόσο ο αριθμός των 12.000 χριστιανών σπαχήδων, που παραδίδεται από τον Τουρτούρη και τους μεταγενέστερους που αντλούν από αυτόν, είναι προβληματικός: το σύνολο των τιμαρίων (χριστιανών και μουσουλμάνων) του σαντζακίου Ιωαννίνων στα τέλη του 16^{ου} αιώνα είναι 345. Δεν μπορούμε να φθάσουμε στους 12.000 άνδρες ακόμη και αν συνυπολογίσουμε στον παραπάνω αριθμό τα τιμάρια της ευρύτερης περιοχής Ηπείρου, καθώς και τους πολεμιστές

---

²⁵⁰Οι επόμενες δύο δημοσιεύσεις είναι πολύ αργότερα: α. το 1893 στη εφημ. Φωνή της Ηπείρου προερχόμενο από τα κατάλοιπα Χρ. Φιλητά ο οποίος ίσως το είχε αντιγράψει από την Αθηνά του 1831 (βλ. Α. Βρανούσης 1962, 45-46)· β. το 1961 στο περ. Νέος Κουβαράς από τον Ά. Παπακώστα από ιδιόχειρο αντίγραφο του Αθ. Ψαλίδα που απόκειται στη Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη.

²⁵¹ Βλ. St. Shaw 1985, 197-198.

που οι πλουσιότεροι τιμαριώτες υποχρεούντο να παρέχουν. Τα πράγματα περιπλέκει χρονικό σημείωμα του 1637, στο οποίο αναφέρεται ότι στο παρελθόν "... βγήκε προκλάμο του Τούρκου, το όσος Ρωμαίοι είχαν φέουδα να τουρκεύουν και τα παίρνουν, ενάντιο τα χάνουν". Χώρος αναφοράς είναι η δυτική Ελλάδα και από τα συμφραζόμενα η οθωμανική απαγόρευση θα πρέπει να χρονολογηθεί προ του 1570, ίσως στην εποχή του Σουλεϊμάν Μεγαλοπρεπή (1520-1566). Η πολύ υστερότερη συγγραφή του σημειώματος δεν παρέχει εχέγγυα για την ακρίβεια των αναφερομένων. Ίσως το σημείωμα απηχεί εκούσιους εξισλαμισμούς χριστιανών σπαχήδων λόγω κοινωνικο-οικονομικών ανασφαλειών και δυσχερειών και οι οποίοι εκ των υστέρων αποδίδονται σε επίσημες οθωμανικές πιέσεις και απαγορεύσεις. Είναι πιθανόν, επίσης, να πρόκειται για τις πρόσφατες εξελίξεις, που αναφέρουν και οι Αραβαντινός και Φιλήμων, και τις οποίες ο συγγραφέας του σημειώματος μεταφέρει σε παλαιότερη εποχή για να δικαιολογήσει παλαιότερους εξισλαμισμούς.²⁵²

Στο σαντζάκι της Αρβανιτιάς για το οποίο υπάρχουν αναλυτικά στοιχεία, τα χριστιανικά τιμάρια ήταν κατά μέσο όρο μεγαλύτερης αξίας από τα μουσουλμανικά, πράγμα που πιθανόν να οφείλεται σε προσπάθεια της οθωμανικής εξουσίας να περιορίσει τις αντιστάσεις των τοπικών elites και να εξασφαλίσει τη σταθερή τους πίστη στο καθεστώς εκχωρώντας τους τιμάρια που ήταν αντίστοιχης αξίας με τις πρόνοιες που κατείχαν στην προοθωμανική περίοδο²⁵³. Εκχωρήσεις τιμαρίων σε χριστιανούς εντοπίζονται στις πηγές

---

²⁵² Βλ. Κ. Σάθας 1867, Α', σ. ρκσ'.

²⁵³ Τα τιμάρια των μουσουλμάνων σπάνια ξεπερνούσαν την αξία των 3.000 άσπρων, ενώ τα περισσότερα χριστιανικά ήταν πολύ μεγαλύτερα [H. Inalcik 1951, 119-120· V. Moutaftchieva 1990, 91]. Μεγάλα χριστιανικά τιμάρια υπάρχουν και σε άλλες περιοχές: στην Ερζεγοβίνη το 1477/8 το τιμάριο του Radinovoy είναι αξίας μόλις 430 άσπρων, αλλά το τιμάριο του Vukca είναι 5.956 άσπρων [H. Inalcik 1953, 221]. Το συνολικό ετήσιο εισόδημα του σπαχή Παλαιολόγου (γιου του Δημήτρη και εγγονού του Λάσκαρη) από τις *mulk* (= πλήρους κυριότητας) γαίες του στην περιοχή Σερρών ήταν 6.022 άσπρα το 1464/65 [Beldiceanu-Steinherr 1971, 8, 17]. Το τιμάριο της μονής Αγ. Ιωάννη Προδρόμου στην περιοχή Margarid Σερρών είχε ετήσιο εισόδημα 8.022 άσπρα το 1464/65 [N. Beldiceanu 1975, 235]. Στον κατάλογο των χριστιανικών τιμαρίων της Θεσσαλίας του 1454/5 υπάρχουν μικρά και μεγάλα τιμάρια: οι ετήσιες πρόσοδοι κυμαίνονται από 281 άσπρα έως 15.539 άσπρα. Ωστόσο πολλά από αυτά ανήκουν σε περισσότερους από έναν δικαιούχους και έτσι οι ατομικές πρόσοδοι κάθε τιμαριούχου μειώνονται, ενώ άλλων αυξάνονται καθώς διαθέτουν μερίδια σε περισσότερα από ένα τιμάρια. Θεωρώντας συμβατικά ότι οι πρόσοδοι κάθε τιμαρίου μοιράζονται ισομερώς στους δικαιούχους, τα ετήσια εισοδήματα κυμαίνονται μεταξύ 158,6 και 13.037 άσπρων· είναι πιθανόν όμως ότι κάποιοι από τους τιμαριούχους διέθεταν και μερίδια σε τιμάρια που δεν περιλαμβάνονται στο διασωθέν απόσπασμα καταστίχου με πιθανή συνέπεια την αύξηση του ετήσιου εισοδήματος τους. Η πολυπληθέστερη κατηγορία τιμαρίων είναι τα τιμάρια αξίας μεταξύ 1.000 και 2.000 άσπρων με ποσοστό 34,15%. Η αντίστοιχη κατηγορία στο σαντζάκι της Αρβανιτιάς το 1431/2 (που περιλαμβάνει και χριστιανικά τιμάρια) είναι επίσης η πολυπληθέστερη με ποσοστό 33,43%, ενώ σε κατάστιχο της περιοχής Τυρνόβου Βουλγαρίας της ίδιας περιόδου η κατηγορία 1.000-2.000 κατέχει το 34,48% του συνόλου (ακολουθεί η κατηγορία άνω των 5.000 με ποσοστό 27,59%). Σε ένα σύνολο 43 τιμαρίων από τις περιοχές Αβρέτ-Χισάρ και Θεσσαλονίκης του πρώτου μισού του 15ου αι., τα τιμάρια της κατηγορίας 1.000-2.000 ανέρχονται σε ποσοστό 16,28% με πολυπληθέστερη την κατηγορία 3.000-4.000 με ποσοστό 27,91%. Σε κατάστιχο του σαντζακίου της Νικόπολης Βουλγαρίας των μέσων του 15ου αιώνα η κατηγορία 1.000-2.000 ανέρχεται σε ποσοστό 13,27% αλλά πολυπληθέστερες είναι οι κατηγορίες τιμαρίων αξίας 2.000-3.000 άσπρων και 3.000-4.000 άσπρων με ποσοστά 21,8% και 21,33% αντίστοιχα (ο Σπ. Ασδραχάς δίνει ελαφρά διαφοροποιημένους αριθμούς και ποσοστά: 11,44% για την κατηγορία 1.000-2.000, με πολυπληθέστερες τις κατηγορίες 3.000-4.000 (19,49%), 2.000-3.000 (13,13%), 4.000-5.000 (12,71%). Αντίθετα σε κατάστιχο τιμαρίων της περιοχής Σόφιας και Pirov Βουλγαρίας της εποχής του Μουράτ Β' η κατηγορία 1.000-2.000 αριθμεί 5,9% ενώ πολυπληθέστερη είναι η κατηγορία 3.000-4.000 με

ακόμη και στην περίοδο του Βαγιαζήτ Β΄ (1481-1512)²⁵⁴. Οι χριστιανοί τιμαριώτες μπορούσαν να καταλάβουν θέσεις στην οθωμανική διοικητική ιεραρχία, αποκλείονταν όμως από ένα σχετικά περιορισμένο αριθμό αξιωμάτων που περιελάμβανε τις θέσεις από το αξίωμα του σαντζάκμπεη και πάνω²⁵⁵. Ήδη από τον 15^ο αιώνα αλλά κυρίως μέσα στο 16^ο

ποσοστό 31,37%. Στο δεύτερο μισό του 15ου αι. τα τιμάρια των doganci (γερακάρηδων) της ανατολικής Ρούμελης και Αγαίου, αρκετά από τα οποία κατείχαν χριστιανοί, ήταν ακόμη μικρότερα με πολυπληθέστερη κατηγορία τα τιμάρια αξίας 0-1.000 άσπρα με ποσοστό 82,24% (ο Σπ. Ασδραχάς με βάση ένα εκδεδωμένο κατάστιχο των τιμαρίων των doganci της Ρούμελης του τελευταίου τετάρτου του 15ου αιώνα, πιθανότατα το ίδιο με το αναφερόμενο από τη Moutaftchieva, παραδίδει λίγο διαφορετικούς αριθμούς και ποσοστά: η κατηγορία 0-1.000 καλύπτει το 79,84%). Στον κατάλογο των τιμαρίων της Θεσσαλίας το μέσο ατομικό τιμαριωτικό εισόδημα ανέρχεται σε 1471,475 άσπρα, ενώ ο μ.ο. της αξίας των τιμαρίων είναι 2.871,17 άσπρα· αντίστοιχα στα Βαλκάνια ο μ.ο. αξίας των τιμαρίων είναι περ. 5.240 άσπρα, στο Τέμεσβαρ των βόρειων Βαλκανίων 5.677, στην Μικρά Ασία 4.271 και στο Μαράς 3.127 άσπρα. Κατά συνέπεια αν θεωρήσουμε ότι η κατανομή της αξίας των χριστιανικών τιμαρίων της Θεσσαλίας του 1454/5 δεν είναι εξαιρετική περίπτωση, εικόνα στην οποία συνηγορούν και διάσπαρτα άλλα στοιχεία, τότε προκύπτει ότι η μέση τιμή της αξίας των χριστιανικών τιμαρίων ήταν μεν χαμηλότερη αλλά δεν φαίνεται να απείχε πολύ από την αντίστοιχη των μουσουλμανικών τιμαρίων, και τούτο παρά το γεγονός ότι οι χριστιανοί δεν κατείχαν συνήθως ζιαιμέτια και χάσια δηλ. τιμάρια αξίας άνω των 20.000 άσπρων που χορηγούντο σε υψηλούς οθωμανούς αξιωματούχους. Τα προαναφερθέντα στοιχεία αποτελούν πρωτογενή επεξεργασία των δεδομένων που παρέχουν οι Beldiceanu-Steinherr [1985] για την περίπτωση των τιμαρίων της Θεσσαλίας και οι V. Moutaftchieva [1990, 59-65] και Σπ. Ασδραχάς [1978, 28-31] για τις υπόλοιπες περιπτώσεις.

²⁵⁴H. Inalcik 1954, 116.

²⁵⁵Στις οθωμανικές πηγές έχουν εντοπιστεί χριστιανοί που κατέχουν το αξίωμα του σούμπαση, θέση που αντιστοιχεί σε αναπληρωτή σαντζάκμπεη και πολιτικό-στρατιωτικό διοικητή καζά (υποδιάρρηση του σαντζακίου): π.χ. ο Gergi Istepan το 1448 [βλ. H. Inalcik 1954, 115], ή ο Λυζακός, ο οποίος καταγόμενος από εκχριστιανισμένους απογόνους του σουλτάνου του Ικονίου Izzeddin Kaikaus Β΄, ήταν ο βυζαντινός διοικητής της Βέροιας κατά την εποχή της χωρίς αντίσταση υποταγής της στους Οθωμανούς γύρω στα 1390 οπότε και τοποθετήθηκε από τον Βαγιαζήτ Α΄ σούμπαση στη Ζίχνα της Μακεδονίας· δύο χριστιανοί απόγονοι του κατέχουν τιμάρια επί Μουράτ Β΄ (1421-1451), [βλ. Απ. Βακαλόπουλος 1969, 41]. Επίσης σε βενετικό έγγραφο αναφέρεται ότι λίγο προ του 1479 στο Μυστρά είχε διοριστεί σούμπαση ο Θεόδωρος Παλαιολόγος από ισχυρή οικογένεια στρατιωτικών της Πελοποννήσου (πιθανότατα διαφορετική από την αυτοκρατορική οικογένεια των Παλαιολόγων)· ωστόσο δεν είναι βέβαιο ότι η βενετική μεταγραφή αποδίδει ορθά τον οθωμανικό όρο και άρα πρόκειται για το ανωτέρω αναφερόμενο ισχυρό οθωμανικό αξίωμα· [βλ. Μ. Κολουβά 1973, 140]. Στο πρώτο μισό του 15ου αι., την περίοδο που σαντζάκμπεη Τρικάλων ήταν ο Τουραχάν μπέης ένας χριστιανός τιμαριώτης, ονομαζόμενος Aristi, κατείχε το αξίωμα του kethuda της πόλης των Τρικάλων (δηλ. διοικητής της πόλης και αντιπρόσωπος του σαντζάκμπεη)· βλ. Beldiceanu - Nasturel 1991, 107· N. Beldiceanu 1985, 76. Ο Νεκτάριος Ιεροσολύμων αναφέρει ότι την περίοδο του Σελίμ Α΄ (1512-1520) ένας χριστιανός σπαχής της Πελοποννήσου, ο Τσερντοτάς, "τιμώμενος και αγαπώμενος δια την ανδρείαν του και τας αρετάς του" ανεδείχθη σε μπέη της Πελοποννήσου. Η διατύπωση φαίνεται να εννοεί τη θέση του σαντζάκμπεη· ωστόσο δεν είναι γνωστές περιπτώσεις χριστιανών σαντζακμπεήδων και μάλιστα σε τόσο μεταγενέστερη της οθωμανικής κατάκτησης εποχή. Εάν η πληροφορία του Νεκταρίου γραμμένη ύστερα από την παρέλευση ενάμιση περίπου αιώνων από τα αφηγούμενα γεγονότα, ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, θεωρώ πιθανότερο η θέση που κατείχε ο Τσερντοτάμπεης να είναι αυτή του αλάι-μπέη, δηλ. του επικεφαλής των σπαχήδων ενός σαντζακίου. Η υπόθεση ενισχύεται από την αναφορά του Νεκταρίου σε εκστρατεία των σπαχήδων της Πελοποννήσου στην Αίγυπτο και το Σινά με επικεφαλής τον Τσερντοτάμπεη, που γνωρίζουμε ότι χρονολογείται στα 1517. [Η διήγηση του Νεκταρίου Ιεροσολύμων παρατίθεται στο Κ. Σάθας 1995, 211· για το αξίωμα του αλάι-μπεη βλ. Β. Δημητριάδης 1973, 82· Ι. Γιαννόπουλος 1971, 46]. Σε άλλες περιπτώσεις, εντοπίζονται στις πηγές χριστιανοί με χαμηλότερα αξιώματα όπως, για παράδειγμα, ο Δήμος Φακημέσης ο οποίος το 1528 αναφέρεται ως "εμίνης Χασιών Ποντικού", δηλ. επιστάτης σε γαίες συνολικού ετήσιου εισοδήματος άνω των 100.000 ακτσέδων οι οποίες ανήκαν σε ανώτατο οθωμανό αξιωματούχο (σουλτάνο, μπεηλέρμπεη ή σαντζάκμπεη)· ο Ποντικός βρίσκεται στην περιοχή του Κατακόλου Ηλείας· [βλ. Σπ. Λάμπρος 1892, 638]. Ακόμη εντοπίζονται χριστιανοί που αναλαμβάνουν αξιοσημείωτες εμπιστευτικές διπλωματικές αποστολές όπως, π.χ., ο Alexio zaus (δηλ. ο Αλέξιος τσαούσης) απεσταλμένος και κομιστής επιστολών του σουλτάνου στη Βενετία το 1500 με αποστολή τη διενέργεια διαπραγματεύσεων για τη συνομολόγηση βενετοτουρκικής συνθήκης ειρήνης [Μ. Κολουβά 1973, 147].

αιώνα, βαθμιαία, οι χριστιανοί τιμαριώτες ασπάζονται τον ισλαμισμό με στόχο την οργανικότερη ενσωμάτωση τους στην οθωμανική ιεραρχία και τη διείσδυση τους στις ανώτερες θέσεις του στρατιωτικού–διοικητικού μηχανισμού, χωρίς να υποστούν πιέσεις από την πλευρά της οθωμανικής εξουσίας, όπως διαπιστώνει ο Inalcik στις περιπτώσεις της Αλβανίας και της Βοσνίας²⁵⁶. Το γεγονός δεν αποτελεί εξαίρεση. Στον κόσμο του ύστερου μεσαίωνα η πρακτική της απονομής αξιωμάτων και απόδοσης γαιών σε αλλόφυλους και συνακόλουθα της ένταξης τους στις κυρίαρχες ελίτ υπήρξε κοινή και αρκετά εκτεταμένη στα περισσότερα κράτη της εποχής. Σε ότι αφορά το Βυζάντιο πολλές αρχοντικές οικογένειες της ύστερης περιόδου είναι δυτικοευρωπαϊκής, ρωσικής, αρμενικής ή ακόμη και τουρκικής προέλευσης. Ωστόσο και ειδικότερα σε ότι αφορά τους Τούρκους ο αριθμός τους είναι περιορισμένος ενώ η ένταξη τους στους κόλπους της βυζαντινής κοινωνικής και διοικητικής ιεραρχίας ακολουθούσε τον εκχριστιανισμό τους, σε αντίθεση με την περίπτωση των τιμαριωτών της οθωμανικής κοινωνίας.²⁵⁷ Η κινητικότητα θα πρέπει να ερμηνευθεί στο πλαίσιο των πολλαπλών και συνεχών αλλαγών και κρίσεων εδαφικού, οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα, στην πύκνωση των πολεμικών αναμετρήσεων και στην διεύρυνση των οικονομικών και πολιτισμικών ανταλλαγών που διαπέρασαν το χώρο της ανατολικής Μεσογείου αλλά και ευρύτερα της Ευρώπης κυρίως στους 13^ο έως και 15^ο αιώνες.

Η απόδοση τιμαρίων σε χριστιανούς γαιοκτήμονες ή στρατιωτικούς αρχηγούς δεν ήταν το μόνο μέτρο διατήρησης και ενσωμάτωσης προοθωμανικών elites από τους οθωμανούς. Η δημιουργία του θεσμού των millet καλύπτει παρόμοιες ανάγκες και στόχους. Ο πατριάρχης έχει τον ανώτερο βαθμό στην κοσμική ιεραρχία της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αυτόν του πασά τριών ουρών (tuqs, τούγιες), εντασσόμενος έτσι στην ανώτερη οθωμανική τάξη, ενώ γενικά η επισκοπική ιεραρχία της χριστιανικής εκκλησίας απολαμβάνει φοροαπαλλαγής, καθώς και συλλογής φόρων για τις ανάγκες της. Με αυτήν την έννοια η ανώτερη εκκλησιαστική ιεραρχία έχει τα ίδια χαρακτηριστικά που έχει η ανώτερη οθωμανική τάξη: μη παραγωγική εργασία, φοροαπαλλαγή και σε αντάλλαγμα των γραφειοκρατικών υπηρεσιών που παρέχει στο κράτος έχει δικαίωμα να συλλέγει και να αποξεί από φόρους²⁵⁸. Επιπλέον, μεγάλο μέρος της εκκλησιαστικής περιουσίας λογίζεται ως βακούφι²⁵⁹, ενώ σε μέλη του ορθόδοξου κλήρου παραχωρούνται τιμάρια²⁶⁰. Τέλος η εκκλησία έχει νομικές, δικαστικές και αστυνομικές αρμοδιότητες.

---

²⁵⁶H. Inalcik 1954, 116-117.

²⁵⁷A. Kazhdan - A. Wharton Epstein 1997, 273-276.

²⁵⁸P. Sugar 1994, τ. Α, 102· Π. Κονόρτας 1998, 315-350, 365-366

²⁵⁹Π. Κονόρτας 1998, 353, 459 σημ.147. Τα βακούφια είναι γαίες πλήρους κυριότητας, τα εισοδήματα των οποίων χρησιμοποιούνταν για τη συντήρηση θρησκευτικών αξιωματούχων ή θρησκευτικών και ευαγών ιδρυμάτων. Βλ. V. Mutaftchieva 1990, κυρίως 147-154.

²⁶⁰Βλ. V. Moutaftchieva 1990, 92. Για παράδειγμα το 1432 ο μητροπολίτης Μπερατίου και οι επίσκοποι Κανίνων, Κρόιας και Cartolos στην Αλβανία είχαν πάρει από τους οθωμανούς τα προηγούμενα χωριά τους ως τιμάρια [H. Inalcik 1967, 654· πρβλε Μ. Κοκολάκης 1993, 114, 230 σημ. 42 όπου αναφέρεται ότι ίσως είχε αποδοθεί τιμάρια και στον επίσκοπο Σπαθίας]. Σε κατάστιχο της περιόδου 1434/6 της περιφέρειας Πρεμετής -

Στις περιοχές που κατακτούσαν οι οθωμανοί εφαρμόζαν ένα δίκαιο στο οποίο ενσωμάτωναν και διατηρούσαν αρκετούς από τους τοπικούς νόμους και έθιμα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όμως, οι οθωμανοί διατήρησαν και νομιμοποίησαν ολόκληρο το προοθωμανικό εθιμικό ή γραπτό δίκαιο και το αντίστοιχο κοινωνικό καθεστώς, εντάσσοντας το στους σουλτανικούς κανουναμέδες²⁶¹. Αυτό συνέβη, κυρίως, όταν κατακτούσαν λαούς-φυλές που ήταν οργανωμένες γεναρχικά και ασχολούνταν με την ημινομαδική κτηνοτροφία και τον πόλεμο. Τούτο δεν αποτελούσε νεωτερισμό για τους οθωμανούς αφού έτσι ήταν οργανωμένες οι τουρκομανικές φυλές, των γιουρούκων για παράδειγμα, παρά την παράλληλη προσπάθεια τους να εγκαταστήσουν σημαντικούς αριθμούς από αυτούς τους πληθυσμούς στο πλαίσιο του εποικισμού ορισμένων περιοχών. Άλλωστε, η απώτερη καταγωγή των οθωμανών είναι νομαδικής-φυλετικής φύσης: τα μεθοριακά μουσουλμανικά εμιράτα της Μικράς Ασίας του 13^{ου} και 14^{ου} αι. (ανάμεσα σε αυτά και το οθωμανικό) είχαν έντονο νομαδικό-πολεμικό χαρακτήρα και πληθυσμιακά κυριαρχούνταν από τουρκομάνους νομάδες-ποιμένες-πολεμιστές. Εξάλλου μέχρι και το 16^ο αιώνα στους οθωμανικούς πολέμους συμμετείχαν, παράλληλα με τον "τακτικό στρατό", άτακτα στρατεύματα παρόμοιας κοινωνικής δομής, όπως οι Γιουρούκοι, οι Τάταροι κ.λ.π. Πολλές από τις χριστιανικές εθνοφυλετικές ομάδες, των οποίων οι οθωμανοί, όταν τις κατέκτησαν, αποδέχτηκαν πλήρως και διατήρησαν το κοινωνικό και νομικό στάτους τους, είχαν προηγουμένως πολεμήσει ως συμμαχικές ή υποτελείς δυνάμεις στο πλευρό των οθωμανών.²⁶²

Η προαναφερόμενη πρακτική των οθωμανών της πρώιμης περιόδου, δηλαδή η ένταξη μέρους των τοπικών ελίτ στην ανώτερη τάξη της οθωμανικής κοινωνικής δομής και η προσπάθεια διατήρησης του status quo ορισμένων κοινωνικών ομάδων και περιοχών, παρέχει το πλαίσιο στο οποίο δημιουργήθηκαν και λειτούργησαν θεσμοί χριστιανικών στρατιωτικών σωμάτων του οθωμανικού κράτους όπως οι αρματολοί, οι βοϊνούκοι κ.λ.π. Προεισαγωγικά θα πρέπει να σημειωθεί ότι η διακρίβωση του ακριβούς περιεχομένου των όρων και του καθεστώτος των σωμάτων αυτών παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες, όχι μόνο διότι οι σύγχρονες πηγές είναι σχετικά λίγες, αλλά και διότι α. το σημασιολογικό περιεχόμενο και εύρος των όρων αλλάζει ανάλογα με την οπτική αλλά και τις δυνατότητες γνώσης των

Κορυτσάς αναφέρονται δύο τιμάρια που έχουν παραχωρηθεί σε επισκόπους [Beldiceanu 1975, 232]. Σε κατάστιχο του 1464/65 αναφέρεται ότι οι μοναχοί της μονής Αγ. Προδρόμου του Margarid της περιφέρειας Σερρών κατέχουν τιμάρια [N. Beldiceanu 1975, 232 κ.εξ.]. Τον 15ο αι. αναφέρονται μοναστικά τιμάρια στην Τραπεζούντα και στις Σέρρες [Beldiceanu 1975, 233-235 και ολόκληρο το άρθρο].

²⁶¹Κανούν ονομάζεται το δημόσιο και διοικητικό δίκαιο σε αντίθεση με τον θρησκευτικό ισλαμικό νόμο, το σεριάτ. Το κανούν προέκυπτε από κανονισμούς και νόμους που θέσπιζαν οι σουλτάνοι και το οποίο, κατά συνέπεια, άλλαζε ευκολότερα από το σεριάτ και ήταν ευεπίφορο σε νεωτερισμούς.

²⁶²H. Inalcik 1995, 127-128. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το προοθωμανικό εθιμικό δίκαιο που αφορά στην οργάνωση των Βλάχων (Eflaks), το οποίο πέρασε αναλλοίωτο στον κανουναμέ του Μωάμεθ Β΄ και αργότερα αντιγράφηκε πιστά στον κανουναμέ του Σουλεϊμάν Α΄ (1520-1566), βλ. H. Inalcik 1995, 128· H. Inalcik 1969, 120, 125. Ανάλογα το άγραφο εθιμικό τοπικό δίκαιο των διαφόρων αλβανικών περιοχών ίσχυε και ήταν αποδεκτό από τους οθωμανούς έως τον 19ο αιώνα, βλ. A. Ducellier 1994, 10· Arsh 1994, 41· M. Vickers 1997, 27-28.

θεμάτων στα οποία αναφέρονται οι συντάκτες των κειμένων που χρησιμοποιούνται ως πηγές. Για παράδειγμα διαφορετική είναι η οπτική του οθωμανού αξιωματούχου που αντιμετωπίζει τους αρματολούς ως στρατιωτική δύναμη υποκείμενη στην οθωμανική εξουσία και διαφορετική του Βενετού αξιωματούχου που τους αντιμετωπίζει ως εχθρούς, είτε, σταδιακά από τον 16^ο αιώνα, ως δυνάμει συμμάχους. Αντίστοιχα προβληματική μπορεί να είναι η μαρτυρία ενός περιηγητή ο οποίος δεν γνωρίζει καλά το οθωμανικό στρατιωτικό σύστημα και, όταν αναφέρεται σε πλευρές του, τις διωλίζει μέσα από τις δικές του, δυτικής προέλευσης, γνωσιολογικές προσλαμβάνουσες, ενώ συχνά δεν είναι αυτόπτης σε ό,τι περιγράφει· β. το σημασιολογικό περιεχόμενο των όρων που περιγράφουν τις προαναφερόμενες κοινωνικές ομάδες και στρατιωτικά σώματα, όπως και το καθεστώς τους αλλάζει στο άνωμα του χρόνου, καθώς αλλάζει η οθωμανική κοινωνία και μεταβάλλονται οι στρατιωτικοί θεσμοί· γ. οι ίδιοι θεσμοί παρουσιάζουν διαφορές στην εφαρμογή τους κατά τόπους, ανάλογα με τις επικρατούσες συνθήκες καθώς και τις ιδιαίτερες μορφές που παίρνει η οθωμανική εξουσία προσαρμοζόμενη στις συνθήκες και τις ανάγκες του τόπου²⁶³. δ. οι διαφορετικές γλωσσικές δομές του ξένου παρατηρητή από αυτές της παρατηρούμενης κοινωνίας που δεν επιτρέπουν πάντα ούτε την πλήρη κατανόηση ούτε την ακριβή απόδοση του εκάστοτε παρατηρούμενου φαινομένου.

---

²⁶³Ας σημειωθεί ότι παρά την ισχυρή τάση συγκεντρωτισμού που εμφανίζει το οθωμανικό κράτος κατά τους δύο πρώτους αιώνες της ζωής του, στις παραδοσιακές κοινωνίες και ιδιαίτερα σε τεράστιες αυτοκρατορίες, όπως η οθωμανική, οι οικονομικοκοινωνικές δομές των εξουσιαζομένων περιοχών παρουσιάζουν διαφορές οι οποίες διατηρούνται και συχνά εξελίσσονται ανεξάρτητα. Σε τούτο συμβάλλουν πολλαπλοί παράγοντες, όπως οι διαφορετικές παραδόσεις, το γεωγραφικό ανάγλυφο που περιορίζει την επικοινωνία, η σχετική αδυναμία αλλά και αδιαφορία της κεντρικής εξουσίας να επιβάλλει τους όρους της, ιδιαίτερα σε απομακρυσμένες περιοχές κ.λ.π.

ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΤΟΥΡΚΟΜΑΝΙΚΑ ΠΟΙΜΕΝΙΚΑ ΦΥΛΑ

Οι Οθωμανοί, όπως και παλαιότερα από αυτούς οι Σελτζούκοι, είχαν μακρά εμπειρία νομαδικών ποιμενικών πληθυσμών. Άλλωστε η απώτερη καταγωγή των Τούρκων είναι νομαδική: πρόκειται για νομαδικούς πληθυσμούς της ασιατικής στέπας οι οποίοι σταδιακά μεταναστεύουν προς δυσμάς· από τον 4^ο έως τον 10ο αιώνα ακολουθούν την οδό Ρωσίας-Βαλκανίων οπότε ερχόμενοι σε επαφή με τους Βυζαντινούς και τους υπόλοιπους Ευρωπαίους σταδιακά εκχριστιανίζονται· από τον 11^ο αιώνα και εξής ακολουθώντας το δρόμο της κεντροδυτικής ασιατικής στέπας φτάνουν στα ανατολικά σύνορα του αραβικού μουσουλμανικού κόσμου και της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ερχόμενοι σε επαφή με τον ισχυρό αραβικό μουσουλμανικό πολιτισμό σταδιακά εξισλαμίζονται και, ενώ αρχικά υπηρετούν ως μισθοφόροι στα ανατολικά μουσουλμανικά κράτη, πολύ γρήγορα ανεξαρτητοποιούνται και ιδρύουν ιδιαίτερες δυναστείες από τις οποίες οι σημαντικότερες είναι η σελτζουκική αυτοκρατορία της Βαγδάτης, το σελτζουκικό σουλτανάτο του Ρουμ στη Μικρά Ασία και αργότερα η οθωμανική αυτοκρατορία. Σε όλο αυτό το διάστημα, από τον 11^ο έως και τον 16^ο αιώνα, τουρκομανικά νομαδικά φύλα συνεχίζουν να φτάνουν από το εσωτερικό της Ασίας στα ιδρυμένα μουσουλμανικά τουρκικά κράτη. Οι Σελτζούκοι τους χρησιμοποιούν ως μισθοφόρους και τους σπρώχνουν προς τα δυτικά σύνορα όπου χρησιμοποιούνται ως φύλακες των συνόρων. Αργότερα, μετά την παρακμή του σουλτανάτου του Ρουμ, οι ήδη εξισλαμισμένοι νομάδες ιδρύουν τα εμιράτα της Μικράς Ασίας, ένα από τα οποία, το οθωμανικό, αναδεικνύεται στη μεγάλη οθωμανική αυτοκρατορία.²⁶⁴ Οι οθωμανοί χρησιμοποίησαν τα τουρκομανικά και τα συγγενή νομαδικά φύλα (Γιουρούκους, Τάταρους κ.λ.π.) με πολλαπλούς τρόπους και για πολλαπλούς στόχους: εκτός από τη συνεισφορά τους στην ανάπτυξη της κτηνοτροφίας και συνακόλουθα του εμπορίου των κτηνοτροφικών προϊόντων οι Γιουρούκοι προσέφεραν ως αγωγιάτες στις μεταφορές, ή οδηγοί και συνοδοί караβανιών, αλλά χρησιμοποιήθηκαν επίσης, για την τόνωση αραιοκατοικημένων περιοχών ή περιοχών με αραιό μουσουλμανικό πληθυσμό, όπου μέσω της προσφοράς γαιών για βοσκή και καλλιέργεια οι Γιουρούκοι μετατράπηκαν σε ημινομάδες κτηνοτρόφους, και εδραίους καλλιεργητές ή συνδύασαν εποχικά τις δύο ασχολίες.²⁶⁵ Ίσως σημαντικότερη από τις προηγούμενες είναι η δραστηριότητα των Γιουρούκων ως πολεμιστών—επιδρομέων. Ήδη από την περίοδο των Σελτζούκων οι τουρκομάνοι νομάδες προωθούνταν στα σύνορα, ώστε

---

²⁶⁴Οι Βυζαντινοί, επίσης, χρησιμοποίησαν ευρύτατα, ως μισθοφορικά στρατεύματα, νομαδικούς πληθυσμούς τουρκικής καταγωγής, ακόμη και μουσουλμάνους. Πιο γνωστές περιπτώσεις οι Πετσενέγγοι και οι Κουμάνοι στη βόρεια Βαλκανική, αλλά υπήρξαν και πολλοί Τούρκοι από τη Μικρά Ασία που υπηρέτησαν ως μισθοφόροι στο Βυζάντιο. Ορισμένοι μάλιστα έφτασαν ως τη Πελοπόννησο: στην εκστρατεία των Βυζαντινών για την ανακατάληψη της Πελοποννήσου από τους Λατίνους το 1262-64, οι πρώτοι έχουν στο στράτευμα τους σημαντικό αριθμό Τούρκων από τη Μικρά Ασία [βλ. Αλ. Σαββίδης, "Η προ-οθωμανική παρουσία στην Πελοπόννησο" στο *Μελετήματα βυζαντινής, μεσαιωνικής και ισλαμικής ιστορίας*, Αθήνα, εκδ. Ηρόδοτος, σελ. 281-290· Ρ. Lock 1998, 199· W. Miller 1997, 174-175· St. Runciman 1986, 44-45].

²⁶⁵Για την οικονομία των τουρκομάνων νομάδων βλ. Inalcik 1994, 37-41· E. Werner 1969, 605.

αφενός να αποφεύγονται οι ληστρικές τους ενέργειες στο εσωτερικό του κράτους και αφετέρου να διοχετεύεται η λεηλατική τους πρακτική σε επιδρομές σε όμορα κράτη· έτσι οι τουρκομάνοι είχαν σημαντική συμμετοχή στην δια του πολέμου και των επιδρομών εδαφική επέκταση των οθωμανών και την δημιουργία της αυτοκρατορίας· φαίνεται μάλιστα ότι ο ρόλος τους μέχρι τον 15^ο αιώνα είναι εφάμιλλος των "τακτικών"²⁶⁶ στρατευμάτων. Από πολλούς ιστορικούς υποστηρίζεται ότι η τουρκική κατάκτηση της Μικράς Ασίας και λιγότερο της Βαλκανικής υπήρξε αποτέλεσμα ελεγχόμενων ή μη επιδρομών των τουρκομάνων νομάδων οι οποίες λειτουργούσαν ως προπομποί της εδραίωσης των Σελτζούκων και αργότερα των οθωμανών στα κατακτημένα εδάφη.²⁶⁷ Ωστόσο η κτηνοτροφική οικονομική τους βάση καθιστούσε σχετικά ασταθές το επίπεδο διαβίωσης τους: μια ξαφνική επιδημία μπορούσε να αφανίσει τα κοπάδια τους με αποτέλεσμα να στραφούν στη ληστεία ή να συμμετέχουν εύκολα σε εξεγέρσεις των ελίτ της Ανατολίας. Γενικότερα η λαφυραγωγία αποτελούσε τον κύριο ή και μοναδικό στόχο της πολεμικής δραστηριότητας των νομάδων, στοιχείο που τους καθιστούσε εξαιρετικούς επιδρομείς και ικανότατους στη συντριβή του εχθρού, άρα και σημαντικότερο στρατιωτικό παράγοντα στην προσπάθεια κατάληψης νέων εδαφών. Παράλληλα, όμως, η αδιάκοπη διάθεση για λεηλασία δεν εγγυάτο την αφοσίωση τους και την πειθαρχία στο σουλτάνο και δεν εξυπηρετούσε την προσπάθεια των οθωμανών να εδραιωθούν στα νέα εδάφη και να ελέγξουν τους υποταγμένους πληθυσμούς. Για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα η οθωμανική εξουσία πήρε διάφορα μέτρα: η προσπάθεια να τους εγκαταστήσει και να τους μετατρέψει σε εδραίους καλλιεργητές αναφέρθηκε ήδη· ένα άλλο μέτρο ήταν η προσπάθεια οργάνωσης των νομάδων σε στρατιωτικούς σχηματισμούς ελεγχόμενους από το κράτος, ήδη από την περίοδο του Ορχάν (1324-1362). Οι *yaya*, οι *riyade*, οι *musellem*, οι *canbaz* αποτελούν στρατιωτικούς οργανισμούς των οποίων τα μέλη είναι πολεμιστές νομαδικής καταγωγής. Τον 14^ο και 15^ο αιώνες αποτελούν το κύριο μέρος του οθωμανικού στρατού.

Η ιστοριογραφία δεν έχει επαρκώς διευκρινίσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της οργάνωσης του κάθε σχηματισμού, ούτε την ακριβή θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία. Επιπλέον φαίνεται ότι το καθεστώς των σχηματισμών αυτών δεν έμεινε σταθερό καθ' όλη τη

---

²⁶⁶Ο όρος "τακτικός" δεν αναφέρεται σε ένα τύπο στρατού εκπαιδευμένου, ιεραρχημένου και οργανωμένου που στο πεδίο της μάχης πολεμά βάσει στρατιωτικής τακτικής και κανόνων στους οποίους έχει προεκπαιδευθεί. Περιγράφει περισσότερο, αφενός, τον βαθμό ελέγχου των στρατευμάτων από την κεντρική εξουσία και αφετέρου το γεγονός ότι τα μέλη του αποκαλούμενου τακτικού στρατού έχουν ως κύρια και συχνά αποκλειστική ενασχόληση τον πόλεμο, αποστολή για την οποία αμείβονται, με διάφορους τρόπους αλλά σε σταθερή βάση, από το κράτος. Με αυτήν την έννοια στον οθωμανικό τακτικό στρατό καταχωρούνται κυρίως ο τιμαριωτικός στρατός των σπαχίδων και οι γενίτσαροι (οι τελευταίοι παίρνουν συγκροτημένη στρατιωτική εκπαίδευση), όσοι δηλαδή συμπεριλαμβάνονται στην στρατιωτική τάξη, στην τάξη των *askeri*. Ειδικά για τους σπαχίδες θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι διέθεταν και ένα είδος στρατιωτικής τιμής και κανόνων ηθικής στον πόλεμο —πολύ διαφορετικών, βέβαια, από τους σημερινούς— που αποτελούν στοιχεία και των σύγχρονων στρατών. Αντίθετα οι μάρτυρες της εποχής περιγράφουν συχνά τους Γιουρούκους και τα άλλα άτακτα στρατεύματα ως ιδιαίτερα άγρια και αιμοχαρή.

²⁶⁷P. Wittek 1991, 37, 43, 51, 52, 55-56· H. Inalcik 1995, 20-21· H. Inalcik 1994, 34, 93· Σπ. Βρυώνης 1996, 224, 234-235, 243-244· πρβλ με προσοχή Γ. Βογιατζής 1998, 53-73.

διάρκεια της ύπαρξής τους, μέχρι δηλαδή το τέλος του 16^{ου} αιώνα οπότε και διαλύονται. Ο Ορχάν ίδρυσε πρώτος τους σχηματισμούς των *yaya* (πεζικό) και *musellem* (ελαφρό ιππικό) παρέχοντας τους μισθό²⁶⁸ ώστε να περιορίσει και ελέγξει την διάθεση των νομάδων να πολεμούν αποκλειστικά για τα λάφυρα και να τους εξαρτήσει από το κράτος, ενώ συμπληρωματικά κατ' αρχήν τους παραχωρούσε και γαίες που απαλλάσσονταν από την καταβολή οποιουδήποτε φόρου. Στις τάξεις του νέου στρατού περιλαμβάνονταν χριστιανοί και μουσουλμάνοι. Αργότερα επί Μουράτ Α΄ (1360-1389), όταν αναβαθμίστηκε η σημασία του στρατού των τιμαριωτών *σαχήδων* και των *γενιτσάρων*, γενικεύτηκε το σύστημα της αμοιβής των *yaya* και *musellem* δια της χορήγησης γαιών ενώ σταδιακά σταμάτησε η χορήγηση μισθού.²⁶⁹ Όπως περιγράφει ο H. Inalcik, τα μέλη των σωμάτων αυτών οργανώθηκαν σε ομάδες (οτζάκια) των 4-8 ανδρών —συνήθως συγγενών μεταξύ τους— από τους οποίους μόνον ένας στρατευόταν, ενώ οι υπόλοιποι που ονομάζονταν *yamak*, δηλαδή βοηθητικοί, είχαν την υποχρέωση να του παρέχουν τα εφόδια για τη διαβίωση του και τις ανάγκες της εκστρατείας κατά τη διάρκεια της απουσίας του. Τα έσοδα τους προέρχονταν από την εκμετάλλευση γαιών που τους παρείχε το κράτος, γαίες για τις οποίες δεν πλήρωναν φόρους αλλά, μη ενταγμένοι στο τιμαριωτικό σύστημα, τις καλλιεργούσαν μόνοι τους. Φαίνεται ότι αρχικά οι παραχωρούμενες εκτάσεις γης ήταν ικανοποιητικές· προϊόντος όμως του χρόνου η έκταση και η αξία τους μειωνόταν: ενώ στην αρχή παραχωρείτο ένα *ciftlik*²⁷⁰ σε κάθε πολεμιστή, αργότερα, τον 16^ο αιώνα, παραχωρείτο ένα *ciftlik* σε κάθε οτζάκι χωρίς ανάλογη αύξηση της έκτασης του. Το προαναφερόμενο καθεστώς συνοδευόταν από εκτεταμένες φοροαπαλλαγές, το είδος και το ύψος των οποίων διαφοροποιείται στο χρόνο και συχνά και κατά τόπους. Σημαντική πηγή εσόδων, ίσως τη σημαντικότερη, αποτελούσαν οι λείες από τις εκστρατείες στις οποίες λάμβαναν μέρος. Παράλληλα είχαν πάντα την πιθανότητα να ενταχθούν στο τιμαριωτικό σύστημα, εάν διακρίνονταν στις πολεμικές επιχειρήσεις.

Από νομάδες αποτελούνται και τα σώματα των ακιντζήδων, των ντελήδων και των αζάπηδων (*azeb*). Οι ακιντζήδες και οι ντελήδες ήταν δυνάμεις επιδρομέων των συνόρων που υπηρετούσαν υπό τις διαταγές των ουτς μπέηδων (μπέηδες των συνόρων). Απολάμβαναν

---

²⁶⁸Σύμφωνα με την V. Moutaftchieva, κατά τον 14ο αιώνα και εν καιρώ πολέμου οι *yaya* και οι *musellem* λάμβαναν 1 άσπρο ημερησίως, [V. Moutaftchieva 1970, 86].

²⁶⁹Είναι πιθανό να έπαιρναν συμπληρωματικά, για τις ανάγκες της εκστρατείας, ένα περιορισμένο χρηματικό ποσό. Ωστόσο στο μέτρο που η οθωμανική εξουσία στην πρώιμη περίοδο, προσπαθεί, μέσω ενός τρόπου αμοιβής δια της παροχής γαιών, αφενός να εμπλουτίσει πληθυσμιακά αραιοκατοικημένες περιοχές εγκαθιστώντας επικίνδυνους νομάδες και αφετέρου να αποδώσει γαίες στην καλλιέργεια, το μέτρο της αμοιβής επί μισθό συνήθως απευφεύγετο. Η περίπτωση των *γενιτσάρων* είναι διαφορετική γιατί συνδέεται με τις ανάγκες του σουλτάνου να έχει ένα απόλυτα ελεγχόμενο και αφοσιωμένο σε αυτόν και καλά εκπαιδευμένο στρατιωτικό σώμα και δεν αφορά ούτε σε νομάδες ούτε σε νοικοκυριά, αλλά σε μεμονωμένους άνδρες, ήδη μόνιμα εγκατεστημένους

²⁷⁰*Ciftlik* ονομάζεται μια περιορισμένη έκταση γης που οργώνεται από ένα ζευγάρι βοδιών και είναι ικανή να θρέψει ένα νοικοκυριό. Η έκταση της ποικίλλει ανάλογα με την ποιότητα του εδάφους. Παρά την για ιστορικούς λόγους κοινή ετυμολογία δεν έχει καμιά σχέση με το μετέπειτα τσιφλίκι.

φοροαπαλλαγών, κληρονομικής κατοχής γαιών, ενώ φαίνεται ότι τον 16^ο αιώνα είχαν και αρμοδιότητες φοροσυλλογής, πιθανόν λόγω της δυσκολίας φοροσυλλογής στην επικίνδυνη και ταραγμένη ζώνη των συνόρων από τους εντεταλμένους εκπροσώπους της Πύλης.²⁷¹ Οι θέσεις τους περνούσαν κληρονομικά από πατέρα σε γιό. Η αποστολή τους ήταν να φυλάσσουν τα σύνορα, να ενεργούν επιδρομές και να λεηλατούν τις εχθρικές περιοχές ώστε αφενός να κρατούν απασχολημένα τα εχθρικά στρατεύματα για να μην μπορούν να επιτεθούν στους οθωμανούς και αφετέρου να λειτουργούν ως πρόδρομοι των επιθέσεων και της κατάκτησης από τον τακτικό οθωμανικό στρατό. Στις οθωμανικές εκστρατείες οι δυνάμεις τους αυξάνονταν πολύ από εθελοντές Γιουρούκους και αναλάμβαναν την προφυλακή του οθωμανικού στρατού και παράτολμες καταδρομές στις τάξεις του εχθρικού στρατού.²⁷²

Ο όρος *αζάπηδες* δηλώνει διαφορετικούς σχηματισμούς: προερχόμενοι και αυτοί αρχικά από τους νομάδες, από τον 14^ο αιώνα επανδρώνουν τα πλοία του πολεμικού ναυτικού, υπηρετούν ως μισθωτοί στρατιώτες σε φρουρές οχυρωμένων πόλεων ή κάστρων, ή ως ελαφρύ σώμα τοξοτών στις οθωμανικές εκστρατείες. Από τον 16^ο αιώνα αναλαμβάνουν βοηθητικές αρμοδιότητες στον οθωμανικό στρατό και στρατολογούνται ετησίως από όλο τον μουσουλμανικό πληθυσμό, ένας από κάθε ομάδα 20-30 νοικοκυριών, ενώ τα υπόλοιπα είχαν την υποχρέωση να συντηρούν τον κάθε έτος στρατολογημένο *αζάπη*. Παράλληλα και έως τον 19^ο αιώνα, *αζάπηδες* συνέχισαν να υπηρετούν ως μισθωτοί στα φρούρια (*Kale Azapları*) και στο πολεμικό ναυτικό (*Deniz Azapları*).²⁷³

Οι καθαυτό νομάδες Γιουρούκοι που δεν ανήκαν στους προαναφερόμενους σχηματισμούς, δεν αποτελούσαν μόνιμα μέλη του στρατού (όπως και αρκετοί από τους υπόλοιπους σχηματισμούς), αλλά καλούνταν στα όπλα περιστασιακά, όταν το καλούσε η ανάγκη και συνήθως στρατεύονταν εθελοντικά. Δεν απαλλάσσονταν από φόρους, ενώ εξαγόραζαν το δικαίωμα χρήσης των βοσκοτόπων.

Η σύσταση των σχηματισμών της μορφής των *yaya* και *musellem* δεν έλυσε το πρόβλημα της ανάγκης ύπαρξης στρατού πιστού και αφοσιωμένου στο σουλτάνο. Τα σώματα αυτά, όπως και τα υπόλοιπα άτακτα οθωμανικά στρατεύματα που αναφέρθηκαν διατηρούσαν νομαδικά χαρακτηριστικά και σχετική ανεξαρτησία από την Πύλη. Έτσι η οθωμανική

---

²⁷¹Ο Beldiceanu, παραπέμποντας στην Εγκυκλοπαίδεια του Ισλάμ, αναφέρει ότι δεν λάμβαναν ούτε τιμάρια ούτε μισθό, αλλά η μόνη τους αμοιβή ήταν οι λείες που άρπαζαν από τον εχθρό. Αν εννοεί ότι δεν απολάμβαναν ούτε φοροαπαλλαγές για τις γαίες που κατείχαν, τότε πρόκειται για τους εθελοντές ακιντζήδες που πύκνωναν τις τάξεις του οθωμανικού στρατού σε περιόδους πολέμου. [N. Beldiceanu 1955, 443].

²⁷²Είναι χαρακτηριστικό ότι στην τουρκική γλώσσα *akinci* σημαίνει επιδρομέας και *deli* σημαίνει τρελός, φανατικός [βλ. Μ. Δημητριάδης 1989, 198, 231]. Από αρκετούς συγγραφείς ταυτίζονται με τους Γιουρούκους. η γενικότερα τους νομάδες των οποίων θεωρούνται απλώς στρατιωτική μετονομασία. Πιθανότατα σε αυτό συμβάλλουν η εντονότερη διατήρηση νομαδικών στοιχείων από μέρους των ακιντζήδων καθώς και το ότι οι εθελοντές ακιντζήδες των εκστρατευτικών περιόδων δεν απολαμβάνουν ιδιαίτερων φοροαπαλλαγών ή άλλων προνομίων.

²⁷³St. Shaw 1985, 127· Inalcik-Quataert 1994, 93· N. Σαπής 1990, Α', 498.

εξουσία, στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα, συγκρότησε το σώμα των γενιτσάρων, με στρατιώτες προερχόμενους από το *devsirme*²⁷⁴, σώμα του οποίου η όλη οργάνωση και δομή ήταν σχεδιασμένη έτσι ώστε να παράγει ένα στρατιωτικό σώμα αφοσιωμένο στον σουλτάνο: συστηματική εκπαίδευση, οργάνωση σε οτζάκια (εστίες) που ενδυναμώνουν τους δεσμούς μεταξύ τους, αμοιβή σε μισθό που τους εξαρτούσε απολύτως από το δημόσιο (= σουλτανικό) ταμείο. Μέχρι τις αρχές του 17^{ου} αιώνα το μεγαλύτερο μέρος των γενιτσάρων έδρευε στην Κωνσταντινούπολη ώστε αφενός να ελέγχεται καλύτερα από τον σουλτάνο και αφετέρου να τον υποστηρίζει εάν παρίστατο ανάγκη. Παράλληλα οι γενίτσαροι εκπαιδεύονταν, με το μικρότερο δυνατό κόστος για την Πύλη, σε εξειδικευμένες πολεμικές τεχνικές, όπως στις τεχνικές της πολιορκίας, στο πυροβολικό, στο μηχανικό.²⁷⁵

Η ανάπτυξη του σώματος των γενιτσάρων και η καλή λειτουργία του τιμαριωτικού συστήματος και συνακόλουθα του ιππικού των σπαχήδων έως το τέλος του 16^{ου} αιώνα επέτρεψε στην κεντρική οθωμανική εξουσία να μην στηρίζεται αποκλειστικά στους νομάδες πολεμιστές, παρά το γεγονός ότι οι Γιουρούκοι και τα σώματα πολεμιστών νομαδικής προέλευσης παρέμειναν σημαντικά σε όλο αυτό το διάστημα χρησιμοποιούμενα κυρίως ως επιδρομείς ή μονάδες εφόδου, ή επανδρώνοντας μονάδες στα σύνορα. Σχηματικά η ιστορική εξέλιξη της σημασίας των σχηματισμών που προαναφέρθηκαν μπορεί να διαιρεθεί σε τρεις περιόδους: κατά τον 14^ο αιώνα αποτελούν την κύρια στρατιωτική δύναμη των Οθωμανών τόσο σε σημασία όσο και σε αριθμούς· τον 15^ο αιώνα και κυρίως μετά τους εμφυλίους πολέμους διαδοχής μεταξύ των γιων του Βαγιαζήτ Α΄ κατά τους οποίους οι *yaya* και οι *musellem* συντάχθηκαν με το μέρος του Μουσά ενώ οι σπαχήδες υποστήριζαν τον Μεχμέτ Α΄, η σημασία τους μειώθηκε και ο θεσμός αναδιοργανώθηκε ώστε να καλύψει πολλαπλές αλλά δευτερεύουσες ανάγκες του οθωμανικού στρατιωτικού συστήματος (επάνδρωση φρουράς κάστρων, φύλαξη συνόρων, χρήση τους ως δυνάμειων εμπροσθοφυλακής,

---

²⁷⁴Πρόκειται για το γνωστό παιδομάζωμα που έχει φορτισθεί εννοιολογικά με έντονα αρνητικό περιεχόμενο από τις εθνικές ιστοριογραφίες, ενώ έχει υπερεκτιμηθεί η έκταση του και ο αυθαίρετος χαρακτήρας του. Στην πραγματικότητα αποτελεί οργανωμένο τρόπο παραγωγής γραφειοκρατικών και διοικητικών στελεχών και στρατιωτικού δυναμικού, αφοσιωμένων στην κεντρική εξουσία. Εφαρμόζοταν χωρίς οργάνωση και πρόγραμμα από τους Βυζαντινούς και από τους πρώιμους Οθωμανούς, βασιζόμενο στους αιχμαλώτους πολέμου. Ο βυζαντινός θεσμός των Τουρκοπούλων φαίνεται ότι έχει ορισμένα κοινά με το *devsirme* στο βαθμό που ένα μέρος τους προέρχεται από αιχμαλώτους πολέμου οι οποίοι εκχριστιανίζονται στο πλαίσιο πίεσεων του βυζαντινού περιβάλλοντος. Ο οθωμανικός θεσμός οργανώθηκε συστηματικά επί Μουράτ Α΄ (1360-1389), παρότι σώματα εξισλαμισμένων πολεμιστών προϋπήρχαν (ήδη από την εποχή του Ορχάν), τα οποία όμως προέρχονταν κυρίως από αιχμαλώτους πολέμου. Φαίνεται ότι από το *devsirme* επλήγησαν κυρίως οι Σλάβοι των κεντρικών και βόρειων Βαλκανίων. Παρά τον κατ' ουσίαν βίαιο χαρακτήρα του, αποτελούσε ταυτόχρονα τρόπο κοινωνικής ανόδου με αποτέλεσμα συχνά οι γονείς να επιδιώκουν να εγγραφούν τα παιδιά τους στο *devsirme* ή οι εξισλαμισμένοι Αλβανοί και Βόσνιοι να απαιτούν τη συνέχιση της εφαρμογής του θεσμού σε αυτούς. Η εφαρμογή του αραιώνει σταδιακά στον 17ο αι. για να εγκαταληφθεί στο τέλος του αιώνα. Για το *devsirme* βλ. P. Sugar 1994, 119-127· H. Inalcik 1970, 1085-1087· πρβλ με προσοχή Απ. Βακαλόπουλος 1974, 58-66· Δ. Κιτσίκης 1996, 112-113, 123-128· Ν. Σαρρής 1990, 226-240· G. Goodwin 1994, 37-66. Για τους τουρκόπουλους βλ. Σπ. Βρυώνης 1996, 392 και Α. Σαββίδης 1996, 152-155, 220-221 όπου και βιβλιογραφία· πρβλ. Κ. Σάθας 1993, 59, 271.

²⁷⁵R. Murphey 1999, 43-49· Ν. Σαρρής 1990, Α΄, 503-523· H. Inalcik 1970.

ανίχνευσης και συμπληρωματικών επιδρομών κατά την διάρκεια εκστρατειών)· η ουσιαστική παρακμή τους φαίνεται να εντοπίζεται στον 16^ο αιώνα, από τα χρόνια του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή και η κατάργηση τους στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, παρά τον σποραδικό εντοπισμό musellem και γαιών musellem και αργότερα, χωρίς όμως να προσφέρουν πια στρατιωτικές υπηρεσίες και χωρίς οι γαίες musellem να απολαμβάνουν ιδιαίτερα ευνοϊκού καθεστώτος.²⁷⁶

Όλοι οι προαναφερόμενοι στρατιωτικοί σχηματισμοί ανήκουν στις κατηγορίες του ελαφρού ιππικού και του πεζικού. Ο οθωμανικός στρατός προερχόμενος αρχικά από τον τύπο των συνοριακών επιδρομέων πολεμιστών και αναπτυσσόμενος σε μια εποχή που το βαρύ ιππικό είχε ήδη αρχίσει να παρακμάζει τόσο στην Ανατολή (Βυζάντιο και μουσουλμανικό κόσμο) όσο και στη Δύση, δεν συγκρότησε ποτέ σχηματισμούς βαρέως ιππικού. Από τον τακτικό στρατό οι σπαχήδες ανήκουν στο ελαφρύ ιππικό, ενώ οι γενίτσαροι στην πλειοψηφία τους στο πεζικό (ορισμένες μονάδες γενιτσάρων ανήκουν στο ιππικό, το πυροβολικό και το μηχανικό). Από τους άτακτους σχηματισμούς οι ακιντζήδες και οι musellem είναι κυρίως ελαφροί ιππείς, ενώ οι yaya είναι πεζοί πολεμιστές. Η μεγάλη συμμετοχή των άτακτων νομαδικής προέλευσης προέλευσης πολεμιστών στις στρατιωτικές δυνάμεις και επιχειρήσεις των Οθωμανών υποδεικνύει ότι η πολεμική τακτική του τύπου που αναλύθηκε ανωτέρω, του τύπου δηλ. του μικρού πολέμου, ή τουλάχιστον τα κύρια χαρακτηριστικά της (αιφνιδιαστικές επιδρομές με στόχο τα λάφυρα από ελαφρά οπλισμένους ιππείς που κινούνται με ταχύτητα και ευελιξία) εφαρμόζονται σταθερά από τους οθωμανούς έως τον 16^ο αιώνα. Μια από τις βασικές οθωμανικές μεθόδους κατάκτησης εδαφών συνίσταται στην επιδρομή από ουτς-μπέηδες (= μπέηδες των άκρων, των συνόρων) με στρατό από άτακτους νομαδικής προέλευσης που καταλαμβάνουν σταδιακά περιορισμένες εκτάσεις, Για παράδειγμα, η βορειοδυτική Θεσσαλία κατακτήθηκε από τον ουτς-μπέη Εβρενός το 1388. Από το 1387 έως το 1452 καταμετρούνται 10 οθωμανικές επιδρομές στην Πελοπόννησο που διενεργούνται κυρίως από οθωμανικές δυνάμεις της Θεσσαλίας.²⁷⁷ Στις περισσότερες από αυτές οι Οθωμανοί εισβάλλουν στην Πελοπόννησο λεηλατούν κάποιες περιοχές ή πόλεις και επιστρέφουν στη Θεσσαλία προ του τέλους του καλοκαιριού. Αφηγηματικές μαρτυρίες της εποχής συχνά αναφέρουν τον χαρακτήρα λεηλασίας που έχουν οι οθωμανικές εκστρατείες.²⁷⁸

---

²⁷⁶Για την ιστορική εξέλιξη και το καθεστώς των νομάδων και των στρατιωτικών σχηματισμών νομαδικής προέλευσης βλ. H. Inalcik – D. Quataert 1994, 34-41, 91-93· V. Moutaftcieva 1970, 86-92· V. Moutaftcieva 1990, 31-33· P. Sugar 1994, τ. Α, 88, 90· N. Σαρρής 1990, τ. Α, 498-500, τ. Β, 72· Δ. Κιτσίκης 1996, 110· F. Adanir 1982, 75· S. Shaw 1985, τ. Α, 25-26, 127-129· R. Murphey 1999, 35-36· E. Werner 1969, 605-606· H. Inalcik 1982, 104. Για τους τουρκομάνους στην προοθωμανική και πρώιμη οθωμανική εποχή βλ. Σπ. Βρυώνης 1996, 165-174. 224-242· Γ. Βογιατζής 1998, 200-206· N. Σαρρής 1990, τ. Α, 64-65

²⁷⁷Οι επιδρομές διενεργούνται τα έτη 1387, 1388, 1395, 1397, 1399, 1403, 1423, 1431, 1446, 1452.

²⁷⁸Βλ. για παράδειγμα το υποκεφάλαιο του Κριτόβουλου που αναφέρονται στην οθωμανική εκστρατεία εναντίον των Αλβανών το 1466 και επιγράφεται "Καταδρομή πάσης της χώρας Ιλλυριών και δήωσης παντελής" [Κριτόβουλος 1875, 331-333].

ΟΙ STRADIOTI META THN OΘΩMANIKH KATAKTΗΣH

Τα στοιχεία της πολεμικής τακτικής των οθωμανών που αναφέρθηκαν ανωτέρω έχουν ιδιαίτερη σημασία διότι σχετίζονται με την εξέλιξη των χριστιανικών ποιμενικών ομάδων και των stradioti στη μετά την οθωμανική κατάκτηση περίοδο.

Σε ότι αφορά τους stradioti καθοριστικής σημασίας αποβαίνει ο βενετοτουρκικός πόλεμος του 1463-1479. Στα δύο πρώτα χρόνια του πολέμου αυτού οι κύριες στρατιωτικές δυνάμεις των Βενετών στην Πελοπόννησο αποτελούνται από βαριά οπλισμένους μισθοφόρους ιππείς που έρχονται από την Δύση. Οι δυνάμεις όμως αυτές αδυνατούν να αντιμετωπίσουν με επιτυχία τις ελαφρά οπλισμένες και πολύ πιο ευέλικτες οθωμανικές δυνάμεις.²⁷⁹ Αντίθετα οι δυνάμεις των stradioti αποδείχτηκαν πολύ πιο αποτελεσματικές τόσο στην Πελοπόννησο όσο και στις βενετοτουρκικές συγκρούσεις στη Δαλματία. Έτσι από το 1465 οι stradioti αντικατέστησαν εξ ολοκλήρου το ιταλικό ιππικό στις προαναφερόμενες περιοχές και ανέλαβαν όλο το βάρος της αντιμετώπισης των Οθωμανών. Η αναγνώριση της αξίας του ελαφρού ιππικού των stradioti —αξιόλογες μαχητικές ικανότητες, επιτυχημένη τακτική, αντοχή και σκληραγωγία, υπακοή και πειθαρχία στους φυσικούς αρχηγούς τους με τους οποίους είχαν συνήθως συγγενική σχέση— και οπωσδήποτε το γεγονός ότι κόστιζαν πολύ λιγότερο από το μέχρι τότε ιταλικό ιππικό οδήγησε τις βενετικές αρχές να μεταφέρουν δυνάμεις stradioti αρχικά στο Φριούλι εναντίον των οθωμανών επιδρομέων στα τέλη της δεκαετίας του 1470 και κατόπιν στην Ιταλία όπου χρησιμοποιήθηκαν στον πόλεμο της Φερράρας. Στον πόλεμο αυτό οι stradioti έκαναν ιδιαίτερη αίσθηση και ήταν οι κυρίως υπεύθυνοι για την βενετική νίκη στην Argenta το Νοέμβριο του 1482.²⁸⁰

Από το χρονικό αυτό σημείο και εξής οι Βενετοί αρχικά και στη συνέχεια και άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις θα χρησιμοποιήσουν σε μεγάλο βαθμό ως μισθοφόρους τις κομπανίες των stradioti σε όλη τη διάρκεια του υπόλοιπου 15^{ου} αιώνα και του 16^{ου} αιώνα. Μεγάλος αριθμός stradioti θα συμμετάσχουν στους ιταλικούς πολέμους της περιόδου 1494-1529. Παράλληλα οι stradioti θα αναλάβουν το βάρος της βενετικής άμυνας έναντι των Οθωμανών σε όλες σχεδόν τις κτήσεις της Βαλκανικής: Δαλματία, Ιόνια νησιά, κτήσεις της αλβανικής και ηπειρωτικής ακτής, πελοποννησιακές κτήσεις, Κύπρο. Τον Ιούλιο του 1497 έφτασαν να υπάρχουν στο Φριούλι 3.000 stradioti. Το 1508 υπήρχαν 17 καπετάνιοι stradioti στην Ιταλία σε βενετική υπηρεσία.²⁸¹

---

²⁷⁹Για τον τρόπο πολέμου των Οθωμανών και την αδυναμία των Βενετών να τους αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά βλ. M. Mallett - J. Hale 1984, 49.

²⁸⁰Στο ίδιο, 73, 50. Συγκριτικά στοιχεία για τις αμοιβές και το κόστος των stradioti βλ. στο ίδιο, 126-127.

²⁸¹Στο ίδιο, 73-74. Για τη δράση των stradioti στο βενετοτουρκικό πόλεμο του 1463-1479 βλ. ακόμα Απ. Βακαλόπουλος 1974-1988, Γ', 18-58· Ι. Χασιώτης 1974, 263-275. Περισσότερα στοιχεία για τη συμμετοχή των stradioti στους ευρωπαϊκούς στρατούς και πολέμους βλ. σε M. Mallett - J. Hale 1984, passim· από μια εξυμνητική σκοπιά αλλά με πολλά παρατιθέμενα στοιχεία βλ. Κ. Σάθας 1993, 158-253· Κ. Μπίρης 1997, 156-

Πολλοί από τους *stradioti* θα σταδιοδρομήσουν στους στρατούς της Βενετίας ή των άλλων ευρωπαϊκών κρατών, θα αποκτήσουν τίτλους και γαίες και θα ενσωματωθούν σταδιακά στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Στα Ιόνια νησιά, στα οποία θα εγκατασταθούν σε σημαντικούς αριθμούς, θα αποκτήσουν γαίες είτε με βενετική παροχή, είτε με αγορά, και αρκετοί αποτελώντας την κοινωνική ελίτ της επτανησιακής κοινωνίας θα ενταχθούν στις τάξεις της επτανησιακής ευγένειας. Βαθμιαία και κυρίως προς το τέλος του 16^{ου} αιώνα, η αδυναμία αναπαραγωγής τους από τον οθωμανικό χώρο, ο περιορισμός των πολεμικών αναμετρήσεων τόσο στην Ευρώπη όσο και μεταξύ Βενετών και Οθωμανών και αλλαγές στα όπλα και στις τακτικές του πολέμου θα μειώσουν τη σημασία των *stradioti* και θα οδηγήσουν στην απορρόφηση τους από τις κοινωνικές δομές των περιοχών στις οποίες εγκαταστάθηκαν.

Η εθνική ιστοριογραφία απέδωσε την ευρεία συμμετοχή των *stradioti* στις στρατιωτικές δυνάμεις της Βενετίας και των υπόλοιπων ευρωπαϊκών κρατών σε δύο κυρίως παράγοντες: πρώτον η επιλογή και πρόσληψη τους από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις αποδίδεται στην εξαιρετική μαχητική τους αξία και την ιδιαίτερη πολεμική τακτική τους, στοιχεία τα οποία τους καθιστούν επίλεκτα σώματα, και τα οποία, ρητά ή σιωπηρά, ανάγονται στον "ηρωικό τους χαρακτήρα" και κατ' επέκταση τονίζουν την εθνική υπεροχή. Δεύτερον η επιλογή των *stradioti* να ξενιτευτούν και να πολεμήσουν ως μισθοφόροι σε "ξένους" στρατούς αποδίδεται στη διάθεση τους να μην υποκύψουν στον οθωμανικό ζυγό και στην επιλογή τους να πολεμήσουν τους Οθωμανούς υπό τις σημαίες ενός χριστιανικού κράτους, ελπίζοντας έτσι να απελευθερώσουν κάποτε την πατρίδα.

Σε ότι αφορά την πρόσληψη των *stradioti* ως μισθοφόρων από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, πρόκειται για κίνηση που εντάσσεται σε ένα ευρύτερο κύμα αλλαγών που αφορούν στον πόλεμο στην Ευρώπη στα τέλη του μεσαίωνα. Από τον 14^ο αιώνα διευρύνεται η λαϊκή συμμετοχή στους ευρωπαϊκούς στρατούς ενώ μειώνεται η αναλογία και η σημασία των ευγενών. Πολλές περιοχές εξηγείρονται εναντίον των επικυριάρχων διεκδικώντας κάποια μορφή αυξημένης αυτονομίας ή ανεξαρτησία: π.χ. οι Ελβετοί εναντίον των Αυστριακών, οι Σκοτσέζοι εναντίον των Άγγλων, οι Πορτογάλοι εναντίον των Ισπανών, οι Φλαμανδοί εναντίον των Γάλλων· στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις η αυξημένη και άμεση ανάγκη στρατιωτικών δυνάμεων και οι επικρατούσες κοινωνικές δομές βοήθησαν στην συμμετοχή λαϊκότερων τάξεων στο στρατό. Στη Σκωτία και την Ελβετία, ορεινές περιοχές με σκληροτράχηλους κτηνοτρόφους κατοίκους, ντόπια χαμηλή αριστοκρατία και ιδιομορφίες

---

191. Ενώ είναι γνωστά τα ονόματα πολλών *stradioti* και φαίνεται ότι σε αφηγηματικές πηγές της εποχής και στα αρχεία της Βενετίας διασώζονται πληθώρα στοιχείων, λείπουν βιογραφικές συνθέσεις που να συγκεντρώνουν τα στοιχεία και να τους εντάσσουν στο κλίμα της εποχής τους ώστε να παραχθεί μια αντιπροσωπευτική εικόνα για τον τύπο του *stradioto*. Προς το παρόν, εκτός από ορισμένα χρήσιμα εγκυκλοπαιδικά λήμματα βλ. το βιογραφικό σχέδιασμα του Θεόδωρου Παλαιολόγου στο Μ. Κολυβά 1973, και τα ενδιαφέροντα στοιχεία για τον Μερκούριο Μπούα της Φανής Μαυροειδή στην εισαγωγή της έκδοσης Κ. Σάθας 1982, Α', 14-17 σε συνδυασμό με το ποίημα του Γζ. Κορωναίου [στο ίδιο, 1-153] και τα όσα στοιχεία προσθέτει ο Σάθας στην δική του εισαγωγή στο έργο [στο ίδιο, *passim*].

στους φεουδαλικούς θεσμούς, ο σκοτσέζικος και ο ελβετικός στρατός στις συγκρούσεις με τους Άγγλους και τους Αυστριακούς αντίστοιχα, ήταν σε μεγάλο βαθμό λαϊκοί. Το ίδιο και ο στρατός της Φλάνδρας, περιοχή στην οποία ο πολιτικός έλεγχος είχε περάσει στους αστούς των πόλεων. Σε πολλούς από αυτούς τους πολέμους οι εξεγερμένοι εφαρμόζουν τακτικές ανταρτοπολέμου (guerrilla) στο βαθμό που δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν σε ανοικτό πεδίο τους φεουδαλικούς στρατούς των επικυριάρχων. Για παράδειγμα ο Σκοτσέζος Ρόμπερτ Μπρους χρησιμοποίησε ευρύτατα τακτικές ανταρτοπολέμου εναντίον των Άγγλων στις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Η αυξημένη παρουσία λαϊκού στρατού συνεπάγεται παράλληλα τη διεύρυνση της αναλογίας του πεζικού και ακόμη την χρήση όπλων λαϊκής προέλευσης όπως το δόρυ με πέλεκυ (halberd ή αλαβάρδα), το ρόπαλο, το τσεκούρι και το ακόντιο. Οι Ελβετοί που κατοικούσαν σε μια ορεινή κτηνοτροφική χώρα ανάρμοστη για την χρήση ιππικού και οι Σκοτσέζοι χρησιμοποίησαν πρώτοι σε έκταση το πεζικό εναντίον των ιπποτών. Επιλέγοντας τοποθεσίες με στενότητα χώρου εγκλωβίζαν τους ιππείς και εξουδετέρωναν τα δυσκίνητα άλογα χτυπώντας τα με μακριά κοντάρια.²⁸²

Στον εκατονταετή πόλεμο η κύρια τακτική των Άγγλων ήταν οι επιδρομές από μικρούς στρατούς (2-3.000 άνδρες). Ο στόχος αυτής της τακτικής ήταν να σπάσουν το ηθικό των Γάλλων χωρικών και την ικανότητα τους να πληρώνουν φόρους ώστε να μην μπορούν να αντέξουν έναν πόλεμο που στόχος του ήταν ο πληθυσμός, η οικονομία και η κοινωνική υποδομή παρά τα όπλα. Σε έναν τέτοιο πόλεμο τρομοκρατίας και εκφοβισμού οι παραδοσιακές τακτικές και όπλα της στρατιωτικής αριστοκρατίας δεν ήταν αναγκαίες. Ο απλός στρατιώτης μπορούσε να είναι τόσο καλός όσο και ο εκπαιδευμένος ιπότης στην πυρπόληση χωριών και αγροκτημάτων αμάχων. Αντίθετα ήταν αναγκαίο οι πολεμιστές να μπορούν να κινούνται ταχύτατα, ώστε να καλύπτουν και να ερημώνουν όσο το δυνατόν περισσότερο εχθρικό έδαφος. Εδώ η χρήση του ελαφρού ιππικού είναι απαραίτητη.²⁸³

Η επέκταση του πολέμου στον ύστερο μεσαίωνα δημιούργησε στα κράτη την ανάγκη ύπαρξης ισχυρών στρατών. Ήδη από το 1300 κι εξής η ανάγκη αυτή καλύφθηκε με την πρόσληψη μισθοφόρων στην αρχή συνήθως για μικρό διάστημα. Οι αναπτυσσόμενες ιταλικές πόλεις-κράτη με ανεπαρκή αριθμό ανδρών για τη συγκρότηση ικανού στρατού, αλλά με ισχυρή οικονομία και σχετική ευχέρεια σε ρευστό χρήμα, βασίζονταν κυρίως σε μισθοφόρους, ενώ η Γαλλία και η Αγγλία στηρίζονταν στο παραδοσιακό κοινωνικό σύστημα για την παροχή πολεμιστών δηλαδή το φεουδαλικό. Αλλά η παρακμή της φεουδαλικής υποχρέωσης για προσφορά στρατιωτικής υπηρεσίας των φεουδαρχών στον πόλεμο, η παράταση των συγκρούσεων και η απροθυμία των πιεζόμενων από οικονομικές δυσχέρειες ανδρών να πολεμήσουν για οτιδήποτε άλλο εκτός από χρηματικές αμοιβές οδηγούσε αναπόφευκτα στην καθιέρωση της πρακτικής της πληρωμής σε χρήμα όλων των ανδρών που

---

²⁸²C. Allmand 1995, 92-94· E. Τσάμπερλιν 1972, 161-162.

²⁸³Στο ίδιο, 94-96· C. Allmand 1996, 55-56, 61· N. Wright 1998, 62-79.

προσέφεραν στρατιωτικές υπηρεσίες. Οι συνθήκες αυτές οδήγησαν σε μεγάλη αύξηση των μισθοφόρων στην περίοδο ανάμεσα στα 1300 και στα 1500.²⁸⁴

Κατά συνέπεια και χωρίς να αμφισβητώ ούτε τη μαχητική αξία των *stradioti*, ούτε ορισμένες ιδιαιτερότητες στην τακτική τους, η ευρύτατη χρήση τους από τους ευρωπαίους ηγεμόνες εντάσσεται ομαλά σε πανευρωπαϊκές εξελίξεις στους τρόπους του πολέμου που επιγραμματικά συνίστανται στην τακτική του ανταρτοπολέμου, στην αυξημένη χρήση νέων λαϊκότερων και φτηνότερων όπλων και στην αναβάθμιση της σημασίας και της αναλογίας του μισθοφορικού ελαφρού ιππικού και του πεζικού έναντι του παραδοσιακού φεουδαλικού στρατού.²⁸⁵

Σε ότι αφορά τις εθνικές αντιοθωμανικές επιδιώξεις των *stradioti*, πρόκειται περισσότερο για μια εκ των υστέρων ανάγνωση που βασίζεται στο δίπολο που εν πολλοίς κατασκευάστηκε από τον 18^ο αιώνα και κυριαρχεί έως σήμερα: πολιτισμένη χριστιανική Δύση versus βάρβαρης μουσουλμανικής Ανατολής. Σε αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο η συμπαράταξη με τα δυτικά κράτη αξιολογείται θετικά. Σε τούτο συνηγορεί και το γεγονός ότι ο ελληνικός εθνικισμός, όπως και γενικότερα οι βαλκανικές εθνικές ιδεολογίες, συγκροτήθηκαν επί τη βάση της αντιπαράθεσης τους στο οθωμανικό κράτος και την μουσουλμανική κουλτούρα, ενώ αντίθετα πολύ περιορισμένο "εθνικό" έδαφος (κυρίως τα Επτάνησα) βρέθηκε υπό την κυριαρχία δυτικών κρατών, για την απελευθέρωση του οποίου μάλιστα δεν χρειάστηκε ένοπλη σύγκρουση. Παραγνωρίζεται όμως ότι στα τέλη του μεσαίωνα η εχθρότητα των ορθοδόξων προς την καθολική εκκλησία ήταν ευρύτατα διαδεδομένη και σε πολλές περιπτώσεις εξίσου έντονη με αυτήν προς το Ισλάμ. Παράλληλα δεν ερμηνεύεται ικανοποιητικά η παραμονή μεγάλου μέρους των Αλβανών ("Ελλήνων" στα περισσότερα κείμενα) στον οθωμανικό χώρο και η ενσωμάτωσή τους στο οθωμανικό καθεστώς, όπως θα δούμε παρακάτω. Τέλος παραγνωρίζεται το γεγονός ότι οι Αλβανοί *stradioti* στην Ευρώπη πολύ συχνά βρέθηκαν αντιμέτωποι πολεμώντας υπό τις σημαίες αντίπαλων ηγεμόνων. Στην τελευταία περίπτωση περιλαμβάνονται και συγκρούσεις ανάμεσα σε *stradioti* που υπηρετούν υπό τους Βενετούς και χριστιανούς που πολεμούν στο πλευρό των Οθωμανών στην Πελοπόννησο, στη Δαλματία και αλλού.²⁸⁶ Στο ποίημα του Τζάνε Κορωναίου για τον Μ. Μπούα αναφέρονται τέσσερις περιπτώσεις στις οποίες η "συντροφιά" του Μπούα συγκρούεται με ομόφυλους *stradioti* που υπηρετούν σε αντίπαλους ηγεμόνες χωρίς το γεγονός να νοείται ως αφύσικο ή προβληματικό από τον ποιητή.²⁸⁷ Στις δύο μάλιστα

²⁸⁴C. Allmand 1995, 103· E. Τσάμπερλιν 1972, 154-160.

²⁸⁵Οι αλλαγές που αφορούν στον πόλεμο είναι πολύ περισσότερες, όπως π.χ. η ανακάλυψη του μακρού τόξου και της τοξοβαλλίστρας και η αυξημένη χρήση τοξοτών, ή η εφεύρεση των πυροβόλων όπλων κ.λ.π. Όσες παρουσιάστηκαν κάπως εκτενέστερα εδώ σχετίζονται με την πολεμική τακτική των *stradioti*.

²⁸⁶Βλ. για παράδειγμα I. Χασιώτης 1974, 265, 269 όπου μάλιστα αναφέρεται ότι υπήρξαν Έλληνες οι οποίοι την περίοδο 1463-1465 "για ποικίλους λόγους" πολεμούσαν με τα οθωμανικά στρατεύματα εναντίον των Βενετών. Αντιθέτως τονίζεται ότι κάποιοι από αυτούς προσχώρησαν στο βενετικό στρατόπεδο το 1465.

²⁸⁷K. Σάθας 1982, 85, 100, 105, 141.

περιπτώσεις οι άνδρες του Μπούα σκοτώνουν και σκλαβώνουν τους αντιπάλους stradioti συμπεριφερόμενοι ακριβώς όπως και σε όλες τις υπόλοιπες μάχες.²⁸⁸ Μόνον σε μια από τις τέσσερις αναφορές ο Μπούας απελευθέρωσε όσους αιχμαλώτισε "γιατ' ήσαν κ' την πατρίδα του, κ' εκ το αίμα των να χύση τελείως ελυπάτονε τοιούτο πράγμα να πήση".²⁸⁹ Η διατύπωση, ωστόσο, δεν επιτρέπει μονοσήμαντες ερμηνείες· πλάι σε μια έκφραση συμπάθειας σε ομόφυλους και συμπατριώτες, ένδειξη εθνοφυλετικής αλληλεγγύης η οποία όμως δεν αποτρέπει τη φονική σύγκρουση, ο ποιητής μοιάζει να θεωρεί τη στάση του Μπούα ως μια εξόχως ανθρωπιστική συμπεριφορά που χαρακτηρίζει ατομικά τον ήρωα και όχι ως στάση οικεία στον ποιητή και συνηθισμένη στους stradioti. Έτσι η απελευθέρωση των αιχμαλώτων νοείται γενικότερα ως έκφραση ελεημοσύνης και ευσπλαχνίας, συμπεριφορά που ο Μπούας επέδειξε και σε άλλες περιπτώσεις, σε μάχες με αλλόφυλους αντιπάλους, όπως επί παραδείγματι σε μια μάχη με Ελβετούς.²⁹⁰ Υπ' αυτήν την έννοια η ανάδειξη της συγκεκριμένης στάσης από τον ποιητή θα πρέπει να ερμηνευθεί πρωτίστως στο πλαίσιο της ανόδου των αρχών του ουμανισμού κατά την περίοδο της Αναγέννησης και όχι ως συμπεριφορά που υπαγορεύεται από εθνικιστικά προτάγματα και την ελληνική εθνική ταυτότητα του ήρωα.²⁹¹

Η συμμετοχή στον πόλεμο για τους stradioti δεν εμφορείται από πατριωτικές ή χριστιανικές αξίες.²⁹² Ο πόλεμος αποτελεί επάγγελμα, τρόπο απόκτησης φήμης και πλούτου, μέθοδο κοινωνικής ανέλιξης.²⁹³ Βασικότερη αξία και ιδεώδες του κόσμου των stradioti είναι η ανδρεία, διότι αποτελεί το κύριο μέσο τους για βιοπορισμό. Οι stradioti ψάχνουν να βρουν πολέμους να συμμετάσχουν για να δείξουν την ανδρεία τους και να κερδίσουν νίκες ώστε να κερδίσουν λάφυρα, χρήματα και ως ανταμοιβές να τους παρασχεθούν τίτλοι και φέουδα αλλά και να διασφαλίσουν την διηνεκή πρόσληψη τους ως μισθοφόρων. Όπως γράφει ο Μανόλης Μπλέσης: "per le strade cavalchemo, per trovar algun polemo",²⁹⁴ ενώ ο τίτλος ενός ποιήματος του είναι "*Barzeletta de quattro compagni Strathioti de Albania, zuradi di andar per il mondo alla ventura, capo di loro Manoli Blessi da Napoli di Romania*".²⁹⁵ Έτσι οι

---

²⁸⁸Στο ίδιο, 105, 141.

²⁸⁹Στο ίδιο, 100.

²⁹⁰Στο ίδιο, 139· πρβλ. και σελ. 20.

²⁹¹Ερμηνεία στην οποία τείνει η Φανή Μαυροειδή στην εισαγωγή της στο Κ. Σάθας 1982, 23

²⁹²Στο ποίημα του Τζ. Κορωναίου ο Μπούας μόνον σε μια περίπτωση φέρεται να πολεμά με Τούρκους από τη Βοσνία, χωρίς η θρησκευτική διαφορά να χρησιμοποιείται ως **????**, αντίθετα οι Τούρκοι χαρακτηρίζονται "καλοί και άξιοι" [στο ίδιο, 103]. Στα ποιήματα του Μ. Μπλέσης ο πόλεμος των χριστιανών κατά των απίστων είναι συχνό μοτίβο [Κ. Σάθας 1972, Ζ', 253, Η', 467]· πρόκειται όμως περισσότερο για ιδεολογική νομιμοποίηση του πολέμου παρά για πραγματικό κίνητρο. Η συμμετοχή του άλλωστε σε όλους τους ενδοευρωπαϊκούς πολέμους μετά το 1560 δεν αφορμάται από θρησκευτικούς λόγους.

²⁹³Κ. Σάθας 1982, 15, 16, 38, 46, 61, 117. Μετά από νίκες ο Μπούας και οι stradioti του περιβάλλονται με τιμές, δώρα, αξιώματα και ιπποτικούς τίτλους, ενώ τους παρέχονται και φέουδα [στο ίδιο, 72, 81, 88, 90-91, 101, 106 και passim].

²⁹⁴Κ. Σάθας 1972, Ζ', 173.

²⁹⁵Στο ίδιο, 238.

stradioti αλλάζουν συχνά αυθόνη με μοναδικό κριτήριο τις οικονομικές απολαβές. Το 1499 ο Μπούας αποχωρεί από τη στρατιωτική υπηρεσία των Βενετών λόγω καθυστέρησης των μισθών.²⁹⁶ Η σημασία της καλής αμοιβής διαφαίνεται και στο ποίημα του Τζ. Κορωναίου: "και εναντίοι των εχθρών να πάσι 'πεθυμούσαν, κείθεν δ' οπού 'σαν ξέβηκαν, ως λέοντες θυμωμένοι, να παν να πολεμήσωσι, γιατί' ήσαν πληρωμένοι".²⁹⁷ Έτσι ο Μπούας πολεμά όπου υπάρχει πόλεμος στην Ευρώπη (Νεάπολη, βόρεια Ιταλία, Φριούλι, Ιστρία, Φλάνδρα, νότια Γερμανία κ.λ.π.) υπηρετώντας πολλούς διαφορετικούς αυθέντες (τους Βενετούς, τους βασιλιάδες της Γαλλίας Κάρολο Η' και Λουδοβίκο ΙΒ', τον αυτοκράτορα της Γερμανίας Μαξιμιλιανό κ.λ.π.), συχνά αντιπάλους μεταξύ τους, ενώ συχνά επαναπροσλαμβάνεται σε προηγούμενους ηγεμόνες. Παρόμοια ο Μ. Μπλέσης πολεμά στη Δαλματία, την Κύπρο, την Ιταλία, την Αυστρία και τη Γερμανία, φτάνοντας ως την Πολωνία.²⁹⁸

Συμπερασματικά σε ότι αφορά τους stradioti που εγκατεστάθηκαν στην Ευρώπη (κυρίως στην Ιταλία) η εθνοφυλετική ποιμενική ταυτότητα υποχωρεί προς όφελος της διαμόρφωσης μιας ταυτότητας περιπλανώμενου επαγγελματία πολεμιστή που μισθώνει τη στρατιωτική του δύναμη σε όποιον προσφέρει τα περισσότερα. Πρόκειται για έναν τύπο πολεμιστή τα χαρακτηριστικά του οποίου έχουν αρχίσει να διαμορφώνονται από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα όταν τα μετακινούμενα ποιμενικά γένη άρχισαν να μισθώνουν την οπλική τους δύναμη σε όλο και μεγαλύτερη έκταση στις αντιμαχόμενες εξουσίες της νότιας Βαλκανικής. Αν και πολλά από τα χαρακτηριστικά του stradioto του 16^{ου} αιώνα εδράζονται σε αυτήν την παλαιότερη υστεροβυζαντινή περίοδο, στο κοσμοπολίτικο περιβάλλον της Ευρώπης του 16^{ου} αιώνα, οι stradioti στηρίζονται όλο και λιγότερο σε κτηνοτροφικούς πόρους ενώ αποβάλλουν βαθμιαία τα εθνοπολιτισμικά τους χαρακτηριστικά όντας πλέον επαγγελματίες μισθοφόροι όπως και πολλές ακόμη ευρωπαϊκές μισθοφορικές ομάδες.²⁹⁹

---

²⁹⁶Φανή Μαυροειδή, "Εισαγωγή" στο Κ. Σάθας 1982, Α', 24.

²⁹⁷Κ. Σάθας 1982, 83· πρβλ. και σελ. 36-37.

²⁹⁸Για τους τόπους και τους άρχοντες υπό τους οποίους πολέμησαν οι Μπούας και Μπλέσης βλ. τα ποιήματα που αναφέρονται σε αυτούς. Για τον Μπλέση πρβλ. Κ. Μπίρης 1997, 184-185.

²⁹⁹Για τον τρόπο ζωής των μισθοφόρων την περίοδο της Αναγέννησης βλ. Ε. Τσάμπερλιν 1972, 154-159.

ΒΛΑΧΟΙ ΚΑΙ ΑΛΒΑΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ

Όταν οι Οθωμανοί ολοκλήρωσαν την κατάκτηση του σημερινού ελλαδικού χώρου με την κατάληψη της Πελοποννήσου το 1460, είχαν ήδη διανύσει ένα διάστημα ενός περίπου αιώνα από τη στιγμή που πρωτοπαρουσιάστηκαν σε ευρωπαϊκό έδαφος και άρχισαν την κατακτητική τους πορεία. Στο διάστημα αυτό οι Οθωμανοί ήρθαν σε πολλαπλές επαφές και ανέπτυξαν διαφόρων τύπων σχέσεις με τις τοπικές ηγεμονίες και τις δυνάμεις που δρούσαν στον ελλαδικό χώρο. Οι σχέσεις αυτές μπορούν να τυποποιηθούν στην πολεμική σύγκρουση, την πολιτική και στρατιωτική συμμαχία, την πολιτική υποτέλεια με αντάλλαγμα την καταβολή φόρου και την προσφορά στρατιωτικής υπηρεσίας, την αγορά εδαφών, την χωρίς αντίσταση υποταγή, τη βίαιη κατάληψη. Οι συγκρούσεις ανάμεσα στους διάφορους ημιαυτόνομους ή ανεξάρτητους βυζαντινούς ή δυτικούς ηγεμόνες προϋπήρχαν της έλευσης των Οθωμανών και χαρακτηρίζουν όλη την περίοδο μετά το 1204. Στο πλαίσιο των συγκρούσεων αυτών συγκροτούντο συχνά βραχύβιες συμμαχίες οι οποίες διαπερνούσαν τα εθνοτικά, θρησκευτικά, γλωσσικά και φυλετικά όρια. Οι Οθωμανοί παρεμβαίνουν στη συγκυρία και, εκμεταλλευόμενοι το ανταγωνιστικό πλαίσιο, προσφέρουν συχνά την υποστήριξη τους ή τη στρατιωτική τους συμμαχία.

Ανάμεσα στις δυνάμεις που δρουν με σχετική αυτονομία εντοπίζονται και τα ποιμενικά πολεμικά γένη στα οποία έχουμε αναφερθεί. Σε πολλές περιπτώσεις αρχηγοί ισχυρών συμμαχιών από συμμαχικά γένη που υπηρετούσαν ως μισθοφόροι απέκτησαν τόση δύναμη ώστε δημιούργησαν ιδιαίτερες ανεξάρτητες ηγεμονίες, όπως τα δεσποτάτα της Άρτας και του Αγγελοκάστρου (περ. 1360-1416), τις οποίες ενίσχυσαν με επιγαμίες με βυζαντινούς και δυτικούς ηγεμόνες³⁰⁰. Σε άλλες περιπτώσεις ισχυροί αρχηγοί γενών κατορθώνουν να ανέλθουν στη βυζαντινή ιεραρχία αποκτώντας αξιώματα και τίτλους, γαίες και κάστρα,³⁰¹ ή αποκτούν τόση δύναμη ώστε να μπορούν να απειλούν τη συνοχή ακόμη και του δεσποτάτου του Μυστρά. Στην προσπάθεια τους να αυξήσουν την ισχύ τους στους τοπικούς συσχετισμούς δυνάμεων ή να διατηρήσουν τα κεκτημένα τους Αλβανοί ηγεμόνες ή ισχυροί αρχηγοί γενών καταφεύγουν συχνά σε συμμαχίες με τους Οθωμανούς, οι οποίες σταδιακά μετατρέπονται σε υποτέλεια και αργότερα σε υποταγή, όπως άλλωστε συμβαίνει και με τους υπόλοιπους ηγεμόνες και άρχοντες του χώρου της Βαλκανικής.³⁰² Στους ορίζοντες της

---

³⁰⁰Για τα δεσποτάτα Άρτας και Αγγελοκάστρου βλ. Β. Ψιμούλη 1998, 40-56· Α. Ducellier 1994, 21 κ.ε.· για τις αλβανικές ηγεμονίες στον χώρο της σημερινής Αλβανίας βλ. Pollo-Puto 1978, 58-65· Inalcik 1967, 653· Α. Ducellier 1987α.

³⁰¹Είναι γνωστές οι περιπτώσεις των Μπόχαλη, Κλαδά, Δόξα και Γκρίτσα στην Πελοπόννησο. Στην δυτική Στερεά ένας υποκλάδος του γένους Μπούα, υποτελής στον Κάρολο Τόκκο, αποκτά τη διοίκηση του Αγγελοκάστρου στις αρχές του 15ου αιώνα [Β. Ψιμούλη 1998, 56].

³⁰²Για παράδειγμα ο Αλβανός Κάρολος Τόπια συμμάχησε με τους οθωμανούς το 1384-5 εναντίον του αντίζηλου του Μπάλα. Το αποτέλεσμα και το αντάλλαγμα της στρατιωτικής βοήθειας που προσφέρουν οι Οθωμανοί φαίνεται αμέσως μετά: το 1385 μεγάλο μέρος των αλβανικών περιοχών υποπίπτει σε καθεστώς υποτέλειας στους Οθωμανούς και έτσι οι αρχηγοί ισχυρών αλβανικών γενών Δημήτρη Γιονίμα, Κωνσταντίνος

δράσης τους οι θρησκευτικές και φυλετικές διαφοροποιήσεις δεν νοούνται ως καθοριστικές για την σύναψη πολιτικών σχέσεων· αυτό που βαραίνει είναι οι ατομικές και οικογενειακές στρατηγικές διατήρησης και επαύξησης της ισχύος και κοινωνικής και πολιτικής ανέλιξης.

Έτσι, όταν οι Οθωμανοί κατακτούν και εντάσσουν τις βαλκανικές περιοχές στο οθωμανικό σύστημα, βρίσκουν έμπειρες πολεμικές ομάδες κυρίως Αλβανών, Βλάχων ή Σλάβων, διαρθρωμένες κατά γένη, με τις οποίες στο παρελθόν είχαν συχνά σχέσεις συμμαχίας ή επικυριαρχίας και οι οποίες, σε ορισμένες περιπτώσεις, εντάχθηκαν στην οθωμανική αυτοκρατορία χωρίς αντίσταση,³⁰³ συνήθως έναντι κάποιων ανταλλαγμάτων που τους παρεχώρησαν οι Οθωμανοί. Ποια ήταν η θέση των πολεμικών ποιμενικών γενών όταν βρέθηκαν στο νέο καθεστώς;

Μπάσσα, Γιώργη Ντουγκαγκίν παίρνουν μέρος στο πλευρό των οθωμανών σε πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των Βενετών στο τέλος του 14ου αι. Το 1402 στη μάχη της Αγκυρας συμπολεμούν με τους οθωμανούς οι Αλβανοί αρχηγοί Coia Ζακαρία, Δημήτρη Γιονίμα, Γιώργη Ντουγκαγκίν και Δούσμανης, πιθανόν ως αρχηγοί τιμαριωτών πλέον και όχι ως ημιαυτόνομοι υποτελείς. [H. Inalcik 1967, 654· B. Ψιμούλη 1998, 47, 56-62· S. Pollo-A. Puto 1978, 65, 78]. Στην ίδια μάχη της Αγκυρας φαίνεται ότι στις οθωμανικές δυνάμεις συμμετέχουν και Βλάχοι από την Θεσσαλία την οποία οι Οθωμανοί έχουν ήδη κατακτήσει [N. Beldiceanu 1955], καθώς και Σέρβοι υπό τον δεσπότη Στέφανο Λαζάρεβιτς που είναι υποτελής του Βαγιαζήτ Α΄ [G. Ostrogorsky 1981, 345 σημ. 242].

Το 1389 στη μάχη του Κοσσόβου και το 1395 στην εκστρατεία εναντίον της Βλαχίας συμμετέχει στις οθωμανικές στρατιωτικές δυνάμεις ως υποτελής ο Σέρβος άρχοντας του Κιουστεντήλ και των Σερρών και πεθερός του αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγου Κωνσταντίνος Δραγάσης. Επίσης το 1389-90 οι Παλαιολόγοι συμμετέχουν στην μικρασιατική εκστρατεία του Βαγιαζήτ Α΄ ως υποτελείς σύμμαχοι [H. Inalcik 1995, 349]. Στην ίδια εκστρατεία φαίνεται ότι συμμετέχουν ως υποτελείς και οι Esau Buondelmonti, δεσπότης Ιωαννίνων, και Αλέξιος Άγγελος Φιλανθρωπινός, καίσαρας Θεσσαλίας [B. Ψιμούλη 1988, 59, 461· E. Ζαχαριάδου 1988, 204].

Ως υποτελείς των οθωμανών εμφανίζονται περίπου από τα 1400 κ.εξ. οι Αλβανοί ηγεμόνες Μουρίκης Σπάτα της Άρτας, Σγούρος Σπάτα της Ναυπάκτου, Παύλος Σπάτα και Σίμων Ζενεβίτζης [Σ. Ασωνίτης 1998, 280-281· B. Ψιμούλη 1998, 59-60· D. Nicol 1997, 216· A. Ducellier 1994, 26].

Ο δεσπότης Ιωαννίνων Κάρολος Α΄ Τόκκος γίνεται υποτελής του σουλτάνου Μεχμέτ Α΄ [B. Ψιμούλη 1998, 60-61, 465].

Τα παραδείγματα μπορούν εύκολα να πολλαπλασιαστούν για να συμπεριλάβουν και άλλους ηγεμόνες κατά τη διάρκεια του 15ου αιώνα όπως π.χ. άλλους Αλβανούς ηγεμόνες (ενδεικτικά οι Καστριώτηδες ήταν υποτελείς στους Οθωμανούς για μεγάλο χρονικό διάστημα προ της εξέγερσής τους), ή τους δεσπότες του Μορέως στα μέσα του αιώνα, ή ακόμη και τους βυζαντινούς αυτοκράτορες οι οποίοι από το 1371 είναι φόρου υποτελείς στους οθωμανούς σουλτάνους αλλά με διάφορα διαστήματα διακοπής (π.χ. μετά το 1402).

³⁰³Για παράδειγμα χωρίς αντίσταση υπετάγησαν πολλές περιοχές της Αλβανίας στα τέλη του 14ου και στις αρχές του 15ου αι. όπως η Κρόια, και ακόμη τα Γιάννενα το 1430, η Άρτα το 1449 [H. Inalcik 1967, 654· B. Ψιμούλη 1998, 62], ορισμένες περιοχές της Θεσσαλίας και της Στερεάς Ελλάδας το 1393/4 [Beldiceanu - Nasturel 1991, 103-104], η Αθήνα το 1458 [Βακαλόπουλος ΙΝΕ, τ. Α΄, 344], το μέρος του δεσποτάτου του Μορέως που βρισκόταν υπό την κυριαρχία του δεσπότη Δημητρίου Παλαιολόγου το 1460 [St. Runciman 1986, 107· Απ. Βακαλόπουλος 1974-1988, Α΄, 345], η Τραπεζούντα το 1461 [στο ίδιο, 365]. Οι Οθωμανοί παραχώρησαν στο δεσπότη Δημήτριο Παλαιολόγο τη διοίκηση των νησιών Ίμβρου, Λήμνου, Θάσου, Σαμοθράκης και της περιοχής του Αίνου στη Θράκη, με συνολικό ετήσιο εισόδημα 700.000 ασημένια νομίσματα (ακτσέδες), και στον τελευταίο αυτοκράτορα της Τραπεζούντας, Δαβίδ Κομνηνό, γαίες στην περιοχή των Σερρών κοντά στον Στρυμόνα, με ετήσιο εισόδημα 300.000 ακτσέδες.

Σε άλλες περιπτώσεις, ενώ ένα μέρος των ελίτ και του πληθυσμού αντιστάθηκε, ένα άλλο μέρος συνεργάστηκε με τους οθωμανούς και έτσι διατήρησε τη θέση του στο οθωμανικό καθεστώς, όπως η οικογένεια Κριτόπουλου στη Βέροια, η οποία σε αντάλλαγμα της βοήθειας που προσέφερε στους οθωμανούς κατά την κατάληψη της πόλης το 1393 περ., εξασφάλισε φορολογικές απαλλαγές που διατηρήθηκαν έως και τον 18ο αι. [Βλ. Αικ. Ασδραχά 1965, 154-155· πρβλ. Ι. Βασδραβέλλης 1954, 1-2, 33-34].

Όπως έχει προαναφερθεί, ένα μέρος από αυτά τα πολεμικά γένη, όσοι ταύτισαν τα συμφέροντα τους με τους Βενετούς, φεύγουν μετά την οθωμανική κατάληψη και προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στους τελευταίους εντασσόμενοι στα μισθοφορικά σώματα των *stradioti*. Ένα άλλο μέρος, δηλαδή ορισμένοι ισχυροί αρχηγοί πολεμικών γενών που διαθέτουν γη και εξουσία και συγκαταλέγονται στις χριστιανικές ελίτ εντάσσονται στην ανώτερη στρατιωτική οθωμανική τάξη ως τιμαριώτες. Τέλος ένα τρίτο μέρος αυτών των ημινομαδικών πολεμικών γενών εντάσσονται σε διάφορα στρατιωτικά σώματα του οθωμανικού στρατού που φαίνεται ότι οργανώνονται αυτή την εποχή (τέλη 14^{ου} και αρχές 15^{ου} αι.) από την οθωμανική εξουσία αφενός για να εκμεταλλευτεί την στρατιωτική δύναμη και αξία των προαναφερομένων πληθυσμών και αφετέρου για την διευκόλυνση της ένταξης τους στο οθωμανικό καθεστώς.

Πρόκειται για τους στρατιωτικούς ή ημιστρατιωτικούς σχηματισμούς που είναι γνωστοί με τα ονόματα αρματολοί, βοϊνούκοι, βλάχοι, *cerahors* και ντερμπεντζήδες. Η συγκρότηση των σωμάτων υπακούει στην ίδια λογική με αυτήν της συγκρότησης των *yaya* και των *musellem*. Ήδη από την περίοδο των οθωμανικών εμιράτων (13^{ος} αιώνας) αλλά και κατά τη διάρκεια της συγκρότησης και επέκτασης του οθωμανικού κράτους στη Μικρά Ασία πολλοί ντόπιοι χριστιανοί είχαν πολεμήσει στο πλευρό των Οθωμανών ή συμμετάσχει στα οθωμανικά στρατεύματα προερχόμενοι είτε από τις τάξεις των ακριτών,³⁰⁴ είτε από τους ντόπιους στρατιωτικούς άρχοντες.³⁰⁵ Βεβαίως η μουσουλμανική κατάκτηση της Μικράς

---

³⁰⁴Σύμφωνα με το βυζαντινό χρονογράφο Γ. Παχυμέρη, κατά το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα οι ακρίτες επιβαρύνθηκαν υπέρμετρα από τη φορολογική πολιτική του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου και πολλοί προσχώρησαν στους Τούρκους, [βλ. Σπ. Βρυώνης 1996, 207· Ε. Ζαχαριάδου 1991, 106]. Ωστόσο το φαινόμενο της αλλαγής στρατοπέδου, εκτός από περιόδους στις οποίες εμφάνιζε αιχμή για συγκυριακούς λόγους όπως στην προηγούμενη περίπτωση, θα πρέπει να εμφάνιζε και προς τις δύο δυνατές κατευθύνσεις κάποια κανονικότητα.

³⁰⁵Από παλαιότερα οι Σελτζούκοι συχνά χρησιμοποιούσαν χριστιανικά στρατεύματα: ενδεικτικά το 1243 υπηρετούσε στο στρατό του σουλτάνου σώμα από 3.000 Φράγκους και Βυζαντινούς [Σπ. Βρυώνης 1996, 207]. Χριστιανοί συμμετείχαν στα σώματα των *yaya* και *musellem* [Δ. Κιτσίκης 1996, 110], ενώ επίσης χριστιανοί συμμετείχαν στο σώμα των ακιντζήδων (επιδρομέων), [Ε. Ζαχαριάδου 1991, 109]. Αν και δεν είναι επαρκή τα στοιχεία για την εθνοφυλετική και θρησκευτική προέλευση και σύνθεση των οθωμανικών στρατιωτικών δυνάμεων κατά την περίοδο της πρώιμης ανάπτυξης τους, φαίνεται ότι αρκετοί χριστιανοί ή αρμένιοι τοπικοί άρχοντες πολέμησαν στο πλευρό των Οθωμανών ή στις τάξεις των οθωμανικών στρατευμάτων: οι γνωστές περιπτώσεις των Μιχάλογλου και Εβρενόσογλου ή του Τσαΐμ στη Βαλκανική, χριστιανών που αναδείχθηκαν σε επιφανείς ουτς-μπέηδες και αργότερα εξισλαμίστηκαν, φαίνεται ότι δεν είναι οι μοναδικές, [C. Kafadar 1995, 26· Ε. Ζαχαριάδου 1991, 98, 102-108· Β. Ψιμούλη 1998, 58]. Είναι γνωστές επίσης, πολλές περιπτώσεις βυζαντινών αξιωματούχων της Μικράς Ασίας που συνεργάστηκαν στρατιωτικά με τους Οθωμανούς όπως αυτή του Αλεξίου Φιλανθρωπηνού [C. Kafadar 1995, 126-127]. Από τις πιο εντυπωσιακές περιπτώσεις που υποδεικνύουν το εύρος και τις δυνατότητες της συνεργασίας αλλά και αποκαθιστούν ως απολύτως συνηθισμένη και φυσική τη συνεργασία η και την ένταξη εντοπίων χριστιανών στο οθωμανικό καθεστώς, είναι οι συνεργασίες μελών των βυζαντινών αυτοκρατορικών οικογενειών και μουσουλμάνων αξιωματούχων, εμίρηδων ή και του οθωμανού σουλτάνου για τη διεκδίκηση ή τη διατήρηση του θρόνου. Χαρακτηριστικότερο, ίσως, παράδειγμα η διπλή ανταρσία το 1373 των διαδόχων του βυζαντινού και οθωμανικού θρόνων, Ανδρόνικου και Σαβτζή αντίστοιχα, εναντίον των πατέρων τους Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου και Μουράτ Α΄ που καταπνίγηκε από τον σουλτάνο [H. Inalcik 1995, 348]. Ακόμη εντυπωσιακότερο, ίσως, η προσωπική συμμετοχή του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου σε τουρκική έφοδο εναντίον βυζαντινών πόλεων [Ελ. Γλύκατζη 1992, 139]. Εξάλλου όλοι οι οθωμανοί σουλτάνοι από τον Ορχάν έως τον Μεχμέτ Β΄ είχαν πάρει συζύγους γόνους των αυτοκρατορικών οικογενειών του Βυζαντίου και των ηγεμονικών οικογενειών των βαλκανικών κρατών. Για τη συνεργασία και την εσωμάτωση χριστιανών

Ασίας στηρίχτηκε κυρίως σε τούρκους νομάδες και νομαδικής προέλευσης μουσουλμανικούς στρατιωτικούς σχηματισμούς, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων εγκαταστάθηκε στη Μικρά Ασία. Στις ευρωπαϊκές επαρχίες οι Οθωμανοί εγκατέστησαν περιορισμένο αριθμό Γιουρούκων και ακόμη λιγότερους *yaya* ή *musellem*. Οι πληθυσμοί αυτοί δεν διεσπάρησαν σε όλη την Βαλκανική αλλά εγκαταστάθηκαν κυρίως στο ανατολικό και λιγότερο στο κεντρικό μέρος της χερσονήσου ενώ απουσιάζουν, σχεδόν παντελώς, από τη δυτική της πλευρά, καθώς και από τις περιοχές νότια και δυτικά της Θεσσαλίας. Εγκαταστάσεις Γιουρούκων συναντούμε κυρίως στη Βουλγαρία και τη Θράκη και λιγότερο στη Μακεδονία και τη Θεσσαλία γύρω από τη Λάρισα.³⁰⁶ Τούτο συνέβη επειδή τα αποθέματα τουρκικών νομαδικών πληθυσμών της Ανατολίας, καθώς δεν ανανεώνονταν με τους παλαιότερους ρυθμούς, σταδιακά εξαντλούντο· έτσι το ισχυρό μεταναστευτικό ρεύμα που είχε οδηγήσει στον εποικισμό της Μικράς Ασίας και της ανατολικής Βαλκανικής είχε περιοριστεί σημαντικά. Οι ανάγκες στρατιωτικής επάνδρωσης της Βαλκανικής (είτε στο εσωτερικό είτε στα σύνορα, είτε σε δυνάμεις που θα εκτελούσαν καθήκοντα ασφάλειας και φύλαξης της τάξης στο εσωτερικό) δεν μπορούσαν να καλυφθούν με τον παραδοσιακό τρόπο της μετανάστευσης τουρκομάνων νομάδων, ούτε με το στρατιωτικό προσωπικό των σπαχήδων, ο αριθμός των οποίων δεν μπορούσε να αυξηθεί υπέρμετρα καθώς ούτε η έκταση των τιμαρίων μπορούσε να μειωθεί κάτω από ένα ελάχιστο όριο, ούτε υπήρχε αγροτικός πληθυσμός σε υπερεπάρκεια για να τα καλλιεργήσει.³⁰⁷ Το στρατιωτικό έλλειμμα ήταν εντονότερο κατά την πρόιμη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στη Βαλκανική όταν οι εξισλαμισμοί ήταν πολύ περιορισμένοι ακόμη.

Έτσι οι Οθωμανοί καταφεύγουν στη στρατολόγηση χριστιανικών πληθυσμών, κυρίως έμπειρων πολεμικών ποιμενικών φύλων, και στην ανάθεση σε αυτούς στρατιωτικών και αστυνομικών αρμοδιοτήτων, πρακτική που είναι γνωστή στους Οθωμανούς από την εφαρμογή της στη Μικρά Ασία, μόνον που στη Βαλκανική εφαρμόζεται πιο οργανωμένα και σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η πρακτική εφαρμόστηκε περισσότερο και ευκολότερα σε περιοχές και πληθυσμούς οι οποίοι δέχτηκαν χωρίς ένοπλη αντίσταση την υποταγή στην οθωμανική εξουσία, ενώ συχνά είχαν ήδη περάσει από ένα καθεστώς υποτέλειας, η εμπειρία του οποίου επέτρεψε σε αρκετές περιπτώσεις την

αξιοματούχων στις μουσουλμανικές κοινωνίες της Μικράς Ασίας από τον 11ο έως τον 15ο αι. βλ. Σπ. Βρυώνης 1996, 203-207 όπου αναφέρονται ονόματα μελών επιφανών οικογενειών όπως Κομνηνός, Μαυροζώμης, Γαβράς, Τορνίκης κ.λ.π. Γενικότερα για την ενσωμάτωση των χριστιανών στη μουσουλμανική Μικρά Ασία βλ. στο ίδιο, 207-213.

³⁰⁶Η. Inalcik 1954, 124-129· Η. Inalcik – D. Quataert 1994, 36· Απ. Βακαλόπουλος 1974, 68-70· Σπ. Βρυώνης 1996, 438· Γ. Βογιατζής 1998, 204-208· Beldiceanu-Nasturel 1991, 106· Ν. Τοντόροφ 1986, 82-85. Πρβλ. F. Braudel 1991-1998, Β', 356-357 όπου αναδημοσιεύεται χάρτης των πληθυσμών της Βαλκανικής χερσονήσου της Βαλκανικής χερσονήσου στις αρχές του 16ου αι. που έχει συντάξει ο Ο. L. Barkan και στον οποίο είναι σημειωμένες οι εγκαταστάσεις των Γιουρούκων.

³⁰⁷Τουλάχιστον μέχρι και τον 15ο αιώνα μεγάλες εκτάσεις γης έμεναν ακαλλιέργητες λόγω της έλλειψης χεριών. Σε αυτή την περίοδο η οθωμανική εξουσία και οι τιμαριούχοι ενθάρρυναν με πολλαπλούς τρόπους την είσοδο στην καλλιέργεια νέων εδαφών.

ομαλότερη ένταξη στο οθωμανικό καθεστώς. Ωστόσο η προαναφερόμενη διαδρομή δεν είναι απόλυτη.

Για τα ποιμενικά πολεμικά φύλα αυτή η εξέλιξη τους επέτρεπε να διατηρήσουν ένα ικανοποιητικό κοινωνικο-οικονομικό καθεστώς και τον οικείο τρόπο ζωής, όντας άλλωστε μπροστά σε ένα εύρος επιλογών σχετικά περιορισμένο στο μέτρο που οι Οθωμανοί ήταν ισχυρότεροι στρατιωτικά. Αν και δεν υπάρχουν συγκριτικά στοιχεία του φορολογικού και γενικότερα του οικονομικού καθεστώτος προ και μετά την κατάκτηση, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η θέση τους επιδεινώθηκε σοβαρά. Η πρακτική των Οθωμανών σε ότι αφορά τους γεωργικούς πληθυσμούς δείχνει ότι οι νέοι επικυρίαρχοι ακολούθησαν μια προσεκτική και σε πολλές περιπτώσεις βελτιωτική πολιτική.³⁰⁸ Η κοινωνική θέση και τα οικονομικά δεδομένα των μελών των προαναφερόμενων χριστιανικών στρατιωτικών σωμάτων στο νέο καθεστώς ήταν κατά τεκμήριο καλύτερη από αυτή των ρεαγιά. Παράλληλα αποτιμώντας την οθωμανική πολιτική στο ζήτημα θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι αυτή δεν προέκυψε μόνον από την έλλειψη στρατιωτικού δυναμικού. Μια επιχείρηση από την πλευρά των Οθωμανών να υποτάξουν αυτούς τους ημινομαδικούς πληθυσμούς, υποβαθμίζοντας τους σε ρεαγιά, θα ήταν ατελέσφορη και θα δημιουργούσε συνεχείς εστίες αντίστασης και αφορμές για εξέγερση. Η δια της βίας μετατροπή τους σε εγκατεστημένους αγρότες —τρόπο ζωής άγνωστο και απρόσφορο για αυτούς— θα τους έστρεφε μαζικά στη ληστεία και τις λεηλασίες και θα αποδιοργάνωνε την ύπαιθρο και την αγροτική παραγωγή, συνθήκη απαραίτητη για τη λειτουργία του οθωμανικού συστήματος.³⁰⁹ Άλλωστε η οθωμανική πρακτική της κατάκτησης απέφευγε να μεταβάλει ριζικά τις δομές των κατακτημένων περιοχών, ακριβώς για να διευκολύνει την καθεστωτική αλλαγή.³¹⁰ Ωστόσο η σύσταση των σωμάτων αυτών δεν

---

³⁰⁸C. Kafadar 1995, 131-13· H. Inalcik 1995, 196, 416.

³⁰⁹Είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότερες εξεγέρσεις της πρώιμης περιόδου στο βαλκανικό χώρο έλαβαν χώρα τον 15ο αιώνα στην περιοχή της Αλβανίας μετά την προσπάθεια των Οθωμανών να επιβάλλουν το τιμαριωτικό σύστημα το οποίο έθιξε τις βαθιά εδραιωμένες παραδοσιακές κοινωνικο-οικονομικές δομές και ιδιαίτερα τα συμφέροντα ορισμένων ισχυρών αλβανικών γενών. Οι εξελίξεις αυτές έλαβαν χώρα μετά την παρέλευση μιας σχετικά ήρεμης περιόδου κατά την οποία πολλές αλβανικές περιοχές διατελούσαν υπό καθεστώς υποτέλειας ή και κανονικής υποταγής κατά το οποίο οι παραδοσιακές δομές έμειναν άθικτες. Το 1431 όμως οι Οθωμανοί με μια νέα (πιθανότατα την τρίτη) καταστίχωση προσπάθησαν να επιβάλουν το τιμαριωτικό σύστημα σε ορεινές περιοχές, τις οποίες λίγο ή και καθόλου είχε αγγίξει το φεουδαλικό σύστημα, ενώ προσπάθησαν να αποσπάσουν γαίες από τους αλβανούς αρχηγούς για να τις χορηγήσουν ως τιμάρια σε οθωμανούς σπαχήδες. Οι μικροί χριστιανοί αλβανοί άρχοντες, οι οποίοι όχι μόνο δεν ζημιώθηκαν από την τιμαριοποίηση των κτημάτων τους, αλλά είδαν τα συμφέροντά τους να διασφαλίζονται, φαίνεται ότι δεν μετείχαν στις εξεγέρσεις. [Βλ. H. Inalcik 1967, 654· Β. Ψιμούλη 1998, 72]. Η V. Moutaftchieva θεωρεί ότι η καταστίχωση του 1431 είναι η πρώτη ολοκληρωμένη απόπειρα εφαρμογής του τιμαριωτικού συστήματος, πολιτική που οδήγησε στην αντίδραση της παλαιάς αριστοκρατίας της γης, πολλοί από τους οποίους, ιδιαίτερα σε ορισμένες περιοχές (Αλβανία, μπεηλίκια Μικράς Ασίας) είχαν διατηρήσει δικαιώματα πλήρους κυριότητας των γαιών τους [V. Moutaftchieva 1990, 40-43].

³¹⁰Έχει υποστηριχθεί ότι η οθωμανική κατάκτηση δεν ήταν παρά μια δυναστική αλλαγή [βλ. για παράδειγμα Δ. Κιτσίκης 1996, 69-87]. Η άποψη αυτή είναι ανιστορική· η οθωμανική κατάκτηση σήμαινε πολύ μεγάλες αλλαγές στις κοινωνικοοικονομικές, πολιτισμικές και νοητικές ακόμα δομές. Ωστόσο οι αλλαγές αυτές έλαβαν χώρα σταδιακά και σε ευρύτατο χρονικό διάστημα αιώνων, πολλές από τις οποίες δεν οφείλονται μόνον ή κυρίως στους οθωμανούς. Τη στιγμή της κατάκτησης οι αλλαγές ήταν πολύ λιγότερο δραστικές από ότι

υπακούει μόνο σε λόγους πολιτικής τακτικής και δεν είναι μόνο προϊόν των περιορισμένων δυνατοτήτων της οθωμανικής εξουσίας να επιβάλει την θέληση της -αντίληψη που είναι κοινός τόπος στις εθνικές βαλκανικές ιστοριογραφίες-. Παρά το ότι στο οθωμανικό κράτος η θρησκεία αποτελεί βασικό παράγοντα κοινωνικής διαφοροποίησης, δεν είναι όμως ο μόνος και ίσως ούτε ο κυρίαρχος. Το μουσουλμανικό δόγμα (παρά τις περί του αντιθέτου απόψεις) και η μακροχρόνια επαφή, και σε ορισμένες περιπτώσεις συμβίωση, χριστιανών και μουσουλμάνων επιτρέπουν μια κοινωνική διαστρωμάτωση η οποία διαπερνά τα θρησκευτικά δόγματα. Στο πλαίσιο σκέψης της εποχής η οθωμανική κατάκτηση δεν μεταφράζεται σε απόλυτη υποδούλωση των χριστιανών στους μουσουλμάνους αλλά σε υποταγή στην σουλτανική εξουσία. Άλλωστε το οθωμανικό κράτος της πρώτης περιόδου (έως δηλαδή και τον 16^ο αιώνα) υπήρξε ένα σχετικά ανεκτικό καθεστώς σε ότι αφορά τα θρησκευτικά ζητήματα. Η επιλογή των διωγμένων από την ιβηρική χερσόνησο να εγκατασταθούν στην οθωμανική αυτοκρατορία οφείλεται σε αυτήν ακριβώς τη θρησκευτική ανεκτικότητα, πολιτική που το οθωμανικό κράτος ήταν ως ένα βαθμό αναγκασμένο να ακολουθήσει στην προσπάθεια του να ανασυγκροτήσει δημογραφικά και οικονομικά το νέο κρατικό σχηματισμό. Άλλωστε σε πολυεθνικούς και πολυπολιτισμικούς σχηματισμούς της προμοντέρνας περιόδου, παρά το ότι οι εθνοτικές και πολιτισμικές διαφορές συνεπάγονται, ως ένα βαθμό, κοινωνικές ανισότητες δεν σημαίνουν ποτέ αυτόματα και απόλυτη υποδούλωση των εθνοπολιτισμικών ομάδων στην κυρίαρχη διότι τότε δεν είναι δυνατή η ομαλή λειτουργία και η διατήρηση μιας μίνιμουμ κοινωνικής ειρήνης στο εσωτερικό του σχηματισμού. Στην περίπτωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά και των άλλων αυτοκρατοριών του μεσαίωνα και της αυγής της νέας εποχής αυτό που ενδιαφέρει δεν είναι ούτε η πολιτισμική εξομοίωση (χαρακτηριστικό κυρίως των εθνικών κρατών της νεότερης εποχής), ούτε η μετατροπή των υποταγμένων ηγεμόνων και πληθυσμών σε δούλους, πράγμα που άλλωστε είναι αδύνατο να επιτευχθεί διότι αποτελεί συνεχή εστία αντιδράσεων και ανταρσίας. Ό,τι ενδιαφέρει είναι η αναγνώριση της κυριαρχίας της αυτοκρατορικής εξουσίας, η υιοθέτηση του νομικού πλαισίου του νέου καθεστώτος (συνήθως αρκετά ευέλικτου ώστε να γίνεται ανεκτό) και η απόδοση ενός μέρους της παραγωγής υπό μορφή φόρων στον κυρίαρχο για την συντήρηση του καθεστώτος. Διαφορετικά, με την εξαίρεση των αγροτικών πληθυσμών των οποίων το πολιτικό βάρος είναι μικρό ακόμη αυτή την εποχή, οι κοινωνικές αυθεντίες και οι πολεμικές εθνοπολιτισμικές ομάδες δεν θα ήταν δυνατόν να ανεχθούν, έστω και παθητικά, την υποταγή στον κυρίαρχο. Πρόκειται για ένα είδος οικονομίας της σύγκρουσης: οι διαφορές δεν εξαλείφονται αλλά η επίλυση τους παραπέμπεται στο μέλλον, ενώ οι όροι της υποταγής επιτρέπουν την αποδοχή και διατήρηση της, καθώς και την συμβίωση των διαφορετικών κοινωνικών και εθνοπολιτισμικών ομάδων για όσο διάστημα οι όροι της υποταγής δεν οξύνονται επικίνδυνα ή δεν ανατρέπεται ο ισχύων συσχετισμός

δείχνουν σήμερα που είναι γνωστή η προοπτική τους. Για ορισμένες περιοχές και κοινωνικές ομάδες η αλλαγή έγινε αντιληπτή στη συγχρονία, κυρίως ως αλλαγή κυρίαρχου.

δυνάμεων. Όσα προαναφέρθηκαν δεν σημαίνουν ότι στην οθωμανική αυτοκρατορία ο ρόλος της θρησκείας είναι αμελητέος και ότι πρόκειται για ένα ανεξίθρησκο καθεστώς, αλλά ότι για τους θρησκευτικά κυρίαρχους και κυριαρχούμενους είναι αρκετή η αναγνώριση της συμβολικής επικυριαρχίας του ισλάμ, η υποταγή στη σουλτανική εξουσία και ο αποκλεισμός των θρησκευτικά κυριαρχούμενων από τις ανώτατες διοικητικές και στρατιωτικές θέσεις του οθωμανικού καθεστώτος, όσες δηλώνουν στο συμβολικό αλλά και στο πραγματικό επίπεδο τον έλεγχο των μη μουσουλμάνων. Στο πλαίσιο αυτό σπανίζει, αν δεν απουσιάζει ολοσχερώς, η περίπτωση χριστιανού που να διοικεί ή να εξουσιάζει άμεσα μουσουλμάνους.³¹¹ Αντίθετα όμως υπάρχουν χριστιανοί που έχουν σημαντική κοινωνική και οικονομική δύναμη ή υπηρετούν σε ανώτερες διοικητικές ή στρατιωτικές θέσεις (σπαχήδες, αρματολοί, προεστοί, πατριάρχης και επίσκοποι, αργότερα Μεγάλοι Διερμηνείς, Διερμηνείς του στόλου, ηγεμόνες Βλαχίας και Μολδαβίας κ.λ.π.), στην εξουσία των οποίων, όμως, δεν υπόκεινται άμεσα μουσουλμάνοι, αν και ο βαθμός της είναι αντίστοιχος με τον βαθμό της εξουσίας μεσαιών ή και ισχυρών μουσουλμάνων αξιωματούχων.

Τα μέλη των προαναφερόμενων χριστιανικών στρατιωτικών σχηματισμών είχαν παρόμοια κοινωνική θέση με τους *yaya* και *musellem*, στρατολογούνταν κυρίως από τα χριστιανικά ποιμενικά πολεμικά φύλα της Βαλκανικής, απολάμβαναν ενός ιδιαίτερου και σε γενικές γραμμές ικανοποιητικού οικονομικού καθεστώτος και σε αντάλλαγμα ήταν υποχρεωμένοι να παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες ή να εκτελούν αστυνομικά καθήκοντα. Φαίνεται ότι άλλοι αμείβονταν με μισθό και άλλοι με παραχώρηση γαιών περιορισμένης έκτασης. Οι ονομασίες διαφέρουν ανάλογα με τις αρμοδιότητες και το οικονομικό καθεστώς αλλά ακόμη ανάλογα με την περιοχή ή την εθνοτική καταγωγή.

Οι *cerahors* είναι περιστασιακά στρατολογημένοι χριστιανοί για έκτακτες ανάγκες, όπως για την έκτακτη συμπλήρωση της φρουράς κάποιου κάστρου ή ως εργάτες ή σκαπανείς για την κατασκευή ή επισκευή οχυρωματικών έργων ιδιαίτερα σε καιρό πολέμου. Φαίνεται ότι για την υπηρεσία τους έπαιρναν κάποια αμοιβή. Η κατηγορία αυτή δεν απαντά συχνά και δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία.³¹²

Οι ντερμπεντζήδες είναι σώματα που αναλαμβάνουν τη φύλαξη οδικών περασμάτων, ορεινών διόδων, γεφυρών, χανίων κ.λ.π., με ένα λόγο αυτά που στην οθωμανική ορολογία χαρακτηρίζονται *δερβένια*. Ο όρος ντερμπέντ είναι οθωμανικός και προέρχεται από τις περσικές λέξεις ντερ (= πύλη ή πέρασμα) και μπεντ (= φύλαξη). Κατά κυριολεξία δηλώνει το

---

³¹¹Το 1454/5 στην περιφέρεια των Αγράφων (:) το μικρό μουσουλμανικό χωριό Seyhvirani ή αλλιώς Kozlupinar με πληθυσμό 5 εστίων (3 εγγάμων ανδρών και 2 χηρών) ανήκει στο τιμάριο των χριστιανών Pard (ίσως Μπάρδης) και Θόδωρου, γιων του Γκιων. Ωστόσο ο ένας από τους τρεις έγγαμους μουσουλμάνους του χωριού είναι ο Γιουσούφ τιμαριώτης, γιος του Ogugi. Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι φαίνεται ότι είναι νομαδικής ταταρικής καταγωγής. [Βλ. N. Beldiceanu 1985, 76-77].

³¹²H. Inalcik 1954, 117· H. Inalcik – D. Quataert 1994, 93· N. Beldiceanu 1955, 443· V. Moutaftchieva 1990, 283..

στενό πέρασμα και με αυτήν την έννοια έχει περάσει και στην ελληνική γλώσσα όπου σήμερα παραμένει σε πολλά τοπωνύμια (Δερβένι, Δερβενοχώρια, Δερβενάκια, Χάνι Δερβένι κ.λ.π.). Στην οθωμανική ορολογία ο όρος επεκτείνεται σημασιολογικά για να συμπεριλάβει ότι λειτουργεί με τους όρους και το καθεστώς δερβενίου, δηλ. ενός σημαντικού σημείου στο χώρο, συχνά πρόχειρα οχυρωμένου και φρουρούμενου από ένα αριθμό ανδρών στους οποίους, σε αντάλλαγμα, προσφέρονται συνήθως φοροαπαλλαγές· τέτοια σημεία μπορούν να χαρακτηριστούν χάνια, γεφύρια, караβάν σεράγια, ό,τι δηλαδή χρειάζεται φρούρηση για την ομαλή διεξαγωγή της συγκοινωνίας, της επικοινωνίας και του εμπορίου, ακόμη και των στρατιωτικών μετακινήσεων.³¹³ Πρόκειται για ένα θεσμό αστυνομικού χαρακτήρα που υπαγορεύεται σε μεγάλο βαθμό από το γεωγραφικό ανάγλυφο: σε ένα περιβάλλον όπως αυτό της Βαλκανικής (αλλά και πολλών περιοχών της Μικράς Ασίας) με διάσπαρτους ορεινούς όγκους, στενά και απότομα περάσματα ανάμεσα στα βουνά, τα οποία συχνά βρίσκονται μακριά από κατοικημένα μέρη ή πολύ περισσότερο από αστικά κέντρα, πολλά σημεία μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως τόποι ενέδρας και ληστρικών επιθέσεων. Σε πολλές περιπτώσεις οι έμποροι ή άλλοι ταξιδιώτες ήταν αναγκασμένοι να περνούν από αυτά τα σημεία. Το κράτος δεν είχε ούτε τις τεχνικές και οικονομικές δυνατότητες, ούτε το θεσμικό πλαίσιο να οργανώσει αποτελεσματικά την ασφάλεια των απρόσιτων ορεινών περιοχών.³¹⁴ Ο αποτελεσματικότερος και προσφορότερος τρόπος, αν και όχι πάντα ικανοποιητικός, ήταν η τοποθέτηση φρουρών στα επικίνδυνα σημεία και η όσο το δυνατόν πιο πυκνή διαμόρφωση δικτύων φρουρούμενων σταθμών και κατοικημένων οικισμών κατά μήκος των σπουδαιότερων οδικών αρτηριών. Δεν πρόκειται για μέτρο που εφάρμοσαν πρώτοι οι Οθωμανοί. Φαίνεται ότι ήδη από την αρχαιότητα είχαν οργανωθεί παρόμοιες μονάδες φρούρησης των περασμάτων. Επί ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου εφαρμόζεται ένα παρόμοιο μέτρο, ενώ παράλληλα δημιουργούνται μεγάλες οδικές αρτηρίες στις οποίες εγκαθίστανται φρουρές και οχυρά σε τακτές αποστάσεις για την ασφάλεια των συγκοινωνιών και επικοινωνιών. Η Εγνατία οδός είναι το πιο γνωστό και χαρακτηριστικό παράδειγμα. Οι Βυζαντινοί, επίσης, είχαν διοργανώσει ειδικές στρατιωτικές διοικήσεις με ενισχυμένη φρουρά, τις κλεισουραρχίες, για την φύλαξη κρίσιμων ορεινών περασμάτων (κλεισούρες).³¹⁵

---

³¹³N. Σαρής 1997, 187. Η σημαντικότερη μελέτη για τους δερβεντζήδες είναι η διατριβή επί υφηγεσία του Cengiz Orhonlu, *Osmanlı imparatorlugunda derbend teskilati*, Κωνσταντινούπολη 1990, [1η έκδ. 1967], την οποία εντόπισα σε ελληνική βιβλιοθήκη πολύ πρόσφατα, με αποτέλεσμα να μην μπορέσω να την αξιοποιήσω επαρκώς στην παρούσα εργασία. Περιληπτική παρουσίαση του έργου βλ. σε I. Βασδραβέλλης 1970, 16-18.

³¹⁴F. Adanir 1982, 61.

³¹⁵Γ. Καραγιαννόπουλος 1983, 70· πρόκειται κυρίως για μέτρο που εφαρμόζεται στα σύνορα, αλλά ίσχυσε και για κείρια ορεινά περάσματα του εσωτερικού. Για την καλύτερη φύλαξη των στενωπών και των ορεινών διόδων οι Βυζαντινοί έχτιζαν οχυρώματα ή και μικρά κάστρα και εγκαθιστούσαν φρουρές όπως π.χ. στις διόδους της Θεσσαλίας προς τις όμορες περιοχές [Α. Αβραμέα 1974, 74-103]. Όπως αναφέρει το βυζαντινό λεξικό της Σούδας "κλεισούραι· ούτω καλούνται τα οχυρώματα των διαβάσεων τη πατρίω των Ρωμαίων φωνή" [βλ. Δ. Βαγιακάκος 1988, 987-988]. Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι στα προμοντέρνα κράτη οι εσωτερικοί κίνδυνοι διατάραξης της ασφάλειας δεν προέρχονταν μόνο από τους κατ'επάγγελμα ληστές. Ο έλεγχος της κεντρικής εξουσίας στους υπηκόους της ήταν σχετικά ασθενής σε σύγκριση με τα σημερινά δεδομένα. Έτσι τοπικοί άρχοντες ή πολεμικά φύλα μπορούσαν να στασιάσουν ή να προσπαθήσουν να επιβάλουν την δική τους εξουσία, ενώ ακόμη επιδρομές ξένων λαών μπορούσαν να εισχωρήσουν πολύ βαθιά μέσα από τα σύνορα. Κατά

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, ορεσίβιοι Αλβανοί φαίνεται ότι είχαν αναλάβει την τήρηση της ασφάλειας στο μέρος της Εγνατίας που περνούσε από τις περιοχές τους, ενώ Βλάχοι είχαν αναλάβει την φύλαξη ορεινών διόδων στην Πίνδο. Η περσική καταγωγή της λέξης "ντερμπέντ" υποδεικνύει ότι παρόμοιο μέτρο ίσως είχε εφαρμοστεί και στο περσικό κράτος, από όπου ίσως το υιοθέτησαν οι Οθωμανοί.³¹⁶ Αν και πιθανότατα ένα ανάλογο μέτρο φαίνεται ότι τέθηκε σε εφαρμογή από τις αρχές της οθωμανικής εξάπλωσης, ο οθωμανικός θεσμός της φύλαξης των δερβενίων διοργανώθηκε συστηματικά στον 15^ο αιώνα. Σε κρίσιμα ορεινά περάσματα οι Οθωμανοί ανέθεταν τη φύλαξη τους στους κατοίκους κοντινών ορεινών χωριών (συνχά σε όλο τον ανδρικό πληθυσμό, άλλοτε μόνον σε ορισμένους από τους άνδρες του χωριού). Σε ορισμένες περιπτώσεις, όταν ο οδικός άξονας είχε αυξημένη εμπορική και στρατιωτική σημασία, οι Οθωμανοί σε επιλεγμένα, αλλά πυκνά διαρθρωμένα, σημεία δημιούργησαν νέους οικισμούς και χωριά όπου μετέφεραν και εγκατέστησαν ενόπλους με αποκλειστική αρμοδιότητα την επιτήρηση της ασφάλειας του οδικού άξονα στο χώρο ευθύνης τους. Αυτή είναι η περίπτωση πολλών οικισμών στον εξαιρετικής σημασίας άξονα Αδριανούπολης - Σόφιας - Βελιγραδίου - Βιέννης. Αρκετοί από αυτούς εξελίχθηκαν βαθμιαία σε αξιόλογα εμπορικά κέντρα ή ολόκληρες πόλεις.³¹⁷ Στον ελλαδικό χώρο πολλά χωριά εντάχθηκαν στο καθεστώς των δερβενίων ιδιαίτερα στον άξονα Τρίπολης - Αθήνας - Λάρισας - Θεσσαλονίκης, αλλά ακόμη και στα περάσματα του ορεινού όγκου της Πίνδου που ένωναν τη Θεσσαλία με την Ήπειρο και την ανατολική με τη δυτική Στερεά Ελλάδα. Η πιο γνωστή περίπτωση είναι των αλβανόφωνων δερβενοχωριών της Αττικής (Μεγάλα Δερβένια) και των Δερβενακίων της Κορινθίας (Μικρά Δερβένια), επίσης αλβανόφωνων σε μεγάλο βαθμό, τουλάχιστον αρχικά, όπως φαίνεται από τα παλαιότερα ονόματα των χωριών.³¹⁸ Παρότι δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για τα χωριά ή τα σημεία που είχαν χαρακτηριστεί δερβένια στην πρώιμη οθωμανική περίοδο, από διάσπαρτες πηγές προκύπτει ότι ένας σημαντικός αριθμός χωριών του ελλαδικού χώρου ανήκαν σε αυτή την κατηγορία. Αν και η μελέτη του θεσμού έχει περιοριστεί κυρίως στο χώρο της Βαλκανικής με αποτέλεσμα να θεωρείται ότι οι δερβεντζήδες ήταν αποκλειστικά χριστιανοί, η θρησκευτική ταυτότητα των δερβεντζήδων εξαρτάται από τον χώρο στον οποίο βρίσκονταν τα δερβένια: έτσι στη

συνέπεια η ανάγκη οχύρωσης και φρούρησης σημείων στο εσωτερικό των κρατών αυτών και ιδιαίτερα των στενών ορεινών οδικών διαβάσεων ήταν απαραίτητη.

³¹⁶N. Σαρής 1997, 187, 191.

³¹⁷N. Τοντόροφ 1986, Α', 68-72.

³¹⁸Π.χ. Μπερμπάτι (σήμερα Πρόσυμα), Κουρτέσα, Χαρβάτι (σήμερα Μυκίνες), Στεφάνι (ομώνυμο αλβανόφωνο χωριό στα δερβενοχώρια της Αττικής), Φίχτι [για την εθνολογική προέλευση των τοπωνυμίων βλ. Δ. Βαγιακάκος 1988, 995, Κ. Μπίρης 1997, 195, 198]. Ωστόσο τα δύο μεγαλύτερα χωριά από τα δερβενοχώρια της Κορινθίας, Άγιος Βασίλειος και Αγιονόρι, παρουσιάζονται σε οθωμανικό κατάστιχο του 1461 ως χωριά *rum* (ελληνόφωνα) και με σημαντικό πληθυσμό (96 εστίες ο Αγ. Βασίλειος, 51 εστίες το Αγιονόρι) στοιχείο που δείχνει ότι μάλλον δεν ανήκαν στον τύπο της αλβανικής κατούνας [Beldiceanu-Steinherr 1986, 46, 47]. Πάντως ορισμένα από τα ονόματα κατοίκων του Αγ. Βασιλείου είναι αλβανικής προέλευσης: Πέτρος Χαϊκάλης, Μανασσής, Νικόλας Kondohisi). Δεν κατάφερα να βρω τη μελέτη του Απ. Βακαλόπουλου, *Νεοελληνική παράδοση δια τα επί τουρκοκρατίας προνόμια των Δερβενοχωριτών Κορίνθου*, Θεσσαλονίκη 1941. Πρβλ. Απ. Βακαλόπουλος 1974-1988, Α', 264, 345, Β', 367.

Βαλκανική όπου η πλειοψηφία των κατοίκων ήταν χριστιανοί, οι δερβεντζήδες αντλούντο κατ' εξοχήν από τον χριστιανικό πληθυσμό· αντίθετα στην Μικρά Ασία οι δερβεντζήδες ήταν σε μεγάλο βαθμό μουσουλμάνοι.³¹⁹

Όσοι αναλάμβαναν τα καθήκοντα του δερβεντζή, εκτός από το νόμιμο δικαίωμα οπλοφορίας (το οποίο δεν φαίνεται να είχε μεγάλη σημασία, διότι στην πράξη οι απαγορεύσεις οπλοφορίας δεν φαίνεται ότι τηρούντο), απαλλάσσονταν από μια σειρά φόρων ή άλλους τους κατέβαλλαν μειωμένους, ενώ συχνά οι γαίες τους δεν ανήκαν στο τιμαριωτικό καθεστώς, δεν κατέβαλλαν δηλαδή τους τιμαριωτικούς φόρους. Επίσης απαλλάσσονταν από το παιδομάζωμα και από τις διάφορες αγγαρείες. Αν και το είδος και το ύψος των φοροαπαλλαγών διαφέρουν από εποχή σε εποχή και από περίπτωση σε περίπτωση, φαίνεται ότι συνολικά συνιστούν ένα πολύ καλύτερο οικονομικό καθεστώς από αυτό των ρεαγιά, ώστε στις πηγές παρουσιάζονται περιπτώσεις όπου οι κάτοικοι κάποιου χωριού να ζητούν να ενταχθούν σε αυτήν την κατηγορία προσφέροντας ένοπλη ή άλλη παραπλήσια υπηρεσία: για παράδειγμα το 1590 οι κάτοικοι του χωριού Μπρισόνισα του καζά Λιδωρικού του σαντζακίου Ναυπάκτου ζητούν να ενταχθούν στην κατηγορία των δερβενίων με αντάλλαγμα την οικοδόμηση (και πιθανότατα και τη φρούρηση) ενός γεφυριού σε ένα πολύ στενό και βραχώδες πέρασμα ποταμού της περιοχής τους που ονομάζεται Στελλούνα.³²⁰ Αν στο μεγαλύτερο μέρος των δερβεντζήδων παραχωρούνται φοροαπαλλαγές, σε ορισμένους (κυρίως αρχηγούς και επικεφαλής μικρότερων ή μεγαλύτερων ομάδων) παραχωρούνται τιμάρια.³²¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι από τον 16^ο αιώνα (ίσως και νωρίτερα) η διέλευση από δερβένι συνεπαγόταν την καταβολή διοδίων (gecit akcesi), ένα μέρος από τα οποία παρέμενε ως αμοιβή στους δερβεντζήδες, ενώ το υπόλοιπο κατευθυνόταν στην κατασκευή και τη συντήρηση των εγκαταστάσεων του δερβενίου (χάνι, γεφύρι κ.λ.π.).³²² Η καταβολή φόρων διαβάσεως θα πρέπει να συνέβαινε κυρίως σε περιπτώσεις όπου οι δερβεντζήδες είχαν κατασκευάσει κάποιου είδους έργα ή εγκαταστάσεις που διευκόλυναν τη διέλευση, όπως δρόμους, γεφύρια, χάνια κ.λ.π. ή όταν οι ίδιοι οι δερβεντζήδες αναλάμβαναν να περάσουν τους διερχομένους και τα ζώα τους ή τα εμπορεύματα τους με πλεούμενα από φουσκωμένα ή επικίνδυνα ποτάμια ή ακόμη όταν αναλάμβαναν να ανοίξουν μονοπάτια σε κλειστούς από το

---

³¹⁹N. Σαρρής 1997, 201-202, όπου και παραδείγματα μουσουλμάνων δερβεντζήδων στα Βαλκάνια και χριστιανών δερβεντζήδων στην Ανατολία.

³²⁰N. Σαρρής 1997, 190. Πρβλ. I. Αλεξανδρόπουλος 1985, 301 όπου σε σουλτανικό φερμάνι του 1569 αναφέρεται ότι στην τελευταία καταστίχωση του σαντζακίου Τρικάλων οι οθωμανοί γραφείς δεν κατέγραψαν τους κατοίκους του κάστρου του Πλαταμώνα ως muselem υπεύθυνους για την φύλαξη των δρόμων στην περιοχή, οι κάτοικοι διαμαρτυρήθηκαν και προκάλεσαν την έκδοση του φερμανίου που διατάσσει την καταγραφή του Πλαταμώνα ως δερβένι. Πρβλ. ανάλογες περιπτώσεις και αιτήσεις κατοίκων για την σύσταση δερβενίου και την αναγόρευση τους σε δερβεντζήδες σε I. Αλεξανδρόπουλος 1985, 302· N. Σαρρής 1997, 189.

³²¹C. Orhonlu 1990, 38-40· N. Σαρρής 1997, 211.

³²²N. Σαρρής 1997, 198-199.

χιόνι δρόμους και να οδηγήσουν δια μέσου αυτών τους διερχομένους συχνά μεταφέροντας στη ράχη τους ανθρώπους και αποσκευές ή εμπορεύματα.³²³

Οι βλάχοι (eflaks) και οι βοϊνούκοι συνιστούν ένα θεσμό που απαντά στις πηγές και με τις δύο ονομασίες, συνήθως ανάλογα με την περιοχή στην οποία είναι εγκατεστημένοι: στις βουλγαρικές περιοχές αναφέρονται κυρίως ως βοϊνούκοι ενώ στη δυτική Βαλκανική κυρίως ως βλάχοι. Πρόκειται για προοθωμανικά ποιμενικά πολεμικά φύλα, κυρίως Βλάχους αλλά και Σλάβους, τα οποία προ της οθωμανικής κατάκτησης παρείχαν στρατιωτικές υπηρεσίες στο βυζαντινό και στα σλαβικά κράτη, και τα οποία εντάχθηκαν στο οθωμανικό καθεστώς διατηρώντας τα βασικά στοιχεία του ιδιαίτερου καθεστώτος που απολάμβαναν και προ της κατάκτησης (εθιμικό δίκαιο, φορολογικό καθεστώς, τρόπο ζωής) με αντάλλαγμα την προσφορά στρατιωτικής υπηρεσίας.

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, οι Βλάχοι είχαν κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο διασπαρεί σε όλη την Βαλκανική· παράλληλα όμως, και σε μεγάλο βαθμό μέσω των Βλάχων, είχε διαδοθεί και ενταθεί η νομαδική κτηνοτροφία την οποία υιοθέτησαν βουλγαρικοί και σλαβικοί πληθυσμοί. Η αριθμητική κυριαρχία των Βλάχων, η μεγάλη διασπορά τους, η συνεπακόλουθη ταύτιση αυτού του τρόπου ζωής (πολεμικού-κτηνοτροφικού) με τους Βλάχους φαίνεται ότι ευθύνεται για τη γενική ονομασία που έδωσαν οι Οθωμανοί στο θεσμό και στο αντίστοιχο καθεστώς καθώς και στους πληθυσμούς που υπάγονταν σε αυτό: eflaks. Ο όρος "βοϊνούκος" είναι σλαβικής ετυμολογίας και φαίνεται ότι δήλωνε μια ορισμένη κατηγορία στρατιωτών κατά την προοθωμανική περίοδο.³²⁴ Οι Οθωμανοί, όταν κατέλαβαν την Βαλκανική, διατήρησαν τον όρο, ο οποίος παρουσιάζεται στις πηγές με διπλή σημασία. Αλλού χαρακτηρίζεται έτσι το σύνολο όσων εντάσσονται στον υπό εξέταση θεσμό, υποκαθιστώντας τον όρο eflaks, και αλλού ως βοϊνούκοι αναφέρονται όσοι βρίσκονταν σε ενεργή στρατιωτική υπηρεσία. Η διάκριση αυτή σχετίζεται με τη δομή του βλαχικού καθεστώτος: οι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί από την προοθωμανική περίοδο κατοικούσαν σε μικρούς οικισμούς που ονομάζονταν κατούνες και σπάνια ξεπερνούσαν τα 30 νοικοκυριά· συνήθως η κάθε κατούνα ανήκε σε ένα γένος ή φάρα από τον αρχηγό του οποίου έπαιρνε και το όνομα της.³²⁵ στο οθωμανικό καθεστώς των βοϊνούκων οι κατούνες χωρίζονται σε ομάδες

---

³²³Για τις τελευταίες περιπτώσεις βλ. τα παραδείγματα του δερβενίου του Μετσόβου [Ι. Αλεξανδρόπουλος 1985, 299-300 (φιρμάνι του 1569) και Β. Σκαφιδάς 1952, 657-660 (φιρμάνια του 1741 και 1887)] και του δερβενίου του χωριού Λάσπης Καρπενησίου [Ι. Αλεξανδρόπουλος 1985, 300 (φιρμάνι του 1569)]. Πρβλ. Ν. Σαρρής 1997, 199.

³²⁴Η λέξη νοί σημαίνει στρατός στα σλαβικά.

³²⁵Ο όρος "κατούνα" αναφέρεται στις υστεροβυζαντινές πηγές από τον 11ο αιώνα δηλώνοντας τον πρόχειρο στρατιωτικό καταυλισμό ή στρατόπεδο αποτελούμενο από σκηνές [βλ. ενδεικτικά Imm. Bekker (επιμ.), *Nicketa Choniata Historia*, Βόννη 1835, 489-490· Π. Καλονάρος *χ.χ.*, 62, 76, 165, 174, 380]. Υπό την έννοια του μικρού κτηνοτροφικού οικισμού απαντά κυρίως αργότερα κατά τα τελευταία υστεροβυζαντινά χρόνια και την οθωμανική περίοδο τόσο σε βλαχικούς όσο και σε αλβανικούς οικισμούς· οι ομοιότητες πάντως στη δομή ενός πρόχειρου στρατιωτικού καταυλισμού και ενός προσωρινού καταυλισμού ημινομαδικού πολεμικού κτηνοτροφικού γένους εξηγούν την ανασηματολογία, αν και δεν είναι γνωστή η σημασιολογική και εθνογλωσσική αφετηρία της λέξης. Στον ελλαδικό χώρο υπάρχουν πολλά σχετικά τοπωνύμια όπως Κατούνα,

των 3-10 (συνηθέστερα 3-5) νοικοκυριών³²⁶ και κάθε ομάδα οφείλει να παρέχει έναν οπλισμένο έφιππο πολεμιστή, που ονομαζόταν βοϊνούκος, για την φρούρηση μιας ορισμένης περιοχής ή για συμμετοχή στις οθωμανικές εκστρατείες. Οι υπόλοιποι άντρες της ομάδας, που ονομάζονται yamak³²⁷, όφειλαν να συντηρούν τον πολεμιστή κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας του. Οι άντρες της κάθε ομάδας υπηρετούσαν εναλλάξ. Ο όρος βοϊνούκος, συνεπώς, δηλώνει είτε το θεσμό συνολικά, είτε ειδικότερα τους κάθε φορά υπηρετούντες πολεμιστές και έτσι απαντά και όταν ο θεσμός στις πηγές εμφανίζεται με την ονομασία βλάχικο καθεστώς. Ένα τμήμα των βοϊνούκων της Βουλγαρίας εξέτρεφε άλογα για τον σουλτάνο και τους υψηλούς αξιωματούχους στην Κωνσταντινούπολη.³²⁸

Στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα περιοχές στις οποίες διαπιστώνεται εφαρμογή του βλάχικου καθεστώτος και ισχυρή συγκέντρωση βλάχικου πληθυσμού είναι οι περιοχές της Νις, Σμεντέροβου και Βιδινίου στη Σερβία και την βορειοδυτική Βουλγαρία κοντά στα οθωμανικά σύνορα. Ακολουθώντας την συνεχή οθωμανική επέκταση και την συνακόλουθη βλαχική μετανάστευση, το βλάχικο καθεστώς επεκτείνεται σταδιακά, μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα, στις περιοχές της Ερζεγοβίνης, της Βοσνίας, του Κοσόβου και του Μαυροβουνίου. Όσοι συμπεριελήφθησαν στο βλάχικο καθεστώς διατήρησαν τις γαίες (bashina)³²⁹ και την περιουσία που είχαν προ της κατάκτησης, ή τους παρασχέθηκαν γαίες από το οθωμανικό κράτος. Το φορολογικό καθεστώς (adet-i eflakiyye) των βλάχων και των βοϊνούκων συνίσταται στην πλήρη απαλλαγή τους από τους φόρους που κατέβαλλαν οι ρεαγιά και, αντί αυτών, την υποχρέωση τους να αποδίδουν περιορισμένου ύψους φόρο κυρίως σε κτηνοτροφικά είδη και χρήμα. Οι άγαμοι δεν υπόκειντο σε φορολόγηση. Οι ρυθμίσεις αυτές σχετίζονται με τις στρατιωτικές υπηρεσίες που παρείχαν, αλλά και την αδυναμία των ορεινών και άγονων περιοχών τους να αποδώσουν ικανοποιητικό γεωργικό εισόδημα. Σύμφωνα με την παλαιότερη παραδεδομένη ρύθμιση του Branicevo της Σερβίας του 1467, κάθε νοικοκυριό κατέβαλε ετησίως ένα περιορισμένο χρηματικό ποσό και δύο πρόβατα. Κάθε κατούνα κατέβαλε επιπλέον ορισμένα κτηνοτροφικά είδη (τυρί, βούτυρο, ένα

Βλαχοκατούνα, Βλαχοκάτουνο κ.λ.π. [Για τον όρο βλ. Σπ. Λάμπρος 1896, 186-187· Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 97· Ν. Beldiceanu 1955, 112, σημ. 47· Ν. Beldiceanu 1967, 125-126· Beldiceanu-Nasturel 1991, 126]. Για τον αριθμό των νοικοκυριών βλ. Β. Παναγιωτόπουλος 1986, 95-98· Καρύδης-Kiel 1985, 1881-1884· Ν. Beldiceanu 1955, 112, σημ. 47· Beldiceanu-Nasturel 1991, 126.

³²⁶Για την ομάδα οι πηγές χρησιμοποιούν τον όρο gonder, που, σύμφωνα με τον Beldiceanu, προέρχεται από τον ελληνικό όρο κοντάριον. Προφανώς ο πολεμιστής που παρείχε κάθε gonder ήταν οπλισμένος με ακόντιο.

³²⁷Yamak στην τουρκική γλώσσα σημαίνει "βοηθός".

³²⁸F. Adanir 1982, 79· Ν. Beldiceanu - Ir. Beldiceanu-Steinherr 1965, 115-118.

³²⁹Σλαβικός όρος που δηλώνει οικογενειακό κτήμα, μικρότερο από την βυζαντινή πρόνοια και το οθωμανικό τιμάριο. Αντιστοιχεί περίπου στο οθωμανικό ciftlik. Οι Οθωμανοί διατήρησαν τον όρο κυρίως για τους σλαβικούς πληθυσμούς που μετά την κατάκτηση διατήρησαν το κοινωνικό τους στάτους σε αντάλλαγμα στρατιωτικών ή άλλων δημόσιων υπηρεσιών που ανέλαβαν να προσφέρουν εντασσόμενοι στο οθωμανικό σύστημα. Ωστόσο απαντά και στον ελλαδικό χώρο, ενώ πολλές φορές δηλώνει απλώς το ciftlik. Στην πραγματικότητα η έκταση της bashina ποίκιλλε ανάλογα με το κοινωνικο-οικονομικό στάτους του επικαρπωτή της. Στη Βοσνία η έκταση της πρέπει να ήταν μεγαλύτερη και οι ντόπιοι άρχοντες απέκτησαν επ' αυτής κληρονομικά δικαιώματα, τα οποία, εξισλαμιζόμενοι διατήρησαν έως τον 20ο αι. Βλ. Η. Inalcik - D. Quataert 1994, 136, 995· Ν. Σαρρή 1990, τ. Β', 72· Η. Inalcik 1954, 116-117.

κρίαρι και ακόμα μια σκηνή, σκοινιά και καπίστρια). Στη ρύθμιση της Ερζεγοβίνης του 1477, δεν καταβάλλονται ορισμένα είδη (βούτυρο, σκοινιά, καπίστρια), ενώ άλλοι φόροι, όπως τα πρόβατα και η σκηνή, καταβάλλονται σε χρήμα.³³⁰ Το status των βοϊνούκων, όπως και των άλλων σχηματισμών, κληροδοτείτο στους απογόνους, στο βαθμό που ήταν ικανοί να επιτελέσουν τα στρατιωτικά καθήκοντα τους. Ένα οθωμανικό έγγραφο του 1453 καθορίζει το στάτους ορισμένων βοϊνούκων ως εξής: "Voynuk: Nikola, son of Dushik; Yamaks: Gin and Milan and Dimitri; as they were the sons of former sipahis they are registered as voynuks with their properties, vineyards and lands which are now in their possession."³³¹ Υπό τον όρο σπαχής πιθανόν εδώ να δηλώνεται γενικά το μέλος της τάξης των askeri και όχι ο τιμαριούχος· πιθανόν όμως οι μετά τον πρωτότοκο γιοι των σπαχήδων να μετέπιπταν στο καθεστώς του βοϊνούκου όταν δεν επαρκούσαν οι γαίες ή οι ρεαγιά για την απόδοση τιμαρίων ή όταν το τιμάριο του πατέρα ήταν ήδη πολύ μικρό για να τεμαχιστεί περισσότερο. Οι αρχηγοί των ομάδων των βλάχων-βοϊνούκων εντάχθηκαν στις τάξεις των αξιωματούχων της οθωμανικής αυτοκρατορίας διατηρώντας όμως τις προοθωμανικές ονομασίες τους: οι επικεφαλής πολλών χωριών ονομάζονταν knez, όρος σλαβικής προέλευσης· χαμηλότερη βαθμίδα αξιωματούχων αποτελούσαν οι πριμηκύριοι, όρος και αξίωμα βυζαντινής και απώτερα λατινικής προέλευσης, ενώ σε ακόμα χαμηλότερη βαθμίδα ανήκουν οι lagator, όρος επίσης βυζαντινής προέλευσης (αλαγάτωρ). Το ιδιαίτερο στοιχείο αυτών των αξιωματούχων είναι ότι έπαιρναν τιμάρια ως ανταμοιβή, ενώ παράλληλα έπαιρναν και κάποιες περιορισμένες εισφορές από τους βοϊνούκους που διοικούσαν (π.χ. οι knez λάμβαναν το 10% των προστίμων από τις ποινές που επιβάλλοντο στους βοϊνούκους σε περίπτωση διάπραξης αδικήματος, ένα αρνί ανά χωριό κάθε Πάσχα, μια κότα, σιτηρά και ψωμί τα Χριστούγεννα κ.λ.π.).

Όσο η οθωμανική αυτοκρατορία επεκτεινόταν πολλοί από τους τόπους που έδρευαν βλάχοι-βοϊνούκοι σταματούν να αποτελούν περιοχές της μεθορίου και έτσι δεν υπάρχει ανάγκη να ασκούν υπηρεσίες φύλαξης έναντι του εξωτερικού εχθρού. Φαίνεται ότι επί Σουλεϊμάν Α΄ αναλαμβάνουν και καθήκοντα τήρησης ασφαλείας στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, στις περιοχές που κατοικούσαν, όπως προκύπτει από πηγή του 1530.³³²

Οι αρματολοί ως θεσμός έχουν ιδιαίτερη σημασία γιατί μαζί με τους ντερμπεντζήδες είναι οι μόνοι που διατηρήθηκαν έως τον 19^ο αιώνα, οπωσδήποτε με πολλές αναπροσαρμογές. Η πρώτη αναφορά τους στην οθωμανική ιστορία εντοπίζεται στο έτος 1285 όταν ο χριστιανός αρματολός Eratun στην επίθεση του Οσμάν γαζή εναντίον του Inegol ειδοποίησε τον Οσμάν για κάποιον επερχόμενο κίνδυνο. Εδώ, όπως και σε άλλες αναφορές

---

³³⁰Adanir 1982, 77-79. Πρβλε H. Inalcik – D. Quataert 1994, 89, 91, 997· H. Inalcik 1969, 120, 125· H. Inalcik 1995, 32, 128· R. Van Boeschoten 1991α, 18· Γ. Βογιατζής 1998, 205.

³³¹Παρατίθεται στο H. Inalcik 1954, 114-115. Για τους βοϊνούκους βλ. ακόμα H. Inalcik 1995, 32· H. Inalcik – D. Quataert 1994, 89, 91, 1002· N. Σαρής 1990, τ. Β, 72· P. Sugar 1994, τ. Α, 89·

³³²F. Adanir 1982, 79.

που αφορούν στα έτη 1357 (κατάληψη του φρουρίου Konur στη Ρούμελη) και 1448 (μάχη του Κοσόβου), ο όρος φαίνεται να έχει τη σημασία αγγελιοφόρου ή κατασκόπου. Ωστόσο οι πληροφορίες προέρχονται από το χρονικό του Asik pasa-zade που γράφει στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, γεγονός που πιθανόν σημαίνει ότι ο συγγραφέας μεταφέρει όρους της δικής του εποχής σε παλαιότερη.³³³ Ο L. Barbar αναφέρει ότι τα σώματα των αρματολών ιδρύθηκαν το 1421 από τον Μουράτ Α΄, πληροφορία που δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί όσο δεν ανιχνεύεται σε χειρόγραφο της εποχής.³³⁴ Πιθανότατα την περίοδο του Μουράτ Α΄ ο θεσμός αναδιοργανώθηκε και εισήχθη στη στρατιωτική δομή του οθωμανικού κράτους.³³⁵ Δεν υπάρχουν στη βιβλιογραφία άλλες αξιόλογες αναφορές σε αρματολούς για την περίοδο έως τα μέσα του 15^{ου} αιώνα.³³⁶ Τα στοιχεία πυκνώνουν και συγκεκριμενοποιούνται από την περίοδο του Μεχμέτ Β΄ (1451-1481) κατά την οποία ο θεσμός των αρματολών φαίνεται ότι έχει παγιωθεί. Την περίοδο αυτή αναφέρεται ότι οι Αλή Μιχάλογλου και Ισκεντέρ μπέης χρησιμοποίησαν 40 αρματολούς "αλλά στην καρδιά μουσουλμάνους" σε επιδρομή εναντίον των Ούγγρων.³³⁷ Το 1468 στην εκστρατεία στο Καραμάν της Ανατολίας και το 1473 στην εκστρατεία εναντίον του Uzun Hasan ο Μεχμέτ Β΄ χρησιμοποίησε 5.000-6.000 αρματολούς ως επιδρομείς.³³⁸ Αυτές οι παλαιότερες αναφορές υποδεικνύουν ότι η προέλευση του θεσμού σχετίζεται με το σύστημα φύλαξης των συνόρων: οι λειτουργίες του αγγελιοφόρου και του κατασκόπου είναι χαρακτηριστικές των βυζαντινών ακριτικών και των μουσουλμανικών σχηματισμών της μεθορίου. Στο ίδιο συμπέρασμα κατατείνουν και οι περισσότερες από τις εκδοχές που έχουν διατυπωθεί για την ετυμολογία του όρου. Ο Σάθας προτείνει προέλευση από τα ρωμαϊκά και βυζαντινά σώματα των *armati*.³³⁹ Άλλοι δέχονται προέλευση από τη βενετική λέξη *armatore*.³⁴⁰ Οι περισσότεροι ετυμολογούν τον όρο από τον αμάρτυρο μεσαιωνικό τύπο *αρματολόγος* (αυτός που ασχολείται με τα άρματα) με σίγηση του ενδοφωνηεντικού -γ-.³⁴¹ Ο Γ. Χατζηδάκης και η Ε. Ζαχαριάδου θεωρούν ότι προέρχεται από το *αμαρτωλός* σε συμφυρμό με τη λέξη άρματα.³⁴² Η τελευταία εκδοχή πλησιάζει

³³³R. Anhegger 1940-1942, 285-286, οι πηγές παρατίθενται στη σ. 307.

³³⁴Παρατίθεται στο R. Anhegger 1940-1942, 285.

³³⁵M. Vasic 1964, 173· Παπαδριανός-Vasic 1974, 301.

³³⁶Υπάρχει ακόμη μια αχρονολόγητη αναφορά του πρώτου μισού του 15ου αιώνα, για έναν χριστιανό δούλο που χρίστηκε αρματολός από τον μπεηλέρμπεη της Ρούμελης Musid, την οποία παραθέτει ο Anhegger [1940-1942, 286]. Ο Ν. Σαρρής [1990, τ. Α΄, 124] αναφέρει ότι το 1400 μερικοί Κρητικοί πνιγμένοι από χρέη κατέφυγαν στους οθωμανούς και έγιναν αρματολοί. Ωστόσο δεν αναφέρει την πηγή προέλευσης της πληροφορίας.

³³⁷R. Anhegger 1979, 342. Πρβλ. Ν. Σαρρής 1997, 192.

³³⁸R. Anhegger 1940-1942, 296. Στη σ. 308 το απόσπασμα από το έργο του Donado da Lezze, *Historia Turchesca*: "Ακόμα υπάρχουν χριστιανοί παρόμοιοι με τους ακιντζήδες και επειδή είναι χριστιανοί ονομάζονται martelossi, ορισμένοι από αυτούς συμμετείχαν στον πόλεμο του Καραμάν και του Ουζούν Χασάν, περίπου 5.000 έως 6.000, και υπηρέτησαν χωρίς χρήματα όπως οι μισθοφόροι, και είναι κλέφτες και σκληροί".

³³⁹Κ. Σάθας 1993, 38. Πρβλ. Α. Κουκούδης 1999, 132.

³⁴⁰Κ. Σάθας 1993, 257 (σχόλιο του Ν. Καραπιδάκη).

³⁴¹Γ. Μπαμπινιώτης 1998, 286 (λήμμα *αρματολός*)· *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη*, ΑΠΘ - Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1999, 203 (λήμμα *αρματολός*). Πρβλ. Κ. Σάθας 1993, 257 (σχόλιο Ν. Καραπιδάκη).

³⁴²Γ. Μπαμπινιώτης 1998, 285, 286 (λήμματα *άρμα* και *αρματολός*)· Ε. Ζαχαριάδου 1991, 108 σημ. 214.

περισσότερο τον οθωμανικό όρο *martolos* που σύμφωνα με την Ζαχαριάδου πρέπει να συσχετιστεί με την έννοια του όρου "κλέφτης"³⁴³ Πολύ αργότερα, γύρω στα 1588, ο Leunclavius γράφει ότι *martolos* σημαίνει "robber", ενώ ο Lazaro Soranzo το 1600 γράφει ότι *martolos* σημαίνει "κατάσκοπος και κλέφτης".³⁴⁴ Η λέξη "κλέφτης" εδώ δεν πρέπει να νοηθεί υπό την έννοια του "παράνομου", αλλά υπό την έννοια ένοπλου που λεηλατεί. Υπ' αυτήν την έννοια αφορά το μεγαλύτερο μέρος των ένοπλων σχηματισμών της εποχής (χριστιανικά και τουρκικά ποιμενικά φύλα, *stradioti*, άλλους οθωμανικούς στρατιωτικούς σχηματισμούς).³⁴⁵ Όλες όμως οι ετυμολογικές εκδοχές υποδεικνύουν ότι η προέλευση του θεσμού είναι προοθωμανική και σχετίζεται με προϋπάρχοντες ένοπλους σχηματισμούς που συνάντησαν οι Οθωμανοί κατά την επέκτασή τους, πιθανόν στις μεθοριακές μικρασιατικές περιοχές, εάν δεχθούμε ότι ο όρος είναι σε χρήση από την εποχή του Οσμάν ή του Ορχάν.

Πράγματι από το 1486 τουλάχιστον και καθ' όλη τη διάρκεια έως το τέλος του 16^{ου} αιώνα, σειρά οθωμανικών και βενετικών εγγράφων³⁴⁶ αναφέρονται στους αρματολούς ως φρουρούς των συνόρων της οθωμανικής αυτοκρατορίας στις βόρειες περιοχές της Βαλκανικής στη μεθόριο με τους Ούγγρους και τους Αυστριακούς αλλά και με τους Βενετούς στη Δαλματία, αντιμετωπίζοντας τα γνωστά βενετικά σώματα των *stradioti* καθώς και ανάλογους στρατιωτικούς σχηματισμούς στην υπηρεσία των Αυστριακών και των Βενετών που αποτελούντο από άνδρες στρατολογούμενους από τους τοπικούς ποιμενικούς πληθυσμούς, όπως τους ουσκόκους.³⁴⁷ Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια συνέχεια τόσο στον τύπο των πληθυσμών που επανδρώνουν τις μεθοριακές στρατιωτικές δυνάμεις, όσο και στις πολεμικές τακτικές και τον τρόπο ζωής: πολεμιστές προερχόμενοι από ποιμενικά πολεμικά φύλα, συχνά με οικογενειακή δομή τύπου ζάντρογκας, που ζουν σε μικρούς πρόχειρα οχυρωμένους οικισμούς, αμύνονται σε επιθέσεις ή διενεργούν αιφνιδιαστικές

---

³⁴³Η κυριολεκτική σημασία του όρου *amarthalos* θα πρέπει να αποκλειστεί διότι οι Οθωμανοί χρησιμοποιούσαν τους αντίστοιχους όρους *kafir* και *gavur*.

³⁴⁴Βλ. E. Rossi 1987α, 307.

³⁴⁵Σε αναφορές τους Βενετοί, όπως ο A. Priouli το 1509, γράφουν ότι οι *stradioti* είναι "γεννημένοι κλέφτες", [M. Mallett - J. Hale 1984, 376]. Σε πολλές περιπτώσεις κτηνοτρόφοι πολεμιστές που υπηρετούν ως φύλακες των οθωμανικών συνόρων αποκαλούνται *harami*, που στην τουρκική γλώσσα σημαίνει ληστές, λεηλατητές, και οι αρχηγοί τους *haram-bashi* [F. Adanir 1982, 74]. Ωστόσο, ειδικά οι μεταφράσεις των οθωμανικών όρων στη δυτική ορολογία από δυτικούς μάρτυρες πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη, στο βαθμό που η μεταφορά και η μετάφραση ενός όρου σε άλλο γλωσσικό και πολιτισμικό περιβάλλον μεταβάλλει τη σημασία των όρων: έτσι διαφορετικά μπορεί να νοηματοδοτείται ο όρος "martolos" ή "harami" στο οθωμανικό και βαλκανικό πολιτισμικό πλαίσιο και διαφορετικά ο αντίστοιχος όρος "ληστής" στο δυτικό πολιτισμικό πλαίσιο όπου, ιδιαίτερα στα τέλη του 16ου αιώνα, νοείται ως παράνομος σε ένα νομοκρατούμενο καθεστώς και έχει φορτιστεί με ιδιαίτερα αρνητικό περιεχόμενο.

³⁴⁶Βλ. R. Anhegger 1940-1942, 286 (έγγραφο του 1503), 287 (μαρτυρία του 1537), 307 και 309 (αναφορές του 1524 από τα *Diarri* του Marino Sanudo), 311 (έγγρ. του 1533)· K. Σάθας 1972, Ζ', 73 (έγγραφο του 1503), 83 (έγγρ. του 1506), 122 (έγγρ. του 1519), 131 (έγγρ. του 1524), 139 (έγγρ. του 1524 και 1526), 140 (έγγρ. του 1529), Η' 406 (έγγρ. του 1545), 436 (έγγρ. του 1547).

³⁴⁷Για τους ουσκόκους βλ. F. Adanir 1982, 83-88· J. Norwich 1993, 447-448, 500-501· P. Coles 1985, 118-122· P. Longworth, "The Senj Uskoks reconsidered", *Slavonic and East European Review*, 57/3 (1979)· C. W. Bracewell, *The Uskoks of Senj: piracy, banditry and holy war in the sixteenth century Adriatic*, Ithaca, Cornell University Press, 1992.

επιδρομές στο εχθρικό έδαφος με στόχο τη λεηλασία, ασκούν εμπόριο σκλάβων και λειών, βρίσκονται σε στενή επαφή με τους αντιπάλους διαμορφώνοντας μια κοινή κουλτούρα που τους επιτρέπει να αλλάξουν στρατόπεδο όταν εκτιμούν ότι η νίκη γέρνει προς τον αντίπαλο ή όταν τους συμφέρουν οι οικονομικοί όροι. Οι λείες πρέπει να αποτελούν σημαντικό τμήμα των εσόδων τους αν κρίνουμε από την υποχρέωση των αρματολών του Σμεντέροβου να καταβάλουν στον σαντζάκμπεη ως μερίδιο από τις λείες το ποσό αρχικά των 30.000 ακτσέδων και αργότερα 50.000 ακτσέδες.³⁴⁸

Εκτός από τη φύλαξη της μεθορίου ένα μέρος των αρματολών διορίζονται ως φρουρά στα οθωμανικά κάστρα τόσο στη μεθόριο όσο και στο εσωτερικό. Παράλληλα έχουν την υποχρέωση να συμμετέχουν στις οθωμανικές εκστρατείες ως άτακτα τάγματα προφυλακής, ανίχνευσης και εφόδου, όπως και οι αντίστοιχοι μουσουλμανικοί θεσμοί των *yaya*, *musellem* και των Γιουρούκων.

Οι βασικές διαφορές των αρματολών από το θεσμό των βλάχων φαίνεται ότι συνίστανται στην υποχρέωση να υπηρετούν συνεχώς όλοι και όχι εκ περιτροπής, ενώ εκτός της παραχώρησης γαιών και φοροαπαλλαγών, αμείβονται και με επιπλέον χρηματικό μισθό. Στους αρχηγούς των αρματολών, όπως και στους βλάχους και βοϊνούκους, παραχωρούνται τιμάρια. Και στο θεσμό των αρματολών υφίσταται βαθμιαία μια επέκταση στις αρμοδιότητες καθώς προχωρά ο 16^{ος} αιώνας και μετατίθενται τα σύνορα σε βορειότερη γραμμή, οι αρματολοί που είναι εγκατεστημένοι στις παλιές μεθοριακές και τώρα περιοχές του εσωτερικού επιφορτίζονται με αστυνομικά καθήκοντα στους τόπους εγκατάστασης τους. Σε αυτές τις περιπτώσεις φαίνεται ότι το βάρος του χρηματικού μισθού μετατίθεται στους κατοίκους της περιφέρειας που έχουν δικαιοδοσία οι αρματολοί: οι κάτοικοι (προφανώς οι ρεαγιά) υποχρεούνται σε μια ειδική εισφορά ως αντάλλαγμα της προστασίας που προσφέρουν οι αρματολοί. Η εξέλιξη αυτή στο καθεστώς των αρματολών καθιστά επίζηλη τη θέση τους και επωφελή για το οθωμανικό κράτος με αποτέλεσμα την επέκταση του θεσμού πιθανότατα σε όλες τις περιοχές της Βαλκανικής.

Τέλος ένας ακόμη σημαντικός θεσμός, μικτός αυτός, αποτελούμενος δηλαδή τόσο από χριστιανούς όσο και από μουσουλμάνους, ήταν ο θεσμός των γερακάρηδων (*doganci*). Πρόκειται για πρόσωπα που αναλάμβαναν να τρέφουν και εκπαιδεύουν γεράκια για τον σουλτάνο και τους υψηλούς αξιωματούχους της Πύλης με σκοπό να χρησιμοποιούνται κυρίως στο κυνήγι.³⁴⁹ Ο θεσμός, που υπήρχε και στο Βυζάντιο, σχετίζεται με την εκτεταμένη χρήση των γερακιών σε πολλές εργασίες αλλά κυρίως με την ισχυρή συμβολική αξία του κυνηγιού για τα ανώτερα στρώματα στον ύστερο μεσαίωνα, ως τρόπο διασκέδασης και ως μέθοδο άσκησης των στρατιωτικών ικανοτήτων τους.

---

³⁴⁸M. Vasich 1964, 184.

³⁴⁹V. Moutaftchieva 1990, 65, 286 και *passim*.

Το γεγονός ότι όλοι οι ανωτέρω θεσμοί έχουν προοθωμανική καταγωγή, ενώ διατηρούν σε γενικές γραμμές τον προοθωμανικό τους χαρακτήρα και κατά την οθωμανική περίοδο, επέτρεψε στις βαλκανικές εθνικές ιστοριογραφίες να θεωρήσουν την ύπαρξη τους και την υιοθέτηση τους από την οθωμανική εξουσία όχι μόνον ως απόδειξη αδυναμίας των Οθωμανών να επιβληθούν στους βαλκανικούς πληθυσμούς αλλά και ένδειξη του ανώτερου βυζαντινού πολιτισμού. Σύμφωνα με αυτήν την οπτική οι Οθωμανοί βρίσκονταν σε ένα προγενέστερο πολιτισμικό στάδιο, αυτό του νομαδικού βίου, με αποτέλεσμα όταν συγκρότησαν το οθωμανικό κράτος να αναγκαστούν να υιοθετήσουν και αντιγράψουν βυζαντινούς θεσμούς για την οργάνωση του κράτους εφόσον η απλή δομή της πρωτόγονης κοινωνίας τους δεν επαρκούσε για να καλύψει τις νέες και πολυπλοκότερες ανάγκες. Όπως όμως έχω αναφέρει παρόμοιοι θεσμοί είχαν συσταθεί και από τους μουσουλμάνους Άραβες και αργότερα από τους Σελτζούκους στις συνοριακές τους αντιπαραθέσεις με το Βυζάντιο, ενώ και η οργάνωση των Γιουρούκων, καθώς και οι θεσμοί των *yaya* και *musellem* είναι παρόμοιου τύπου με τους θεσμούς των χριστιανικών στρατιωτικών σωμάτων. Άρα δεν πρόκειται για αντιγραφή των βυζαντινών θεσμών εν κενώ. Επιπλέον η οργάνωση τέτοιου τύπου στρατιωτικών σωμάτων τόσο από τους Οθωμανούς όσο και από τους Βυζαντινούς και τα προοθωμανικά βαλκανικά κράτη, αλλά ακόμη και από τους Βενετούς (*stradioti*) και τους Αψβούργους (ουσκόκοι) υποδεικνύει ότι η οργάνωση αυτών των σχηματισμών υπακούει σε κοινές ανάγκες, στις οποίες διαφορετικές κρατικές εξουσίες απαντούν με παρόμοιο τρόπο. Υπ' αυτήν την έννοια είναι οι παρόμοιες ανάγκες και οι κοινές δυνατότητες επιλογών σε ένα δεδομένο πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο που οδηγούν στην παρόμοια οργανωτική συγκρότηση. Η δεδομένη κοινωνική οργάνωση των μετακινούμενων κτηνοτρόφων και οι εξελίξεις στον χώρο της πολεμικής τακτικής αποτελούν ένα κοινό περιοριστικό πλαίσιο που επιβάλλει αυτού του τύπου τη στρατιωτική οργάνωση. Όταν στην καμπή του 17^{ου} αιώνα αυτοί οι παράγοντες θα αλλάξουν βαθμιαία, οι εν λόγω στρατιωτικοί σχηματισμοί θα παρακμάσουν και θα μετεξελιχθούν. Ωστόσο ακόμη και αν δεχθούμε ότι οι Οθωμανοί υιοθέτησαν τους θεσμούς από τους Βυζαντινούς, δεν πρόκειται για μια παθητική αποδοχή κατά την οποία ο πολιτισμικά "κατώτερος" λαμβάνει παθητικά το προϊόν του πολιτισμικά "υπέρτερου". Σε όλες τις πολιτισμικές ανταλλαγές ο δέκτης πρέπει να έχει την δυνατότητα να δεχθεί το προϊόν, ενώ ποτέ δεν δέχεται το προϊόν ως έχει, αλλά κατά την ανταλλαγή λαμβάνει χώρα μια διαδικασία επιλογής και ταυτόχρονης μετατροπής του προϊόντος ώστε να ενσωματωθεί στο νέο πολιτισμικό περιβάλλον. Άρα δεν πρόκειται για ένδειξη πολιτισμικής υπεροχής, αλλά για αμφίδρομη διαδικασία που μεταβάλλει παράλληλα τόσο τον ένα πόλο της ανταλλαγής όσο και τον άλλο.³⁵⁰

Τα στοιχεία που παρέχονται στα ελληνικά ιστορικά έργα αναφορικά με την ύπαρξη και λειτουργία των παραπάνω στρατιωτικών σχηματισμών στον ελλαδικό χώρο για την περίοδο

---

³⁵⁰Για μια σχετική προβληματική βλ. C. Kafadar 1995, 20, 24-25.

έως και τον 17^ο αιώνα είναι συνήθως γενικού χαρακτήρα. Στις περισσότερες περιπτώσεις θεωρείται ότι ως αρματολοί και δερβεντζήδες αναγνωρίστηκαν οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών (όλοι ή μέρος τους) του Ολύμπου, της Πίνδου, των Αγράφων της κεντρικής και ανατολικής Στερεάς Ελλάδος, των δερβενοχωρίων της Αττικής και της Κορινθίας. Η εικόνα αυτή προκύπτει από το καθεστώς του 18^{ου} αιώνα του ελλαδικού χώρου και παρότι δεν διαστρέφει την κατάσταση της παλαιότερης περιόδου, απέχει αρκετά από την εικόνα που προκύπτει από τα ήδη δημοσιευμένα αλλά διάσπαρτα και άνισης αξίας τεκμήρια.

Θεσσαλία – Ανατολική Στερεά Ελλάδα

Μεγάλο μέρος του χώρου της Θεσσαλίας και ανατολικής Στερεάς Ελλάδας έχει υποταχθεί στους Οθωμανούς ήδη από το 1393/4· οι περιοχές αυτές αποτελούν το σαντζάκι Τρικάλων έως το 1470 όταν, με την οθωμανική κατάκτηση της Χαλκίδας, δημιουργείται το σαντζάκι Ευρίπου στο οποίο προσαρτώνται οι περιοχές της ανατολικής Στερεάς, ενώ με την κατάκτηση της Ναυπάκτου το 1499 το νεοϊδρυθέν σαντζάκι Ναυπάκτου θα περιλάβει τις περιοχές της κεντρικής Στερεάς (Κράβαρα, Λιδορίκι, Καρπενήσι, Απόκουρο Πατρατζίκι, Δομοκό).³⁵¹ Ωστόσο δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία έως τα μέσα του 15^{ου} αιώνα. Οι περιοχές αυτές της Θεσσαλίας και ανατολικής Στερεάς κατά την πρώιμη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας κατοικούνται σε μεγάλο βαθμό από Αλβανούς και Βλάχους οι οποίοι στην μεγάλη τους πλειοψηφία ασχολούνται με την ημινομαδική κτηνοτροφία. Ωστόσο, τα υπάρχοντα σχετικά στοιχεία είναι αποσπασματικά και περιορισμένα και έτσι δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η εθνολογική κατανομή και αναλογία των κατοίκων, παρά μόνο για συγκεκριμένες περιπτώσεις. Για παράδειγμα στον καζά της Λειβαδιάς, με την εξαίρεση της πόλης, ο αλβανικός πληθυσμός αποτελούσε στα 1466/7 το 40,38% του συνόλου των hane και το 40,95% των χριστιανικών hane.³⁵² Στην περιφέρεια της Αθήνας οι Αλβανοί αποτελούσαν το 63% των hane (πάλι με την εξαίρεση της πόλης των Αθηνών).³⁵³ Ισχυρή φαίνεται ότι είναι η αναλογία των Αλβανών και στον καζά Σαλώνων: ο ναχιγιές της Βιτρινίτσας (μετέπειτα καζάς Μαλανδρινού) φαίνεται να κατοικείται στο σύνολο του από αλβανικό πληθυσμό.³⁵⁴ Έμμεσα τεκμήρια υποδεικνύουν ισχυρή παρουσία αλβανικού πληθυσμού και στους υπόλοιπους καζάδες. Η μεγάλη αναλογία αλβανικών τοπωνυμίων³⁵⁵ καθώς και η έως και πρόσφατα αλβανοφωνία των κατοίκων στην περιοχή της Θήβας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η αναλογία του αλβανικού πληθυσμού στον καζά θα είναι αντίστοιχη με τους όμορους καζάδες Αθηνών και Λειβαδιάς, αν όχι μεγαλύτερη. Στην Φωκίδα επίσης αναφέρονται Αλβανοί στα 1444-1446.³⁵⁶ Στο σαντζάκι Τρικάλων οι περισσότεροι από τους χριστιανούς τιμαριώτες του καταστίχου του 1454/55 είναι Αλβανοί, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις τα ονόματα των χωριών αλλά και των κατοίκων των αλβανών τιμαριωτών είναι ταυτόσημα με αυτά των τιμαριωτών, πρακτική που υποδηλώνει ότι πρόκειται για ισχυρούς αρχηγούς αλβανικών γενών οι πήραν ως τιμάρια τα χωριά στα οποία έχουν εγκατασταθεί. Τα χωριά αυτά πήραν το όνομα τους από το αλβανικό γένος που τα

---

³⁵¹Ι. Γιαννόπουλος 1971, 68.

³⁵²Καρύδης-Kiel 1985, 1881.

³⁵³Στο ίδιο, 1890.

³⁵⁴Στο ίδιο, 1880.

³⁵⁵Δ. Βαγιακάκος 1988, 959, 992-1001. Ας σημειωθεί επίσης ότι πολλά από τα σλαβικής καταγωγής τοπωνύμια της περιοχής δόθηκαν από εγκατασταθέντες Αλβανούς [βλ. στο ίδιο, 988-989, 1000-1001· Καρύδης-Kiel 1985, 1884, σημ. 24]. Σε παρόμοια συμπεράσματα οδηγεί η μελέτη των τοπωνυμίων της Αττικής, αλλά και της περιοχής της Αταλάντης [βλ. Κ. Μπίρης 1997, 89-90, 108-111· Σπ. Λάμπρος 1896, 184-191].

³⁵⁶Λ. Χαλκοκονδύλης 1843, 319· Απ. Βακαλόπουλος 1974-1988, Α', 296.

κατοίκησε.³⁵⁷ Ένα μέρος των κατοίκων του χωριού Μεζντάν της περιοχής Φαναρίου (σήμερα Αγναντερό Καρδίτσας) το 1466/7 και των πόλεων Τρίκαλα, Λάρισα και Φάρσαλα το 1506 είναι Αλβανοί σύμφωνα με τα οθωμανικά κατάστιχα των αντιστοιχών ετών. Οι Αλβανοί, μάλιστα, κατοικούν σε ιδιαίτερες συνοικίες.³⁵⁸ Το 1454/55 μία συνοικία της πόλης των Τρικάλων απογράφεται ως αλβανική. Οι Αλβανοί αποτελούν το 5.68% του συνόλου των hane της πόλης (31 σε σύνολο 545) και ασχολούνται με αγροτικές εργασίες παρά το ότι κατοικούν σε πόλη.³⁵⁹ Σε πολλές περιοχές της Θεσσαλίας επισημαίνονται Βλάχοι: στις πόλεις των Τρικάλων, Λάρισας, Δαμασίου, στις περιοχές των Αγράφων και του Καρπενησίου.³⁶⁰ Σε παρόμοια συμπεράσματα οδηγεί η μελέτη της κατανομής του βλαχικού πληθυσμού σε μεταγενέστερες περιόδους στη Θεσσαλία και την κεντρική ορεινή Στερεά (Άγραφα-Καρπενήσι).³⁶¹ Ένας παράγοντας που δυσχεραίνει την αποτίμηση της πληθυσμιακής παρουσίας και των τόπων εγκατάστασης των Βλάχων, Αλβανών και ενδεχομένως άλλων ομάδων ορεινών κτηνοτρόφων είναι ότι δεν είναι γνωστός στις λεπτομέρειες του ο τρόπος με τον οποίο η οθωμανική διοίκηση κατέγραφε τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ένα μέρος τους διέφευγε της καταγραφής όπως συνέβαινε και σε νεότερες περιόδους, όταν τα σύγχρονα κράτη είχαν αναπτύξει πολύ αποτελεσματικότερες απογραφικές μεθόδους από αυτούς της οθωμανικής διοίκησης. Πάντως αυτό που έχει σημασία είναι ότι Βλάχοι και Αλβανοί κτηνοτρόφοι με τις εποχιακές μετακινήσεις τους και με την συχνή αναζήτηση νέων βοσκοτόπων, ελέγχουν πολύ ευρύτερο χώρο από αυτόν στον οποίο εντοπίζονται στις πηγές και ενδεχομένως καταγράφονται από τους Οθωμανούς γραφείς. Ας σημειωθεί εδώ ότι ένας αριθμός Βλάχων και Αλβανών πολύ γρήγορα εξισλαμίζεται, όπως προκύπτει από την πρακτική των Οθωμανών απογραφών να σημειώνουν την αλβανική ή βλαχική καταγωγή ορισμένων μουσουλμάνων στο κατάστιχο του 1454/55.³⁶²

Όπως υποδηλώνουν οι ορεινές περιοχές στις οποίες είναι εγκαταστημένοι το μεγαλύτερο μέρος των εντοπιζόμενων Βλάχων και Αλβανών καθώς και ο τύπος των εγκαταστάσεων τους (μικροί οικισμοί του τύπου της κατούνας μεγέθους έως 40 hane), η κύρια ενασχόληση τους στην πρώιμη τουλάχιστον περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας παραμένει η κτηνοτροφία. Από αυτούς κυρίως τους πληθυσμούς προέρχονται όσοι αποκτούν

---

³⁵⁷N. Beldiceanu 1985, 46-48.

³⁵⁸Beldiceanu-Nasturel 1991, 105.

³⁵⁹Στο ίδιο, 105, 107.

³⁶⁰Στο ίδιο, 105-106.

³⁶¹Βλ. Α. Κουκούδης 1999, *passim* και ιδιαίτερα τους χάρτες στις σελ. 357-363, 369. Πρβλ. M. Sivignon 1992, 378-400. Ο Λ. Χαλκοκονδύλης αναφέρει: "και το τε Πίνδον όρος Βλάχοι δ' ενοικούνσιν αυτό, των Δακών ομόγλωττοι". Η έκφραση υποδηλώνει ότι το σύνολο των ορεινών κατοίκων της Πίνδου είναι Βλάχοι, αν και δεν μπορούμε να στηριχτούμε στην ακρίβεια της πρότασης [Λ. Χαλκοκονδύλης 1843, 319]. Έχουν διατυπωθεί ωστόσο απόψεις, σύμφωνα με τις οποίες οι Σαρακατσάνοι, ή δεύτερη δηλαδή κύρια ορεινή κτηνοτροφική ομάδα που κατοικεί στον ορεινό όγκο της Πίνδου, είναι εξελληνισμένοι Βλάχοι.

³⁶²Beldiceanu-Nasturel 1991, 105-106.

καθεστώς δερβεντζήδων, βοϊνούκων ή αρματολών. Ο Beldiceanu αναφέρει την ύπαρξη τριών διατάξεων που αφορούν στο καθεστώς των Βλάχων των περιοχών Τρικάλων, Λαρίσης και Φαρσάλων· δεν διευκρινίζει όμως εάν πρόκειται για διατάξεις αντίστοιχες με αυτές των Βλάχων της βόρειας Βαλκανικής για τους οποίους ορίζουν και ρυθμίζουν ένα ιδιαίτερο στρατιωτικό και οικονομικό καθεστώς.³⁶³

Το 1454/5 κάποιος χριστιανός, ονομαζόμενος Δημήτρης, είναι βοϊνούκος και κατέχει τιμάριο από κοινού με άλλον χριστιανό, ονομαζόμενο Θόδωρο, στην περιοχή Τρικάλων Θεσσαλίας. Το τιμάριο αποτελείται από τρία τμήματα χωριών και είναι ετήσιας αξίας 2.353 άσπρων.³⁶⁴ Η ύπαρξη βοϊνούκου τιμαριώτη υποδηλώνει ότι πρόκειται για αξιωματούχο-επικεφαλής ενός ευρύτερου αριθμού βοϊνούκων που θα πρέπει να κατοικούσαν στη Θεσσαλία. Την ίδια περίοδο αναφέρεται ένας Αλβανός *musellem* στο χωριό Vila, πιθανότατα χωριό κοντά στον ποταμό Βελά των Τρικάλων.³⁶⁵ Στο ίδιο κατάστιχο αναφέρεται ότι οι Αλβανοί του χωριού Dablya (θα πρέπει να πρόκειται για την Δαύλεια Βοιωτίας³⁶⁶) εκτελούν την υπηρεσία του *musellem* για τον Τουραχάν μπέη, σαντζάκμπεη Τρικάλων. Πρόκειται για 15 έγγαμους αρχηγούς οικογενειών και 3 χήρες.³⁶⁷ Ο χαμηλός πληθυσμός του οικισμού δείχνει ότι πιθανότατα πρόκειται για αλβανική κτηνοτροφική κατούνα. Ωστόσο λίγα χρόνια αργότερα, το 1466/7, η Δαύλεια αριθμούσε 150 hane, το 1529 248 και το 1570 366 hane. Η αύξηση μέσα σε 12 χρόνια από 18 hane σε 150 δεν είναι φυσική: είτε το 1454/5 οι κάτοικοι της Δαύλειας ήταν περισσότεροι αλλά δεν ανήκαν όλοι στο καθεστώς *musellem*, είτε, με την μεσολάβηση της οθωμανικής κατάκτησης της Αττικο-βοιωτίας το 1460, ο πληθυσμός αυξήθηκε με εγκατάσταση εποίκων, όπερ και πιθανότερο. Ο κτηνοτροφικός χαρακτήρας της οικονομίας του χωριού διατηρείται πάντως έως τουλάχιστον τα 1570, όταν η παραγωγή σιταριού παραμένει πολύ χαμηλή, στοιχείο που ως ένα βαθμό εξηγείται από τον ορεινό και όχι ιδιαίτερα εύφορο χαρακτήρα της τοποθεσίας.³⁶⁸

Το 1454/55 στο οχυρό χωριό Δαμάσι (Τσάι-Χισάρ), που βρίσκεται στην είσοδο της κοιλάδας του Τιταρήσιου —μια από τις σημαντικότερες διόδους της Θεσσαλίας προς την Μακεδονία³⁶⁹—, κατοικούν σε χωριστές συνοικίες ελληνόφωνοι (*tumiyan*) που αποτελούν 184 hane και Βλάχοι που αποτελούν 130 hane. Θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι από αυτόν τον

---

³⁶³Beldiceanu-Nasturel 1983, 119.

³⁶⁴Άρα το μερίδιο του Δημήτρη πρέπει να είναι 1.176,5 άσπρα ετησίως. Βλ. N. Beldiceanu 1985, 53-54 (αρ. 6).

³⁶⁵Beldiceanu-Nasturel 1991, 113.

³⁶⁶Η περιοχή αυτή, κοντά στη Φθιώτιδα και τα Σάλωνα, πρέπει να έχει κατακτηθεί από τους Οθωμανούς ήδη από το 1393-4, όταν κατελήφθησαν η Φωκίδα και η Φθιώτιδα, ενώ ο Τιμουρτάς κατέλαβε για λίγο την Λειβαδιά και πολιόρκησε την Αθήνα [Αλ. Σαββίδης 1993, 25-28· Ι. Γιαννόπουλος 1971, 63-64].

³⁶⁷Beldiceanu-Nasturel 1991, 105.

³⁶⁸Για τα πληθυσμιακά δεδομένα και την οικονομία της Δαύλειας βλ. Καρύδης-Kiel 1985, 1895-1896.

³⁶⁹M. Sivignon 1992, 23.

χριστιανικό πληθυσμό προέρχεται η φρουρά του σημαντικού εκείνη την εποχή κάστρου του Δαμασίου το οποίο είχε καταλάβει ο Εβρενός μπέη το 1386/7 μετά από μάχη.³⁷⁰

Όπως προκύπτει από οθωμανικό κατάστιχο του 1466/7 στο σαντζάκι Τρικάλων υπάρχουν 103 χριστιανοί βοϊνούκοι και 203 yamak.³⁷¹ Βοϊνούκοι καταγράφονται και στις περιφέρειες Νευροκοπίου της ανατολικής Μακεδονίας και Καστοριάς κατά την περίοδο του Μουράτ Β΄ (1421-1451),³⁷² ενώ για το Νευροκόπι υπάρχει κατάλογος βοϊνούκων που χρονολογείται γύρω στα 1464/5.³⁷³

Οι Καρύδης-Kiel αναφέρουν ότι στα 1466 κανένα χωριό του καζά Σαλώνων δεν ήταν χαρακτηρισμένο ως δερβένι.³⁷⁴ Η μη ύπαρξη δερβενίων στην περιοχή μοιάζει περίεργη, αφενός διότι τα Σάλωνα έχουν υποταχθεί στους Οθωμανούς για πρώτη φορά το 1394 και άρα θα έπρεπε να έχουν ήδη οργανωθεί τέτοιοι θεσμοί, αφετέρου διότι οι σύντομες καταλήψεις των Σαλώνων από τους Παλαιολόγους του Μοριά στα 1404 και 1444-1446 θα πρέπει να ώθησαν τους Οθωμανούς στην οργάνωση κάποιου τύπου δυνάμεων ασφαλείας, δεδομένου μάλιστα ότι ένα μέρος τουλάχιστον των εντοπίων χριστιανών είχαν συνταχθεί με τους Οθωμανούς τόσο κατά την οθωμανική κατάκτηση το 1393/4 όσο και το 1404.³⁷⁵ Εφόσον η οργάνωση και η εφαρμογή του θεσμού των δερβενίων ανάγεται στα χρόνια του Μουράτ Β΄ (1421-1451) και του Μεχμέτ Β΄ (1451-1481)³⁷⁶ είναι πιθανό να μην έχει εφαρμοστεί ακόμη ο θεσμός των δερβενίων σε αυτήν την περιοχή, τουλάχιστον με τον οργανωμένο τρόπο που απαντά σε υστερότερες πηγές. Πιθανότερο όμως είναι ότι για τα δερβενοχώρια έγινε άλλη ειδική καταγραφή, πρακτική που συνηθιζόταν από την οθωμανική διοίκηση για ειδικές κατηγορίες πληθυσμού.³⁷⁷

Κατά την διάρκεια του 16^{ου} αιώνα ένας σημαντικός αριθμός χωριών αναφέρονται σε οθωμανικές πηγές να έχουν εγγραφεί ως δερβένια στα οθωμανικά κατάστιχα, έχοντας

---

³⁷⁰Beldiceanu-Nasturel 1991, 103, 105, 110.

³⁷¹H. Inalcik 1953, 215, 230, του ίδιου 1954, 114. Για σύγκριση την ίδια εποχή στο μεθοριακό σαντζάκι του Branichevo στη Σερβία υπήρχαν 217 βοϊνούκοι, 503 yamaks και 6 lagators [βλ. στο ίδιο 223, 230], (σε άρθρο του το 1954 ο Inalcik αναφέρει 61 lagators, αλλά ο αριθμός φαίνεται υπερβολικός και μάλλον πρόκειται για τυπογραφικό λάθος, βλ. του ίδιου 1954, 114). Στην Dibra (περιοχή στα σύνορα των σημερινών περιοχών της Αλβανίας και της Μακεδονίας) το 1466/7 καταγράφονται 28 βοϊνούκοι και 107 nefer (= απλοί στρατιώτες). Στην Ερζεγοβίνη το 1477/8 είναι καταγεγραμμένοι 107 βλάχοι και βοϊνούκοι. Σε κατάστιχο του μεθοριακού Βιδινίου της περιόδου 1451-1481 καταγράφονται 231 βοϊνούκοι. [H. Inalcik 1953, 221, 230]. Στην περιοχή Νευροκοπίου της Μακεδονίας την εποχή του Μουράτ Β΄ (1421-1451) αναφέρεται βίλαετι που παίρνει το όνομα του από τον τιμαριούχο βοϊνούκο Καλογιάννη, στο οποίο είναι εγγεγραμμένοι πολλοί βοϊνούκοι [H. Inalcik 1953, 218].

³⁷²H. Inalcik 1953, 230.

³⁷³N. Beldiceanu 1975, 228.

³⁷⁴Καρύδης-Kiel 1985, 1900.

³⁷⁵Για τα γεγονότα βλ. Α. Χαλκοκονδύλης 1843, 213, 319· Ν. Νικολούδης 1996, 188-190· Ηλ. Αναγνωστάκης 1985, 37-44, 85-87· St. Runciman 1986, 77, 97· Απ. Βακαλόπουλος 1974-1988, Α΄, 296· Beldiceanu-Nasturel 1991, 104· W. Miller 1997, 411-412, 431-432, 475-476.

³⁷⁶C. Orhonlu 1990, 18.

³⁷⁷M. A. Cook 1972, 52.

αναλάβει την φρούρηση διαφόρων διαβάσεων. Το αλβανόφωνο χωριό Χασιά της Αττικής, ένα από τα δερβενοχώρια της Αττικής, είχε 33 εστίες και έδινε 300 άσπρα φόρο επί των προβάτων (μ.ο. ανά εστία: 9,1 α.), το 1540 είχε 94 εστίες και το 1570 είχε 100 εστίες και έδινε 6.200 άσπρα (μ.ο. ανά εστία: 62 α.).³⁷⁸ Σε οθωμανικό έγγραφο του 1544 αναφέρεται ότι οι "ρεαγιά" του χωριού Τζτζίνα (;) της Αττικής είχαν εγγραφεί ως δεβεντζήδες και κατέβαλλαν τη δεκάτη και τους υπόλοιπους φόρους "κατά τη δερβέντικη συνήθεια", δηλαδή μειωμένους.³⁷⁹

Στις αρχές του 16^{ου} αιώνα εγγράφεται ως δερβενοχώρι το ορεινό χωριό Σόνικα του καζά Σαλώνων (σημερινό χωριό Σώταινα της επαρχίας Δωρίδας), ενώ το 1541 ανανεώνεται ο χαρακτηρισμός του ως δερβενίου.³⁸⁰

Στις αρχές επίσης του 16^{ου} αιώνα, πιθανότατα το 1506, χαρακτηρίστηκε δερβένι το ορεινό χωριό Καταφυγή (αργότερα Καταφύγι, χωριό ερημωμένο σήμερα ανάμεσα στην Στρώμη και την Άνω Μουσούνιτσα της επαρχίας Δωρίδας). Σε οθωμανικό defter του 1541 αναφέρεται ότι βρίσκεται σε επικίνδυνη περιοχή όπου οι λεηλασίες και οι επιδρομές ήταν συχνές και για τούτο οι κάτοικοι είχαν αναλάβει την υποχρέωση να ελέγχουν το πέρασμα.³⁸¹

Στα μέσα του 16^{ου} αιώνα και μετά το 1541 η Αράχωβα, χωριό στο στενό του Ζεμενού στο δρόμο που οδηγεί από Την Λειβαδιά στα Σάλωνα, χαρακτηρίζεται δερβένι.³⁸²

Σε κατάστιχο του 1506 αναφέρεται ότι οι κάτοικοι του Πλαταμόνα (57 χριστιανικοί hane και 3 χήρες) ήταν υποχρεωμένοι να συμμετέχουν στη φύλαξη του κάστρου προσφέροντας ένα μικρό αριθμό κατοίκων για τη φρουρά του. Σε αντάλλαγμα είχαν μια σειρά φορολογικών ελαφρύνσεων: δεν κατέβαλαν τον φόρο azab (πιθανόν συνεισφορά σε άνδρες για το άτακτο πεζικό ή χρηματική συνεισφορά για τον ίδιο λόγο)· δεν έδιναν εργατικά χέρια για τη συντήρηση του κάστρου· δεν έδιναν κωπηλάτες· δεν έδιναν τεχνίτες για τις πολεμικές μηχανές και ακόμη δεν κατέβαλαν τους φόρους salgun³⁸³, suhra³⁸⁴, έκτακτους

---

³⁷⁸Καρύδης-Kiel 1985, 1889-1890, 1896. Η Χασιά αναφέρεται και από τον Εβλιγιά Τσελεμπί κατά την περιήγησή του στην περιοχή το 1668. Σύμφωνα με τον Εβλιγιά η Χασιά έχει 100 σπίτια, όλοι χριστιανοί Αρναούτηδες οι οποίοι ασχολούνται με την φύλαξη των δερβενίων και για τούτο δεν πληρώνουν κανένα φόρο [βλ. Εβλιγιά Τσελεμπί 1991, 197].

³⁷⁹N. Σαρής 1997, 197-198.

³⁸⁰Καρύδης-Kiel 1985, 1880-1881, 1900 σημ. 47. Το χωριό το 1541 έχει πληθυσμό μόλις 26 εστίες, στοιχείο που επιτρέπει να υποθέσουμε ότι επρόκειτο για ορεινή αλβανική κτηνοτροφική κατούνα.

³⁸¹Καρύδης-Kiel 1985, 1879-1881, 1900 σημ. 47. Το χωριό είχε πληθυσμό 26 εστίες το 1466 (πιθανόν κτηνοτροφική κατούνα), 114 εστίες το 1541 και 101 εστίες το 1570.

³⁸²Καρύδης-Kiel 1985, 1879-1881. Το 1466 είχε 52 εστίες, το 1541 233 και το 1570 323 εστίες. Το τοπωνύμιο είναι σλαβικής προέλευσης, χρησιμοποιήθηκε όμως και από τους Αλβανούς· δηλώνει συνήθως ποιμενική εγκατάσταση [Δ. Βαγιακάκος 1988, 988-989].

³⁸³Φόρος σε είδος στα γεωργικά προϊόντα και στα βουβάλια. Μνημονεύεται σε οθωμανικές πηγές του 1366 και του 1412, καθώς και στο κράτος του Ουζούν Χασάν στην Ανατολία. Πιθανόν να αφορά σε φορολόγηση των νομάδων ή ημινομάδων κτηνοτρόφων. Πάντως πρόκειται για παλαιό φόρο που αργότερα εγκαταλείφθηκε.

³⁸⁴Πρόκειται για αγγαρείες υπέρ του ηγεμόνα.

φόρους (avariz) και tekalif-i divaniye, ενώ κατέβαλαν τον κεφαλικό φόρο κατ' αποκοπή. Όπως αναφέρεται στο κατάστιχο πρόκειται για προνόμια, τα οποία ήταν παλαιά και είχαν ανανεωθεί με φερμάνι το 1503. Ο N. Beldiceanu θεωρεί ότι το καθεστώς αυτό είχε διαμορφωθεί σε αντάλλαγμα της εκούσιας υποταγής και συνθηκολόγησης των κατοίκων του Πλαταμόνα κατά την οθωμανική κατάκτηση της περιοχής.³⁸⁵ Οι κάτοικοι του Πλαταμόνα συνεχίζουν επί μεγάλο χρονικό διάστημα να παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες, ενώ παράλληλα διευρύνονται τα καθήκοντα που τους ανατίθενται: σουλτανική απόφαση του 1569³⁸⁶ αναφέρει ότι 70 χριστιανικά νοικοκυριά που διαμένουν στο κάστρο του Πλαταμόνα³⁸⁷ έχουν από παλαιότερα αναλάβει την άμυνα και τη φύλαξη των δρόμων της περιοχής, ενώ κάθε βράδυ 2 άνδρες εκ περιτροπής υπηρετούν ως παρατηρητές φρουροί στο κάστρο. Όπως αναφέρεται στη σουλτανική απόφαση οι κάτοικοι έχουν καταγραφεί ως musellem και εξαιρούνται από την καταβολή των φόρων avariz-i divaniye και tekalif-i orfiye. Το καθήκον της φύλαξης των δρόμων δεν αναφέρεται στην παλαιότερη απόφαση του 1506, άρα καθορίστηκε μετά από αυτή την χρονολογία. Η ανάληψη της υπηρεσίας δερβεντζήδων από τους κατοίκους του Πλαταμόνα προφανώς υπήρξε αναγκαία διότι το κάστρο βρίσκεται στην είσοδο της κοιλάδας των Τεμπών πάνω σε μια βασική παράκτια διάβαση που ενώνει την Μακεδονία με την Θεσσαλία. Το 1566 στην ίδια διάβαση, αλλά βορειότερα, οι κάτοικοι των 80 εστιών του χωριού Κατερίνη του καζά Βεροίας (που πρέπει να ταυτίζεται με την σημερινή Κατερίνη της Πιερίας) είναι όλοι δερβεντζήδες.³⁸⁸ Στον ίδιο παράκτιο οδικό άξονα, αλλά ανάμεσα στον Πλαταμόνα και την Κατερίνη θα πρέπει να τοποθετηθεί το δερβενχοήρι Diraniye του καζά Ελασσώνας διότι, όπως αναφέρεται στη σχετική σουλτανική απόφαση του 1569, το χωριό βρίσκεται κοντά στη θάλασσα σε τόπο απειλητικό και επικίνδυνο. Οι κάτοικοι, προφανώς δυσαρεστημένοι από το φορολογικό καθεστώς, διασκορπίστηκαν λίγο προ της τελευταίας καταγραφής τους. Οι οθωμανικές αρχές, ενδεχομένως λόγω της χρησιμότητας του χωριού ως δερβενίου, παρά το ότι το χωριό αποτελείτο μόνον από 5 εστίες,

---

³⁸⁵Beldiceanu-Nasturel 1991, 110. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι κάτοικοι του Πλαταμόνα ήταν πιθανότατα Βλάχοι. Ορισμένα από τα πλησιέστερα χωριά ήταν βλαχικά: το χωριό Καλλιπεύκη (πρώην Νεζερός, πιθανόν ταυτίζεται με το βλαχικό χωριό Εζεβάν που αναφέρει η Άννα Κομνηνή) από τον 11ο αι· στις νότιες πλαγιές του Ολύμπου εντοπίζονται Βλάχοι από τους 11ο-12ο αιώνες· βόρεια και νότια του Πλαταμόνα υπάρχουν δύο χωριά που ονομάζονται Καρίτσα, όνομα με το οποίο εμφανίζονται πολλά βλαχικά χωριά στην Ελλάδα. Η ενασχόληση των κατοίκων με την προβατοτροφία (όπως προκύπτει από το οθωμανικό κατάστιχο), παρά το παράλιον του τόπου, ενισχύει την υπόθεση της βλαχικής καταγωγής. Για τα βλαχικά χωριά της περιοχής βλ. Α. Κουκούδης 1999, 42, 363.

³⁸⁶Ι. Αλεξανδρόπουλος 1985, 301-302.

³⁸⁷Ο αριθμός των 70 νοικοκυριών υποδεινώνει ότι η αύξηση πληθυσμού του Πλαταμόνα είναι μικρή: 10 νοικοκυριά σε 63 χρόνια. Η περίπτωση έρχεται σε αντίθεση τόσο με την γενική πληθυσμιακή αύξηση της περιόδου 1450-1600, όσο και ειδικότερα με την αύξηση πληθυσμού που παρατηρείται σε αυτό το διάστημα σε όσους οικισμούς έχουν χαρακτηριστεί ως δερβένια, η οποία είναι μεγαλύτερη από τον μ.ο. αύξησης στο σύνολο του πληθυσμού. Ωστόσο η έκφραση του σουλτανικού εγγράφου που αναφέρει ότι το καθεστώς του musellem έχει ανατεθεί στους κατοίκους του κάστρου του Πλαταμόνα, ενδεχομένως σημαίνει ότι στον Πλαταμόνα υπάρχει συνοικία και εκτός του κάστρου οι κάτοικοι της οποίας δεν έχουν αναλάβει στρατιωτικές υπηρεσίες, είτε διότι είναι νεήλυδες είτε διότι το καθεστώς του musellem περιορίστηκε σε έναν ορισμένο αριθμό ανδρών επαρκών για την φύλαξη της περιοχής.

³⁸⁸Ν. Σαρής 1997, 212.

υποσχέθηκαν στους κατοίκους ότι το φορολογικό τους καθεστώς θα ευθυγραμμιστεί με αυτό των υπόλοιπων δερβενίων και ότι αντί για τον φόρο *otluk* θα κατέβαλαν μια σπέντζα 25 άσπρων. Φαίνεται ότι οι κάτοικοι τελικά δέχθηκαν και επανεγγράφησαν σύμφωνα με το "παλαιό καθεστώς" (του δερβενίου).³⁸⁹

Οι σουλτανικές αποφάσεις του 1569 που αφορούν στον Πλαταμώνα και το Diraniye βρίσκονται σε ένα οθωμανικό κατάστιχο (*tahrir*) που περιλαμβάνει διάφορες σουλτανικές αποφάσεις σχετικές με ειδικές κατηγορίες πληθυσμού που απολαμβάνουν φοροαπαλλαγών. Στον οδικό άξονα που οδηγεί από τη Λάρισα στο Κάρλελι (Ακαρνανία), την Άρτα και την Πρέβεζα βρίσκεται το δερβενοχώρι *Nihor Kostirva* του καζά Φαρσάλων, οι κάτοικοι του οποίου, μετά από αίτηση τους, εγκρίθηκε να καταβάλουν τους φόρους όπως και τα υπόλοιπα δερβένια, αλλά επιπλέον να απαλλαγούν και από την καταβολή *avariz-i divaniye ve tekalif-i ogfiye*, επειδή, όπως αναφέρεται στην διαταγή, βρίσκονται σε ένα ιδιαίτερα απειλητικό και δύσκολο βουνό.³⁹⁰ Άλλη σουλτανική διαταγή της ίδιας χρονιάς αναφέρεται σε δύο χωριά κοντά στην Υπάτη, τα οποία βρίσκονται σε μια περιοχή που ονομάζεται βοσκότοπος *Hudavendigâr*, κοντά στους δρόμους που ενώνουν την Λάρισα και την Υπάτη με τη Ναύπακτο, την Ακαρνανία, το Μοριά και την Πρέβεζα. Σύμφωνα με τη διαταγή η περιοχή είναι ορεινή και επικίνδυνη και για τούτο τα δύο χωριά έχουν καταγραφεί από παλαιότερα (σε κάποια καταστίχωση προ του 1569) ως δερβένια και έχουν αναλάβει να διασφαλίζουν την περιοχή κοντά στην Υπάτη.³⁹¹ Στον ίδιο άξονα, αλλά πλέον στην περιοχή κοντά στη Ναύπακτο, οι κάτοικοι του χωριού Μεγάλη Μουσουνίτσα³⁹² ανέλαβαν τη φύλαξη ενός μέρους του δρόμου έως τον τόπο που ονομαζόταν Πέντε Δέντρα. Πρόκειται για 80 εστίες που απαλλάσσονται από το αβαρίζ και οφείλουν να πληρώνουν τους φόρους όπως τα υπόλοιπα δερβένια.³⁹³ Επίσης στον ίδιο οδικό άξονα και συγκεκριμένα στον καζά Λιδωρικού στη "δημοσιά που πηγαίνει προς την πλευρά της Ναυπάκτου και του Μοριά" σε ένα δυσχερές

---

³⁸⁹Για την περίπτωση του χωριού Diraniye βλ. στο ίδιο 302. Ο φόρος *otluk* (δεκάτη χόρτου - σανού, φόρος βοσκής) στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα είναι προσωπικός φόρος ο οποίος για το σαντζάκι Τρικάλων είχε οριστεί σε 5 άσπρα [στο ίδιο, 430-431· Σπ. Ασδραχάς 1978, 33, 34· V. Moutaftchieva 1990, 270]. Η αλλαγή φαίνεται ασύμφορη (25 άσπρα σπέντζα αντί για 5 άσπρα *otluk*) εκτός εάν η καταβολή μιας σπέντζας αφορά στο σύνολο του χωριού και όχι κατά εστία. Στη σύγχρονη τουρκική γλώσσα η λέξη *otluk* σημαίνει βοσκή, όπως και η λέξη *otlak* [M. Δημητριάδης 1989, 338]. Είναι πιθανόν να μην πρόκειται για τον φόρο *otluk* αλλά για τον φόρο *otlak* (φόρος για την εποχιακή χρήση βοσκότοπων από κοπάδια αιγοπροβάτων) ο οποίος στην περιοχή οριζόταν σε 25 άσπρα ανά κοπάδι 300 ζώων [I. Αλεξανδρόπουλος 1985, 478-479]. Σε αυτήν την περίπτωση θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι οι κάτοικοι είχαν έντονα αναπτυγμένη κτηνοτροφία και διέθεταν περισσότερα παύ 300 ζώα εφόσον προτιμούν την καταβολή *otlak* αντί για την σπέντζα.

³⁹⁰I. Αλεξανδρόπουλος 1985, 302. Πρόκειται για 39 εστίες. Δεν είναι σαφές για ποιον οδικό άξονα πρόκειται ακριβώς. Πιθανότατα πρόκειται για δρόμο που περνά μέσω Φαναρίου, Πίνδου και Αχελώου, είτε μέσω Αγράφων και Καρπενησίου. Πάντως φαίνεται ότι βρίσκεται κοντά και στον οδικό άξονα που ενώνει τη Λάρισα και τα Φάρσαλα με τη Ναύπακτο περνώντας δυτικά της Υπάτης και ανάμεσα σπό τα όρη Βαρδούσια. Οίτη και Γκιώνα.

³⁹¹Στο ίδιο, 301.

³⁹²Πιθανότατα πρόκειται για το σημερινό χωριό Μουσουνίτσα που βρίσκεται στο βουνό Βαρδούσια, πολύ κοντά στο προαναφερόμενο δερβένι Καταφυγή του 1541. Αν όμως είναι έτσι τότε η Μουσουνίτσα βρίσκεται κοντά στο Λιδωρικό και όχι κοντά στη Ναύπακτο.

³⁹³Στο ίδιο.

πέρασμα ποταμού (προφανώς του Μόρνου) το οποίο ονομάζεται Στελλούνα βρίσκεται το χωριό Μπρισόνισα. Το 1590 οι κάτοικοι του χωριού για την διευκόλυνση της διάβασης αναλαμβάνουν να χτίσουν και να φρουρούν ένα γεφύρι στο εν λόγω ποτάμιο πέρασμα και σε αντάλλαγμα να απαλλαχθούν από την καταβολή των φόρων σπέντζα, *avariz-i divaniye* και *tekalif-i orfiye*, καθώς και από το *devsirime*.³⁹⁴

Σε οθωμανικό τεφτέρι του 1570 αναφέρεται ότι οι μη μουσουλμάνοι κάτοικοι της Αταλάντης και του χωριού Λιβανάτες ήταν απαλλαγμένοι από διάφορους φόρους (*avariz-i divaniye*, *tekalif-i orfiye*, *devsirime*) έναντι της υποχρέωσης να επιτηρούν την ακτή με εφτά πλήρως εξοπλισμένους ιππείς. Προφανώς πρόκειται για υποχρέωση που ανέλαβε το σύνολο των κατοίκων και την εκτελούν εκ περιτροπής. Όπως αναφέρουν οι Καρύδης και Kiel άλλα χωριά του καζά Αταλάντης είχαν αναλάβει παρόμοιες υποχρεώσεις έναντι φορολογικών απαλλαγών οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις περιελάμβαναν και το χαράτσι (*cizye*).³⁹⁵ Το μεγαλύτερο μέρος των χωριών του καζά (Λιβανάτες, Τραγάνα, Μαλεσίνα, Προσκυνά, Μαρτίνο, Λάρυμνα, Ζέλιο κ.λ.π.) ήταν αλβανικές εγκαταστάσεις πάνω στην παράκτια στενή λωρίδα η οποία παρακάμπτοντας τα βουνά Καλλίδρομο και Χλωμό αποτελεί τη βασική διάβαση από Λαμία, μέσω Θερμοπυλών σε Θήβα, Χαλκίδα και Αθήνα. Σύμφωνα με τον Κ. Μπίρη οι Αλβανοί είχαν εγκατασταθεί εκεί από τους Καταλανούς το 1383 για να ασφαλίσουν την δίοδο προς το δουκάτο των Αθηνών έναντι των πιθανών απειλών από τη Θεσσαλία.³⁹⁶

Μια πολύ ενδιαφέρουσα πηγή είναι ένα σουλτανικό φερμάνι³⁹⁷ που αφορά σε χριστιανούς κατοίκους της Θεσσαλονίκης οι οποίοι έχουν την υποχρέωση της φύλαξης των παραλιακών οχυρών πύργων της πόλης. Σύμφωνα με το φερμάνι, το 1430 όταν ο Μουράτ Β΄ κατέκτησε μετά από έφοδο και λεηλασία τη βενετοκρατούμενη Θεσσαλονίκη, μετέφερε και εγκατέστησε στην πόλη χριστιανούς από άλλα μέρη της οθωμανικής επικράτειας για τον ανασυννοικισμό της. Ένα μέρος από τους εγκατασταθέντες χριστιανούς (το κείμενο τονίζει ότι πρόκειται μόνον για χριστιανούς και όχι για εβραίους) ανέλαβαν την υπηρεσία της φρούρησης της πόλης με αντάλλαγμα την απαλλαγή από μια σειρά φόρων και υποχρεώσεων: εξαιρούνταν από την καταβολή *ulak*, *doganci*, *akinci*, φυλάκων φρουριών, *χιρεχόζ*, *suhra*, *salgun*, *s_rgun*, *celeb*, ζουλ, *avariz-i divaniye*, *tekalif-i orfiye*.³⁹⁸ Δεν είναι σαφές εάν

---

³⁹⁴N. Σαρής 1997, 190.

³⁹⁵Καρύδης-Kiel 1985, 1899.

³⁹⁶Κ. Μπίρης 1997, 89. Για τα όρια του καζά Αταλάντης βλ. Ι. Γιαννόπουλος 1971, 134.

³⁹⁷Δημοσιεύεται σε μετάφραση στο Ι. Βασδραβέλλης 1952, 1-5.

³⁹⁸Το κείμενο απειδή αποτελεί σε πολλά του σημεία αναπαραγωγή παλαιότερων φερμανίων συμπεριλαμβάνει πολλών τύπων φόρους διαφορετικής αξίας και σημασίας σε κάθε περίοδο. Οι τέσσερις πρώτοι φόροι συνιστούν προσφορά ανδρών για ανάληψη μιας ορισμένης υπηρεσίας: *ulak*: ταχυδρόμοι ή αγγαλιόφοροι, *doganci*: ιερακοτρόφοι, *akinci*: ελαφροί ιππείς. Η παράθεση των παραπάνω υπηρεσιών ως φόρων θα πρέπει να απηχεί αρχαϊκές δομές οργάνωσης του οθωμανικού κράτους σύμφωνα με τις οποίες οποιαδήποτε εργασία νοείται ως προσφορά προς το κράτος και το κοινωνικό σύνολο. Με αυτήν την έννοια τόσο η στρατιωτική υπηρεσία (συμπεριλαμβανομένων των *σαχηδών* και των *γενιτσάρων*) όσο και η αγροτική εργασία νοηματοδοτούνται ως διαφοροποιημένες υποχρεώσεις του πληθυσμού για την καλή λειτουργία του κράτους. Η

απαλλάσσονταν και από τον κεφαλικό φόρο· η σε ορισμένες περιπτώσεις συμπερίληψη σε οθωμανικά κείμενα του φόρου αυτού στην κατηγορία *tekalif-i orfiye*, καθώς και ορισμένες ενδείξεις του φερμανίου³⁹⁹, επιτρέπουν αν υποθέσουμε ότι οι ανωτέρω φρουροί της Θεσσαλονίκης δεν υποχρεούνται στην καταβολή του. Ο αριθμός των χριστιανών που υπηρετούν ως φύλακες δεν προκύπτει με σαφήνεια από το φερμάνι: ένας αριθμός χριστιανών (40 άτομα κάθε νύχτα) διαδοχικά εκτελούν την υπηρεσία που μαζί με τους επικεφαλής τους (άδηλον εάν πρόκειται για χριστιανούς ή μουσουλμάνους) φτάνουν τα 72 άτομα· είναι άγνωστος όμως ο συνολικός αριθμός των υπόχρεων στην υπηρεσία. Η πλειοψηφία των φρουρών είναι κτηνοτρόφοι και βοσκοί, αλλά αναφέρονται και αργυραμοιβοί, κυνηγοί καθώς και αγρότες. Η αναφορά κυρίως κτηνοτρόφων σε συνδυασμό με την ρητή απαλλαγή τους από κτηνοτροφικούς φόρους υποδηλώνει ότι οι περισσότεροι δεν ασχολούνταν με την γεωργία, άρα δεν υπόκειντο σε τιμαριωτικούς φόρους και άρα οι φορολογικές τους απαλλαγές, ακόμη και εάν κατέβαλαν *cizye*, ήταν εξαιρετικά υψηλές.

Άγραφα

Ο χώρος Αγράφων-Καρπενησίου, περιοχή που δεσπόζει στα όρια Θεσσαλίας - Ηπείρου - δυτικής και ανατολικής Στερεάς Ελλάδας, είναι κρίσιμος για τον έλεγχο πολλαπλών διαβάσεων που αφορούν στις παραπάνω περιοχές, κρισιμότητα που επιτείνεται από τον ορεινό και δύσβατο χαρακτήρα της. Η ελληνική εθνική ιστοριογραφία έχει αποδώσει μυθολογική διάσταση στη στάση των κατοίκων των Αγράφων και στην αντιμετώπιση τους από την πλευρά της οθωμανικής διοίκησης. Βασιζόμενη σε παραστάσεις της τελευταίας περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας και σε μετεπαναστατικές αφηγήσεις των Ιάκ. Ρίζου Νερουλού, Δ. Αινιάνα και D. Urquhart που στηρίχτηκαν σε προφορικές και ανεξακρίβωτες σύγχρονες παραδόσεις, η εθνική ιστοριογραφία θεώρησε την περιοχή των Αγράφων ως μια περιοχή η οποία δεν υποτάχτηκε ποτέ εντελώς στους Οθωμανούς και δεν εντάχθηκε ποτέ στο κανονικό οθωμανικό διοικητικό και οικονομικό σύστημα.⁴⁰⁰ οι Οθωμανοί για να

εξαίρεση χριστιανών από την ανάληψη των υποχρεώσεων *ulak*, *doganci*, *akinci* και φυλάκων φρουριών υποδεικνύει ότι, στην πρώτη τουλάχιστον οθωμανική περίοδο, θεωρητικά και δυναμικά όλος ο πληθυσμός (μουσουλμάνοι και μη) όφειλαν παροχή στρατιωτικής υποχρέωσης. Για τους φόρους *suhra* και *salgun* βλ. παραπάνω. Δεν γνωρίζω τους φόρους *χιρεχόζ* και *ζουλ*, οι οποίοι είναι πιθανόν απαρχαιωμένες υποχρεώσεις που σταδιακά εγκαταλείφθηκαν ή ενσωματώθηκαν σε άλλες υποχρεώσεις. Ο *ζουλ* ίσως είναι ο έκτακτος φόρος *nuzul* που συνίστατο στην προσφορά σε είδος και αργότερα σε χρήμα προμηθειών και καταλυμάτων για το στρατό. Ο φόρος *celeb* αποτελεί συγκεντρωτική ονομασία των κτηνοτροφικών φόρων.

³⁹⁹Στο κείμενο αναφέρεται ότι ο μπειλέρμπεης Ρούμελης, Αχμέτ πασάς, ο οποίος προσπάθησε να καταργήσει την υπηρεσία και τις απαλλαγές των χριστιανών φρουρών της πόλης και δημιούργησε το πρόβλημα και την ανάγκη έκδοσης του φερμανίου, ήταν επιφορτισμένος με την είσπραξη του κεφαλικού φόρου και των υπολοίπων φόρων καθώς και την καταγραφή των προβάτων.

⁴⁰⁰Είναι χαρακτηριστικός ο μύθος της προέλευσης της ονομασίας των Αγράφων, σύμφωνα με τον οποίο η περιοχή ονομάστηκε έτσι επειδή δεν ενεγράφη ποτέ στα οθωμανικά κατάστιχα, ετυμολογία η οποία φαίνεται να προήλθε από το κλίμα του ανερχόμενου εθνικισμού του 19ου αιώνα [βλ. ενδεικτικά Π. Αραβαντινός 1856, Β', 4]. Ωστόσο η ονομασία φαίνεται ότι είναι παλαιότερη της οθωμανικής εποχής. Σύμφωνα με άλλη παράδοση η

αντιμετωπίσουν τους επικίνδυνους Αγραφιότες παραχώρησαν σε αυτούς αυτοδιοίκηση και ιδιαίτερα φορολογικά προνόμια που συνίστανται στην καταβολή ενός χαμηλού και κατ' αποκοπήν φόρου (ο οποίος μάλιστα συνήθως δεν καταβαλλόταν). Στα Άγραφα συγκροτήθηκε το πρώτο αρματολίκι επί Μουράτ Α' με στόχο την προσέλκυση των άγριων ορεσίβιων πληθυσμών και την διασφάλιση κατά το δυνατόν της τάξης στην περιοχή και παράλληλα απαγορεύτηκε η είσοδος και διαμονή οθωμανικών στρατιωτικών δυνάμεων.

Έρευνες που στηρίχτηκαν κυρίως σε οθωμανικές πηγές της εποχής έδειξαν ότι τα Άγραφα υπετάγησαν πολύ νωρίς στην οθωμανική εξουσία –μέσα στη δεκαετία του 1390, ίσως στα 1393/4– και ότι ενετάχθησαν κανονικά στο οθωμανικό τιμαριωτικό σύστημα.⁴⁰¹

Το σωζόμενο μέρος του οθωμανικού καταστίχου του 1454/5 του σαντζακίου Τρικάλων παρέχει ορισμένες ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα Άγραφα. Η περιφέρεια Αγράφων αποτελούσε σουμπασιλίκι⁴⁰² με σούμπαση τον Χατζή μπέη. Εκτός από το χάσι του Χατζή μπέη, στο σουμπασιλίκι υπήρχαν ακόμη 7 τιμάρια,⁴⁰³ από τα οποία ένα, αξίας 1352 άσπρων, ανήκε στους χριστιανούς Pard (ίσως Μπάρδη) και Θόδωρο, γιους του Γκιων. Το τιμάριο αυτό περιελάμβανε τις προσόδους δύο χωριών, των Istaniko και Kozlupinar, από τα οποία το δεύτερο κατοικείται από μουσουλμάνους.⁴⁰⁴ Ωστόσο είναι πιθανό τα τιμάρια των Αγράφων στη πραγματικότητα να είναι περισσότερα εάν κρίνουμε από την συμπερίληψη πολλών χωριών των περιοχών Καρπενησίου και Αγράφων σε τιμάριο που είναι καταγεγραμμένο στην περιοχή Τρικάλων.⁴⁰⁵ Η στρατιωτική δύναμη του Χατζή μπέη, την οποία όφειλε να παρέχει σε περίπτωση κλήσης για συμμετοχή σε εκστρατεία, περιελάμβανε 4 έφιππους φορείς θωράκων του βαρέως τύπου *gecim* και 35 έφιππους φορείς θωράκων του ελαφρότερου τύπου *gebe*. Οι πολεμιστές αυτοί πρέπει να ήταν χριστιανοί διότι, όπως προκύπτει από το κατάστιχο, όλοι οι κάτοικοι των Αγράφων ήταν χριστιανοί.

ονομασία της περιοχής οφείλεται στην αντίσταση των κατοίκων ("δεν υπέγραψαν") στην κατάργηση των εικόνων κατά την περίοδο της εικονομαχίας, ενώ κατά τον Ευγένιο Γιαννούλη οι αρχαίοι γεωγράφοι "άφηκαν άγραφα και τα Άγραφα". Βλ. Μ. Γκιόλιας 1999, 121, Beldiceanu-Nasturel 1991, 109· Απ. Βακαλόπουλος 1974-1988, Α', 265. Περισσότερο άξιες προσοχής φαίνονται δύο άλλες εκδοχές: η πρώτη συνδέει τα Άγραφα με την βυζαντινή κατηγορία των χωρικών που είχαν απαλλαγεί από φόρους και που ονομάζονταν "άγραφοι", εκδοχή που ενισχύεται από το γεγονός ότι οι Βλάχοι στο Βυζάντιο συχνά απολάμβαναν ευρύτατων φορολογικών απαλλαγών, καθώς και από το ορεινό και μη εύφορο έδαφος των Αγράφων [βλ. D. Nicol, "Το δεσποτάτο της Ηπείρου", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα, Εκδοτική, Γ' (1980), 100· πρβλ. Π. Βασιλείου 1960, 31]· η δεύτερη εκδοχή συνδέει την ονομασία με τον βυζαντινό όρο "άγροφον", λέξη που σύμφωνα με το λεξικό της Σούδας σημαίνει ορεινός [βλ. Beldiceanu-Nasturel 1991, 131 σημ. 79].

⁴⁰¹Η. Inalcik 1953, 215· Ι. Γιαννόπουλος 1971, 69-71· Ν. Beldiceanu 1991, κυρίως 99-100, 109· Μ. Γκιόλιας 1999, 79-121.

⁴⁰²Διοικητική υποδιαίρεση του σαντζακίου· συνήθως ταυτιζόταν με την αντίστοιχη δικαστική υποδιαίρεση του σαντζακίου, τον καζά.

⁴⁰³Η. Inalcik 1953, 215.

⁴⁰⁴Ν. Beldiceanu 1985, 76-77.

⁴⁰⁵Στο ίδιο, 59-61.

Όλοι οι κάτοικοι της περιφέρειας Αγράφων, αλλά και της περιοχής Καρπενησίου κατέβαλλαν μειωμένη τη σπέντζα: 20 άσπρα οι αρχηγοί οικογενειών αντί 25, τίποτα οι άγαμοι, ενώ οι χήρες κατέβαλλαν κανονικά 6 άσπρα. Η ίδια φορολογική ελάφρυνση φαίνεται ότι είχε παραχωρηθεί και στην περιοχή του Καρπενησίου, όπως προκύπτει από τα φορολογικά στοιχεία ενός συνόλου 16 χωριών που αποτελούσαν τιμάριο και βρισκόνταν τα περισσότερα στην περιοχή Καρπενησίου. Οι Beldiceanu και Nasturel θεωρούν ότι αυτή η φορολογική ελάφρυνση οφείλεται είτε στη μη προβολή αντίστασης και τη συνθηκολόγηση των Αγράφων κατά την στιγμή της οθωμανικής κατάκτησης στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, είτε αφορά σε κάποιο ειδικό καθεστώς που παραχωρήθηκε στους κατοίκους της περιοχής έναντι προσφερομένων υπηρεσιών από την πλευρά τους. Ωστόσο οι λεπτομέρειες του καθεστώτος και οι υπηρεσίες που πιθανόν ανέλαβαν οι Αγραφιώτες δεν προσδιορίζονται από τις πηγές μας.⁴⁰⁶

Από το ίδιο οθωμανικό κατάστιχο προκύπτει ότι ο σημαντικότερος φόρος που πλήρωναν οι κάτοικοι των Αγράφων ήταν, παρά τη μειωμένη καταβολή της, η σπέντζα: συνιστούσε το 82,31% του συνολικού φορολογικού βάρους, ενώ οι φόροι στην αγροτική παραγωγή αποτελούσαν πολύ χαμηλό ποσό. Το εμφανιζόμενο ποσό (συνολικά 1365 άσπρα από τα οποία τα 1085 δεκάτη δημητριακών), εάν δεν οφείλεται σε μεγάλες φορολογικές απαλλαγές, αντιστοιχεί σε πολύ μικρή παραγωγή ανεπαρκή να θρέψει τους κατοίκους. Η χαμηλή αγροτική παραγωγή, το ορεινό και σχετικά άγονο του εδάφους και η ισχυρή πιθανότητα της κατοίκησης του χώρου από βλάχικους και αλβανικούς πληθυσμούς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η κτηνοτροφία αποτελούσε τη σημαντικότερη ενασχόληση και έσοδο των Αγραφιωτών.⁴⁰⁷ Στον χώρο του Καρπενησίου η σπέντζα συνιστούσε επίσης το υψηλότερο φορολογικό βάρος (55,26%) έναντι 32.05% των φόρων επί της αγροτικής παραγωγής και 9,77% των φόρων επί της κτηνοτροφίας.⁴⁰⁸ Σε άλλες περιοχές του σαντζακίου Τρικάλων η αναλογία του φόρου της σπέντζας, παρά την κανονική καταβολή του (25 άσπρα), ήταν πολύ μικρότερη στο σύνολο των φορολογικών βαρών: στην περιοχή Καλαμπάκας αποτελούσε το

---

⁴⁰⁶N. Beldiceanu 1991, 109· του ίδιου 1985, 49, 59-62. Ας σημειωθεί εδώ ότι στο σαντζάκι των Τρικάλων στα 1454/5 οι άγαμοι δεν κατέβαλλαν σπέντζα [στο ίδιο, *passim*], φορολογική απαλλαγή η οποία καταργήθηκε αργότερα εφόσον σε οθωμανικές πηγές του 1506 και του 1521 αναφέρεται ότι σπέντζα πλήρωναν όλοι οι ενήλικοι άρρενες [I. Αλεξανδρόπουλος 1985, 268, 275, 284, 290].

⁴⁰⁷Beldiceanu-Nasturel 1983, 135-136. Ωστόσο στον σχετικό πίνακα που παραθέτουν οι συγγραφείς, ενώ αναγράφουν την κατηγορία των φόρων πάνω στην κτηνοτροφία των Αγράφων δεν αναγράφουν ποσό, ούτε τους υπολογίζουν στο σύνολο των καταβαλλομένων φόρων (το ίδιο και για την κατηγορία προστίμων και φόρων γάμου). Είτε πρόκειται για παράληψη των συγγραφέων, είτε οι κτηνοτροφικοί φόροι αποτελούσαν μουκατά που δινόταν ως ξεχωριστό εισόδημα σε άλλα άτομα και όχι στους τοπικούς τιμαριώτες (τέτοιο παράδειγμα συνιστά την ίδια περίπου εποχή η Πελοπόννησος, βλ. Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 99· Σπ. Ασδραχάς 1978, 38), είτε τέλος οι κάτοικοι είχαν απαλλαγεί από την καταβολή αυτών των φόρων.

⁴⁰⁸Τα αναφερόμενα ποσοστά προέρχονται από πρωτογενή επεξεργασία των στοιχείων που παραθέτει για ορισμένα χωριά της περιοχής ο N. Beldiceanu [1985, 59-62]. Οι φόροι στην κτηνοτροφία θα πρέπει αριθμητικά να ήταν διπλάσιοι, αλλά το υπόλοιπο μισό πρέπει να καταβαλλόταν στον σούμπαση ή τον σαντζάκμπεη στην περιοχή του οποίου ανήκε το τιμάριο, όπως συνέβαινε στην γειτονική περιοχή Κραβάρων του ίδιου σαντζακίου [βλ. Σπ. Ασδραχάς 1978, 38].

43,75%· στο Δαμάσι το 27,69%· στην πόλη του Φαναρίου το 23,05%· στην πόλη των Τρικάλων το 11,36%· στην πόλη της Λάρισας μόλις το 2,7%. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο Φανάρι, τα Τρίκαλα και τη Λάρισα κατοικούσε και σημαντικός αριθμός μουσουλμάνων (στη Λάρισα αποτελούσε την πλειοψηφία των κατοίκων) ο οποίος δεν υποβαλλόταν στον φόρο σπέντζα, αλλά σε έναν αντίστοιχο φόρο επί της αγροτικής παραγωγής (*resm-i cift*), και κατά συνέπεια η χαμηλή αναλογία της σπέντζας οφείλεται και σε αυτόν τον παράγοντα.

Το συνολικό μέσο φορολογικό βάρος ανά εστία - φορολογική μονάδα στο σύνολο των 16 χωριών της περιοχής Καρπενησίου που συνιστούν το εισόδημα των τιμαριωτών Γκλαβά και Muhammedi, ανέρχεται σε 34,92 άσπρα· το ποσό αυτό προκύπτει εάν διαιρέσουμε το σύνολο της καταβαλλόμενης φορολογίας στους τιμαριώτες με τον συνολικό αριθμό των hane των χωριών (εστίες εγγάμων και χήρες, άγαμοι δεν αναφέρονται). Το ποσό αυτό, που συμπεριλαμβάνει και τους φόρους πάνω στην κτηνοτροφία, είναι πολύ χαμηλό. Με βάση τα στοιχεία που παραθέτει ο N. Beldiceanu για 40 ακόμη τιμάρια του σαντζακίου Τρικάλων που αντιστοιχούν σε 93 χωριά και 7 τμήματα χωριών, το αντίστοιχο ποσό ανέρχεται σε 43,64 κατά φορολογική μονάδα. Λίγα χρόνια αργότερα, στα 1461/63, με βάση ένα οθωμανικό κατάστιχο που παρέχει στοιχεία για ένα σύνολο 192 οικισμών των περιοχών Αχαΐας και Ηλείας της Πελοποννήσου, οι Αλβανοί κάτοικοι καταβάλλουν κατά μέσο όρο 61 άσπρα και οι Έλληνες 108 άσπρα, μη συμπεριλαμβανομένων των φόρων στην κτηνοτροφία.⁴⁰⁹ Οι χωρικοί 16 τιμαριών της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας που αντιστοιχούν σε 23 χωριά και 6 mezraa, καταβάλλουν στα τέλη του 15^{ου} αιώνα 85,76 άσπρα φόρο κατά φορολογική μονάδα, ενώ οι χωρικοί 3 άλλων τιμαριών (6 χωριών) της ανατολικής Μακεδονίας και Ξάνθης στα 1491 καταβάλλουν 87,54 άσπρα κατά hane. Επίσης οι κάτοικοι 37 χωριών που ανήκουν σε τρία χάσια και τρία ζιαμέτια της δυτικής Ροδόπης και των Σερρών καταβάλλουν στα τέλη του 15^{ου} ή αρχές του 16^{ου} αιώνα κατά μέσο όρο 68,05 άσπρα κατά φορολογική μονάδα.⁴¹⁰

Εξίσου χαμηλά ποσά φαίνεται ότι καταβάλλουν οι κάτοικοι της ευρύτερης περιφέρειας των περιοχών της κεντρικής Στερεάς και για τη φορολογία του *cizye* (κεφαλικός φόρος). Διαθέτουμε ορισμένα στοιχεία για την καταβολή του κεφαλικού φόρου στα 1490-91. Σύμφωνα με αυτά οι κάτοικοι των Αγράφων καταβάλλουν κατά φορολογική μονάδα 39,12 άσπρα κεφαλικό φόρο· οι χριστιανοί του καζά του Ζητουνίου (Λαμίας) καταβάλλουν 45,25 άσπρα ανά φορολογική μονάδα (μαζί με τις αμοιβές των υπαλλήλων και τα έξοδα είσπραξης του φόρου το ποσό ανέρχεται σε 46,63 άσπρα). Οι κάτοικοι των περιοχών Υπάτης - Δομοκού - Καρπενησίου - Φαρσάλων - Βοδονίτσας, για τους οποίους παρέχονται συνολικά

---

⁴⁰⁹B. Παναγιωτόπουλος 1985, 98.

⁴¹⁰Τα στοιχεία στο Σπ. Ασδραχάς 1978, 245-267. Για ένα από τα 6 χωριά των τριών τιμαριών ανατολικής Μακεδονίας και Ξάνθης του 1491 τα δεδομένα δεν προσφέρονται αναλυτικά και άρα δεν είναι επαρκώς ελέγξιμα. Εάν αφαιρεθεί το χωριό αυτό από τον υπολογισμό η μέση φορολογική πρόσδοδος ανά φορολογική μονάδα για τα υπόλοιπα πέντε χωριά είναι 72,85 άσπρα [στο ίδιο, 81].

στοιχεία, καταβάλλουν ανά φορολογική μονάδα 38,19 άσπρα.⁴¹¹ Την ίδια περίπου εποχή (1488-89) ο κεφαλικός φόρος ανά φορολογική μονάδα για τις περιοχές Σερρών - Δράμας - Ζίχνας - Ξάνθης - Κομοτινής ανέρχεται σε 70,1 άσπρα και για τις περιοχές Θεσσαλονίκης - Καλαμαριάς - Κιλκίς - ανέρχεται σε 61,9 άσπρα, χωρίς να συνυπολογίζεται στην τελευταία περίπτωση ο κεφαλικός φόρος των χηρών.⁴¹²

Συμπερασματικά, οι περιοχές Αγράφων και Καρπενησίου στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα ήταν κανονικά ενταγμένες στο οθωμανικό διοικητικό και οικονομικό καθεστώς, αλλά φαίνεται να απολάμβαναν σημαντικών φοροαπαλλαγών. Η αγροτική παραγωγή φαίνεται ότι ήταν σχετικά χαμηλή και ανεπαρκής να θρέψει τους κατοίκους, ενώ η κτηνοτροφία αποτελούσε σημαντική ενασχόληση και έσοδο του πληθυσμού αυτών των περιοχών: τα στοιχεία όμως είναι ανεπαρκή για τον ακριβή καθορισμό του ρόλου που κατείχε ο κάθε κλάδος παραγωγής. Οι αξιοσημείωτες φοροαπαλλαγές ή ελαφρύνσεις που προκύπτουν από τις πηγές ή πιθανολογούνται *ex silentio*, δεν αιτιολογούνται από τα οθωμανικά έγγραφα και δεν είναι δυνατόν να αποδοθούν με βεβαιότητα σε κάποιον παράγοντα: μπορεί να οφείλονται είτε στον ορεινό και άγονο χαρακτήρα των περιοχών, είτε στην ανάληψη κάποιου είδους στρατιωτικής υπηρεσίας από ένα τουλάχιστον μέρος των κατοίκων των περιοχών αυτών. Υπάρχουν ενδείξεις που θα μπορούσαν να στηρίζουν και τις δύο αυτές εκδοχές.

Σε έναν από τους θρήνους που συντέθηκαν αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, τα Άγραφα μνημονεύονται ανάμεσα στους τόπους της Κάτω Βλαχίας (Θεσσαλίας), η οποία παρέχει στο σύνολο της 25.000 πολεμιστές ως συνεισφορά στα στρατεύματα του Μεχμέτ Β΄. Στον αριθμό αυτό συμπεριλαμβάνονται οι πολεμιστές που παρέχουν οι περιοχές Τρίκαλα, Λάρισα, Φάρσαλα, Φανάρι, Ζητούνι, Δομοκός, Σάλωνα, Λειβαδιά, Ελλάδα (=η κοιλάδα του Σπερχειού), Πάτρα (= Υπάτη), Άγραφα, Βελούχι (περιοχή του Λοιδωρικού), Πρωτόλιον (άγνωστο τοπωνύμιο)· οι αναφερόμενες περιοχές συνιστούν εκείνη την εποχή το σαντζάκι Τρικάλων. Ο αριθμός είναι οπωσδήποτε υπερβολικός –το κείμενο άλλωστε είναι ποιητικό–, ωστόσο δεν φαίνεται να πρόκειται για εντελώς φανταστικό νούμερο. Εξάλλου ο ποιητής έχει στόχο να προκαλέσει μια δυτική σταυροφορία για την απελευθέρωση από τους Οθωμανούς· άρα δεν έχει λόγο να υπερβάλει συνειδητά στους αριθμούς, αντιθέτως θα έπρεπε να τους εμφανίσει μειωμένους. Το σύνολο του αριθμού που παραδίδει ανέρχεται σε 146.000 πολεμιστές από τις ευρωπαϊκές επαρχίες και 70.000 άνδρες από τις ανατολικές, συνολικά 216.000 πολεμιστές. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του St. Runciman και της Ελ. Ζαχαριάδου, στην πολιορκία της Κωνσταντινούπολης τα στρατεύματα του σουλτάνου αριθμούσαν γύρω στις 150.000

---

⁴¹¹ Τα στοιχεία αποτελούν πρωτογενή επεξεργασία των δεδομένων που παραθέτει ο Μ. Γκιόλιας [1999. 84-85, 101]. Ο συγγραφέας παραπέμπει σε Ν. Todorov - Α. Velkov, *Situation demographique de la peninsule balkanique (fin du XVes debut du XVIes)*, Σόφια 1988, 260, 273, έργο το οποίο δεν μπόρεσα να βρω.

⁴¹² Σπ. Ασδραχάς 1978, 82, 92.

πολεμιστές· εάν σε αυτό τον αριθμό προστεθούν οι τοπικές φρουρές που παρέμειναν στις περιοχές τους καθώς και οι στρατιωτικές δυνάμεις του σαντζακίου Τρικάλων, οι οποίες με επικεφαλής τον Τουραχάν είχαν μεταβεί στον ισθμό για να απασχολούν το στρατό του δεσποτάτου του Μοριά, τότε το σύνολο των οθωμανικών στρατιωτικών δυνάμεων θα πρέπει να πλησιάζει τον αριθμό που παραδίδει ο θρήνος. Οι επί μέρους αριθμοί που παραδίδει ο ποιητής δεν φαίνονται παράλογοι: π.χ αναφέρει 15.000 γενίτσαρους στα 1473 η δύναμη τους ανερχόταν σε 12.000 άνδρες και στις αρχές του 16^{ου} αιώνα σε 14.000. Εάν λοιπόν ο αριθμός των 25.000 ανδρών για τις περιοχές του σαντζακίου Τρικάλων δεν είναι υπερβολικά διογκωμένος, τότε θα πρέπει να περιλαμβάνει και άτακτους χριστιανούς πολεμιστές, εφόσον ο μουσουλμανικός πληθυσμός της περιφέρειας δεν φαίνεται ότι ήταν σε θέση να παρέχει τόσους πολεμιστές στα μέσα του 15^{ου} αιώνα. Στα 1506 οι μουσουλμάνοι της Θεσσαλίας ανέρχονται σε 4.861 εστίες υπόχρεες στην καταβολή αβαρίζ. Ωστόσο σε αυτόν τον αριθμό περιλαμβάνονται μουσουλμάνοι μη υπόχρεοι σε στρατιωτική υπηρεσία, ενώ αντιθέτως στη Θεσσαλία κατοικούσαν μουσουλμάνοι υπόχρεοι σε στρατιωτική υπηρεσία οι οποίοι όμως δεν περιλαμβάνονται στον παραπάνω αριθμό διότι απαλλάσσονταν από την καταβολή αβαρίζ. Γύρω στα 1530 οι μουσουλμάνοι του σαντζακίου Τρικάλων ανέρχονται σε 12.347 φορολογήσιμα νοικοκυριά. Στα 1560 οι στρατευόμενοι Γιουρούκοι της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας ανέρχονται σε 3.000 eskunci και 9.000 yamak. Βεβαίως στις μουσουλμανικές στρατιωτικές δυνάμεις θα πρέπει να προστεθούν οι σπαχήδες τιμαριώτες και η στρατιωτική ακολουθία τους που δεν αναφέρονται εδώ. Επιπλέον στους προαναφερόμενους αριθμούς θα πρέπει να συνυπολογιστεί η φυσική αύξηση του πληθυσμού, η οποία στους 15^ο και 16^ο αιώνες ήταν μεγάλη, καθώς και πιθανές αυξήσεις από εποικισμούς. Μολονότι όλοι αυτοί οι παράγοντες, για τους οποίους δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία, καθιστούν αδύνατο τον υπολογισμό του μουσουλμανικού πληθυσμού και της συνολικής μουσουλμανικής στρατιωτικής δύναμης που παρείχε το σαντζάκι των Τρικάλων, επιτρέπουν ωστόσο να θεωρήσουμε ότι η τελευταία ήταν σημαντικά χαμηλότερη από τον αριθμό 25.000 και κατά συνέπεια ότι ο τελευταίος περιλαμβάνει και χριστιανούς πολεμιστές.⁴¹³ Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και οι N. Beldiceanu και P. Nasturel αναφέροντας ότι οι χριστιανοί της Θεσσαλίας παρείχαν όχι μόνο σπαχήδες αλλά και μονάδες ελαφρού ιππικού.⁴¹⁴

Σε σουλτανική διαταγή του 1569 αναφέρεται ότι ο καζάς Καρπενησίου και οι ναχιγιέδες Αγράφων, Ραδοβιζίου και Ασπροποτάμου είναι τόποι ορεινοί και βραχώδεις και οι γαίες τους λίγες και δυσχερείς στην καλλιέργεια. Για τούτο στους χωρικούς των περιοχών

⁴¹³Ο θρήνος στο A. Ellisen 1856, 208-212. Για τον οθωμανικό στρατό στην πολιορκία της Κωνσταντινούπολης βλ. E. Ζαχαριάδου 1980, 209 και Στήβεν Ράνσιμαν, *Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα 1983, 133-134. Για τον αριθμό των γενιτσάρων στα 1473 βλ. Inalcik-Quataert 1994, 88 βλ. R. Murphey 1999, 57. Για τα μουσουλμανικά νοικοκυριά Τρικάλων στα 1506 και 1530 βλ. Beldiceanu-Nasturel 1991, 106 και O. Barkan 1958, 32. Για τον αριθμό των Γιουρούκων βλ. Inalcik-Quataert 1994, 36· στον πίνακα η Θεσσαλία αναφέρεται δύο φορές: την δεύτερη φορά σε μια γεωγραφική ενότητα μαζί με την δυτική Θράκη (2.125 eskunci και 14.710 yamak)· στην δεύτερη περίπτωση δεν πρέπει να εννοείται η κεντροελλαδική Θεσσαλία.

⁴¹⁴Beldiceanu-Nasturel 1991, 123.

αυτών έχουν παραχωρηθεί φοροαπαλλαγές, ενώ πολλά χωριά είναι υπόχρεα μόνον στην καταβολή ενός κατ' αποκοπήν ποσού.⁴¹⁵

Με άλλη σουλτανική διαταγή του ίδιου έτους αποφασίζεται οι κάτοικοι του χωριού Λάσπη Καρπενησίου, που βρίσκεται πάνω στο δρόμο που οδηγεί από την Λαμία στο Καρπενήσι και το Κάρλελι, και οι οποίοι εκτελούν την υπηρεσία του δερβεντζή, να απαλλαγούν από την καταβολή των φόρων *avariz-i divaniye ve tekalif-i orfiye*. Θα πρέπει εδώ να τονίσουμε ότι τα τεκμήρια που αφορούν σε δερβενοχώρια αντλούνται κυρίως από έκτακτες οθωμανικές αποφάσεις που λαμβάνονται εξαιτίας αλλαγών στο καθεστώς κάποιου δερβενοχωρίου· κατά συνέπεια μας διαφεύγει ο συνολικός αριθμός των δερβενοχωρίων κάποιας περιοχής, μολονότι θα πρέπει να υπήρχαν ειδικές καταστιχώσεις ή κατάλογοι των δερβενοχωρίων των διαφόρων περιοχών οι οποίοι όμως λανθάνουν. Η διαπίστωση, ωστόσο, της ύπαρξης δερβενίου σε κάποιον οδικό άξονα, πιστοποιεί την ύπαρξη και άλλων δερβενίων κατά μήκος του άξονα τουλάχιστον στο ορεινό του κομμάτι. Έτσι θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι πολλά χωριά του σημαντικού για την εποχή οδικού άξονα που συνέδεε τη Λαμία με τον Αμβρακικό κόλπο περνώντας από το Καρπενήσι θα πρέπει να είχαν αναλάβει υπηρεσία δερβεντζήδων.⁴¹⁶

---

⁴¹⁵Γ. Αλεξανδρόπουλος 1985, 299.

⁴¹⁶Για τον οδικό άξονα Λαμίας - Αμβρακικού βλ. N. Hammond 1976, 12, 31.

Ήπειρος - Δυτική Στερεά Ελλάδα

Η Κρόια παραδίδεται στους Οθωμανούς το 1394 και σε αντάλλαγμα οι κάτοικοι της απαλλάσσονται από την καταβολή φόρων.⁴¹⁷ Στο κατάστιχο του 1432 αναφέρεται ότι οι κάτοικοι της Κρόιας έχουν αναλάβει να φρουρούν το κάστρο και σε αντάλλαγμα εξαιρούνται από όλα τα είδη φόρων εκτός από το χαράτσι. Υπάρχουν ενδείξεις ότι αυτό συνέβαινε και σε άλλες πόλεις της Αλβανίας.⁴¹⁸

Ένας κανουνναμές του 1496 αναθέτει τη φρούρηση των δρόμων μιας ευρείας περιοχής στους κατοίκους των πέντε χωριών του ναχιγιέ Κλεμέντι, οι περισσότεροι από τους οποίους ανήκουν στην φάρα Κλεμέντι. Οι δερβεντζήδες αυτοί απαλλάσσονται από όλους τους φόρους και οφείλουν να καταβάλουν μόνον 1.000 άσπρα χαράτσι και 1.000 άσπρα σπέντζα.⁴¹⁹

Ήδη στην καταστίχωση του σαντζακίου της Αρβανιτιάς το 1431-1432 αναφέρονται 6 βοϊνούκοι και 13 yamak.⁴²⁰ Το σαντζάκι της Αρβανιτιάς, με κέντρο το Αργυρόκαστρο, κάλυπτε μια ευρεία έκταση από την Κρόια της σημερινής Αλβανίας έως το Μαζαράκι στην περιοχή του Μαργαριτιού της σημερινής Θεσπρωτίας.⁴²¹

Ωστόσο για την ύπαρξη βοϊνούκων στο χώρο της Ηπείρου διαθέτουμε αρκετές πληροφορίες από τον Ι. Λαμπρίδη που διασώζει στοιχεία από το χρονικό της Βοτσάς,⁴²² από τον Π. Αραβαντινό, καθώς και από οθωμανικά κατάστιχα. Στο χώρο Ζαγοροχωριών, Μετσόβου, Μαλακασίου είχαν εγκατασταθεί και κυριαρχήσει κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή βλαχικά και αλβανικά ποιμενικά φύλα.⁴²³ Στις ανατολικές κυρίως περιοχές αυτής της περιφέρειας, στο Μαλακάσι, Βλάχοι και Αλβανοί ήλθαν σε στενή επαφή ώστε να μετατραπούν σε δίγλωσσους και να αποκαλούνται Αρβανιτόβλαχοι.⁴²⁴ Στις γειτονικές ορεινές και σχετικά φτωχές περιφέρειες των Κουρέντων και της Τσαρκοβίστας είχαν κυριαρχήσει αλβανικά ποιμενικά φύλα.⁴²⁵ Η βλαχική και αλβανική κυριαρχία στα Ζαγοροχώρια επιβεβαιώνεται από την ανάλυση των τοπωνυμίων: η αναλογία βλαχικών και αλβανικών τοπωνυμίων είναι μεγάλη.⁴²⁶ Οι πληθυσμοί αυτοί είχαν έντονο πολεμικό χαρακτήρα και πολεμική δράση τους αναφέρεται τόσο στο *Χρονικό των Τόκκων* όσο και στο

---

⁴¹⁷H. Inalcik 1967, 654· E. Ζαχαριάδου 1988, 206.

⁴¹⁸H. Inalcik 1967, 656.

⁴¹⁹H. Inalcik 1967, 652.

⁴²⁰H. Inalcik 1953, 230.

⁴²¹Για το σαντζάκι της Αρβανιτιάς βλ. Αικ. Ασδραχά - Σπ. Ασδραχάς 1992, 243-245· Μ. Κοκολάκης 1993, 113-114· Β. Ψιμούλη 1998, 71-72.

⁴²²Πρόκειται για απωλεσθέν χειρόγραφο του 18ου αιώνα, το οποίο όμως αναπαρήγε στοιχεία από παλαιότερες αφηγηματικές πηγές και φορολογικά κατάστιχα κυρίως του 17ου αιώνα [Λ. Βρανούσης 1962, 193, 198].

⁴²³Γ. Παπαγεωργίου 1995, 14· Π. Αραβαντινός 1856, Β', 55, 108· Ι. Λαμπρίδης 1993, τχ. 8, 36, 40

⁴²⁴Ι. Λαμπρίδης 1993, τχ. 4, 13, 15-17

⁴²⁵Ι. Λαμπρίδης 1993, τχ. 3, 26· πρβλ. ωστόσο και βλαχικά τοπωνύμια όπως Βλαχοκατούνα [στο ίδιο, 27].

⁴²⁶Κ. Οικονόμου 1991.

Χρονικό των Ιωαννίνων.⁴²⁷ Φαίνεται ότι οι πληθυσμοί αυτοί υπετάγησαν χωρίς αντίσταση στους Οθωμανούς γύρω στα 1430⁴²⁸ και αμέσως εντάχθηκαν στο καθεστώς των βοϊνούκων. Σύμφωνα με τους Λαμπρίδη και Αραβαντινό οι βοϊνούκοι της Ηπείρου είχαν αναλάβει την φροντίδα των αλόγων του σουλτάνου και ένας αριθμός πήγαινε κάθε χρόνο για μερικούς μήνες στην Κωνσταντινούπολη για να εκτελέσει την υπηρεσία. Επειδή όμως οι Λαμπρίδης και Αραβαντινός βασίζονται σε πηγές του 17^{ου} αιώνα, αναπαράγουν το καθεστώς των βοϊνούκων όπως ήταν εκείνη την περίοδο, μετά δηλ. την κατάργηση στα 1582 του θεσμού ως έφιππων άτακτων πολεμιστών που λάμβαναν μέρος στις οθωμανικές εκστρατείες και την διατήρηση μόνον ορισμένων βοϊνούκων για τις ανάγκες των σουλτανικών σταύλων κυρίως από τους βοϊνούκους της Βουλγαρίας. Αντιθέτως δεν έχουμε κανένα λόγο να θεωρήσουμε ότι οι βοϊνούκοι της Ηπείρου διέφεραν από τους υπόλοιπους βοϊνούκους της Βαλκανικής και δεν παρείχαν κανονικά στρατιωτικές υποχρεώσεις. Όπως αναφέρουν οι Λαμπρίδης και Αραβαντινός στο καθεστώς αυτό είχαν ενταχθεί ένοπλοι από τα χωριά κυρίως των Ζαγοροχωρίων αλλά αναφέρονται ακόμη χωριά των Κουρέντων αλλά και του Μαλακασίου, δηλαδή από ένα μεγάλο τμήμα του νομού Ιωαννίνων.⁴²⁹ Σύμφωνα με τον Λαμπρίδη οι βοϊνούκοι κατέβαλλαν μόνον τους εξής φόρους: "προσωπικόν", "προβατονόμιον" και "τον της υποτελείας", πρόκειται προφανώς για τους φόρους σπέντζα, resm-i agnam και cizye αντιστοιχώς.⁴³⁰ Στην πραγματικότητα πρόκειται για το καθεστώς που αντιστοιχεί στο adet-i eflakiye του θεσμού των βλάχων της βορειότερης Βαλκανικής. Οι τρεις δε φόροι που αναφέρει ο Λαμπρίδης πιθανότατα δεν καταβάλλονταν με αυτή τη μορφή αλλά το adet-i eflakiye μεταφραζόταν από την οθωμανική εξουσία σε αυτούς τους τρεις φόρους επειδή, όπως αναφέρει ο N. Beldiceanu, η Πύλη έμοιαζε να έχει ξεχάσει ότι η εφαρμογή του adet-i eflakiye ήταν ένα καθεστώς ευνοϊκό για τους χριστιανούς που παραβίαζε τον μουσουλμανικό νόμο για την απόδοση του χαρατσιού και της σπέντζας, φόρων χαρακτηριστικών για τους άπιστους. Επειδή η οθωμανική διοίκηση δεν ήθελε ή δεν μπορούσε να συλλάβει τη μη καταβολή αυτών των δύο φόρων από άπιστους προσπάθησε να βρει μια εξήγηση: έτσι σύμφωνα με οθωμανικά έγγραφα του 1525, 1529 και 1570 το adet-i eflakiye στο

---

⁴²⁷ Αναφέρονται με τα ονόματα Παπιγγινοί, Ζαγορίσιοι και Μαλακασαίοι. Βλ. Λ. Βρανούσης 1962, 100· G. Schiro 1975, 328, 332· πρβλ. Β. Ψμούλη 1998, 50-51· Ι. Λαμπρίδης 1993, τχ. 3, 41, 55-56, Π. Αραβαντινός 1856, Β', 169..

⁴²⁸ Η άποψη που διατυπώνεται από τον Π. Αραβαντινό [1856, Α', 186-187] και αναπαράγεται κατόπιν από τον Ι. Λαμπρίδη [1993, τχ. 8, 42] και από το σύνολο της μετέπειτα ελληνικής ιστοριογραφίας [ενδεικτικά Χ. Παπαστάθης 1997, 242], ότι η περιοχή Μαλακασίου και το ανατολικό τμήμα του Ζαγορίου αντιστάθηκαν έως τα 1479, δεν πρέπει να ευσταθεί διότι το Μαλακάσι αναφέρεται ως τιμαριωτικό χωριό που ανήκει σε χριστιανούς Αλβανούς σπαχήδες σε κατάστιχο του 1454/55 [βλ. N. Beldiceanu 1985, 74].

⁴²⁹ Αναφέρεται για παράδειγμα το χωριό Πογδόριανη των Κουρέντων [Ι. Λαμπρίδης 1993, τχ. 5, 27· πρβλ. στο ίδιο, τχ. 3 38, 41]. Επίσης ο Λαμπρίδης αναφέρει ότι όλες οι αναφερόμενες περιοχές Μαλακασίου, Ζαγορίων, Κουρέντων και Τσαρκοβίστας είχαν υπαχθεί εξ αρχής σε ένα προνομιακό οικονομικό καθεστώς υπό την προστασία της Βαλιδέ σουλτάνας. Ωστόσο σε τόσο πρώιμη περίοδο δεν συνηθιζόταν η ευρεία παραχώρηση χασίων στην Βαλιδέ και άλλους αξιωματούχους της Πύλης. Πρόκειται για πρακτική που γνωρίζει διαδεδομένη εφαρμογή κυρίως από τον 17ο αιώνα κ.εξ. Πρέπει να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για αναχρονισμό που ενσωματώνει τη μνήμη του ειδικού οικονομικού καθεστώτος των βοϊνούκων.

⁴³⁰ Ι. Λαμπρίδης 1993, τχ. 8, 43, τχ. 3, 41.

Μαυροβούνιο δεν ήταν παρά ένας φόρος στη σύνθεση του οποίου συμμετείχαν το χαράτσι, η σπέντζα και η δεκάτη.⁴³¹ Όπως βλέπουμε οι τρεις φόροι που αναφέρει ο Λαμπρίδης αντιστοιχούν ακριβώς στους φόρους που αναφέρει ο Beldiceanu με μόνη διαφοροποίηση την αντικατάσταση της δεκάτης από τον φόρο επί των προβάτων, προφανώς επειδή οι ηπειρωτικές περιοχές ήταν κτηνοτροφικές και όχι γεωργικές. Μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε ότι οι βοϊνούκοι της Ηπείρου δεν διέφεραν σε τίποτε από τους βοϊνούκους των άλλων περιοχών.

Σημαντικό στοιχείο όμως είναι ότι διαθέτουμε κάποιους αριθμούς τόσο για τον αριθμό των χαρακτηρισμένων βοϊνούκων όσο και για το ύψος των φόρων που κατέβαλλαν. Έτσι ο Λαμπρίδης καταγράφει βασιζόμενος στο Χρονικό της Βοτσάς 946 βοϊνούκους στα 1629-1631,⁴³² ενώ ο Π. Αραβαντινός αναφέρει 326 βοϊνούκους αλλά τα στοιχεία του θα πρέπει να αφορούν σε λίγο προγενέστερη περίοδο ενώ παραλείπει ορισμένα χωριά.⁴³³ Οι αριθμοί αυτοί αφορούν σε βοϊνούκους που εκτελούν υπηρεσία κάθε χρόνο. Γνωρίζουμε όμως ότι οι βοϊνούκοι εκτελούσαν υπηρεσία κάθε χρόνο εκ περιτροπής, άρα το σύνολο όσων εντάσσονταν στο καθεστώς θα πρέπει να είναι το γινόμενο των αριθμών που αναφέρουν οι Λαμπρίδης και Αραβαντινός επί έναν μέσο συντελεστή 4 που αποτελεί ένα *gonder*⁴³⁴, δηλαδή αντιστοίχως 3.784 σύμφωνα με τα στοιχεία του Λαμπρίδη και 1.304 σύμφωνα με τα στοιχεία του Αραβαντινού. Τα δεδομένα αυτά επιβεβαιώνονται από ορισμένες απογραφές του μη μουσουλμανικού πληθυσμού της περιοχής Ιωαννίνων - Παρακαλάμου - Παπίγκου των ετών 1488/89, 1489/90 και 1490/91. Σύμφωνα με αυτά οι βοϊνούκοι της περιοχής στα 1488/89 είναι 231 εστίες, αλλά σε αυτούς θα πρέπει να προσθέσουμε τους *eskunci* που ανέρχονται σε 7.186 εστίες και τους φρουρούς του κάστρου των Ιωαννίνων που ανέρχονται σε 1.227 εστίες. Στους προαναφερόμενους *eskunci* θα πρέπει να περιλαμβάνονται οι *yamak* των βοϊνούκων και ίσως και άλλοι άτακτοι στρατεύσιμοι της περιοχής. Ας σημειωθεί ότι ο αριθμός των στρατεύσιμων ανέρχεται συνολικά σε 8.644 αριθμός αρκετά μεγάλος για τον πληθυσμό της ευρύτερης περιφέρειας Ιωαννίνων. Χαρακτηριστικά οι μη υπόχρεοι σε στρατιωτική υπηρεσία, οι ρεαγιά του ναχιγιέ Ιωαννίνων στα 1488-89 ανέρχονταν σε 3.346 εστίες.⁴³⁵ Σύμφωνα με τα ποσά που αναφέρει ο Π. Αραβαντινός προκύπτει ότι κάθε εστία βοϊνούκων κατέβαλε στην καμπή του 16^{ου} αιώνα κατά μέσο όρο 51,3 άσπρα, ποσό πολύ χαμηλό για την περίοδο, ακόμη και αν δεν περιλαμβάνονται σε αυτό ο *cizye*.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στα Ζαγοροχώρια στους επικεφαλής των βοϊνούκων που έφεραν τους παραδοσιακούς τίτλους πριμηκύριος, βοεβόδας, ζουπάνος, *lagator* κ.λ.π. είχαν

---

⁴³¹N. Beldiceanu 1967, 99.

⁴³²Γ. Λαμπρίδης 1993, τχ. 9, 8.

⁴³³Π. Αραβαντινός 1856, Β', 34.

⁴³⁴Το *gonder* είναι ομάδα εστιών που αναλαμβάνει να στέλνει κάθε χρόνο σε εκστρατεία έναν άνδρα. Το μέγεθος του ποικίλλει από 4 έως 10 εστίες [N. Beldiceanu 1975, 127-128· του ίδιου 1967, 93.

⁴³⁵Για τους αριθμούς βλ. Ο. Barkan 1964, 94 και Φ. Κοτζαγεώργης 1997, 83.

παραχωρηθεί τιμάρια, δεν πλήρωναν κανέναν φόρο ενώ αντίθετα εισέπρατταν κάποιους φόρους από τους βοϊνούκους και βέβαια τους φόρους των ρεαγιά που είχαν υπό την δικαιοδοσία τους.⁴³⁶

Εδώ να σημειώσουμε ότι οι 12.000 σπαχήδες στους οποίους αναφέρονται οι Φιλήμων και Αραβαντινός υποστηρίζοντας ότι το 1635 δόθηκε διαταγή να εξισλαμιστούν εάν θέλουν να διατηρήσουν τις γαίες τους, είναι πιθανό να είναι οι βοϊνούκοι που εκείνη περίπου την εποχή ή ίσως λίγο νωρίτερα καταργήθηκαν ως στρατιωτικός θεσμός. Ο αριθμός πάντως των 12.000 είναι πιθανός για το σύνολο των υποχρέων σε στρατιωτική υπηρεσία της ευρύτερης περιφέρειας της Ηπείρου ενώ είναι αδύνατο να υπάρχουν 12.000 χριστιανοί τιμαριώτες στις αρχές του 17^{ου} αιώνα στην Ήπειρο.⁴³⁷

Σε αναγραφή του Ιουλίου του 1500 στον χειρόγραφο κώδικα του Marino Sanuto, αναφέρεται ότι τον Ιούνιο του 1500, κατά τις προετοιμασίες των Οθωμανών για πόλεμο με τους Βενετούς, κατήλθαν στην Πρέβεζα στρατιωτικές δυνάμεις που αποτελούντο από 8.000 αζάπηδες, 500 γενίτσαρους και 2.000 χριστιανούς "των μερών εκείνων", προφανώς του χώρου της Ηπείρου και της δυτικής Στερεάς. Η ρητή αναφορά χριστιανών υποδεικνύει ότι οι αζάπηδες πρέπει να ήταν αποκλειστικά μουσουλμάνοι, αν και ο αριθμός φαίνεται πολύ μεγάλος για το δυναμικό της περιοχής σε μουσουλμάνους· ίσως λοιπόν και στους αζάπηδες (όρος που για έναν δυτικό παρατηρητή πρέπει να δηλώνει γενικά τους άτακτους πολεμιστές) να περιλαμβάνονται και χριστιανοί. Δεν αναφέρεται ο στρατιωτικός σχηματισμός στον οποίο ανήκαν οι χριστιανοί πολεμιστές, αλλά εάν ήταν σπαχήδες, η αναφορά θα ήταν αναμενόμενη. Επιπλέον εάν οι αριθμοί ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, ο αριθμός των χριστιανών σπαχήδων της Ηπείρου και της δυτικής Στερεάς, ακόμα και μαζί με τους ακολούθους τους δύσκολα θα έφτανε το αριθμητικό ύψος των 2.000 ανδρών. Ο γενικός τρόπος αναφοράς υποδηλώνει ότι πρόκειται για άτακτους πολεμιστές του τύπου των βοϊνούκων και των αρματολών.⁴³⁸

Ένα χρονικό σημείωμα, γραμμένο από κάποιον Κωσταντή Βρυόνη, Κεφαλονίτη, στις 27 Ιανουαρίου 1637, παραδίδει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τους αρματολούς της Ακαρνανίας: "Πέρνωντα ο Τούρκος το Μοριά όσοι στραδιόταις, ήγουν τζέρνιδες Αλμπανέζοι σε δούλεψι της σινορίας ήρταν στο νησί της Κεφαλονιάς και Κορφού και ο πρέντζιπας τους εχάρισε φέουδα να μένουν στο νησί για φύλαξι. Οι Μπουγίδες πήραν φέουδα στη Λιβαθό, οι Σπάτιδες με τους Μενάγιδες στο Κάστρο."⁴³⁹ Σε λίγο βγήκε προκλάμο του Τούρκου, το όσοι

---

⁴³⁶Ι. Λαμπρίδης 1993, τχ. 5, 8, τχ. 7, 22, 27-28, τχ. 9, 5-13· Λ. Βρανούσης 1965, 183. Για τους τίτλους και τις αρμοδιότητες των επικεφαλής των βοϊνούκων βλ. N. Beldiceanu 1967, 107-111.

⁴³⁷Για το ζήτημα βλ. παραπάνω σελ. 77-78.

⁴³⁸Κ. Μέρτζιος 1940, 25.

⁴³⁹Κάστρο: το κάστρο του Αγ. Γεωργίου στην Κεφαλονιά· Λιβαθό παραλιακή περιοχή της Κεφαλονιάς προς την Στερεά.

Ρωμαίοι είχαν φέουδα να τουρκεύουν και τα παίρνουν, ενάντιο τα χάνου. Τότες από τους Μουγίδες βγήκε ο Γρίβας και από τους Σπάτιδες ο Μπαρκεζίνης, και επήγαν στο Γιάννινο και ετούρκεσαν και επήραν τα φέουδα της φαμελιάς των, που ήταν καθάριοι Μπουγίδες. Ο Γρίβας γένηκε τσέρνιδος στο Ξερόμερι, και ο Μπαρκεζίνης στη Χιμάρα, πέρνοντα τα πατρικά τους φέουδα· η άλλη φαμίλια μινέσκοντα στο νησί της Κεφαλονιάς χριστιανοί επέρναν τόσα φλουρία το χρόνο από τους τουρκεμένους· υστέρου ο Γρίβας έστερνε τα φλουρία μονάχα στον αδελφό του το Σγούρο, και ο Μπαρκεζίνης στο Πολυκαλά· η άλλη φαμίλια ωχθρεύτηκε και ο Γκολεμής με το Μπούα και το Σπάτα εβγήκαν και επήγαν στον Τούρκο και επήραν του ξαδερφού τους του Γρίβα το φέουδο· μα αυτός τεχνικώτερος στ' άρματα εσκότωσε τους δύο, και τον Γκολεμή τον εσκλάβωσε· υστέρου τον ελυπήθηκε και τον έβαλε κοντρατσέρνιδο στο Αγγελόκαστρο ..."⁴⁴⁰

Το χρονικό είναι γραμμένο ενάμισυ αιώνα μετά τα γεγονότα που πραγματεύεται στην αρχή και ως εκ τούτου συγγέει ορισμένα περιστατικά. Η Κεφαλονιά στα 1479-1481 και 1485-1500 βρίσκεται υπό οθωμανική κυριαρχία. Ορισμένα από τα γένη που αναφέρονται στο χρονικό, οι Μπούα και Σπάτα, γνωρίζουμε ότι μέχρι τουλάχιστον τα 1416 δρούσαν στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας και της Άρτας και όντας σε αντιπαράθεση με τον Κάρολο Α΄ Τόκκο των Ιωαννίνων διατηρούσαν σχέσεις συμμαχίας ή υποτελείας με τους Οθωμανούς. Ορισμένοι μάλιστα, όπως ο Γιακούμπ Σπάτα είχαν εξισλαμιστεί. Επιπλέον ο Παύλος Σπάτα για να εξασφαλίσει την υποστήριξη των Οθωμανών τους παρέδωσε το Αγγελόκαστρο περίπου στα 1406 και αφού πούλησε τη Ναύπακτο στους Βενετούς πέρασε στην οθωμανική υπηρεσία.⁴⁴¹ Η ελληνική ιστοριογραφία έχει θεωρήσει ότι η οθωμανική κατάληψη της περιοχής οδήγησε τα αλβανικά γένη σε μετανάστευση στην Πελοπόννησο ή στην Αττικο-Βοιωτία. Ωστόσο οι σχέσεις μεταξύ Οθωμανών και Αλβανών στην περιοχή καθώς και η χωρίς αντίσταση υποταγή στην οθωμανική εξουσία δεν συνηγορούν σε αυτήν την άποψη. Μολονότι είναι πιθανόν ορισμένοι κλάδοι αυτών των γενών να έφυγαν από την περιοχή, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο κύριος όγκος παρέμεινε και ανέλαβε τιμάρια και στρατιωτική

---

⁴⁴⁰ Δημοσιεύεται από τον Κ. Σάθα 1982, ρκς' - ρκζ'.

⁴⁴¹ Β. Ψιμούλη 1998, 59-61, 464-466· D. Nicol 1997, 217. Ο αναφερόμενος από τα χρονικά των Τόκκων και των Ιωαννίνων ως "Σερβαλβανιτοβουλγαρόβλαχος" Μπογκός, το όνομα του οποίου είναι παραφθορά του Μπούας, βρίσκεται γύρω στα 1400 στην υπηρεσία των Οθωμανών (αν και για ένα μικρό ενδιάμεσο διάστημα περνά στην υπηρεσία των Βενετών) [βλ. γι' αυτόν G. Schiro 1975, 35, 234· Λ. Βρανούσης 1965, 101· G. Schiro, Cronaca dei Tocco, σ. 35, σημ. 2, παραπέμπει σε βενετικά έγγραφα και σε Schiro, "La genealogia degli Spata tra il XIV e XV sec. e due Bua sconosciuti", Rivista di Studi Bizantini e Neellenici, 8-9 = XVIII-XIX (1971-2), σ. 83-85· Απ. Βακαλόπουλος 1974-1988, Β', 259-260· Αl. Ducellier, "La facade maritime de la principaute des Kastriote, de la fin du XIVe siecle a la mort de Scandeberg", στο Αl. Ducellier, L' Albanie entre Byzance et Venice, Xe - XVe siecles, London, Variorum Reprints, 1987, αρ. 7, σ. 120]. Μέλη κάποιου κλάδου του γένους Μπούα (στην οθωμανική γραφή Boga και Bogoslav δηλ. Μπούγα) καταγράφονται σε οθωμανικά κατάστιχα ως τιμαριώτες στα 1454/55 και 1466/67 στο σαντζάκι των Τρικάλων, αλλά νέμονται τιμάρια από πολύ παλαιότερα [N. Beldiceanu 1985, 50-51· H. Inalcik 1953, 217], ενώ ένα άλλο μέλος, ο εξισλαμισμένος Κακαμουσάς Μπούας, υπηρετεί στο οθωμανικό στρατόπεδο στην Πελοπόννησο γύρω στα 1465 [I. Χασιώτης 1974, 265].

υπηρεσία υπό την οθωμανική κυριαρχία.⁴⁴² Αν και μεσολαβεί μεγάλο χρονικό διάστημα ανάμεσα στα τελευταία γνωστά στοιχεία για τους Μπούα και Σπάτα της Ακαρνανίας και τα γεγονότα που αναφέρονται εδώ (από το 1416 έως το 1500 περ.) δεν έχουμε ενδείξεις για συγκρούσεις ή εξεγέρσεις Αλβανών στον εν λόγω χώρο σε αυτό το διάστημα. Το γεγονός ότι γύρω στα 1530 δεν αναφέρονται καθόλου μουσουλμανικά φορολογούμενα νοικοκυριά στο Κάρλελι υποδεικνύει ότι χριστιανοί είχαν αναλάβει τον κύριο όγκο των στρατιωτικών καθηκόντων της περιοχής. Κατά συνέπεια μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι Αλβανοί της Κεφαλονιάς δεν προέρχονται μόνον από μετανάστες από την Πελοπόννησο αλλά κυρίως από την Ακαρνανία. Άλλωστε, όταν στα 1500 οι Βενετοί πολιορκούν την Κεφαλονιά, επικεφαλής της φρουράς του κάστρου είναι κάποιος Αλβανός Κισδάρ.⁴⁴³ προφανώς πρόκειται για το οθωμανικό αξίωμα του *disdar*, δηλαδή του φρούραρχου του κάστρου. Μπορούμε, λοιπόν, να θεωρήσουμε ότι όταν οι Βενετοί κατέλαβαν τη Κεφαλονιά, οι οθωμανικές αρχές, οι οποίες ήθελαν να προσελκύσουν το αλβανικό στοιχείο σε παραμονή και εγκατάσταση στις οθωμανικές περιοχές τόσο για δημογραφικούς όσο και για στρατιωτικούς λόγους, δέχθηκαν όσους Αλβανούς θέλησαν να περάσουν στον ηπειρωτικό χώρο διατηρώντας ή και βελτιώνοντας το οικονομικό καθεστώς τους. Φαίνεται ότι ορισμένοι κλάδοι των αλβανικών γενών Μπούα και Σπάτα πέρασαν ή παρέμειναν στην Ακαρνανία όπου ανέλαβαν ή διατήρησαν την υπηρεσία που ο Βρυόνης ονομάζει "τσέρνιδος". *Cerna* και *cernidi* αποκαλούντο στα βενετικά η πολιτοφυλακή και οι πολιτοφύλακες που αναλάμβαναν την φύλαξη της υπαίθρου των νησιών τόσο ως προς την εσωτερική ασφάλεια όσο και σε περιπτώσεις εξωτερικής εισβολής· πρόκειται συνεπώς για όρο αντίστοιχο του οθωμανικού όρου *αρματολός*. Όπως αναφέρει ο χρονικογράφος οι Οθωμανοί παραχώρησαν φέουδα – προφανώς τιμάρια– στους επικεφαλής των γενών που ανέλαβαν *αρματολοί*, ενώ θα πρέπει το σύνολο των κλάδων που παρέμεινε στον οθωμανικό χώρο να ανέλαβε στρατιωτική υπηρεσία υπό την αρχηγία του τιμαριώτη *αρματολού* – αρχηγού του γένους, *απαλλασσόμενοι* από φόρους ή ακόμη και μισθοδοτούμενοι κατά το πρότυπο των *αρματολών* του βορείου συνόρου της αυτοκρατορίας.⁴⁴⁴ Η αναφορά του Βρυόνης σε απαίτηση των Οθωμανών για εξισλαμισμό όσων πήραν τιμάρια δεν ανταποκρίνεται σε όσα γνωρίζουμε για αυτήν την περίοδο. Πιέσεις για εξισλαμισμούς είναι πιθανό να υπήρξαν αλλά πολύ αργότερα, στην καμπή του 16^{ου} αιώνα όταν εντείνεται ο θρησκευτικός φανατισμός και διαθέτουμε μαρτυρίες για άρση της

---

⁴⁴²Πρβλ. και την περίπτωση του γένους Ζεβεβίση: σύμφωνα με τη Β. Ψιμούλη, μολονότι οι Ζεβεβισαίοι αντιστάθηκαν στην οθωμανική κατάκτηση και καταδιώχθηκαν από τους Οθωμανούς και κατέφυγαν στην Κέρκυρα και την Πελοπόννησο, οι φτωχότεροι κλάδοι του γένους πρέπει να παρέμειναν στην οθωμανική επικράτεια [Β. Ψιμούλη, 1998, 61].

⁴⁴³Γεώργιος Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, Α', Αθήνα, εκδ. Κέφαλος, 1990, 88.

⁴⁴⁴Ας σημειωθεί εδώ ότι ορισμένα από τα ονόματα που αναφέρει ο Βρυόνης απαντούν στον χώρο της Ακαρνανίας στους επόμενους αιώνες. Ο Σπαθόγιαννος, δηλαδή Γιάννης Σπάτα, αναφέρεται ως κλέφτης ή *αρματολός* κατά τον βενετοτουρκικό πόλεμο του 1684-1699. Οι Γριβαίοι θα εξελιχθούν σε σημαίνοντες κλεφταρματολούς του 18ου και 19ου αιώνων. Ο Γεώργιος Γουλιμής αναφέρεται ότι έλαβε μέρος στην εξέγερση του 1770 στην περιοχή Αγγελοκάστρου, ενώ η οικογένεια Γουλιμή υπήρξαν προεστοί πάλι της περιοχής Αγγελοκάστρου τουλάχιστον από τα τέλη του 18ου αι., της ίδιας δηλ. περιοχής την οποία κατείχε ως "φέουδο" ο Γκολεμής σύμφωνα με τον Κ. Βρυόνη.

στρατιωτικής υπηρεσίας χριστιανών· άρα είτε πρόκειται για αναχρονισμό του συγγραφέα, είτε πρόκειται για εκούσιο εξισλαμισμό των επικεφαλής των γενών κατά το πρότυπο των εξισλαμισμών των περιοχών Αλβανίας και Θεσσαλίας, είτε ο Βρυόνης με τον όρο "τουρκεύω" εννοεί απλώς την προσχώρηση στο οθωμανικό στρατόπεδο. Φαίνεται ότι αρχικά οι κλάδοι των γενών που παρέμειναν στη Κεφαλονιά συνεργάζονταν με αυτούς του ηπειρωτικού χώρου,⁴⁴⁵ πρακτική που μας είναι γνωστή και από τις βενετικές πηγές· βαθμιαία όμως η διαφοροποίηση των συμφερόντων οδήγησε σε διαχωρισμό και αυτονόμηση των διαφόρων κλάδων και σε συγκρούσεις μεταξύ τους. Οι συγκρούσεις στις οποίες αναφέρεται ο Βρυόνης θα πρέπει να θεωρηθούν στο ευρύτερο πλαίσιο των επιδρομών που πραγματοποιούσαν σε όλο τον 16^ο αιώνα *stradioti* των Βενετών από τα Επτάνησα εναντίον της οθωμανικής επικράτειας και άτακτες οθωμανικές δυνάμεις από τη Λευκάδα, την Ήπειρο και την Ακαρνανία εναντίον των Επτανήσων.⁴⁴⁶ Πειρατικές επιθέσεις εκατέρωθεν στο χώρο του Ιονίου αναφέρει και η Αλ. Κραντονέλλη.⁴⁴⁷ Τα προαναφερόμενα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο νησιωτικός και ηπειρωτικός χώρος του Ιονίου αποτελούσε ένα είδος συνοριακής ζώνης κατά το πρότυπο στο οποίο έχουμε αναφερθεί και στο οποίο λεηλατικές επιθέσεις αλλά και εμπόριο των κλοπιμαίων, ακόμη και δουλεμπόριο μεταξύ των αντιπάλων *stradioti* και αρματολών ή παρομοίων ατάκτων ήταν συνηθισμένα φαινόμενα κατά την πρώτη οθωμανική περίοδο. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι στο πλαίσιο αυτό οι οθωμανικές αρχές χρησιμοποιούν σώματα αρματολών σε αυτήν την ευρύτερη περιοχή, ενώ αντιθέτως δεν έχω συναντήσει αναφορές σε αρματολούς στις ανατολικότερες ελλαδικές περιοχές σε αυτήν την πρώιμη περίοδο.

Πράγματι χριστιανοί αρματολοί έχουν αναλάβει τη φρούρηση των κάστρων της Αλβανίας και της Ηπείρου σε όλο τον 16^ο αιώνα και μέχρι τα μέσα του 17^{ου} αιώνα όπως για παράδειγμα τα φρούρια των Ζουλιάτων, του Ελμπασάν, των Ιωαννίνων, του Μαργαριτίου.⁴⁴⁸

Πελοπόννησος

⁴⁴⁵Σύμφωνα με έγγραφο του Αρχαιοφυλακείου Κεφαλληνίας, στα 1502 η Βενετία παρεχώρησε σε Αλβανούς τιμάρια στο νησί με αντάλλαγμα την ανάληψη υπηρεσίας φύλαξης της νήσου. Ανάμεσα στα ονόματα συμπεριλαμβάνονται οι Ιωάννης Σπάτας, Θεόδωρος Μπαρκεζίνης, Νικόλαος Μενάγιας, Πέτρος Βαρκεζίνης, Λάζαρος Μπαρκελίνης, και τρεις ακόμη που φέρουν επώνυμο Μπαρκετίμης· τα επώνυμα Μπαρκελίνης και Μπαρκετίμης ίσως είναι παραφθορά του Μπαρκεζίνης [Κ. Σάθας 1982, ρκζ' - ρκη']. Εάν θεωρήσουμε αξιόπιστη την έκφραση του Σάθα, οι Αλβανοί αυτοί ήλθαν από την Πελοπόννησο και την Ήπειρο· εάν η έκφραση αυτή δεν υπονοεί παλαιότερη προέλευση και απώτερη καταγωγή, τότε έρχεται σε αντίφαση με τον ισχυρισμό του χρονικού ότι οι Αλβανοί είχαν έλθει στο νησί μετά την υποταγή της Πελοποννήσου στους Οθωμανούς. Όπως και αν είναι, οι αλλαγές στρατοπέδου θα πρέπει να ήταν συχνές και συνηθισμένο φαινόμενο σε εκείνη την πρώιμη και αδιαμόρφωτη ακόμη εποχή.

⁴⁴⁶Βλ. Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, "Μήνυμα από τον τούρκο φλαμπουράρη Αγγελοκάστρου και Αγίας Μαύρας στους Βενετσιάνους της Κεφαλονιάς την άνοιξη του 1615 με υπόσχεση αναστολής των ληστρικών επιδρομών στα νησιά τους", *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών*, 4 (1977), 143.

⁴⁴⁷Αλ. Κραντονέλλη 1985-1991, Β', 267, 269 και *passim*.

⁴⁴⁸Β. Ψιμούλη 1998, 79-80· Π. Αραβαντινός 1856, Α', 226.

Σε κατάστιχο του 1461/3 αναφέρεται ότι οι κάτοικοι της πόλης της Κορίνθου, η οποία ακόμη δεν αποτελεί παρά μια συνένωση τεσσάρων οικισμών με πληθυσμό 328 hane εγγάμων, 45 αγάμων και 64 χηρών) απαλλάσσονται από την καταβολή του κεφαλικού φόρου, της σπέντζας, των έκτακτων επιβαρύνσεων (avariz) και του tekalif-i divaniye, επειδή έχουν αναλάβει να φρουρούν το κάστρο της Κορίνθου όταν διατάσσονται από τον επικεφαλής τους.⁴⁴⁹ Τρεις από τους χριστιανούς κατοίκους της Κορίνθου έχουν ενταχθεί σε ένα ευνοϊκότερο καθεστώς m_sellem επειδή έχουν αναλάβει ειδικότερα καθήκοντα στο κάστρο της Κορίνθου: του σιδηρουργού, του μαραγκού και του οικοδόμου.⁴⁵⁰

Την περίοδο του Βαγιαζήτ Β΄ (1481-1512) οι χριστιανοί κάτοικοι του χωριού Ράχοβα της Πελοποννήσου έχουν την υποχρέωση να φρουρούν το στενό (δερβένι) του Mihlu και υπόκεινται στη διοίκηση του ομώνυμου κάστρου, έναντι ενός φορολογικού καθεστώτος, το οποίο συνίσταται στον περιορισμό των φοροδοτικών υποχρεώσεων μόνον στην καταβολή στον διοικητή του οχυρού του Mihlu 10 άσπρων για σπέντζα αντί 25, του φόρου γάμου (resm-i agus) και μιας σταθερής ποσότητας σιταριού και κριθαριού.⁴⁵¹

Με βάση έναν κανουνναμέ της εποχής του Βαγιαζήτ Β΄ (1481-1512) στην Πελοπόννησο υπάρχει ένας αριθμός γιουρούκων (μουσουλμάνων) και musellem (χριστιανών και μουσουλμάνων) οι οποίοι έχουν αναλάβει στρατιωτικά καθήκοντα εκ περιτροπής. Σε αντάλλαγμα, δεν καταβάλλουν τον φόρο προβάτων τις χρονιές που είναι σε υπηρεσία.⁴⁵²

Το 1514 σε οθωμανικό κατάστιχο το χωριό Ποταμιά της περιφέρειας Καλαβρύτων χαρακτηρίζεται "βλαχικό". Αποτελείται από 21 hane (φορολογικές μονάδες), 5 άγαμους και 1 χήρα. Το γεγονός ότι δεν μαρτυρείται κάθοδος και παρουσία Βλάχων στην Πελοπόννησο, καθώς και ότι ο εθνοτικός χαρακτήρας του χωριού είναι ένα στοιχείο που δεν θα ενδιέφερε τους οθωμανούς γραφείς ώστε να το καταγράψουν, επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η αναφορά του χωριού ως βλαχικού δεν έχει εθνοτικό χαρακτήρα αλλά δηλώνει την ένταξη των

---

⁴⁴⁹Beldiceanu-Steinherr 1986, 45. Σύμφωνα με το οθωμανικό κατάστιχο οι κάτοικοι της Κορίνθου δεν θεωρούνται Αλβανοί, άρα είναι ελληνόφωνοι; όπως θεωρούν και οι Beldiceanu-Steinherr. Τα ονόματα των τεσσάρων οικισμών (Pavlos Lanbos, Yani Meligari, Qondostavlos Alyotos, Niqola Luzi, βλ. στο ίδιο, 44) επιτρέπουν να εικάσουμε ότι κάποιος ίσως είναι αλβανικής καταγωγής: για παράδειγμα το Luzi ίσως είναι το αλβανικό όνομα Λούσης [Κ. Μπίρης 1997, 196], ενώ με το όνομα Plimno Qondostavlo υπάρχει αλβανικός οικισμός την ίδια εποχή στην περιφέρεια Κορίνθου [Beldiceanu-Steinherr 1986, 46]: το όνομα Λάμπρος πιθανότατα σχετίζεται με το αλβανικό Λαμπέτη (ομώνυμος αλβανικός οικισμός το 1461 στην Πελοπόννησο, βλ. Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 224).

⁴⁵⁰Beldiceanu-Steinherr 1980, 42-43.

⁴⁵¹Beldiceanu-Steinherr 1980, 41. Το Mihlu είναι πιθανότατα το βυζαντινό κάστρο Μούχλι της Αρκαδίας.

⁴⁵²Beldiceanu-Steinherr 1980, 41, 50. Όπως αναφέρεται τους υπόλοιπους φόρους τους καταβάλλουν σύμφωνα με το έθιμο (δεν είναι σαφές εάν τούτο σημαίνει ένα ειδικό καθεστώς των musellem, ή εάν πρόκειται για την κανονική φορολογία), ωστόσο εάν θεωρήσουμε ότι οι οικονομικές τους δραστηριότητες στρέφονται κυρίως γύρω από την κτηνοτροφία (η συγκεκριμένη διάταξη περιέχεται σε κανουνναμέ σχετικό με τους φόρους κτηνοτροφίας), τότε η φορολογία τους είναι εξαιρετικά ευνοϊκή. Άλλωστε εάν πρόκειται για Αλβανούς πληρώνουν μειωμένα και την σπέντζα. Δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία για τον αριθμό των musellem, καθώς και την αναλογία χριστιανών-μουσουλμάνων.

κατοίκων στο βλαχικό στρατιωτικό καθεστώς, όπως άλλωστε πιθανολογεί και ο Beldiceanu.⁴⁵³ Ο N. Beldiceanu αναφέρει άλλο ένα χωριό, το οποίο σύμφωνα με κατάστιχο της περιόδου του Σελίμ Β΄ (1512-1520) έχει βλαχικό πληθυσμό. Πρόκειται για το χωριό Liqoriha της περιφέρειας Κορίνθου.⁴⁵⁴ Πιθανότατα πρόκειται για οθωμανική μεταγραφή του τοπωνυμίου Λικούρεσι, όνομα αλβανικής προέλευσης.⁴⁵⁵ Στο κατάστιχο του 1461 αναφέρεται στην περιφέρεια Κορίνθου αλβανική κατούνα με το όνομα Liqogos που έχει 7 hane.⁴⁵⁶ Πιθανότατα να πρόκειται για τον ίδιο οικισμό. Για τους ίδιους λόγους που ανέφερα προηγουμένως είναι δύσκολο να δεχθώ ότι πρόκειται για χωριό με βλαχικό πληθυσμό, όπως πιστεύει ο Beldiceanu· θεωρώ πιθανότερο ότι πρόκειται για χωριό με αλβανικό πληθυσμό που εντάχθηκε στο βλαχικό καθεστώς.

Δυστυχώς για την Πελοπόννησο των δύο πρώτων αιώνων της οθωμανικής κατάκτησης δεν έχουν δημοσιευθεί, όσο γνωρίζω, άλλα στοιχεία σχετικά με ένοπλους χριστιανικούς σχηματισμούς. Πιστοποιείται όμως από τα προηγούμενα η ύπαρξη δερβεντζήδων, χριστιανών musellem και μουσουλμάνων γιουρούκων, καθώς και η ανάληψη από χριστιανούς της υπηρεσίας φύλαξης κάστρων, ενώ είναι πιθανή η ένταξη κάποιων χωριών στο βλαχικό καθεστώς. Δεν αναφέρονται πάντως ρητά βοϊνούκοι και αρματολοί, χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη τους στη δυτική τουλάχιστον Πελοπόννησο που γειτνίαζε με τη βενετική Ζάκυνθο· σε όλη άλλωστε τη δυτική πλευρά της Πελοποννήσου, από την Αχαΐα έως τη Μεσσηνία (τα χωριά Ψάρι, Δώριο και Κοπανάκι της βορειοδυτικής Μεσσηνίας είναι ακόμη και σήμερα αλβανόφωνα) έχει εγκατασταθεί μεγάλος αριθμός Αλβανών. Δεν μπορεί να υπολογιστεί, ούτε κατά προσέγγιση, η έκταση στην οποία εφαρμόστηκαν οι θεσμοί στην Πελοπόννησο και το εύρος του πληθυσμού στους οποίους αφορούσε· η διατήρηση πάντως πολλών οικισμών που φέρουν την ονομασία Δερβένι ή παράγωγα της υποδεικνύει ότι ο θεσμός πρέπει να είχε ευρεία εφαρμογή.⁴⁵⁷ Η υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός ότι ο θεσμός διατηρείται από τους Βενετούς όταν καταλαμβάνουν το Μοριά στα 1684.⁴⁵⁸ Doganci (γερακάρηδες) φαίνεται ότι εγγράφονται για πρώτη φορά στα 1583, διότι όπως αναφέρεται στον σχετικό κανονισμό "στο λιβά του Μοριά δεν ήταν από τα παλιά χρόνια γερακάρηδες και δεν καταγράφονται

---

⁴⁵³Beldiceanu-Steinherr 1980, 39. Η ορεινή περιοχή καθώς και το μικρό μέγεθος του χωριού είναι στοιχεία που χαρακτηρίζουν τόσο την εθνοπολιτισμική ομάδα των Βλάχων όσο και τους οικισμούς του στρατιωτικού σχηματισμού των βλάχων.

⁴⁵⁴Beldiceanu-Steinherr 1986, 38.

⁴⁵⁵Κ. Μπίρης 1997, 196.

⁴⁵⁶Beldiceanu-Steinherr 1986, 48.

⁴⁵⁷Εκτός από τα γνωστά Δερβενάκια, εντοπίζονται χωριά με το όνομα Δερβένι στην ορεινή Αρκαδία στο δρόμο Μεγαλόπολης-Καλαμάτας, καθώς και δύο χωριά με την ίδια ονομασία στο δρόμο Κορίνθου-Πατρών.

⁴⁵⁸Όπως αναφέρει σε δύο εκθέσεις του, του 1701 και 1708, ο Francesco Grimani, General Provveditor dell' armì του Μοριά, στο επικίνδυνο, ορεινό και δασωμένοέρασμα Μακρυπλάγι της Μεσσηνίας, κρίσιμο για τις επικοινωνίες και το εμπόριο, διατήρησε τον παλαιότερο οθωμανικό τρόπο φύλαξης αναθέτοντας τη φρούρηση του σε κατοίκους των παρακειμένων χωριών αντί μισθού. Επί οθωμανικής κυριαρχίας οι φύλακες του περάσματος δεν αμείβονταν με μισθό αλλά εισέπρατταν φόρους διαβάσεως και απολάμβαναν φοροαπαλλαγών [Σπ. Λάμπρος, "Εκθέσεις των βενετών Προνοητών της Πελοποννήσου εκ των εν Βενετία αρχείων εκδιδόμεναι", Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, 5 (1900), 474, 560.

στην παλιά καταστίχωση⁴⁵⁹ Οι ρεαγιά που καταγράφονται ως γερακάρηδες οφείλουν να καταβάλουν όλους τους τιμαριωτικούς φόρους στους σπαχήδες που ανήκουν οι μπαστίνες τους αλλά απαλλάσσονται πλήρως από τους φόρους *avariz-i divaniye ve takalif-i orfiye*, οι οποίοι αυτήν την περίοδο έχουν αυξηθεί σημαντικά.⁴⁶⁰

Εκτός όμως από τις προαναφερόμενες περιπτώσεις που έχουν μια σαφή στρατιωτική ή ημιστρατιωτική λειτουργία και συνακόλουθα ένα αντίστοιχο οικονομικό καθεστώς, στις οθωμανικές πηγές απαντά μια άλλη ευρύτερη κατηγορία πληθυσμού η οποία απολαμβάνει ενός ειδικού φορολογικού καθεστώτος, αν και λιγότερου ευνοϊκού από αυτό των μελών των θεσπισμένων στρατιωτικών σχηματισμών. Πρόκειται για τους κατοίκους των οικισμών οι οποίοι σε αναλυτικό οθωμανικό κατάστιχο της Πελοποννήσου του 1461/3 αναγράφονται από τους οθωμανούς γραφείς ως αλβανικές φυλετικές κοινότητες (*ez gemaat-i Arnavudan*). Αποσπάσματα του καταστίχου αυτού, που συνολικά φαίνεται να καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου, δημοσιεύθηκαν ή έγιναν αντικείμενο επεξεργασίας από διάφορους ερευνητές.⁴⁶¹ Όπως προκύπτει από τις σχετικές έρευνες οι Αλβανοί αποτελούν ένα σημαντικό πληθυσμιακό μέγεθος στην Πελοπόννησο την εποχή αυτή το οποίο ανέρχεται περίπου στο 40% των *hane*⁴⁶² των καταγεγραμμένων περιοχών.⁴⁶³ Οι Αλβανοί κατοικούν σε ιδιαίτερους οικισμούς μικρού μεγέθους και είναι συγκροτημένοι κατά γένη. Στους αλβανικούς οικισμούς συχνά όλες οι οικογένειες φέρουν το επώνυμο του πρώτου καταγεγραμμένου, ενώ συχνά και το όνομα του χωριού φέρει το ίδιο όνομα. Προφανώς πρόκειται για οικισμούς τύπου

---

⁴⁵⁹Όπως αναφέρει η εκδότρια του κειμένου, Ε. Μπαλά, στην καταστίχωση της εποχής του Σουλεϊμάν Α΄ δεν αναφέρονται γερακοτρόφοι, ενώ για την περίοδο του Σελίμ Β΄ (1566-1574) δεν έχει βρεθεί κανονισμός του Μοριά. Ωστόσο σε έγγραφο που χρονολογείται στα 1527/28 αναφέρεται κάποιος Γιάννης Γερακάρης από τη Μάνη [Σπ. Λάμπρος 1892, 648]. Είναι ωστόσο πιθανό η επωνυμία Γερακάρης να προέρχεται από τον αντίστοιχο βυζαντινό θεσμό και όχι από τον οθωμανικό [βλ. Δ. Βαγιακάκος, "Βυζαντινά ονόματα και επώνυμα εκ Μάνης", Πελοποννησιακά, 3-4 (1958-59), 192-195].

⁴⁶⁰Ε. Μπαλά 1993, 48.

⁴⁶¹P. Assenova - R. Stojkov - Th. Kacorí, "Prenoms, noms de famille et noms de localite dans le Nord-Ouest du Peloponnese vers la moitié du XVe siecle", *Annuaire de l' Universite de Sofia. Faculte des Philologies Slaves*, 68/3 (1977), 213-297· I. Αλεξανδρόπουλος 1978· Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 85-100, 217-224· Beldiceanu-Steinherr 1980· Beldiceanu-Steinherr 1986.

⁴⁶²Ο *hane* είναι η οθωμανική φορολογική μονάδα που αντιστοιχεί περίπου στο σύγχρονο όρο "νοικοκυριό", ωστόσο δεν ταυτίζονται. Σύμφωνα με τα οθωμανικά φορολογικά κριτήρια υπάρχουν τρία είδη *hane*: των έγγαμων ανδρών, των άγαμων ανδρών σε ηλικία γάμου και των χηρών - αρχηγών φορολογήσιμων οικογενειών. Κατά συνέπεια, κυρίως ο φορολογικός διαχωρισμός των άγαμων ανδρών δεν επιτρέπει την αντιστοίχιση του *hane* με το νοικοκυριό ή την οικογένεια. Σε πολλές σύγχρονες μελέτες μεταφράζεται ως "εστία".

⁴⁶³Συγκεκριμένα στις περιοχές που περιλαμβάνει το απόσπασμα που επεξεργάζεται ο Β. Παναγιωτόπουλος (κυρίως περιοχές της Αχαΐας και Ηλείας) οι Αλβανοί αποτελούν το 51,3% (1.836 σε σύνολο 1742 *hane*). Στις περιοχές που περιλαμβάνει το απόσπασμα που επεξεργάζονται οι Ν. Beldiceanu και Ιr. Beldiceanu-Steinherr (πρόκειται για περιοχές διεσπαρμένες σε όλη τη βόρεια και κεντρική Πελοπόννησο) οι Αλβανοί αποτελούν το 33,93% των *hane* (3.353 σε σύνολο 9.881 *hane*). Αθροιστικά στις περιοχές και των δύο τμημάτων του καταστίχου οι Αλβανοί αποτελούν το 38,55% του συνόλου των *hane*. Δεν είναι εύκολο να αποτιμηθεί η αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος: πάντως λείπουν οι νοτιότερες κυρίως περιοχές της Λακωνίας και Μεσσηνίας, στις οποίες όμως γνωρίζουμε ότι επίσης είχαν εγκατασταθεί Αλβανοί, όπως και στη Μάνη. Κατά συνέπεια η αναλογία δεν πρέπει να μεταβάλλεται πολύ. [Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος 1985, 85, 89-90· Beldiceanu-Steinherr 1980, 38· για τη Μάνη βλ. Κ. Κόμης 1995, 65-66].

κατούνας σε κάθε έναν από τους οποίους κατοικεί ένα γένος.⁴⁶⁴ Όλοι οι Αλβανοί της Πελοποννήσου καταβάλλουν 20 άσπρα για τον προσωπικό φόρο σπέντζα, ενώ οι υπόλοιποι κάτοικοι (οι ελληνόφωνοι) καταβάλλουν 25 άσπρα.⁴⁶⁵ Επίσης καταβάλλουν μειωμένους τους φόρους από την κτηνοτροφία. Για παράδειγμα στην περιφέρεια Βοστίτσας οι Αλβανοί καταβάλλουν ως *adet-i agnam* 1 άσπρο ανά 6 πρόβατα αντί 1 άσπρο ανά 3 πρόβατα που ήταν ο συνήθης φόρος.⁴⁶⁶ Την εποχή του Μεχμέτ Β΄ και του Βαγιαζήτ Β΄ οι *eskinçi* της Πελοποννήσου απαλλάσσονταν εντελώς από την καταβολή κτηνοτροφικών φόρων τα έτη που βρίσκονταν σε υπηρεσία (δηλ. σε εκστρατεία).⁴⁶⁷ Οι *eskinçi* ήταν άτακτοι χριστιανοί και μουσουλμάνοι πολεμιστές που προέρχονταν συνήθως από τα ποιμενικά φύλα και συμμετείχαν εκ περιτροπής στις εκστρατείες· στην προκειμένη περίπτωση της Πελοποννήσου πρέπει να προέρχονται κατά κύριο λόγο από τους Αλβανούς της Πελοποννήσου αλλά πρέπει να υπήρχε και ένας αριθμός μουσουλμάνων *eskinçi*.

Επίσης στην περιοχή της Βοιωτίας σε κατάστιχο του 1466 οι οικισμοί κατανέμονται σε αλβανικές κατούνες και χωριά *rum* (ελληνόφωνα). Σύμφωνα με τον Η. Inalcik στον καζά Λιβαδιάς υπήρχαν 24 αλβανικές κατούνες και στον καζά Θηβών 34 αλβανικές κατούνες.⁴⁶⁸ Ο Kiel αναφέρει 30 αλβανικές κατούνες και 47 ελληνόφωνα χωριά στην περιοχή της Λιβαδιάς.⁴⁶⁹ Τέλος οι Καρύδης-Kiel αναφέρουν για τον καζά Λιβαδιάς 28 αλβανικές κατούνες, 24 χωριά *rum* και 3 μουσουλμανικά χωριά.⁴⁷⁰ Στην περιφέρεια της Αθήνας το 1506 υπήρχαν 29 αλβανικές κατούνες και 7 χωριά *rum*.⁴⁷¹ Στην περιφέρεια Σαλώνων το 1466 ο ναχιγιές Βιτρινίτσας περιλαμβάνει 13 αλβανικές κατούνες και 1 χωριό.⁴⁷²

Σε κανονναμέ της εποχής του Σουλεϊμάν Α΄ καθορίζεται ότι οι Ρωμιοί της περιοχής της Θήβας οφείλουν να καταβάλουν 80 άσπρα για κάθε μύλο, ενώ οι Αλβανοί 30 άσπρα.⁴⁷³ Στον ίδιο κανονναμέ ορίζεται ότι οι Βλάχοι εξαιρούνται από την καταβολή φόρου για την εποχιακή βοσκή των κοπαδιών τους.⁴⁷⁴

Όπως γνωρίζουμε οι Οθωμανοί δεν διέκριναν τους πληθυσμούς κατά εθνοφυλετικές ή γλωσσικές ομάδες, αλλά κατά θρήσκευμα (*millet*). Τι νόημα μπορεί να έχει, λοιπόν, η

---

⁴⁶⁴B. Παναγιωτόπουλος 1985, 96· Beldiceanu-Steinherr 1980, 37.

⁴⁶⁵Beldiceanu-Steinherr 1980, 37-38· B. Παναγιωτόπουλος 1985, 98.

⁴⁶⁶Beldiceanu-Steinherr 1980, 34, 38.

⁴⁶⁷I. Αλεξανδρόπουλος 1985, 359, 476· E. Μπαλτά 1993, 36-37· Beldiceanu-Steinherr 1980, 50. Οι τελευταίοι μεταφράζουν αντί *eskinçi*, *musellem* και *yuruk*.

⁴⁶⁸H. Inalcik 1953, 215. Τα ίδια νούμερα αναφέρει και στην ανατύπωση του άρθρου το 1954 στην έκδοση: Halil Inalcik, Fatih Devri uzerinde tetkikler ve vesikalar I, Άγκυρα 1954, 146.

⁴⁶⁹M. Kiel 1986, 772.

⁴⁷⁰Καρύδης-Kiel 1985, 1881. Δεν μπορώ να καταλάβω γιατί δίνουν διαφορετικούς αριθμούς εφόσον φαίνεται ότι και τα τρία άρθρα βασίζονται στο ίδιο περιληπτικό κατάστιχο MM 66 του 1466/7.

⁴⁷¹Στο ίδιο, 1890.

⁴⁷²Στο ίδιο, 1880.

⁴⁷³I. Αλεξανδρόπουλος 1985, 315.

⁴⁷⁴Στο ίδιο, 316, 478.

αναφορά Ρωμιών, Αλβανών και Βλάχων που παρατηρείται στις προαναφερόμενες πηγές; Ως γνωστόν η διάκριση κατά θρήσκευμα εξυπηρετούσε κυρίως φορολογικές διαφοροποιήσεις. Πρέπει, λοιπόν, να θεωρήσουμε ότι και η διάκριση κατά εθνοφυλετικές ομάδες εξυπηρετεί παρόμοιους στόχους, όπως άλλωστε φαίνεται από τις φοροαπαλλαγές που παραχωρούνται σε Αλβανούς και Βλάχους. Ας σημειωθεί δε ότι οι φοροαπαλλαγές αυτές αφορούν κυρίως σε κτηνοτροφικούς φόρους, αφού άλλωστε η κτηνοτροφία ήταν η βασική ενασχόληση αυτών των πληθυσμών. Στις πηγές δεν αναφέρονται οι λόγοι της παραχώρησης αυτών των εξαιρέσεων. Ο Β. Παναγιωτόπουλος υποθέτει ότι μπορεί να οφείλονται είτε σε παλιότερα προνόμια που απήλαυναν οι Αλβανοί της Πελοποννήσου επί βυζαντινής και φραγκικής κυριαρχίας τα οποία σεβάστηκαν οι Οθωμανοί, είτε πρόκειται για εύνοια που έδειξαν οι Οθωμανοί προκειμένου να υποκινήσουν τους αλβανικούς πληθυσμούς να παραμείνουν στη χώρα. Ωστόσο η πρώτη πιθανή ερμηνεία δεν εξηγεί γιατί οι Οθωμανοί σεβάστηκαν ένα προνόμιο παραχωρηθέν από παλαιότερους κυρίαρχους, ενώ η δεύτερη δεν εξηγεί γιατί δεν παραχώρησαν το προνόμιο και στους ελληνόφωνους κατοίκους· δεν ανησυχούσαν μήπως οι τελευταίοι μεταναστεύσουν; Οπωσδήποτε φαίνεται ευκολότερη η δυνατότητα μετανάστευσης για τους αλβανικούς ποιμενικούς πληθυσμούς στο βαθμό που αφενός ήταν συνηθισμένοι στις μετακινήσεις και αφετέρου η περιουσία τους (κοπάδια ζώων κυρίως) ήταν κινητή.⁴⁷⁵ Σε αυτή όμως την περίπτωση νομίζω ότι θα ήταν φυσικότερο και θα απέκλειε και την πιθανότητα δημιουργίας δυσανεσκειών από τους ελληνικούς πληθυσμούς, η ευνοϊκότερη μεταχείριση των Αλβανών να αφορούσε στους κτηνοτροφικούς φόρους και όχι σε έναν φόρο κοινό για όλους τους χριστιανούς όπως η σπέντζα. Εξάλλου τίποτε δεν εμπόδιζε και τους ελληνόφωνους πληθυσμούς να μεταναστεύσουν, ενώ από την άλλη μεριά με την κατάκτηση της Πελοποννήσου οι μόνες μη οθωμανικές περιοχές στις οποίες θα μπορούσαν να καταφύγουν οι Αλβανοί ήταν τα Επτάνησα (όπου οι βοσκότοποι δεν είναι επαρκείς) και οι πολύ μακρινότερες Κρήτη και Ιταλία. Ο Ν. Beldiceanu συχνά αποδίδει την παραχώρηση παρόμοιων φοροαπαλλαγών στην χωρίς αντίσταση υποταγή κατά την περίοδο της κατάκτησης. Γνωρίζουμε όμως ότι στην Πελοπόννησο οι Αλβανοί αντιστάθηκαν και μάλιστα ήταν αυτοί που κυρίως αντιστάθηκαν σε σύγκριση με τους Έλληνες. Νομίζω, λοιπόν, ότι οι παραχωρήσεις φοροαπαλλαγών σε εθνοφυλετικές ομάδες, μολονότι εξυπηρετεί και δημογραφικούς και εποικιστικούς στόχους, οφείλεται κυρίως σε δύο λόγους: αφενός στο γεγονός ότι η κτηνοτροφία ως απασχόληση ήταν λιγότερο αποδοτική σε περίοδο ειρήνης και οι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί ίσως ήταν κατά πλειοψηφία (ιδίως οι εγκατεστημένοι σε ορεινές περιοχές) φτωχότεροι από τους γεωργικούς πληθυσμούς· αφετέρου στο γεγονός ότι οι ποιμενικοί πληθυσμοί συχνά συνεισέφεραν άτακτους πολεμιστές σε περιπτώσεις εκστρατείας

---

⁴⁷⁵Όπως υποστηρίζει ο Β. Παναγιωτόπουλος, οι έλληνες αγρότες κατοικούσαν συνήθως σε καλύτερα σπίτια και είχαν κάποιες ανέσεις, αντίθετα με τους αλβανούς κτηνοτρόφους [1985, 95].

ή πολεμικών αναταραχών. Για παράδειγμα κατά τον βενετοτουρκικό πόλεμο του 1463-1479 στα οθωμανικά στρατεύματα της Πελοποννήσου συμμετείχαν Αλβανοί πολεμιστές.⁴⁷⁶

Με βάση τα προαναφερόμενα στοιχεία μπορούμε να συνοψίσουμε μερικά βασικά συμπεράσματα. Στον ελλαδικό χώρο νοτίως της Μακεδονίας κατά τους δύο πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας απαντά μια ευρεία γκάμα χριστιανών που δεν εντάσσονται στην κατηγορία των ρεαγιά, τουλάχιστον με το πλήρες νόημα του όρου, αποδίδοντας δηλαδή το σύνολο των θεσπισμένων για τους ρεαγιά φόρους και υποκείμενοι κανονικά στο τιμαριωτικό καθεστώς. Στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων, όσων ελέγχονται στις πηγές ή όσων πιθανολογούνται, οι χριστιανοί αυτοί ανήκουν ή προέρχονται από τα μετακινούμενα ποιμενικά πολεμικά φύλα των Αλβανών και των Βλάχων και στις περισσότερες περιπτώσεις συνεχίζουν να ασχολούνται με την κτηνοτροφία. Στις κατηγορίες αυτές περιλαμβάνονται περιπτώσεις με χαμηλό ύψος και έκταση φοροαπαλλαγών οι οποίες είναι πιθανόν να αποδόθηκαν για διαφόρους λόγους όπως ευνοϊκή αποδοχή της οθωμανικής κατάκτησης, πενία οικονομικών πόρων ή προσφορά έκτακτης και βοηθητικής ένοπλης υπηρεσίας. Περιλαμβάνονται όμως ακόμη κατηγορίες που προσφέρουν κανονική στρατιωτική υπηρεσία στον οθωμανικό στρατό, όπως οι αρματολοί, οι βοϊνούκοι και οι φρουροί κάστρων ή ανεβαίνοντας στην κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας οι σπαχήδες. Αυτές οι κατηγορίες απολαμβάνουν ευρύτατης ή και πλήρους απαλλαγής από την καταβολή φόρων ή ακόμη μπορεί να διαθέτουν τιμάρια. Οι αρματολοί φαίνεται ότι εντοπίζονται κυρίως στον δυτικό ελλαδικό χώρο που συνορεύει με τις βενετικές κτήσεις. Η πιο συνήθης περίπτωση είναι αυτή των δερβεντζήδων οι οποίοι αναλαμβάνουν να φυλάσσουν ορεινά οδικά περάσματα. Η τοποθέτηση στον χάρτη των γνωστών περιπτώσεων δερβεντζήδων υποδεικνύει ότι στο καθεστώς αυτό υπήχθησαν χωριά σε όλους τους σημαντικούς οδικούς άξονες του νοτίως της Μακεδονίας ελλαδικού χώρου: στα στενά των Τεμπών και του Σαραντάπορου μεταξύ Μακεδονίας - Θεσσαλίας, στις διαβάσεις της Πίνδου (Μετσόβου, Συρράκου, Καλαρρυτών, Πόρτα Παναγιά - Μεσοχώρα - Βουργαρέλι, Πόρτα Παναγιά - γέφυρα Κοράκου - Άρτα) στους οδικούς άξονες Λαμίας - Καρπενησίου - Κρίκελου, Λαμίας - Σαλώνων - Λοιδωρικού - Ναυπάκτου, Λειβαδιάς - Σαλώνων, Λαμίας - Θήβας - Αθήνας - Ισθμού Κορίνθου - Τρίπολης, Τρίπολης - Μεγαλόπολης - Καλαμάτας, Κορίνθου - Πατρών. Είναι βεβαίως πιθανόν ότι υπήρχαν δερβένια και σε άλλες δευτερεύουσες διαβάσεις. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο θεσμός των δερβενίων φαίνεται να εδραιώνεται τον 16^ο αιώνα και να αυξάνονται τα χωριά που εντάσσονται στο καθεστώς. Από την χωροταξική τοποθέτηση των δερβενίων συνάγεται ότι στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για τις περιοχές οι οποίες στον 18^ο αιώνα θεωρούνται ως βάσεις των κλεφτών και αρματολών. Η ένταξη χωριών, περιοχών ή πληθυσμών στους προαναφερόμενους θεσμούς είχε σε πολλές περιπτώσεις θετικά

---

⁴⁷⁶Βλ. πρόχειρα Ι. Χασιώτης 1974, 265 και Κατερίνα Κορρέ, "Εξεγέρσεις Ελλήνων και Αλβανών στην Πελοπόννησο", εφημ. *Τα Νέα*, 10 Αυγούστου 2000, σελ. 17.

αποτελέσματα στην δημογραφική και οικονομική ανάπτυξη των περιοχών· για παράδειγμα είναι σημαντική η συμβολή του αλβανικού στοιχείου στη δημογραφική ανάπτυξη της Αττικής και της Θήβας, ενώ η οικονομική ανάπτυξη των Ζαγοροχωρίων, των χωριών Μετσόβου, Καλαρρυτών, Συρράκου καθώς και ορισμένων χωριών των Αγράφων θα πρέπει να συσχετιστεί με το οικονομικό καθεστώς στο οποίο εντάσσονταν.

Οικονομικό και κοινωνικό status

Ποια ήταν όμως η θέση στην κοινωνική ιεραρχία των μελών των προαναφερόμενων στρατιωτικών σχηματισμών, τόσο των χριστιανικών όσο και των αντίστοιχων μουσουλμανικών; Ένας βασικός παράγοντας αν και όχι επαρκής για την οριοθέτηση του κοινωνικού τους στάτους συνίσταται στην εκτίμηση της οικονομικής τους κατάστασης. Εδώ στο βαθμό που δεν υπάρχουν προσωπικά ή άλλου τύπου αρχεία που να αποτιμούν τις περιουσίες και τα έσοδα-έξοδα των ανθρώπων της εποχής, είμαστε αναγκασμένοι να εκτιμήσουμε την οικονομική κατάσταση τους με βάση τις πληροφορίες που παρέχουν οι απογραφές και τα οθωμανικά κατάστιχα, τα οποία όμως αφενός είναι συχνά ελλιπή (π.χ. μπορεί να αφορούν στην καταβολή ορισμένων μόνο φόρων, ενώ για τους υπόλοιπους φόρους δημιουργούνται άλλα κατάστιχα τα οποία σήμερα είτε λανθάνουν είτε έχουν απωλεσθεί), ενώ σε άλλες περιπτώσεις δεν αποτυπώνουν την πραγματική αλλά την δέουσα εικόνα. Ωστόσο ελλείψει άλλων τεκμηρίων η χρήση τέτοιων δεδομένων καθίσταται αναπόφευκτη. Τα υπάρχοντα στοιχεία θα γίνει προσπάθεια να συγκριθούν με στοιχεία που αφορούν στις κατηγορίες των ρεαγιά και των σπαχήδων ώστε να παραχθεί μια σχετικά συγκρίσιμη εικόνα.

Με βάση υπολογισμούς του N. Beldiceanu οι βλάχοι του Branicevo το 1467 είχαν την υποχρέωση να καταβάλουν ετησίως ανά νοικοκυριό 78-79 άσπρα, ενώ οι βλάχοι των περιοχών Branicevo, Βιδινίου και Σμεντέροβου το 1477 όφειλαν 83 άσπρα. Την ίδια χρονιά οι βλάχοι της Ερζεγοβίνης όφειλαν να καταβάλουν 75,2 άσπρα. Την περίοδο του Σελήμ Α΄ (1481-1512) οι βλάχοι γενικά των βόρειων βαλκανικών περιοχών όφειλαν να καταβάλουν ανά νοικοκυριό 79,2 άσπρα. Οι βλάχοι της Βοσνίας το 1485 και το 1488 όφειλαν να καταβάλουν 79 έως 80 άσπρα. Το 1488-89 το οφειλόμενο ποσό του adet-i eflakiyye ήταν 80 άσπρα, ενώ λίγο αργότερα ανήλθε στα 83 άσπρα. Το ίδιο ποσό αναφέρεται για τις περιοχές Κρούσεβατς και Σμεντέροβο το 1490-1491. Ας σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τις ρυθμίσεις της Παβλόβιτσα και του Maglay της Βοσνίας, οι άγαμοι βλάχοι δεν πλήρωναν τίποτε. Συνολικά οι βλάχοι των βόρειων Βαλκανίων στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα όφειλαν να καταβάλουν ετήσια δΟΣίματα σε είδος και σε χρήμα τα οποία αντιστοιχούσαν σε ένα χρηματικό ισοδύναμο που ποίκιλλε από 75 έως 83 άσπρα. Ας σημειωθεί ότι οι βλάχοι δεν κατέβαλαν άλλους φόρους, όπως eizye και anariz, στους οποίους ήταν υπόχρεοι οι ρεαγιά.

Για την ίδια περίπου εποχή (τέλη 15^{ου} αιώνα) ο Σπ. Ασδραχάς⁴⁷⁷ υπολογίζει ότι οι ρεαγιά δύο ομάδων τιμαρίων της κεντρικής Μακεδονίας και μιας ομάδας τιμαρίων των Κραβάρων έδιναν κατά μέσο όρο:

1^η ομάδα: 85,76 άσπρα

2^η ομάδα: 72,85 άσπρα

3^η ομάδα: 82,09 άσπρα

Ωστόσο στα ποσά αυτά δεν υπολογίζονται οι φόροι *cizye* (χαράτσι) και *anariz*. Αυτή την περίοδο ο *cizye* υπολογίζεται σε 75 περίπου άσπρα, ενώ το *anariz* σε 20 έως 23 κατά φορολογική μονάδα. Εάν προσθέσουμε τους φόρους αυτούς στα προηγούμενα ποσά ο μέσος όρος για κάθε φορολογική μονάδα ανά ομάδα χωριών έχει ως εξής:

1^η ομάδα: 182,26 άσπρα

2^η ομάδα: 169,35 άσπρα

3^η ομάδα: 178,59 άσπρα

Συγκρινόμενοι οι φόροι των ρεαγιά με τους φόρους των βλάχων αυτή την περίοδο προκύπτει ότι οι βλάχοι καταβάλλουν το 45% περίπου της αξίας του φόρου που καταβάλλουν οι ρεαγιά. Αν εδώ συνυπολογιστεί ότι οι άγαμοι βλάχοι δεν πλήρωναν τίποτα και μάλιστα σε οικογένειες που κατά τεκμήριο είχαν μεγαλύτερο αριθμό μελών, ο μέσος όρος φορολόγησης μιας οικογένειας βλάχων πρέπει να μειωθεί ακόμη περισσότερο. Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι οι βλάχοι είχαν πάντα την ευκαιρία να αποκομίσουν λείες από τις εκστρατείες στις οποίες λάμβαναν μέρος και είχαν πάντα την δυνατότητα να αποκτήσουν τιμάρια εάν επεδείκνυαν ηρωισμό κατά τη μάχη, ενώ αντίθετα οι ρεαγιά ήταν υπόχρεοι σε αγγαρείες και *devsirime* από τα οποία οι βλάχοι απαλλάσσονταν. Επιπλέον ο Beldiceanu αναφέρει ότι τα προαναφερόμενα πιθανόν δεν αντιστοιχούν πάντα στην πραγματικότητα, διότι όπως προκύπτει από τρεις άλλες πηγές του δεύτερου μισού του 15^{ου} αιώνα οι βλάχοι του Branicevo και του Βιδινίου κατέβαλαν στην πράξη από 40 έως 63 άσπρα, ποσά δηλ. κατά πολύ μικρότερα από αυτά που αναφέρονται στις δέουσες οφειλές.

Κατά συνέπεια το οικονομικό καθεστώς των βλάχων θα πρέπει να θεωρηθεί ότι ήταν πολύ καλύτερο από αυτό των ρεαγιά τουλάχιστον στα τέλη του 15^{ου} αιώνα.

Από οθωμανικό έγγραφο, λίγο προγενέστερο του 1536, που αφορά στους βλάχους του Σμεντέροβου, προκύπτει ότι ο ετήσιος φόρος των βλάχων αυτής της περιοχής ήταν 93 άσπρα, αύξηση δηλαδή περίπου 10 άσπρων συγκριτικά με τον αντίστοιχο φόρο μισό περίπου αιώνα πριν. Η σχετικά μικρή αύξηση υποδεικνύει ότι το φορολογικό καθεστώς των βλάχων

---

⁴⁷⁷Σπ. Ασδραχάς 1978, 81-82, 92.

παρέμενε ευνοϊκό τουλάχιστον έως τις αρχές της βασιλείας του Σουλεϊμάν Α΄, ή τα μέσα του 16^{ου} αιώνα.

Θα προσπαθήσω τώρα να κάνω έναν αντίστοιχο υπολογισμό για τα ποσά που πλήρωναν οι δερβεντζήδες. Οι δερβεντζήδες δύο δερβενοχωρίων της περιοχής της Ροδόπης κοντά στις Σέρρες υποχρεούνταν την περίοδο μεταξύ 1493-1503 να καταβάλουν ως φορολογική υποχρέωση ανά νοικοκυριό: 10 άσπρα ως σπέντζα, 1 sinik του kile Σερρών σιτάρι (δηλ. 45 οκάδες) και 1 sinik του kile Σερρών κριθάρι (δηλ. 45 οκάδες). Σε λίγο προγενέστερη περίοδο κατέβαλαν 10 άσπρα σπέντζα, 1 kile της Αδριανούπολης σιτάρι (= 20 οκάδες) και 1 kile της Αδριανούπολης κριθάρι (= 20 οκάδες). Με την μετατροπή στο μέτρο βάρους φαίνεται ότι οι υποχρεώσεις των δερβεντζήδων διπλασιάζονται. Αν προσπαθήσουμε να μετατρέψουμε το σε είδος υπολογιζόμενο φόρο στο χρηματικό ισοδύναμο του, τότε προκύπτουν τα εξής: Το kile Σερρών το σιτάρι ετιμάτο προς 45 άσπρα, άρα το sinik ετιμάτο περίπου 11,25 άσπρα. Το kile Σερρών το κριθάρι ετιμάτο 20 άσπρα, άρα το sinik ετιμάτο περίπου 5 άσπρα. Το kile Κωνσταντινούπολης το σιτάρι ετιμάτο περίπου 5 άσπρα, και ήταν ίσο με το της Αδριανούπολης. Το kile Κωνσταντινούπολης το κριθάρι έκανε περίπου 4 άσπρα. Αν μετατρέψουμε τώρα τα δοσίματα σε χρηματικές αξίες προκύπτει ότι οι δερβεντζήδες την περίοδο 1493-1503 κατέβαλλαν 26,25 άσπρα (10 α. σπέντζα + 11,25 α. σιτάρι + 5 α. κριθάρι), ενώ την προηγούμενη περίοδο κατέβαλλαν 19 άσπρα (10 α. σπέντζα + 5 α. σιτάρι + 4 α. κριθάρι).⁴⁷⁸ Τα ποσά που υπολόγισα συμπίπτουν με τα ποσά που ο Σπ. Ασδραχάς αναφέρει σε άλλο σημείο της ίδιας μελέτης⁴⁷⁹ ότι κατέβαλλαν 3 δερβενοχώρια της ίδιας περιοχής στις ίδιες εποχές (τα δύο από τα τρία δερβενοχώρια πρέπει να ταυτίζονται με τα δύο των οποίων το φόρο υπολόγισα ανωτέρω). Όπως υπολογίζει ο Ασδραχάς ο μέσος όρος ανά φορολογική μονάδα ήταν στην παλαιότερη περίοδο 27,84, 24,43 και 25,89 άσπρα για κάθε δερβενοχώρι. Στη νέα καταστίχωση τα ποσά αυξάνονται σε 27,04, 26,69 και 28,8 άσπρα αντίστοιχα. Στις ίδιες περιόδους γειτονικά χωριά ρεαγιά καταβάλλουν κατά μ.ο. 99,08 άσπρα στην παλαιότερη περίπτωση και 116, 49 άσπρα στη νέα καταστίχωση. Στα ποσά αυτά δεν έχουν συνυπολογιστεί οι φόροι cizye και anariz. Οι δερβεντζήδες απαλλάσσονταν από την καταβολή του anariz και σε πολλές από τις γνωστές περιπτώσεις και από την καταβολή του cizye. Εάν συνυπολογίσουμε στη φορολογία των ρεαγιά και τους δύο αυτούς φόρους, τότε, με ένα μ.ο. cizye 75 άσπρα και anariz 22 άσπρα, οι ρεαγιά κατέβαλλαν αντιστοίχως 196,08 και 213,49 άσπρα στις δύο διαφορετικές περιόδους. Άρα οι δερβεντζήδες καταβάλλουν περίπου το 13% του φόρου των ρεαγιά (αν θεωρήσουμε ότι οι δερβεντζήδες δεν υποχρεούνται σε cizye και anariz) και το 25% περίπου του φόρου των ρεαγιά (αν δεχθούμε την αντίθετη εκδοχή). Κατά συνέπεια φαίνεται ότι και οι δερβεντζήδες απολάμβαναν ενός φορολογικού καθεστώτος πολύ καλύτερου από τους ρεαγιά. Ενδεικτικά

⁴⁷⁸Για τα στοιχεία βλ. Σπ. Ασδραχάς 1978, 137.

⁴⁷⁹Στο ίδιο, 187.

ακόμη ορισμένα στοιχεία: τον 17^ο αιώνα οι ντερμπεντζήδες κατέβαλαν 10 ή 12 ακτσέδες (άσπρα) για τον φόρο της σπέντζας, όταν οι ρεαγιά κατέβαλαν από 40 έως 100 ακτσέδες· κατέβαλαν ακόμη μειωμένους τη δεκάτη και τον ειδικό φόρο επί των προβάτων, καθώς και τον cizye (τον κεφαλικό φόρο των μη μουσουλμάνων). Το 1544 ντερμπεντζήδες της Αττικής κατέβαλαν τουλάχιστον δεκάτη και προβατονόμιο (μειωμένους). Αντίθετα το 1590 ντερμπεντζήδες του Λιδωρικού απαλλάσσονται και από τη σπέντζα.⁴⁸⁰ Επιπλέον, όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι δερβεντζήδες εισέπρατταν φόρους διαβάσεων από τους διερχομένους. Τα ποσά αυτά στα 1540 δεν ήταν διόλου αμελητέα: 20 άσπρα για κάθε ζώο χωρίς φόρτωμα, 40 άσπρα όταν ήταν φορτωμένο, 80 για κάθε αμάξι, 1 πρόβατο για κάθε διερχόμενο κοπάδι και μαλλί δύο ζώων από κάθε διερχόμενο νοικοκυριό που αυξανόταν με την προσθήκη 3 παράδων όταν το δερβένι περιελάμβανε γεφύρι.⁴⁸¹

Πάντως γενικά τα μέλη όλων των προαναφερόμενων σχηματισμών (χριστιανικών και μουσουλμανικών) απαλλάσσονταν σταθερά από τους εθιμικούς φόρους, τους έκτακτους, το αναγίζ και άλλους, ενώ απαλλάσσονταν ακόμη από τις αγγαρείες και το devsirme.⁴⁸²

Υπάρχουν ορισμένα διάσπαρτα στοιχεία που αναφέρονται στους μισθούς των αρματολών. Το 1468 το ημερομίσθιο των αρματολών ήταν 2 άσπρα,⁴⁸³ ενώ το 1543 είχε ανέλθει σε 5 άσπρα.⁴⁸⁴ Γύρω στα 1591 από μια ομάδα 20 αρματολών (ουγγρικής εθνότητας) που υπηρετούσαν στα σύνορα, οι 16 έπαιρναν ημερομίσθιο 4 άσπρα, οι 3 έπαιρναν 5 άσπρα και ένας έπαιρνε 8 άσπρα.⁴⁸⁵ Για σύγκριση αναφέρω τα ημερομίσθια των κατώτερων γενιτσάρων την περίοδο του Σουλεϊμάν Α΄ (1520-1566): ο απλός γενίτσαρος έπαιρνε 7-9 άσπρα ημερομίσθιο, οι ατζεμή ογλάν (οι πρωτοεισερχόμενοι στο σώμα των γενιτσάρων) έπαιρναν 2 άσπρα, οι απλοί τοπτσήδες (πυροβολητές) 6-8 άσπρα και οι απλοί αραμπατζήδες (αμαξηλάτες του πυροβολικού) 4-6 άσπρα.⁴⁸⁶

Αν θεωρήσουμε ότι οι αρματολοί πληρώνονταν όλο το χρόνο⁴⁸⁷, τότε στα 1468 έπαιρναν 720 άσπρα ετησίως. Το ποσό αυτό ισοδυναμεί με την ετήσια απόδοση ενός χαμηλής αξίας τιμαρίου. Συγκεκριμένα τα τιμάρια ετήσιας απόδοσης 500-1000 άσπρων αντιπροσωπεύουν το 10% των τιμαρίων του καταστίχου της Αρβανιτιάς το 1431.⁴⁸⁸ Τα τιμάρια αξίας έως 1.000 άσπρων αποτελούν το 3,3% των τιμαρίων του καταστίχου της

---

⁴⁸⁰Για τις φοροαπαλλαγές των ντερμπεντζήδων βλ. Ν. Σαρρής 1997, 190-191, 197-198.

⁴⁸¹Στο ίδιο, 198-199.

⁴⁸²Γενικά για τις φοροαπαλλαγές των muaf ve musellem βλ. στο ίδιο, 209-210.

⁴⁸³M. Vasic 1964, 184· R. Anhegger 1956, 343.

⁴⁸⁴F. Adanir 1982, 107.

⁴⁸⁵R. Anhegger 1940-42, 296.

⁴⁸⁶Ν. Σαρρής 1990, Α΄, 516-517, 521-522.

⁴⁸⁷Είναι πιθανό όμως ότι πληρώνονταν μόνο τη θερινή περίοδο που λάμβαναν χώρα οι εκστρατείες, οπότε το ετήσιο ποσό μειώνεται περίπου στο ήμισυ.

⁴⁸⁸V. Moutaftchieva 1990, 60.

Νικόπολης Βουλγαρίας, που συντάχθηκε στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, εάν υπολογιστεί η πραγματική πρόσοδος και το 6,2 % εάν υπολογιστεί η ονομαστική πρόσοδος.⁴⁸⁹ Στα τιμάρια των dogancı της ανατολικής Ρούμελης και του Αιγαίου μετά τα μέσα του 15^{ου} αιώνα η αναλογία έχει ως εξής⁴⁹⁰:

Τιμάρια αξίας έως 300 άσπρων : 20,56%

Τιμάρια αξίας 300-500 άσπρων : 20,56%

Τιμάρια αξίας 500-1.000 άσπρων : 41,12%

Τιμάρια αξίας μεγαλύτερης των 1.000 άσπρων : 17,76%

Από ένα σύνολο τιμαρίων του 15^{ου} αιώνα από τις περιοχές Μακεδονίας, Θράκης και Σόφιας το 23,89% έχουν εισόδημα έως 1.000 άσπρα.⁴⁹¹ Το ποσοστό των τιμαρίων των dogancı αξίας έως 1.000 άσπρα στο τελευταίο τέταρτο του 15^{ου} αιώνα είναι 79,84% και έχουν μ.ο. εισοδήματος 534 άσπρα.⁴⁹² Σε διάφορα κατάστιχα τιμαρίων του 15^{ου} αιώνα ο αριθμός των τιμαρίων με εισόδημα έως 1.000 άσπρα ποικίλλει από 1,85% έως 6,98%.⁴⁹³

Από τις παραπάνω αναφορές προκύπτει ότι το οικονομικό καθεστώς της πλειοψηφίας των αρματολών και των dogancı ήταν περίπου αντίστοιχο με αυτό της χαμηλότερης βαθμίδας των τιμαριούχων. Ας σημειωθεί βεβαίως ότι οι αρματολοί είχαν έσοδα και από τις λείες, ενώ συχνά είχαν συμπληρωματικούς πόρους από την κτηνοτροφία ή και από αρόσιμες γαίες. Επίσης οι αρματολοί δικαιούνται μπαχσίσι σε κάθε ανάρρηση στο θρόνο νέου σουλτάνου ή σε πολύ σημαντικά γεγονότα, όπως και άλλες κατηγορίες στρατιωτικών δυνάμεων (π.χ. οι γενίτσαροι).

Για το 1528 ο H. Inalcik αναδημοσιεύει από τον Barkan ένα πίνακα με τον αριθμό των ανδρών που υπηρετούσαν στους διάφορους στρατιωτικούς σχηματισμούς της αυτοκρατορίας και το σύνολο των μισθών ή των προσόδων που αντιστοιχούσε σε κάθε κατηγορία. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά οι αρματολοί καταχωρούνται στο μισθωτό τακτικό στρατό, σε μια κοινή κατηγορία μαζί με τις φρουρές των κάστρων και τους άνδρες του ναυτικού. Το σύνολο των πολεμιστών που ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία είναι 23.017 άνδρες οι οποίοι αμείβονται από την Πύλη με μισθούς συνολικής αξίας 40.130.000 ακτσέδων. Άρα ο μ.ο. ετήσιου μισθού για κάθε πολεμιστή είναι 1743,5 άσπρα. Για σύγκριση οι μισθωτοί πολεμιστές της Πύλης (γενίτσαροι, σπαχήδες της Πύλης, κανονιέρηδες κ.λ.π.) λαμβάνουν κατά μ.ο. μισθό 2.728,4 άσπρα, οι δικαιούχοι hass, ζιαμετίων και τιμαρίων των επαρχιών έχουν μ.ο. προσόδων

---

⁴⁸⁹Στο ίδιο, 61-62.

⁴⁹⁰Στο ίδιο, 65.

⁴⁹¹Σπ. Ασδραχάς 1978, 28.

⁴⁹²Στο ίδιο, 30.

⁴⁹³Στο ίδιο, 30.

5.304,3 άσπρα, ενώ η κατηγορία που περιλαμβάνει τους *yaya*, *musellem*, *canbaz*, *bazdars* και γιουρούκους της Ανατολίας έχουν κατά μ.ο. εισόδημα 376,5 άσπρα.⁴⁹⁴ Ας σημειωθεί ότι η τελευταία αυτή κατηγορία καταχωρείται στα βοηθητικά στρατεύματα μαζί με τους Γιουρούκους και τους Τάταρους της Ρούμελης, τους βοϊνούκους και βλάχους, καθώς και τους ακιντζήδες των συνόρων, σε αντίθεση με τους αρματολούς οι οποίοι καταχωρούνται στον τακτικό στρατό.

Όπως αναφέρθηκε ήδη οι επικεφαλής των παραπάνω χριστιανικών στρατιωτικών σχηματισμών (προφανώς οι αρχηγοί ισχυρών γενών) αμείβονταν συχνά με τιμάρια, εντασσόμενοι έτσι στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα των τιμαριούχων. Ωστόσο, με την εξαίρεση των *doganci*, δεν γνωρίζω επαρκή στοιχεία αναφορικά με τις αξίες των τιμαρίων που τους χορηγούνται. Το 1454/5 στις σερβικές περιοχές ο *lagator* *Radoslan* κατείχε τιμάρια αξίας 7.505 άσπρων, ενώ ο τοπτής (πυροβολητής) *Bogoslan* κατείχε τιμάρια αξίας 6.288 άσπρων.⁴⁹⁵ Εάν ένας *lagator*, δηλαδή ένας χαμηλόβαθμος αξιωματούχος των βοϊνούκων, αμειβόταν με τιμάρια αξίας 6.000 άσπρων, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι ανώτεροι αξιωματούχοι, όπως οι *knez* και οι *πριμηκύριοι* θα κατείχαν μεγαλύτερης αξίας τιμάρια, αν και η αξία του χορηγούμενου τιμαρίου δεν πρέπει να εξαρτάται μόνο από το αξίωμα αλλά και άλλους παράγοντες όπως π.χ. τοπικές ιδιομορφίες ή την αξία της γης που κατείχε ο συγκεκριμένος αξιωματούχος προ της οθωμανικής κατάκτησης κ.λ.π. Την ίδια εποχή στο *σαντζάκι Τρικάλων* ένας χριστιανός βοϊνούκος κατείχε το μισό ενός τιμαρίου με αξία μεριδίου 1.176,5 άσπρα.⁴⁹⁶ Άρα, προς το παρόν, το μόνο που μπορεί να υποστηριχθεί βάσιμα είναι ότι τα τιμάρια των αξιωματούχων των χριστιανικών στρατιωτικών σωμάτων κινούνταν σε ένα σχετικά μεγάλο εύρος αγγίζοντας αξίες των 10.000 άσπρων.

Συμπερασματικά και στο βαθμό που τα παραδείγματα είναι ενδεικτικά, τα μέλη των παραπάνω σχηματισμών βρίσκονταν από οικονομική άποψη ανάμεσα στους *ρεαγιά* και στα ανώτερα στρώματα των τιμαριούχων, των *γενιτσάρων* και των άλλων οθωμανών αξιωματούχων, αγγίζοντας ορισμένοι από αυτούς τις χαμηλές βαθμίδες της ανώτερης τάξης. Μια αντίστοιχη ενδιάμεση θέση στην κοινωνική ιεραρχία προκύπτει από τον τρόπο καταχώρησης τους στις οθωμανικές απογραφές και κατάστιχα: εκεί καταγράφονταν ως ιδιαίτερη κατηγορία υπό την ονομασία *muaf ve musellem*, δηλαδή απαλλαγμένοι από φόρους,⁴⁹⁷ αν και, όπως έχει αναφερθεί, δεν είχαν όλοι πλήρη φοροαπαλλαγή: οι περισσότεροι υποχρεούντο στην καταβολή κάποιων ειδικών φόρων, αλλά το χρηματικό ισοδύναμο ήταν σημαντικά μειωμένο σε σχέση με την φορολογία των *ρεαγιά*. Είναι δύσκολο να αποτιμηθεί η ακριβής κοινωνική θέση και το κοινωνικό κύρος των *muaf ve musellem*.

---

⁴⁹⁴H. Inalcik - D. Quataert 1994, 89.

⁴⁹⁵H. Inalcik 1953, 220.

⁴⁹⁶N. Beldiceanu 1985, 53-54.

⁴⁹⁷H. Inalcik 1954, 117· H. Inalcik - D. Quataert 1994, 16-17· H. Inalcik 1995, 124· N. Σαρής 1997, 208-211.

λείπουν, άλλωστε, έγγραφα συνταγμένα από τους ίδιους που θα παρείχαν στοιχεία για την αυτοεικόνα τους. Παράλληλα η θέση τους δεν είναι κοινή για όλες τις συμπεριλαμβανόμενες κατηγορίες, ούτε για όλα τα μέλη μιας κατηγορίας, ενώ, επίσης, μεταβάλλεται στο χρόνο. Στην οθωμανική πρόσληψη της κοινωνικής διαίρεσης του κόσμου που κατ' αρχήν διακρίνει τα υποκείμενα σε παραγωγούς και διαχειριστές της εξουσίας, σημαντικό ρόλο παίζουν κριτήρια όπως η έκταση της φοροαπαλλαγής, η δυνατότητα οπλοφορίας και η άσκηση στρατιωτικής και ευρύτερα δημόσιας υπηρεσίας, η δι' εαυτών ή δια ρεαγιά, σκλάβων ή επίμορτων καλλιεργητών καλλιέργεια και η έκταση της κατεχόμενης γης, η μισθοδοσία ή όχι από το κρατικό θησαυροφυλάκιο. Σύμφωνα με αυτά τα κριτήρια οι βοϊνούκοι, οι yaya και οι musellem θα πρέπει να προσδιορίζονται σε μια θέση πλησιέστερα προς την ανώτερη τάξη, ενώ αντίθετα οι cezahors, που ήταν ρεαγιά περιστασιακά καλούμενοι στα όπλα, θα πρέπει να θεωρηθούν ως κατηγορία πολύ κοντά στους ρεαγιά. Αντίστοιχα βοϊνούκοι άρχοντικής καταγωγής, yaya και musellem, οι οποίοι κερδίζουν από τα λάφυρα των πολέμων και των οποίων τα χωράφια καλλιεργούν yamak, διασκορπισμένοι ανάμεσα σε καλλιεργητές ρεαγιά θα πρέπει να υποθέσουμε ότι αισθάνονται ότι λαμβάνουν μέρος στο διαμοιρασμό της εξουσίας σε αντίθεση με τους ντερμπεντζήδες ενός απομονωμένου περάσματος στο οποίο ολόκληρος ο πληθυσμός ενός χωριού αναλαμβάνει τη φύλαξη του και αποζεί καλλιεργώντας ο ίδιος τα σχετικά περιορισμένα και άγονα ορεινά χωράφια του χωριού. Η ασάφεια αναφορικά με το ακριβές καθεστώς και την κατηγοριοποίηση των muaf ve musellem, καθώς και την πιθανή ένταξη ορισμένων από τους προαναφερόμενους στρατιωτικούς σχηματισμούς στην τάξη των askeri, επιτείνεται από την εννοιολογική ελαστικότητα του τελευταίου όρου: askeri σημαίνει κατ' ουσίαν military (στρατιωτικό σώμα, πολεμιστές), ωστόσο ο όρος χρησιμοποιείται ακόμη για να δηλώσει την ανώτερη θεσμοθετημένη τάξη των διοικητικών, γραφειοκρατικών και στρατιωτικών στελεχών. Στην πρώιμη περίοδο της οθωμανικής εξάπλωσης (από τα τέλη του 13^{ου} έως και το πρώτο μισό του 15^{ου} αι.) ο οθωμανικός στρατός όπως και γενικότερα το κράτος δεν έχει αποκρυσταλλωμένη οργάνωση, αλλά βρίσκεται σε μια πορεία διοργάνωσης και διαμόρφωσης θεσμών η οποία επιδέχεται αναπροσαρμογών καθώς η εδαφική επέκταση του κράτους και η μετατροπή του σε πολυεθνική αυτοκρατορία επιβάλλει όχι μόνο ποσοτικού αλλά και ποιοτικού χαρακτήρα αλλαγές στις σχετικά απλές δομές του αρχικά συνοριακού εμιράτου του Οσμάν με τα έντονα χαρακτηριστικά γαζή⁴⁹⁸ και τον ισχυρό, διαρκώς ανανεούμενο νομαδικό πληθυσμό. Η κατηγορία των askeri αρχικά αποτελείται από όσους συμμετέχουν στον πόλεμο· αυτοί κυρίως δρέπουν τις δάφνες των νικών αλλά και τον πλούτο από τις γαίες που κατακτούν και τα λάφυρα.⁴⁹⁹ Αυτοί, κατά

---

⁴⁹⁸Gazi καλούνται οι πολεμιστές της πίστωσης, όσοι ασπάζονται τον gaza, τον ιερό πόλεμο· επανδρώνουν τις φρουρές των συνόρων, επιχειρούν αδιάκοπα επιδρομές στο όνομα του ισλάμ και κυριαρχούνται από το ιδανικό του πολέμου αλλά και λαϊκές, αιρετικές θρησκευτικές δοξασίες και πολιτισμικά χαρακτηριστικά με επιρροές από χριστιανικά ή σαμανιστικά στοιχεία. Βλ. P. Wittek 1991, 36, 38-39, 51-52, 60-64· H. Inalcik 1995, 20-23.

⁴⁹⁹Σύμφωνα με τον C. Kafadar η κοινωνική διαστρωμάτωση της οθωμανικής κοινωνίας σε askeri και κατώτερα στρώματα αποκρυσταλλώνεται την εποχή του Μουράτ Α' (1360-1389), [C. Kafadar 1995, 142].

συνέπεια, —σε συνεργασία με τους ουλεμά και τους δερβίσηδες που προσφέρουν το θεωρητικό, θρησκευτικό και νομικό υπόβαθρο— συγκροτούν, ορίζουν και περιορίζουν τα εξουσιαστικά στρώματα της νέας κοινωνικής οργάνωσης, την ανώτερη στρατιωτική τάξη, η οποία ασκεί και την διοίκηση και ταυτόχρονα συνθέτουν το στρώμα των τιμαριούχων σπαχήδων. Η αρχική αυτή δομή κυρίαρχων *askeri* και κυριαρχούμενων ρεαγιά σταδιακά εξελίσσεται και εκλεπτύνεται σε πιο σύνθετες δομές μέσα από δύο δρόμους: αφενός ο αρχικά στρατιωτικός κυρίως χαρακτήρας των *askeri* αλλοιώνεται από την συνεχή αύξηση του αριθμού και της σημασίας των γραφειοκρατών, νομικών (ουλεμά), άλλων διοικητικών στελεχών που συμπεριλαμβάνονται στην ανώτερη τάξη και που όλο και περισσότερο χρειάζεται η εδραιωμένη και συνεχώς επεκτεινόμενη αυτοκρατορία, στην οποία ο πόλεμος περιορίζεται συνεχώς σε όλο και πιο απομακρυσμένα σύνορα· αφετέρου με τη δημιουργία υποδιαιρέσεων και κατηγοριοποιήσεων καθώς γιγαντώνεται το κράτος και οι ανάγκες του, ενώ παράλληλα προσαρμόζεται σε και ενσωματώνει τις δομές που συναντά στα νέα εδάφη. Οι *muaf ve musellem* θα πρέπει να θεωρηθούν μια τέτοια κατηγορία, τα μέλη της οποίας αρχικά προέρχονται από τους *askeri*, αργότερα όμως και ρεαγιά κατορθώνουν να προωθηθούν σε αυτό το καθεστώς.⁵⁰⁰ Η διπλή σημασία του όρου *askeri*, ανώτερη τάξη (ή αξιωματούχοι οθωμανοί) και στρατός, που εν μέρει επικαλύπτονται αλλά δεν ταυτίζονται, δημιουργεί μια ασάφεια που δεν απαντά μόνο στους σημερινούς ιστορικούς⁵⁰¹ αλλά και στις πηγές της εποχής.⁵⁰² Κατά συνέπεια, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι δεν πρόκειται κυρίως για ερμηνευτικές αδυναμίες της σύγχρονης ιστοριογραφίας αλλά για ελαστικότητες και αναπροσαρμογές της περιόδου που έχουν τον αντίκτυπο τους στους όρους που περιγράφουν τις κοινωνικές ομάδες, παρά την θεωρητικά αυστηρή διάκριση των θεσμοθετημένων τάξεων και τη διάθεση για περιορισμένη και ελεγχόμενη κοινωνική κινητικότητα του οθωμανικού συστήματος. Οποσδήποτε ο πόλεμος αποτελεί μία από τις λίγες ευκαιρίες ανόδου· όσοι συμμετέχουν στις εκστρατείες μπορούν να κερδίσουν πλούτο από τα λάφυρα ενώ έχουν τη δυνατότητα να ενταχθούν στους τιμαριούχους. Κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα όλο και περισσότεροι ρεαγιά προσπαθούν και καταφέρνουν δια της συμμετοχής στον πόλεμο ή διά της προσφοράς στρατιωτικής ή δημόσιας υπηρεσίας να εισχωρούν στην κατηγορία των απαλλαγμένων ή ακόμη και στην ανώτερη τάξη των *askeri*. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η Πύλη συχνά, τουλάχιστον από τον 16^ο αιώνα, προσπαθεί με διατάγματα να απαγορεύσει την μεταπήδηση από την τάξη των ρεαγιά στην κατηγορία των *muaf ve musellem* ή να

---

⁵⁰⁰Βλ. για παράδειγμα, την αίτηση των κατοίκων της περιοχής Στόνιτσας Σκοπίων (το 1568) για σύσταση δερβενίου στην περιοχή τους, καθώς και την αίτηση των κατοίκων του χωριού Μπρισόνισα Λοιδωρικού (το 1590) να μετατραπούν σε ντερμπεντζήδες, απαλλασσόμενοι από φόρους· Ν. Σαρής 1997, 189-191.

⁵⁰¹Βλ. π.χ. τον P. Sugar [1994, s. 88-89] που τους κατατάσσει όλους στην στρατιωτική τάξη.

⁵⁰²Βλ. π.χ. το παράδειγμα των βοϊνούκων στο έγγραφο του 1453 [εδώ σ. 22]

επαναφέρει σε αυτήν όσους, ενώ ήταν καταγωγής ρεαγιά, απέκτησαν παλαιότερα προνόμια.⁵⁰³

Ωστόσο και παρά την τάση της παλιότερης ιστοριογραφίας να θεωρεί τα μέλη των χριστιανικών στρατιωτικών σωμάτων μια ενιαία λίγο ως πολύ κοινωνική κατηγορία, δεν πρόκειται για ένα ομοιογενές κοινωνικό στρώμα. Οποσδήποτε φαίνεται ότι η πλειοψηφία των μελών των παραπάνω κατηγοριών θα πρέπει να καταχωρηθεί στα μεσαία στρώματα της κοινωνικής ιεραρχίας. Όμως οι αξιωματούχοι των σωμάτων αυτών οι οποίοι αμείβονται με τιμάρια (η πλειοψηφία των *dogancı*, οι αξιωματούχοι των βλάχων, βοϊνούκων, αρματολών) καταχωρούνται στο στρώμα των τιμαριούχων και άρα αυτομάτως στην ανώτερη τάξη των *askeri* (έστω στις χαμηλότερες βαθμίδες της). Επίσης οι κατηγορίες των αρματολών που αμείβονται με μισθό (είτε καταβάλλεται απευθείας από την Πύλη, είτε από ειδική φορολογία των ρεαγιά της περιφέρειας τους) και κατά συνέπεια παίρνουν μέρος στην αναδιανομή του αγροτικού υπερπροϊόντος, κατά τον ίδιο τρόπο που συμβαίνει με τους γενίτσαρους, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι ενσωματώνονται στην τάξη των *askeri*, υπόθεση που επιβεβαιώνεται από την καταχώρηση τους σε αυτή την κατηγορία σε οθωμανικές πηγές της εποχής.

Οι βαλκανικές εθνικές ιστοριογραφίες θεώρησαν την οθωμανική αυτοκρατορία ως ένα σύστημα με δύο απολύτως διακριτούς και χωριστούς πόλους: αυτούς του κατακτητή και του υπόδουλου. Σε αυτή τη λογική θεωρείται ότι ένας ολόκληρος κοινωνικός σχηματισμός, ο οθωμανικός, επικάθησε στις χριστιανικές κοινωνίες των Βαλκανίων κατά τρόπο που οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις ορίζονται στο εσωτερικό των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων. Στην αντίληψη αυτή υπόρρητα θεωρείται ότι οι μουσουλμάνοι εν συνόλω ζούσαν από την απόσπαση του πλεονάσματος των υπόδουλων χριστιανών.⁵⁰⁴ Ωστόσο, όπως είδαμε, ο θρησκευτικός παράγοντας είναι ένας μόνον παράγοντας διαφοροποίησης και τουλάχιστον για την πρώιμη οθωμανική περίοδο συνήθως όχι καθοριστικός, με εξαίρεση τα ανώτατα οθωμανικά αξιώματα. Αντιθέτως η οθωμανική κοινωνία υποδιαιρείται σε πολλαπλές κοινωνικές κατηγορίες τόσο σε ότι αφορά το εισόδημα τους και την προέλευση του, όσο και τον ρόλο τους στον οθωμανικό κοινωνικό σχηματισμό. Ο διαχωρισμός των κοινωνικών ρόλων στην οθωμανική προσέγγιση της κρατικής οργάνωσης εντάσσεται, παρά τις κάποιες διαφορές και ιδιαιτερότητες, σε μια λογική κοινή τόσο στην ευρωπαϊκή μεσαιωνική Δύση, όσο ως ένα βαθμό και στη βυζαντινή Ανατολή σε ορισμένες τουλάχιστον περιόδους της. Σύμφωνα με αυτήν ο κύριος διαχωρισμός των υπηκόων του σουλτάνου (δηλαδή του κρατικού συμβόλου) συνίσταται σε όσους πολεμούν και ευρύτερα σε όσους υπηρετούν την

---

⁵⁰³N. Σαρής 1997, 210· Δ. Κιτσίκης 1996, 120-121. Η Πύλη ακολουθεί την ίδια τακτική και με τιμαριούχους καταγωγής ρεαγιά ή με τιμαριούχους που δεν είναι συνεπείς στις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις: τους υποβιβάζει σε ρεαγιά.

⁵⁰⁴Προσεκτικές αλλά ενδεικτικές διατυπώσεις του σχήματος βλ. σε Σπ. Ασδραχάς 1988, 43-44, 177, 182· του ίδιου 1978, 29-31. Βεβαίως ο Σπ. Ασδραχάς αναφέρεται κυρίως στην ύστερη οθωμανική περίοδο του 17ου και 18ου αιώνα, όπου το σχήμα φαίνεται ότι απεικονίζει εναργέστερα την πραγματικότητα.

κρατική διοίκηση από τη μία πλευρά και σε όσους παράγουν για τη διατροφή των πρώτων. Η διαίρεση αυτή είναι πρωτίστως κοσμική και όχι θρησκευτική: μολονότι η διαίρεση αυτή σχετίζεται με τη θρησκευτική διαφορά διότι ο σουλτάνος και το κράτος συμβολίζουν την ισχύ του ισλάμ και αυτήν οφείλουν να υπηρετούν, δεν είναι εξ ορισμού ταυτόσημη με τις διαιρέσεις σε μουσουλμάνους - αλλόθρησκους και κατακτητές - κατακτημένους. Και τούτο διότι στην προαναφερόμενη λογική το πρωτεύον ειδοποιό στοιχείο, σύμφωνα με το οποίο κατανέμονται τα υποκείμενα, δεν είναι η ατομική θρησκευτική πίστη αλλά το εάν υπηρετούν το μουσουλμανικό κράτος και κατά συνέπεια αποδέχονται, υπηρετούν και προωθούν τη συμβολική εξουσία του ισλάμ που εκφράζεται από το πρόσωπο του σουλτάνου και αποδεικνύεται από την έκταση της επικράτειας του και την ισχύ του κράτους του. Εδώ στηρίζεται και η διαφοροποίηση της στάσης των Οθωμανών έναντι των κατακτούμενων περιοχών αναλόγως με το εάν υποτάσσονται εκουσίως ή κατόπιν αντίστασης. Οπωσδήποτε η λογική αυτή εμπεριέχει εγγενείς αντιφάσεις οι οποίες μακροπρόθεσμα και στο πλαίσιο δυσμενών οικονομικών και πολεμικών συγκυριών θα οδηγήσουν στη σύγκλιση κοινωνικής διαίρεσης και θρησκευτικής διαφοράς, αλλά τούτο μόνον αφού εδραιωθεί το οθωμανικό κράτος και ποτέ απολύτως (οι Φαναριώτες για παράδειγμα αποτελούν μια χαρακτηριστική εξαίρεση της ύστερης περιόδου). Οι αντιφάσεις, ωστόσο, δεν αποτελούν κενό γράμμα ούτε ακόμα και στην πρώιμη οθωμανική περίοδο. Επιλύονται με πολλαπλούς τρόπους: πχ. με την ιδιαίτερη θέση των χριστιανών και των εβραίων στην ισλαμική θεολογία, σύμφωνα με την οποία οι προαναφερόμενοι κατέχουν ένα μέρος της θρησκευτικής αλήθειας εν αντιθέσει με τους πολυθεϊστές· ακόμη οι αντιφάσεις αυτές αποτελούν το θεωρητικό υπόβαθρο για τη δικαιολόγηση των εκουσιών εξισλαμισμών από την πλευρά των εξισλαμιζομένων ή του *devsirme* από την πλευρά της οθωμανικής εξουσίας.

Η εθνική ιστοριογραφία που εστιαζόταν στη διαίρεση κατακτητών Τούρκων - κατακτημένων χριστιανών δεν μπορούσε να βρει θέση στο σχήμα για τους αρματολούς και τις νομίμως ένοπλες χριστιανικές ομάδες. Επέλυσε την αντίφαση διαμορφώνοντας την έννοια του "προνομίου". Όσοι χριστιανοί δεν εντάσσονταν στο μοντέλο του άοπλου χωρικού που αποδίδει το σύνολο των θεσπισμένων φόρων θεωρήθηκε ότι απόκτησαν, ή καλύτερα απέσπασαν, κάποια ειδικά προνόμια που δεν προβλέπονταν από τον οθωμανικό νόμο. Πρόκειται για μια έννοια που ουσιαστικά αναφέρεται σε διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της χριστιανικής κοινότητας: κάποιοι χριστιανοί έχουν προνόμια έναντι της πλειονότητας που δεν έχουν· η κοινωνική θέση των προνομιούχων χριστιανών προσεγγίζει αυτήν των κυρίαρχων μουσουλμάνων αλλά ποτέ δεν εξισώνεται. Κατά τον ίδιο τρόπο ερμηνεύτηκαν και ρυθμίσεις όπως η κοινοτική και η εκκλησιαστική αυτοδιοίκηση. Σε αυτή τη λογική τα προνόμια συνιστούν παρέκβαση από την φυσική τάξη και την κανονική λειτουργία του οθωμανικού συστήματος. Θεωρείται δε ότι περιορίζονται σε μικρό αριθμό προσώπων, κοινωνικών ομάδων και τοπικών ενοτήτων: στους κλέφτες και στις ορεινές περιοχές που οι Οθωμανοί δεν μπορούσαν να τους υποτάξουν (π.χ. Ζαγοροχώρια, Άγραφα, Μάνη, Πήλιο, κοινότητες

Ολύμπου), σε περιοχές που παρήγαγαν ιδιαίτερα προϊόντα (π.χ. μαστιχοχώρια της Χίου, Μαντεμοχώρια Χαλκιδικής) κ.λ.π. Σε αυτήν την προσέγγιση δύο στοιχεία έχουν ιδιαίτερη σημασία για την εθνική ιστοριογραφία: πρώτον ότι τα προνόμια είτε τα απέκτησαν οι χριστιανοί με τη βία, εικόνα που αναδεικνύει την αντίσταση και την ενεργό παρουσία του έθνους στο παρελθόν, είτε τα παραχώρησαν οι βάρβαροι Τούρκοι όταν δεν επρόκειτο να προσκομίσουν ικανά κέρδη σε σχέση με την κοπιώδη προσπάθεια να υποτάξουν πλήρως στον οθωμανικό νόμο τους χριστιανούς (ορεινές και άγονες περιοχές, νησιά), ερμηνεία που ταιριάζει με την κυρίαρχη εικόνα του βάρβαρου και βίαιου αλλά ράθυμου και αντιπαραγωγικού ανατολίτη. Δεύτερον η κατασκευή της κατηγορίας των χριστιανών που απολαμβάνουν προνομίων, μιας δηλαδή ιδιαίτερης και ολιγαριθμης κατηγορίας που δεν εντάσσεται στις οθωμανικές δομές και αποτελεί ιδιαίζουσα εξαίρεση, επιτρέπει τη διατήρηση του διχοτομικού σχήματος: μουσουλμάνοι κατακτητές - χριστιανοί υπόδουλοι.⁵⁰⁵

Όπως, όμως, αναλύθηκε, οι κοινωνικές κατηγορίες των χριστιανών σπαχήδων, αρματολών, βοϊνούκων κ.λ.π. είναι κανονικά ενταγμένες στην οθωμανική οικονομικο-κοινωνική δομή και αντιστοιχούν σε ομοειδείς κατηγορίες μουσουλμάνων. Ακόμη και η άποψη της παραδοσιακής ιστοριογραφίας περί ολιγαριθμίου των χριστιανικών στρατιωτικών σωμάτων δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Για το ζήτημα τα νούμερα που δημοσιεύει ο Barkan για την περίοδο 1520-1535 είναι διαφωτιστικά:

Στις ευρωπαϊκές επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας καταμετρώνται (οι αριθμοί αντιπροσωπεύουν hane):

χριστιανοί βοϊνούκοι	7.851
χριστιανοί αρματολοί και βλάχοι	82.692
μουσουλμάνοι musellem	12.105
μουσουλμάνοι musellem με ειδικό στρατ/κό καθεστώς σε Σμεντέροβο	1.252
μουσουλμάνοι Γιουρούκοι με στρατιωτικό καθεστώς	23.000
σπαχήδες και cebelu	40.000
φρουροί κάστρων	10.000
Σύνολο στρατιωτικών δυνάμεων	176.900
Σύνολο μουσουλμανικού πληθυσμού	244.598
Σύνολο χριστιανικού πληθυσμού	862.770
Σύνολο πληθυσμού	1.111.799

Την ίδια εποχή στο μπεηλερμπελίκι Anadolu που περιλαμβάνει το δυτικό και μεγαλύτερο μέρος της Μικράς Ασίας καταμετρώνται:

⁵⁰⁵Για μια τέτοια προσέγγιση βλ. ενδεικτικά Απ. Βακαλόπουλος 1974-1988, Α', 257-268, κυρίως 266-267, Β', 337-353, 367, 376· Χ. Παπαστάθης 1997, 241-244.

riyade και musellem	52.148
σπαχήδες και cebelu	19.994
Σύνολο στρατιωτικών δυνάμεων	72.142
Σύνολο μουσουλμανικού πληθυσμού	537.807
Σύνολο χριστιανικού πληθυσμού	8.511
Σύνολο πληθυσμού ⁵⁰⁶	546.589

Ο Barkan δεν διευκρινίζει εάν οι κατηγορίες των σπαχήδων, cebelu, musellem και φρουρών κάστρων συμπεριλαμβάνουν χριστιανούς. Οποσδήποτε πολλοί από τους φρουρούς των κάστρων ήταν χριστιανοί, ενώ γνωρίζουμε ακόμη ότι την περίοδο αυτή υπήρχαν ακόμη χριστιανοί σπαχήδες (άρα και cebelu). Στις πηγές εντοπίζονται και χριστιανοί με καθεστώς musellem (π.χ. Κριτόπουλοι Βεροίας), ωστόσο πρόκειται για περιορισμένες περιπτώσεις που δεν έχουν υποχρεωτικά στρατιωτικές υποχρεώσεις· πιθανόν πρόκειται για όρο που χρησιμοποιείται στην ευρύτερη του έννοια για να δηλώσει άτομα που απολαμβάνουν φοροαπαλλαγών και όχι νομαδικής καταγωγής πληθυσμούς που υπόκεινται σε στρατιωτική υποχρέωση. Στον υπολογισμό των ποσοστιαίων αναλογιών θεωρώ συμβατικά ως χριστιανούς μόνο τους αρματολούς, βοϊνούκους και βλάχους, εφόσον δεν γνωρίζουμε τίποτε για την αναλογία των χριστιανών στις κατηγορίες των σπαχήδων (που πάντως πρέπει να ήταν πολύ μικρή) και των φρουρών των κάστρων. Ας σημειωθεί επίσης ότι στους παραπάνω αριθμούς του Barkan δεν συμπεριλαμβάνονται ειδικές ένοπλες κατηγορίες με αρμοδιότητες που περιορίζονται στην εσωτερική ασφάλεια όπως οι δερβεντζήδες.

Από τους παρατιθέμενους αριθμούς προκύπτουν ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Το σύνολο των στρατιωτικών δυνάμεων ανέρχεται στο ίδιο περίπου ποσοστό επί του συνολικού πληθυσμού, τόσο στα Βαλκάνια όσο και στην Μ. Ασία: στα Βαλκάνια αποτελεί το 15,91%⁵⁰⁷ και στο Anadolu το 13,2%. Η μικρή διαφορά δικαιολογείται από τον μεθοριακό χαρακτήρα πολλών βαλκανικών περιοχών, στοιχείο που δεν ισχύει για τη δυτική Μ. Ασία. Το ποσοστό των χριστιανικών στρατιωτικών ομάδων επί του χριστιανικού πληθυσμού ανέρχεται σε 10,49% ενώ το ποσοστό των αντίστοιχων μουσουλμανικών σε 35,25%· η διαφορά οφείλεται στο γεγονός ότι ο εποικισμός των μουσουλμάνων ήταν κυρίως διοικητικού και

⁵⁰⁶Στα γενικά σύνολα πληθυσμού περιλαμβάνονται και οι εβραϊκές εστίες. Το σύνολο των Γιουρούκων της Βαλκανικής, που περιλαμβάνει και Γιουρούκους μη υπόχρεους σε στρατιωτική υπηρεσία, ανέρχεται σε 37.435 εστίες. Τα δεδομένα στο O. Barkan 1958, 29-34. Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνονται από έρευνα του R. Murphey, ο οποίος υπολογίζει ότι στα 1527 η Βαλκανική μπορούσε να παρέχει συνολικά 37.338 σπαχήδες και cebelu και επιπλέον έναν μικρό αριθμό στρατιωτών που αποτελούσαν τις προσωπικές φρουρές των διοικητών των επαρχιών και δεν υπερέβαιναν τις 3.500 άνδρες. Οι τελευταίοι όμως συνήθως δεν απομακρύνονταν από τις επαρχίες τους. Από τους τόπους τους δεν απομακρύνονταν ακόμη 6.620 mustahfiz τιμαριούχοι οι οποίοι σύμφωνα με τον συγγραφέα συνέθεταν τις φρουρές των επαρχιακών κάστρων. [R. Murphey 1999, 38-39]. Αντιθέτως η V. Moutaftchieva θεωρεί ότι τα mustahfiz τιμάρια μοιράζονταν σε μη στρατιωτικούς, δηλαδή σε καδήδες, ντεφτερντάρηδες κ.λ.π. [V. Moutaftchieva 1990, 47].

⁵⁰⁷Ο N. Todorov ανεβάζει το ποσοστό αυτό σε 20% περίπου, πιθανόν συνυπολογίζοντας το σύνολο των Γιουρούκων και μειώνοντας κατά τι το συνολικό πληθυσμό της Βαλκανικής [N. Todorov 1986, Α', 90].

στρατιωτικού χαρακτήρα και σχετιζόταν κυρίως με τις ανάγκες επιβολής της οθωμανικής εξουσίας. Αντίθετα εάν συγκρίνουμε τους αριθμούς των στρατιωτικών ομάδων νομαδικής κτηνοτροφικής καταγωγής, τα ποσοστά είναι παραπλήσια. Στη Βαλκανική οι χριστιανοί βοϊνούκοι και αρματολοί ανέρχονται σε 10,49 επί του χριστιανικού πληθυσμού, ενώ οι musellem και Γιουρούκοι στο 14,84% του μουσουλμανικού πληθυσμού· στο μπεηλερμπελίκι Anadolu αντίστοιχως οι riyade και musellem ανέρχονται σε 9,70% επί του μουσουλμανικού πληθυσμού.⁵⁰⁸ Πιστεύω ότι οι προαναφερόμενες αναλογίες υποδεικνύουν ότι η χρήση των χριστιανών στις στρατιωτικές δυνάμεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν ήταν μικρή και από ορισμένες οπτικές γωνίες αντίστοιχη της χρήσης των μουσουλμάνων. Οπωσδήποτε δεν φαίνεται να ήταν στις προθέσεις της οθωμανικής εξουσίας να αποκλείσει τους χριστιανούς από το στρατό τουλάχιστον κατά την πρώτη οθωμανική περίοδο.

Ελαφρά χαμηλότερες είναι οι αναλογίες που προκύπτουν από πίνακα του οθωμανικού στρατού του 1528 τον οποίο κατέστρωσε ο H. Inalcik, στηριζόμενος κυρίως σε στοιχεία που παρέχει ο O. Barkan. Στον πίνακα αυτόν αναφέρονται μόνον οι ενεργοί πολεμιστές και όχι οι εστίες που υποστήριζαν τους ετησίως στρατευομένους musellem, βοϊνούκους κ.λ.π. και κατά συνέπεια οι αριθμοί αυτών των σχηματισμών εμφανίζονται σημαντικά μειωμένοι. Αντίθετα στον πίνακα περιλαμβάνονται τα στρατεύματα που έδρευαν στην Κωνσταντινούπολη που έλειπαν από τα προαναφερόμενα στοιχεία του Barkan.

A. Τακτικός στρατός

1. Μισθωτοί στρατιώτες	
α. Τμήματα της Πύλης (γενίτσαροι, πυροβολητές κ.λ.π.)	24.146
β. Στρατιώτες του εσωτερικού ανακτόρου	2.903
γ. Φρουροί κάστρων, αρματολοί, στρατιώτες ναυτικού	23.017
2. Δικαιούχοι hass, ziamet και τιμαρίων των επαρχιών	37.741
Σύνολο	87.807

B. Βοηθητικά στρατεύματα

1. Yaya, musellems, canbaz, bazdars και Γιουρούκοι Ανατολίας	8.180
2. Γιουρούκοι και Τάταροι Ρούμελης	7.000
3. Βοϊνούκοι, βλάχοι και άλλοι χριστιανοί πολεμιστές	3.000
4. Εγγεγραμμένοι ακιντζήδες (= επιδρομείς συνόρων)	12.000
Σύνολο	30.180

⁵⁰⁸Στο σύνολο του πληθυσμού της Βαλκανικής οι άτακτοι πολεμιστές νομαδικής κτηνοτροφικής καταγωγής (χριστιανοί και μουσουλμάνοι) ανέρχονται σε 11,41%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό στο μπεηλερμπελίκι Anadolu είναι 9,54%.

Ορισμένες παρατηρήσεις στα προαναφερόμενα στοιχεία. Εκτός από την κατηγορία B3 χριστιανοί περιλαμβάνονται στις κατηγορίες A1γ και A2, ίσως και στην B4. Στον πίνακα δεν περιλαμβάνονται οι *cebelu*, τους οποίους ο Barkan υπολογίζει σε περίπου 60.000, καθώς και οι άτακτοι *αζάπηδες*. Τα στοιχεία αφορούν στο σύνολο της αυτοκρατορίας και για τούτο ο αριθμός των *σπαχήδων* και *cebelu* εμφανίζεται να πλησιάζει τις 100.000. Όπως φαίνεται από τα δεδομένα του πίνακα οι βοϊνούκοι και οι βλάχοι αποτελούν κάτι λιγότερο από το μισό των Γιουρούκων και Τατάρων της Ρούμελης.⁵⁰⁹

Επί μέρους αναλογίες επιβεβαιώνουν την σημαντική παρουσία των χριστιανικών στρατιωτικών σωμάτων, ιδιαίτερα στις περιοχές της βόρειας και δυτικής Βαλκανικής που αποτελούν συνοριακές περιοχές και έχουν μεγαλύτερη ανάγκη στρατιωτικής υποστήριξης. Στα τέλη του 15^{ου} αιώνα (1488/89) στην Ερζεγοβίνη καταγράφονται 7.007 εστίες βλάχων και στα *σαντζάκια* του Σμεντέροβου και του Κρούσεβατς 9.203 εστίες βλάχων όταν στα 1528 περίπου το σύνολο των φορολογούμενων χριστιανικών εστιών της Ερζεγοβίνης είναι 9.588 εστίες και του Κρούσεβατς 25.759. Στα 1488/89 το Σμεντέροβο και το Κρούσεβατς παρείχαν περίπου 1.800 *ιπείς* για την τοπική φρουρά και περίπου 9.000 *ιπείς* σε περίπτωση οθωμανικής εκστρατείας, ενώ η Ερζεγοβίνη παρείχε 700 *ιπείς* σε περίπτωση εκστρατείας.⁵¹⁰ Στα 1527 1.000 από τους 3.500 φρουρούς της νεοκατακτημένης Βούδας είναι *αρματολοί*,⁵¹¹ ενώ στο σύνολο του βιλαετίου της Βούδας αναφέρονται 3.500 *αρματολοί*.⁵¹² Στα 1543 την ανακατάληψη του *Estergom* επιτελούν 2.000 *αρματολοί* μαζί με 500 *muhafiz* (= φύλακες) και 500 *αζάπηδες* και *γενίτσαρους*.⁵¹³ 1.000 *αρματολοί* παρελαύνουν στα 1575 με το στρατό του του Ferhad πασά της Βούδας κατά την θριαμβευτική είσοδο του στην Κωνσταντινούπολη μετά από τη νίκη του στο *Auersperg*.⁵¹⁴

Συμπερασματικά σε ότι αφορά την κοινωνική προέλευση, τον αριθμό, το οικονομικό καθεστώς και τις στρατιωτικές αρμοδιότητες οι χριστιανικοί στρατιωτικοί σχηματισμοί δεν διαφέρουν ουσιαστικά από τους αντίστοιχους μουσουλμανικούς σχηματισμούς. Κατά συνέπεια η έννοια του *προνομίου* δεν μπορεί να είναι λειτουργική στην ανάλυση παρά μόνον εάν η χρήση της επεκταθεί ώστε να συμπεριλάβει ευρύτερα τις κοινωνικές κατηγορίες χριστιανών και μουσουλμάνων που απολάμβαναν φοροαπαλλαγών και είχαν πρόσβαση στη

⁵⁰⁹Τα στοιχεία στο Inalcik - Quataert 1994, 89. Σε ότι αφορά τους *σπαχήδες* και τους *cebelu* τα δεδομένα επιβεβαιώνονται από τους υπολογισμούς του R. Murphey, ο οποίος αναφέρει ότι στα 1527 ανέρχονταν σε 99.261. Τους στρατιώτες των τμημάτων της Πύλης τους υπολογίζει σε 18.689 άνδρες [R. Murphey 1999, 38, 45].

⁵¹⁰N. Beldiceanu 1967, 94. Για τον πληθυσμό του Κρούσεβατς και της Ερζεγοβίνης στα 1528 βλ. O. Barkan 1958, 32.

⁵¹¹R. Anhegger 1942, 287.

⁵¹²Στο ίδιο, 290, 316.

⁵¹³Στο ίδιο, 288.

⁵¹⁴Στο ίδιο, 289.

διοίκηση και το στρατό. Πρόκειται για χρήση ανάλογη αυτής που γίνεται στην ανάλυση της δυτικής προνεωτερικής κοινωνίας για τις προνομιούχες τάξεις των ευγενών και της εκκλησίας. Ωστόσο στο οθωμανικό καθεστώς υπάρχει μια βασική διαφορά: οι αξιωματούχοι και γενικά όσοι κατέχουν κάποια θέση στο οθωμανικό κράτος δεν την κατέχουν μονοπωλιακά και κληρονομικά, αλλά εάν δεν ανταποκρίνονται στις υποχρεώσεις τους ή υποπέσουν σε παραπτώματα μπορούν να την χάσουν.

Πολιτισμικές ταυτότητες και πολιτικές πρακτικές

Ωστόσο εάν οι προαναφερόμενοι παράγοντες επιτρέπουν ως ένα βαθμό να κατανοήσουμε τη στάση των Οθωμανών απέναντι στους ορθόδοξους χριστιανικούς πληθυσμούς, πώς μπορεί να ερμηνευθεί η στάση που κράτησαν από την πλευρά τους οι τελευταίοι και ιδιαίτερα τα ορθόδοξα πολεμικά φύλα έναντι της οθωμανικής εξουσίας; γιατί στο πλείστον των περιπτώσεων δεν αντιστάθηκαν στην οθωμανική κατάκτηση; πώς ερμηνεύεται η αποδοχή και ενσωμάτωση τους σε ένα σύστημα που κυριαρχείται από τον κατ' εξοχήν εχθρό, τον αλλόδοξο;

Κατ' αρχήν λείπει παντελώς ο λόγος των ίδιων εκπροσώπων των πολεμικών ποιμενικών φύλων που θα επέτρεπε να ανασυστήσουμε τον τρόπο που διάβαζαν και προσελάμβαναν τις ιστορικές εξελίξεις, τη θέση τους και τη δράση τους μέσα σε αυτές. Δεν είναι μόνον η άγνοια γραφής και η συνακόλουθη έλλειψη δικών τους κειμένων· ακόμη και στις σπάνιες περιπτώσεις που στοιχεία του λόγου τους περνούν διαμεσολαβημένα ή όχι σε κείμενα της εποχής, η φύση των οθωμανικών αρχείων δεν επέτρεψε τη διατήρησή τους, ενώ οι λιγοστές επιστολές που σώζονται σε βενετικά κυρίως αρχεία πρέπει να εξετάζονται υπό το πρίσμα της συγκυρίας κάτω από την οποία συντάχθηκαν και κυρίως από το γεγονός ότι πρόκειται για ένα λόγο (όπως άλλωστε όλοι οι λόγοι) που προσαρμόζεται στον αποδέκτη και στις συγκυριακές τακτικές του γράφοντα. Ένα παράδειγμα (αυτό της Χιμάρας) είναι ενδεικτικό:

Η Χιμάρα βρίσκεται σε μια παραθαλάσσια περιοχή απέναντι από την Ιταλία, στο θαλάσσιο στενό του Οτράντο που χωρίζει το Ιόνιο από την Αδριατική· αποτελεί ένα από τα πλησιέστερα σημεία της Βαλκανικής προς την Κάτω Ιταλία. Παρά το παράλιο της θέσης της, δεν έχει πεδινή ενδοχώρα και επαρκείς αρόσιμες γαίες· η Χιμάρα και τα χωριά της είναι χτισμένα στις πλαγιές των Ακροκεραυνίων που απομονώνουν την περιοχή από την υπόλοιπη Αλβανία. Στην ουσία η Χιμάρα είναι ανοιχτή προς την Ιταλία μέσω της θάλασσας και κλειστή προς το εσωτερικό αφού τη δύσβατη περιοχή της για πρώτη φορά διέσχισε δρόμος κατά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο. Οι κάτοικοι ασχολούνταν κυρίως με την κτηνοτροφία και την εκμετάλλευση των δασών της περιοχής· συμπλήρωναν τους περιορισμένους πόρους τους

με την άσκηση πειρατείας και ληστείας: οι παράγοντες αυτοί επέτρεψαν τη διατήρηση της κοινωνικής οργάνωσης κατά γένη έως τον 19^ο αιώνα. Λόγω της κρισιμότητας της θέσης της για την άμυνα του οθωμανικού κράτους και της πενίας πόρων της περιοχής οι οθωμανικές αρχές αρκέστηκαν στην καταβολή ενός κατ' αποκοπήν φόρου με αντάλλαγμα την προσφορά στρατιωτικής υπηρεσίας: οι Χιμαριώτες πρέπει να ανέλαβαν από την αρχή της οθωμανικής κατάκτησης την άμυνα της παράκτιας ζώνης τους ενώ παράλληλα παρείχαν πολεμιστές στα οθωμανικά εκστρατευτικά σώματα. Έτσι η πειρατική δράση των Χιμαριωτών, μολονότι έχει ως πρωταρχικό κίνητρο την ιδιοποίηση των λαφύρων, εντάσσεται στις ευρύτερες μεθοριακού τύπου συγκρούσεις των Οθωμανών με τα όμορα κράτη. Είναι πιθανό ότι οι γαίες της περιοχής της Χιμάρας είτε δεν εντάχθηκαν ποτέ στο τιμαριωτικό καθεστώς είτε αποδόθηκαν ως τιμάρια στους αρχηγούς των επιφανών γενών της περιοχής μη μεταβάλλοντας ουσιαστικά τον χαρακτήρα των σχέσεων κυριαρχίας στο τοπικό επίπεδο.⁵¹⁵ Ωστόσο ακριβώς αυτή η χωροταξική θέση της Χιμάρας στην αλβανική παραλία απέναντι και πλησίον της ιταλικής ακτής, καθώς και ο πολεμικός και δυνάμει σύμμαχος των δυτικών (καθ' ότι χριστιανικός) χαρακτήρας των Χιμαριωτών καθιστούσε την περιοχή επίζηλη σε όλους τους δυτικούς (Βενετούς, άλλους Ιταλούς, Ισπανούς) που είχαν βλέψεις ή επιχειρούσαν πολεμικές ενέργειες και ιεραποστολές στη δυτική ακτή της Βαλκανικής. Τούτο επέτρεπε στους Χιμαριώτες τη δυνατότητα ελιγμών και διαπραγματεύσεων και την προσπάθεια εκμετάλλευσης προς όφελος τους των αντιθέσεων και των πολεμικών συγκυριών μεταξύ δυτικών και Οθωμανών στην ευαίσθητη ισορροπία της περιοχής. Έτσι η τοπογραφία της περιοχής, η κατάλληλη εκμετάλλευση των αντιπαραθέσεων των πολιτικών δυνάμεων στην περιοχή και η ένοπλη δράση των ορεσίβιων κατοίκων επέτρεψαν στη Χιμάρα να αναδειχθεί και να διατηρηθεί σε ένα σχετικά αυτόνομο κέντρο εξουσίας στην ευρύτερη περιφέρεια της νοτίου Αλβανίας. Οι Χιμαριώτες μεταναστεύουν από πολύ νωρίς σε ιταλικές περιοχές, ασκούν εμπόριο και λαθρεμπόριο με ιταλικές πόλεις και συχνά (ιδιαίτερα στον 18^ο αιώνα) υπηρετούν ως μισθοφόροι στους στρατούς των ιταλικών κρατών. Σε κάθε πολεμική αναταραχή που λαμβάνει χώρα στον αλβανικό και ηπειρωτικό οθωμανικό χώρο οι Χιμαριώτες εκμεταλλεύονται την περίσταση επιδιώκοντας να βελτιώσουν τη θέση τους και να επεκτείνουν τη *de facto* και *en όπλοις* κυριαρχία τους στη γύρω περιοχή είτε παραμένοντας στο πλαίσιο του οθωμανικού συστήματος είτε αποσπώμενοι από τη οθωμανική κυριαρχία και προσφέροντας την υποτέλεια της περιοχής του σε κάποια δυτική δύναμη.⁵¹⁶ Παρομοίως όταν οι περιφερειακές ή κεντρικές οθωμανικές αρχές προσπαθούν να επιβάλουν διάφορα

⁵¹⁵G. Arsch 1994, 41-46· Π. Αραβαντινός 1856, Β', 177-178· Κοσμάς Θεσπρωτός και Αθανάσιος Ψαλίδας, Γεωγραφία Ηπείρου και Αλβανίας, επιμ. Αθαν. Παπαχαρίσης, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1964, 70, 72, 75· A. Ducellier, L' Albanie entre Byzance et Venice, Xe - XVe siecles, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1987, III 183-184, IX 58· X. Παπαστάθης 1997, 243.

⁵¹⁶Για τη συμμετοχή των Χιμαριωτών στο κίνημα του Σκεντέρμπεη, τις εξεγέρσεις και τη συμμετοχή τους στις πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ δυτικών και Οθωμανών κατά τον 15ο και 16ο αιώνα βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Ι', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1974, σελ. 65, 274-278, 296-298, 305, 323-325· Λ. Βρανούσης - Β. Σφυρόρα, "Επαναστατικά κινήματα και εξεγέρσεις", στο Μ. Σακελλαρίου (εποπτεία), *Ηπειρος 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1997, 244-245.

μέτρα όπως αύξηση της φορολογίας ή εφαρμογή του παιδομαζώματος οι Χιμαριώτες προσφεύγουν στη βοήθεια των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Η κατάσταση επιδεινώνεται όταν, από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα και σταδιακά, γειτονικά χωριά της Χιμάρας εξισλαμίζονται με αποτέλεσμα την παρέμβαση ενός ακόμη στοιχείου αντιπαράθεσης στις συγκρούσεις των αντιπάλων κέντρων εξουσίας της περιοχής, το οποίο παράλληλα ανατρέπει τους συσχετισμούς δύναμης καθώς οι εξισλαμισμένοι βρίσκουν στήριξη στις οθωμανικές αρχές. Ας σημειωθεί ότι πολλά από τα εξισλαμισμένα γειτονικά χωριά ανήκαν στην περιφέρεια της Χιμάρας⁵¹⁷ και πιθανόν βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της, στοιχείο που πιθανόν ερμηνεύει ως ένα βαθμό τον εξισλαμισμό τους ως μέτρο ενίσχυσης της θέσης τους στον τοπικό συσχετισμό εξουσίας και απεξάρτησης από τον έλεγχο των ισχυρών γενών της Χιμάρας. Μια δυσμενής συγκυρία για τους Χιμαριώτες είναι η περίοδος μετά το 1566: τότε οι οθωμανικές αρχές φαίνεται ότι προσπαθούν να επιβάλουν αύξηση της φορολογικής προσόδου στο πλαίσιο της υποτίμησης του τουρκικού νομίσματος και της αύξησης των κρατικών υποχρεώσεων ενώ παράλληλα προσπαθούν να επιβάλλουν παιδομάζωμα: σημειωτέον ότι ο αριθμός ανδρών που διέθεταν τα χιμαριώτικα γένη αποτελούσε το σημαντικότερο κεφάλαιο. Οι Χιμαριώτες αντιδρούν ένοπλα και τελικά συμμετέχουν στον βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1573) στο πλευρό των Βενετών οι οποίοι τους υπόσχονται ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους διοικητικού και οικονομικού καθεστώτος σε περίπτωση κατάλυσης της οθωμανικής κυριαρχίας και ενσωμάτωσης στη βενετική επικράτεια. Ωστόσο λίγα χρόνια μετά το τέλος του πολέμου, στα 1577-78, οι Χιμαριώτες έχουν περιέλθει σε δεινή θέση τόσο από οικονομική όσο και από στρατιωτική άποψη. Έχουν ηττηθεί σε συγκρούσεις με μουσουλμάνους Αλβανούς, έχουν έλλειψη όπλων, ενώ έχει καεί η μητρόπολη και το επισκοπάτο τους. Έτσι αναγκάζονται να προσφύγουν σε άλλες δυτικές δυνάμεις για βοήθεια. Από αυτήν την περίοδο σώζονται εφτά επιστολές τους⁵¹⁸ προς τον Πάπα με τις οποίες ζητούν οικονομική βοήθεια, με αντάλλαγμα την προσχώρηση στο καθολικό δόγμα, διότι όπως γράφουν, θέλουν "υποτάσασθαι τοις θίοις και ιεροίς δόγμασι της καθολικής της πρεσβυτέρας Ρώμης εκκλησίας". Στις επιστολές παρουσιάζουν τις συγκρούσεις τους με τους μουσουλμάνους ως σύγκρουση του χριστιανισμού με τον ισλαμισμό, ως πόλεμο κατά των απίστων: "δι' αιτίας των αθέων ασεβών και εχθρών της του Χριστού καθολικής πίστεως" ερημώθηκε η Χιμάρα και τα περίχωρα της και κάηκε η επισκοπή τους "από τους αγαρηνούς". Τονίζουν ότι πολεμούν συνεχώς για να διατηρήσουν την ελευθερία τους: "ο τύραννος ... τούρκος ... ουδέπω ίσχυσε καθ' ημών του υποτάξαι ημάς υπ' αυτόν" ... "και καθ' εκάστην ου παυόμεθα αμύνεσθαι και ως προ ούτε εν τω παρελθόντι καιρώ, ούτε εν τω ενεστώτι, ομοίως εν τω μέλλοντι, δι' ευχών σου αγίων ουχ υποταχθησόμεθα αυτώ". Πρόκειται για μια αφηγηματική στρατηγική που υπακούει στις πολιτικές επιλογές και τους τακτικούς στόχους της συγκυρίας: οι αντιθέσεις

---

⁵¹⁷Π. Αραβαντινός 1856, Β', 177-178.

⁵¹⁸Μάρκος Φώσκολος, "Οι αρχές των επαφών Χιμάρας - Ρώμης (1577-1578)", *Ηπειρωτική Εστία*, 22 τχ. 249-251 (Ιανουάριος - Μάρτιος 1973), 1-16. Πρβλ. και απόσπασμα επιστολής των Χιμαριωτών του 1581 προς τον Πάπα στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Ι', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1974, 324.

και συγκρούσεις της Χιμάρας με τους Οθωμανούς παρουσιάζονται ως έκφραση της αιώνιας σύγκρουσης χριστιανισμού και ισλάμ και τα δεινά και οι καταστροφές που έχουν υποστεί ως αποτέλεσμα της μουσουλμανικής βαρβαρότητας και της σταθερής πίστης τους στο χριστιανικό δόγμα ενώ αποκρύπτονται τα ιδιαίτερα συμφέροντα των Χιμαριωτών· η αντίθεση ορθοδοξίας – καθολικισμού (έντονη στα λαϊκότερα στρώματα ιδιαίτερα στις περιοχές νοτίως του Γενούσου ποταμού) όχι μόνον υποβαθμίζεται στο πλαίσιο της προβαλλόμενης ως κύριας σύγκρουσης χριστιανισμού εναντίον ισλάμ, αλλά οι Χιμαριώτες προσφέρουν την προσχώρησή τους στο καθολικό δόγμα. Παράλληλα οι Χιμαριώτες προβάλλουν το ευνοϊκό διοικητικό και οικονομικό καθεστώς τους ως μη υποταγή τους στην οθωμανική εξουσία. Τέλος τονίζουν τη συνεχή ένοπλη δράση τους και την πολεμική τους αξία στο βαθμό και τις προβάλλουν ως ενδείξεις της καθολικής αντίστασης τους στην οθωμανική εξουσία ώστε να υπογραμμίσουν τη σημασία της αιτουμένης βοήθειας στην προοπτική των σχεδίων του Πάπα για επέκταση της ισχύος του στον οθωμανικό χώρο. Πρόκειται όμως για αντίσταση κάθε άλλο παρά καθολική και συνεχή: η βοήθεια που αποσπών από τον Πάπα είναι περιορισμένη, μόλις 150 σκούδα, αλλά το 1596 κατορθώνουν να πάρουν όπλα και πολεμοφόδια από τον αντιβασιλέα της υπό ισπανική κυριαρχία ιταλικής Νεάπολης υποσχόμενοι *gran sollevazione* (μεγάλους ξεσηκωμούς), τα οποία όμως μεταπωλούν στους Τούρκους με υψηλά κέρδη.⁵¹⁹ Παρά το γεγονός ότι το ορθόδοξο δόγμα αποτελεί βασικό στοιχείο της κοινωνικής ταυτότητας των Χιμαριωτών, η ευκολία που δηλώνουν την πρόθεση τους να προσχωρήσουν στον καθολικισμό και η χρήση της βοήθειας που παίρνουν από τη Δύση αποσιωπώντας τις εμπορικές επαφές με τον επίβουλο και αιώνιο "εχθρό", με λίγα λόγια τα πολλαπλά πρόσωπα που παρουσιάζουν οι Χιμαριώτες υποδεικνύουν ότι το πρωταρχικό κίνητρο της στάσης τους είναι η προάσπιση των συμφερόντων της κοινότητας όπως αυτά νοούνται ως συνισταμένη των κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα στα γένη της Χιμάρας.⁵²⁰ Οι εθνικές ιστοριογραφίες προσέλαβαν τις εξεγέρσεις κοινωνικών ομάδων όπως των Χιμαριωτών ως έκφραση της αντίστασης στον κατακτητή, υποβαθμίζοντας τις παράλληλες πολλαπλές σχέσεις με αυτόν ή εξωβελίζοντας τις στο επίπεδο του αναγκαστικού. Ίσως το πιο ενδιαφέρον σημείο σε περιπτώσεις όπως της Χιμάρας είναι η διεκδίκηση τους από δύο εθνικές κοινότητες, την ελληνική και την αλβανική, η κάθε μια από τις οποίες βασίζεται σε διαφορετικά στοιχεία για την εθνική οικειοποίηση της τοπικής κοινότητας: η ελληνική στο ορθόδοξο δόγμα, την ελληνογλωσσία και τη συμμετοχή Χιμαριωτών στην επανάσταση του 1821 και η αλβανική

---

⁵¹⁹Μ. Θ. Λάσκαρις, "Πέτρος Λάντζας, διοικητής της Πάργας (1573) και όργανο των Ισπανών εν Ηπειρώ (1596-1608)", *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον εις μνήμην Χρίστου Σούλη (1892-1951)*, Αθήνα 1956, 110-111. Ας σημειωθεί ότι πρόκειται για μια περίοδο επέκτασης και γενίκευσης της χρήσης των πυροβόλων όπλων, τα οποία πιθανότατα δεν ήταν εύκολο να προμηθευτούν οι απομακρυσμένοι από το οθωμανικό κέντρο και προσφάτως εξισλαμισμένοι Αλβανοί.

⁵²⁰Για το ρόλο και τη πρόσληψη του τοπικού –της εντοπιότητας– από τα μέλη μιας τοπικής κοινωνίας και τα χαρακτηριστικά της τοπικής ταυτότητας βλ. Ευθ. Παπαταξιάρχης 1990. Για τις παραδοσιακές μορφές συλλογικότητας και τη διαφοροποίησή τους από την εθνική συλλογική ταυτότητα βλ. Π. Λέκκας 1996, 76-80, 84-85· E. Gellner 1992, 31-34.

στην συμπερίληψη της Χιμάρας στο αλβανικό κράτος και την αλβανική προέλευση των ονομάτων των Χιμαριωτών.⁵²¹

Η παραδοσιακή ιστοριογραφία ταυτίζει τη θρησκευτική ταυτότητα με την εθνική θεωρώντας ότι η διατήρηση του ορθόδοξου δόγματος αποτελεί τεκμήριο της ύπαρξης εθνικής συνείδησης. Σε πιο πιο σύγχρονες και εκλεπτυσμένες εκδοχές, μετά τη διαπίστωση ότι το εθνικό αίσθημα και η εθνικιστική ιδεολογία αναπτύσσονται κυρίως από τον 18^ο αιώνα κ.εξ., η θρησκευτική ταυτότητα, αν και δεν θεωρείται ένδειξη εθνικής, συχνά και ρητά ή άρρητα θεωρείται ότι συνιστά πρόγονο του εθνικού αισθήματος και πάντως ίδιας ποιότητας και αξίας συλλογική ταυτότητα τέτοια ώστε να καθορίζει τη στάση και τις πολιτικές επιλογές και στρατηγικές των συλλογικών υποκειμένων κατά τον ίδιο τρόπο με την εθνικιστική ιδεολογία. Χωρίς να αμφισβητώ τη σημασία του θρησκευτικού αισθήματος, θα πρέπει να σημειώσω ότι η εν λόγω περίοδος (11^{ος} έως 15^{ος} αιώνες) έχει έναν ιδιαίτερα δυναμικό χαρακτήρα ως προς το θρησκευτικό ζήτημα. Η εδαφική επέκταση του ισλαμισμού δεν έχει μόνον πολιτικό και στρατιωτικό χαρακτήρα αλλά και ιδεολογικό. Επιπλέον το σχίσμα με τη δυτική καθολική εκκλησία συνιστά ρήξη της ενότητας του χριστιανικού κόσμου η οποία είναι δυνατόν να παράγει αβεβαιότητες, να τάμει τους παραδοσιακούς θρησκευτικούς διαχωρισμούς και να αμβλύνει τις αντιθέσεις και τις πειθαρχίες των θρησκευτικά προσδιορισμένων συλλογικών υποκειμένων, έτσι ώστε η θρησκευτική διαφορά να μην αποτελεί αμετάκλητα το καθοριστικό στοιχείο επιλογής στρατοπέδου. Στο βυζαντινό κράτος η χριστιανική πίστη συνιστά πρωταρχικό στοιχείο της νομιμότητας του αυτοκρατορικού θεσμού και της πολιτικής υποταγής των ορθόδοξων χριστιανών στον ορθόδοξο χριστιανό ηγεμόνα. Αλλά στους δύο τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου η πτώση του κύρους και της δύναμης της βυζαντινής αυτοκρατορίας εξασθένησε τα αισθήματα υποταγής και νομιμότητας. Η είσοδος στο προσκήνιο πολλών ανεξάρτητων ή ημιαυτόνομων ηγεμόνων και διαφοροποιημένων θρησκευτικών δογμάτων (καθολικοί, ορθόδοξοι, μουσουλμάνοι και αιρέσεις ή λαϊκής προέλευσης δογματικά υβρίδια) εξασθένησε τους πόλους του βασικού διπόλου χριστιανοί versus μουσουλμάνων και οδήγησε σε σχετική χαλάρωση των ευρύτερων δεσμών που προκύπτουν από το κοινό δόγμα ή την βυζαντινή κεντρική εξουσία.⁵²² Αναπτύχθηκαν και

---

⁵²¹Για τη διαχείριση της περίπτωσης της Χιμάρας από την ελληνική ιστοριογραφία βλ. τις προηγούμενες παραπομπές. Ας σημειωθεί ότι η ελληνική ιστοριογραφία επιμένει περισσότερο στη δράση των Χιμαριωτών από τον 16ο αιώνα κ.εξ. αναφέροντας μόνον παρεπιμπτόντως τη δράση τους κατά την περίοδο του Σκεντέρμπεη. Για την αλβανική ιστοριογραφία βλ. Pollo-Puto 1978, 125. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι σε μία από τις επιστολές του 1577-78 οι Χιμαριώτες υπογράφουν ως "οι εξ Ηπειρίας Αλβανίται" [Μ. Φώσκολος, ο.π., 10]. Η αναφορά δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως έκφραση αλβανικής εθνικής ταυτότητας των Χιμαριωτών αλλά ως ένταξη σε μια ευρύτερη τοπική, φυλετική και ίσως γλωσσική κοινότητα. Αλβανούς θεωρεί τους κατοίκους της Χιμάρας και ο Π. Αραβαντινός [1856, Β', 177].

⁵²²Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα 1990, 200, 203-211. Ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος γράφει στα 1222: "Και δεν θα αρνηθώ το δίκαιο, ότι έπρεπε να υπάρχει μία αυτοκρατορία που να διευθύνει τα κοσμικά πράγματα και πρώτος ένας ποιμένας που να διαχειρίζεται τα ιερατικά. Επειδή όμως αυτή μοιράστηκε σε διάφορα μέρη εξαιτίας των αμαρτιών μας και δεν υπάρχει πια, και ο ένας και πρώτος ποιμένας ιερός και ο ίδιος πλανιέται έξω από τη μάνδρα του και εμείς τα πρόβατα διασκορπιστήκαμε άλλος αλλού και βρισκόμαστε κάτω από διάφορες εξουσίες, πρέπει αναγκαστικά να υποτασώμαστε σε αυτές, γιατί έτσι προστάζει ο Θεός" [στο

πύκνωσαν νέες μορφές υποτακτικών διαβαθμίσεων (υποτέλειας) όπου χριστιανοί μπορούσαν να είναι υποτελείς σε μουσουλμάνους και αντίστροφα, ή ορθόδοξοι σε καθολικούς.⁵²³ Παράλληλα η αυξανόμενη ένταση και διαφοροποίηση μεταξύ ορθοδοξίας και καθολικισμού εξασθένησε τους δεσμούς στο εσωτερικό της χριστιανοσύνης. Η εμπειρία από την διακυβέρνηση των καθολικών σε περιοχές του βαλκανικού χώρου έδειξε ότι η χριστιανική διακυβέρνηση δεν ήταν οπωσδήποτε καλύτερη από άλλες. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε ορισμένες περιπτώσεις αναφέρεται ότι οι ορθόδοξοι επίσκοποι κάποιων περιφερειών κάλεσαν τους Οθωμανούς να καταλάβουν τις περιοχές τους και συνέδραμαν στο έργο τους. Οι περιπτώσεις αυτές παρουσιάζονται κυρίως σε λατινοκρατούμενες περιοχές και θα πρέπει αυτές οι κινήσεις να αποδοθούν ως ένα βαθμό στην προτίμηση της οθωμανικής υποταγής κατά την οποία η ορθόδοξη θρησκευτική λατρεία έμενε ανεμπόδιστη αντί της λατινικής κατά την οποία οι συγκρούσεις με την καθολική εκκλησία ήταν εντονότερες και φορτίζονταν με ιδεολογικές και δογματικές αντιπαραθέσεις και με πολιτικούς ανταγωνισμούς που, παρότι είχαν ρίζες αιώνων, βρισκόνταν σε συνεχή σχεδόν όξυνση από τον 10ο έως και τον 15^ο αιώνες. Εκτός από τη γνωστή φράση που ο Δούκας τοποθετεί στο στόμα του Λουκά Νοταρά λίγο προ της άλωσης της Κωνσταντινούπολης: "κρειττότερον εστιν ειδέναι εν μέση τη πόλει φακιόλιον βασιλεύον τούρκων ή καλύπτραν λατινικήν"⁵²⁴, αναφέρονται και πιο συγκεκριμένες περιπτώσεις συνεργασίας με τους Οθωμανούς. Στη δεκαετία του 1390 ο μητροπολίτης Αθηνών Δωρόθεος ευρισκόμενος σε σύγκρουση με τους κυρίαρχους της Αθήνας Φλωρεντινούς Ατζαγιόλι καλεί τους Οθωμανούς να καταλάβουν την πόλη, ενώ λίγο αργότερα, στα 1397, ο διάδοχος του Δωρόθεου, μητροπολίτης Μακάριος, πράττει πάλι το ίδιο όταν κυρίαρχοι της Αθήνας είναι οι Βενετοί.⁵²⁵ Στα 1393-4 ο Βαγιαζήτ καταλαμβάνει τα Σάλωνα μετά από πρόσκληση του επισκόπου Σαλώνων Σεραφείμ, ο οποίος βρισκόταν σε σύγκρουση με την κόμησα των Σαλώνων Ελένη Καντακουζηνή, χήρα του τελευταίου Καταλανού κόντε των Σαλώνων Λουδοβίκου Φαδρίγου και πρώτη εξαδέρφη του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου και του δεσπότη του Μοριά Θεοδώρου Α΄ Παλαιολόγου.⁵²⁶ Την ίδια περίπου εποχή, κατά την οθωμανική πολιορκία της Θεσσαλονίκης του 1383-1387, ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ισίδωρος Γλαβάς προτρέπει τους Θεσσαλονικείς να παραδοθούν και να υποταχθούν.⁵²⁷ Στα 1404 όταν ο δεσπότης του

ίδιο, 205]. Την ίδια περίοδο ο μητροπολίτης Κερκύρας Γεώργιος Βαρδάνης γράφει: "ο καθένας ας αρκεστεί με τη Σπάρτη που του έλαχε, ας μη στρέφει το βλέμμα του στα άκρα της γη, αλλά να αρκεστεί στα δικά του με φόβο Θεού ..." [στο ίδιο, 210].

⁵²³Παλαιότερα οι επαφές με διαφορετικά δόγματα ή κρατικές οντότητες περιορίζονταν στα σύνορα (με τους μουσουλμάνους στην ανατολή, με τους δυτικούς στα παράλια της Δαλματίας, με τους ειδωλολάτρες στα βόρεια κυρίως Βαλκάνια). Αντιστοίχως οι περιπτώσεις αλλαγής δόγματος ή επιρροών ή η έγερση ζητημάτων υποτέλειας και έκφρασης νομιμότητας σε άλλες από την κεντρική βυζαντινή αρχηγείες περιορίζονταν στα σύνορα.

⁵²⁴Δούκας 1997, 500-502.

⁵²⁵W. Miller 1997, 410, 418, 421· Αλ. Σαββίδης 1993, 25-26.

⁵²⁶Ηλ. Αναγνωστάκης 1985, 37-39, 86.

⁵²⁷Απ. Βακαλόπουλος 1974-1988, Α΄, 175· του ίδιου 1969, 57.

Μυστρά, Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος παραχωρεί τα Σάλωνα, που έχει καταλάβει λίγο πριν, στους Ιωαννίτες ιππότες, οι ορθόδοξοι κάτοικοι των Σαλώνων αρνούνται να συνεργαστούν με τους Ιωαννίτες εναντίον των Οθωμανών.⁵²⁸ Φαίνεται ότι τα Σάλωνα επανήλθαν πολύ γρήγορα στην οθωμανική εξουσία. Ο ιστορικός της άλωσης Κριτόβουλος, ευνοϊκά διακεείμενος έναντι του Μεχμέτ Β΄, υπήρξε άρχοντας της Ίμβρου και διοικητής επί οθωμανικής κατάκτησης. Από τη θέση αυτή αρνήθηκε την παράδοση της Ίμβρου στους Λατίνους το 1456 και παράλληλα κατόρθωσε, με τη συμπαράσταση των ορθοδόξων κατοίκων της Λήμνου, τη μετάβαση του νησιού από τη λατινική κυριαρχία στην οθωμανική. Όταν το 1466 οι Βενετοί κατέλαβαν την Ίμβρο ο Κριτόβουλος κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη.⁵²⁹

Στο τεταμμένο κοινωνικά και θρησκευτικά πλαίσιο των δύο τελευταίων βυζαντινών αιώνων θα αναδυθούν πολλαπλές αιρέσεις του ορθόδοξου δόγματος που θα συνδεθούν με κοινωνικές αντιπαραθέσεις και που θα διευκολύνουν τις επαφές μεταξύ διαφορετικών θρησκειών, όπως οι Ησυχαστές και οι Βογόμιλοι. Οι Βογόμιλοι παρουσιάζουν πολλές και σοβαρές αποκλίσεις από το χριστιανικό δόγμα, ενώ σε ορισμένα σημεία οι απόψεις της αίρεσης επιτρέπουν την προσέγγιση με τον ισλαμισμό. Ο βογομιλισμός είχε μεγάλη διάδοση κυρίως στους σλάβους και ήταν ακμαίος σε ορισμένες βαλκανικές περιοχές έως και την οθωμανική κατάκτηση. Ο ταχύς εξισλαμισμός των Βοσνίων και των Πομάκων διευκολύνθηκε σε μεγάλο βαθμό από το βογομιλισμό τον οποίο είχε ασπαστεί μεγάλο μέρος αυτών των πληθυσμών.⁵³⁰ Αντίστοιχες αιρέσεις δημιουργούνται και στον ισλαμικό κόσμο οι οποίες συχνά επίσης ανταποκρίνονται και εκφράζουν κοινωνικές αντιθέσεις και διακηρύσσουν κοινωνικές αλλαγές που ευνοούν τα λαϊκά στρώματα των πόλεων αλλά κυρίως τα αγροτικά στρώματα και ιδιαίτερα τους νομάδες. Ακόμα και όταν δεν αντιμετώπιζαν με ιδιαίτερη εύνοια τους χριστιανούς, ο κοινωνικός χαρακτήρας της διδασκαλίας τους και ο μυστικιστικός ζήλος των δερβίσηδων είχαν μεγάλη απήχηση στους χριστιανούς και είτε οδηγούσαν σε εξισλαμισμούς είτε διεκόλυναν τη συνύπαρξη και τη συμβίωση. Από τις σημαντικότερες και χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις ήταν το κίνημα του σείχη Μπεντρεντίν και το δερβισικό τάγμα των μπεκτασή. Ο Μπεντρεντίν είχε μητέρα χριστιανή και πατέρα γαζή που είχε χρηματίσει και καδής, είχε σπουδάσει θεολογία και έδρασε κατά την μετά τη μάχη της Άγκυρας περίοδο κατά την οποία οι διαμάχες μεταξύ των γιων⁵³¹ του Βαγιαζήτ Α΄ για τη διαδοχή συνδέθηκαν με έντονες κοινωνικο-πολιτικές

---

⁵²⁸St. Runciman 1986, 77· Ηλ. Αναγνωστάκης 1985, 86.

⁵²⁹Η. Hunger 1997, 358-359. Πρβλ. τις προσπάθειες και τη διαμεσολάβηση του άρχοντα της Τραπεζούντας και λόγιου Γεώργιου Αμοιρούτζη για την παράδοση της πρωτεύουσας του ποντιακού κράτους στον Μεχμέτ Β΄ το 1461, όταν αρχηγός των πολιορκητικών στρατευμάτων ήταν ο εξάδελφος του Αμοιρούτζη, Μαχμούτ πασάς. [Ιστορία Ελληνικού Έθνους, Θ΄, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1980, 335· Απ. Βακαλόπουλος 1974-1988, Α΄, 365· Ν. Τωμαδάκης 1948].

⁵³⁰Μ. Ανάστος 1980, 374-375· Βλάσης Φειδάς, λήμμα "Βογόμιλοι", Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα.

⁵³¹Ενδεικτικό της κινητικότητας της εποχής είναι το γεγονός ότι ένας από τους 6 γιους του Βαγιαζήτ, ο Γιουσούφ, ήλθε στην Κωνσταντινούπολη, βαπτίστηκε χριστιανός και πέθανε εκεί [Ε. Ζαχαριάδου 1980, 195].

αντιθέσεις της υπό διαμόρφωση οθωμανικής κοινωνίας. Ο Μπεντρεντίν συνδέθηκε και υπηρέτησε τον Μουσά και τον Μουσταφά, δύο από τους γιους του Βαγιαζήτ που έδρασαν στη Βαλκανική. Οι ριζοσπαστικές κοινωνικές και θρησκευτικές του ιδέες είχαν μεγάλη απήχηση στα αγροτικά στρώματα των μουσουλμάνων και των χριστιανών και ιδιαίτερα στους νομάδες κτηνοτρόφους - πολεμιστές και στα παραδοσιακά αρχοντικά στρώματα που αντιδρούσαν στο συγκεντρωτικό κράτος. Υποστήριζε την ακτημοσύνη, την κοινοκτημοσύνη (σε όλα τα "αγαθά" πλην των γυναικών) και την ολοκληρωτική συναδέλφωση με τους χριστιανούς. Ο μαθητής του, Μπορκλουτζέ, δεν έκανε καμιά διάκριση μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών και διακήρυσσε ότι "ουκ έστιν άλλως σωθήναι των απάντων ει μη εν τη ομονοία της πίστεως των χριστιανών" και ότι "όστις των Τούρκων είποι, ότι οι χριστιανοί ουχ υπάρχωσι θεοσεβείς, ούτος ασεβής εστι". Παρά την επιβίωση οπαδών των ιδεών του Μπεντρεντίν για αιώνες, ουσιαστικά το κίνημα ηττήθηκε όταν ηττήθηκαν διαδοχικά οι Μουσά και Μουσταφά από τον Μεχμέτ Α'.⁵³² Το τάγμα των μπεκτασήδων είχε μεγάλη διάδοση από τον 15^ο αιώνα κ.εξ. τόσο στους μουσουλμάνους (κυρίως στους τουρκομάνους νομάδες ή νομαδικής καταγωγής, καθώς και στους γενίτσαρους) όσο και στους χριστιανικούς πληθυσμούς της Μ. Ασίας και των Βαλκανίων. Ο μπεκτασισμός αποτελεί κράμα σαμανιστικών καταβολών, ισλαμικών αιρετικών (σιΐτικών) αντιλήψεων και χριστιανικών δοξασιών. Εξομοιώνει τους 12 αποστόλους με τους 12 μάμηδες, την Αγ. Τριάδα με μια μουσουλμανική αγία τριάδα (Αλλάχ, Μωάμεθ, Αλί), τον Αγ. Χαράλαμπο με τον Χατζή Μπεκτάς (ιδρυτή του τάγματος). Στις μπεκτασικές παραδόσεις αναφέρονται πολλά θαύματα τα πρότυπα των οποίων εντοπίζονται στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη. Πολλές τελετουργίες και έθιμα των μπεκτασήδων θύμιζαν ή είχαν την καταβολή τους σε αντίστοιχα χριστιανικά: τελετουργίες που προσομοίαζαν του βαπτίσματος, της χρήσης του άρτου και του οίνου κατά τη Θεία Ευχαριστία, της εξομολόγησης, της μετάνοιας και του αφορισμού. Συνήθειες όπως η μη χρήση του φερετζέ από τις γυναίκες και η συναναστροφή τους με τους άντρες, η αγαμία των κληρικών, η ελεύθερη πόση κρασιού, η αντιμετώπιση με συγκατάβαση των άλλων θρησκευτικών δογμάτων και γενικά ο φιλελεύθερος και λαϊκός χαρακτήρας του τάγματος επιτρέπουν την προσέγγιση με τους χριστιανούς. Υποστηρίζεται ότι πολλοί χριστιανοί ήταν μέλη ή οπαδοί των μπεκτασή χωρίς να αλλάξουν πίστη, ενώ οι γενίτσαροι ήταν κατά τη συντριπτική πλειοψηφία τους μπεκτασήδες επειδή προέρχονταν από χριστιανούς που εξισλαμίστηκαν μέσω του *devşirme*. Η συντριπτική πλειονότητα των εξισλαμιζομένων Αλβανών προσηλυτίζονταν στο τάγμα των μπεκτασήδων⁵³³

---

⁵³²Δούκας 1997, 244-250· Η. Inalcik 1995, 41, 320-324· Ε. Ζαχαριάδου 1980, 196-200· V. Moutaftchieva 1990, 39-40· Ε. Ζεγκίνης 1996, 132-150.

⁵³³Για το τάγμα των μπεκτασή βλ. Σπ. Βρυώνης 1996, 328-338· Η. Inalcik 1995, 330-339· Ε. Ζεγκίνης 1996, κυρίως 44-49· Β. Μιμίρογλου 1940, 88-202.

Εκτός όμως από τα αιρετικά λαϊκής προέλευσης θρησκευτικά κινήματα ακόμη και ορισμένα στοιχεία του ορθόδοξου ισλαμισμού, όπως τό ότι είναι μονοθεϊστικό δόγμα⁵³⁴ (σε σημείο που να κατηγορεί τον χριστιανισμό για πολυθεΐα λόγω της ύπαρξης της Αγ. Τριάδας και των αγίων), και ότι αποδέχεται πολλά από τα στοιχεία του χριστιανικού δόγματος (ιερά βιβλία, προφήτες, Ιησού ως προφήτη κ.λ.π.),⁵³⁵ επιτρέπουν αυξημένες δυνατότητες επαφής με τον χριστιανισμό, επαφές και ανταλλαγές αντιλήψεων οι οποίες θα πρέπει να ήταν πολύ περισσότερες σε σύγκριση με τη σύγχρονη περίοδο όπου η κατασταλαγμένη κανονιστικότητα των δογμάτων, το ιστορικό φορτίο των αντιπαραθέσεων που φέρουν και η σύνδεση έθνους και θρησκείας λειτουργούν απαγορευτικά. Είναι χαρακτηριστικές συζητήσεις και αντιπαραθέσεις απόψεων μεταξύ θεολόγων του ισλαμισμού και του χριστιανισμού για την εύρεση της "αλήθειας" κυρίως τα πρώτα χρόνια μετά την άλωση, πολλές από τις οποίες προκαλούσε ή συμμετείχε σε αυτές ο σουλτάνος Μεχμέτ Β',⁵³⁶ ο οποίος θεωρείτο ιδιαίτερα μορφωμένος και ανοιχτών αντιλήψεων σε τέτοιο βαθμό ώστε να διατυπώνονται πολιτικά σχέδια συγκρότησης μιας ισότιμης χριστιανικής-μουσουλμανικής αυτοκρατορίας ή ακόμη και εκχριστιανισμού του Μεχμέτ Β'.⁵³⁷

Αυτή η αυξημένη κινητικότητα ιδεών αλλά και πολιτικές ανάγκες για διατύπωση πιο ευέλικτων δογμάτων που να απαντούν ικανοποιητικά στις πολιτικές εξελίξεις και τις προκλήσεις της εποχής οδηγούν ορισμένους λογίους να προσεγγίσουν με ιδιότυπο τρόπο το θείο απομακρυνόμενοι από τη χριστιανική δογματική ακαμψία, όπως ο κύκλος του Γ. Γεμιστού, ή ο Γ. Αμοιρούτζης⁵³⁸

Αν και όσα αναφέρθηκαν για τις θρησκευτικές εξελίξεις στην υστεροβυζαντινή περίοδο έχουν αποτελέσει αντικείμενο της ιστοριογραφίας, η διαχείριση τους γίνεται είτε στην προοπτική της αιτιολόγησης των εξισλαμισμών, είτε στη θεώρηση τους ως αμυντικών μηχανισμών του έθνους έναντι της οθωμανής και της ρωμαιοκαθολικής απειλής. Λείπουν έρευνες που να προσανατολίζονται στη θεώρηση της εποχής ως μιας θρησκευτικά δυναμικής περιόδου, κατά την οποία αυξάνονται δραματικά οι ανταλλαγές πολιτισμικού κεφαλαίου οι οποίες επιτρέπουν τη συμβίωση μεταξύ κοινοτήτων και ομάδων ανθρώπων διαφορετικών πολιτισμικών παραδόσεων. Ενώ υπάρχει αφθονία μελετών που διερευνούν τις επιδράσεις που

---

⁵³⁴Ας σημειωθεί ότι ο κύριος αντίπαλος του χριστιανισμού στα Βαλκάνια και γενικότερα στην Ευρώπη μέχρι την εμφάνιση των Οθωμανών ήταν πολυθεϊστικά, ειδωλολατρικά, παγανιστικά δόγματα, έναντι των οποίων η πολιτισμική (και πολιτική) κυριαρχία του χριστιανισμού ήταν σχετικά εύκολη.

⁵³⁵Είναι ενδεικτικό ότι στο έργο του Ε. Ζιγαβηνού (11ος αι.) ο ισλαμισμός αναλύεται μαζί με τις χριστιανικές αιρέσεις [Μ. Ανάστος 1980, 374].

⁵³⁶Βλ. ενδεικτικά Ν. Τωμαδάκης 1948, 130-131, 139· πρβλ. Η. Inalcik 1995, 300-301, 308

⁵³⁷Ν. Τωμαδάκης 1948, 138-140· Ι. Χασιώτης 1974, 248· Δ. Κιτσίκης 1996, 53-54. Οι Κριτόβουλος, Α. Χαλκοκονδύλης, Γ. Αμοιρούτζης, Γ. Τραπεζούντιος εγκωμιάζουν τις αρετές και την προσωπικότητα του Μεχμέτ Β' [βλ. Αν. Ζωγράφος 1991, 34-36· Δ. Κιτσίκης 1996, 56].

⁵³⁸Μ. Ανάστος 1980, 369, πρβλ. Ν. Νικολούδης, "Εισαγωγή" στο Α. Χαλκοκονδύλης 1997, 39-43· Ν. Τωμαδάκης 1948, 131, 141.

δέχτηκε ο ισλαμισμός από τον χριστιανισμό, σπανίζουν έρευνες της αντίστροφης κατεύθυνσης.

Οπωσδήποτε ο ρόλος της θρησκείας στην εξεταζόμενη περίοδο είναι ιδιαίτερα βαρύνων· αποτελεί τον κύριο τρόπο κοσμοθεώρησης και ερμηνείας της ιστορικής εξέλιξης, βασικό οδηγό της συλλογικής και ατομικής δράσης. Ωστόσο στην ιστοριογραφία το γεγονός ότι η βασική αντίθεση της εποχής στο ιδεολογικό πεδίο ήταν θρησκευτικού χαρακτήρα και αποτελούσε τρόπο νομιμοποίησης του πολέμου έχει οδηγήσει στη διατύπωση μιας αντίληψης σύμφωνα με την οποία τα μέλη ενός θρησκευτικού δόγματος παρέμεναν σταθερά σε αυτό το δόγμα και ότι οι μεταβολές και οι αλλαγές δόγματος ήταν σπάνιες και όταν συνέβαιναν ερμηνεύονται με δύο τρόπους: από ένα κατώτερο πολιτισμικά δόγμα προς ένα ανώτερο η μεταβολή θεωρείται εθελούσια και φυσική, ενώ η αντίστροφη μεταβολή θεωρείται συχνά βίαιη. Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ταξινόμηση των θρησκευμάτων ακολουθεί την ταξινόμηση των πολιτισμών της σύγχρονης εποχής: ο χριστιανισμός δηλ. που ταυτίζεται με τον δυτικό πολιτισμό θεωρείται πολιτισμικά υπέρτερος του ισλαμισμού που ταυτίζεται με την υπανάπτυκτη Ανατολή. Αυτή η ταξινόμηση δεν είναι δεδομένη για την εποχή όταν η Δύση βρίσκεται στις αρχές της μεγάλης ανάπτυξης της και όταν η ισλαμική θρησκεία έχει να επιδείξει την πρόσφατη ανάπτυξη του αραβικού πολιτισμού. Παράλληλα θα πρέπει να σημειωθεί ότι, αντιθέτως με ό,τι θα περίμενε κανείς, στη νεότερη και σύγχρονη περίοδο, παρά την υποκατάσταση του θρησκευτικού τρόπου σκέψης από ορθολογικότερα συστήματα και ιδεολογίες, η θρησκεία παραμένει κύριο χαρακτηριστικό στοιχείο ταυτότητας του υποκειμένου στο βαθμό που πολύ συχνά αποτελεί συστατικό στοιχείο της εθνικής ταυτότητας και της εθνικής παράδοσης οι οποίες όντας ιδιαίτερα ανελαστικές καθιστούν το θρησκευτικό δόγμα αναπόσπαστο στοιχείο της υποκειμενικότητας παρότι συχνά κρατούν μόνο τα εξωτερικά στοιχεία του δόγματος. Τέλος, κάνοντας μια αναγωγή σε παραδείγματα από τη νεότερη εποχή, σε ταυτότητες, όπως οι εθνικές, που θεωρούνται ιδιαίτερα σταθερές και σε ορισμένα γεωγραφικά περιβάλλοντα έντονα συγκρουσιακές, τα υποκείμενα μπορούν παρά ταύτα να αλλάξουν ταυτότητα. Σε παρόμοιο συμπέρασμα οδηγούμαστε εάν παρατηρήσουμε αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε ιδεολογίες που διεκδικούν καθολική ισχύ, αντιπαραβάλλονται σε όλα τα πεδία με διάρκεια και σταθερότητα στο χρόνο και θεωρούνται καθοριστικές για τις πολιτικές επιλογές και τη δράση των πολιτικών υποκειμένων: στις ιδεολογικές αυτές αντιπαραθέσεις (π.χ. ανάμεσα στην κομμουνιστική και την καπιταλιστική ιδεολογία) τα υποκείμενα είναι δυνατόν να αλλάξουν στρατόπεδο, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης ή μεγάλων αλλαγών όπως π.χ. κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, την περίοδο του Β΄ παγκοσμίου πολέμου ή την δεκαετία του 1960. Αυτά τα παραδείγματα πολλά από τα στοιχεία των οποίων θα μπορούσαν να αναχθούν στην θρησκευτική αντιπαράθεση του τέλους του μεσαίωνα ανάμεσα στον ισλαμισμό και την ορθοδοξία υποδεικνύουν ότι η αλλαγή δόγματος θα πρέπει να νοείται ως πολύ περισσότερο φυσική και συχνή από ό,τι μέχρι τώρα θεωρείτο.

Εάν κρίνουμε από την στάση των λογίων και αξιωματούχων του Βυζαντίου, πολλοί από τους οποίους προτιμούσαν την οθωμανική-μουσουλμανική κυριαρχία από την ένωση με τη Δύση, τότε κοινωνικά στρώματα και φυλετικές ομάδες που δεν διέθεταν την παιδεία αλλά και τα πολιτικά κριτήρια και στοχοθεσίες των κυρίαρχων στρωμάτων του Βυζαντίου, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι ευκολότερα μπορούσαν να συνυπάρξουν με τους μουσουλμάνους στο μέτρο τουλάχιστον που δεν διακυβεύονταν ζωτικά συμφέροντα και που διατηρούσαν σε ικανοποιητικό βαθμό την κοινωνική τους θέση, τις οικονομικές τους απολαβές και το ιδιαίτερο καθεστώς της κοινωνικής τους συγκρότησης και του εθμικού δικαίου, καθώς και την ελευθερία στη θρησκευτική λατρεία (την ίδια εποχή σε βενετικές περιοχές του ελληνικού χώρου είχαν καταργηθεί οι ορθόδοξοι επίσκοποι και η ορθόδοξη εκκλησία διοικείτο απο πρωτοπαπάδες). Άλλωστε στις περισσότερες περιοχές ένα τουλάχιστον μέρος των ισχυρών οικογενειών των ανωτέρων τοπικών στρωμάτων ενσωματώνονταν στο οθωμανικό καθεστώς ως τιμαριούχοι, διατηρώντας το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνικής και οικονομικής ισχύος τους, πρακτική που αποτελούσε παράδειγμα για την επιλογή στάσης των λαϊκότερων στρωμάτων. Οι εναλλακτικές λύσεις που είχαν δηλ. η μετανάστευση στη δύση ή η με στρατιωτικούς όρους αντίσταση στην υποταγή στους οθωμανούς ήταν πολύ περισσότερο αβέβαιες, ενώ με την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως και των άλλων βυζαντινών κέντρων (Τραπεζούντα, Ιωάννινα, Μυστράς) εξέλειπε και η νόμιμη πολιτική ηγεσία στην οποία ένα πολιτικό κίνημα αντίστασης στην οθωμανική υποταγή θα έπρεπε να αναφέρεται για να νομιμοποιηθεί.

Κατά συνέπεια αντιδράσεις και εξεγέρσεις όπως αυτές του Γ. Καστριώτη - Σκεντέρμπεη και του Κ. Κομνηνού Αριανίτη στον αλβανικό χώρο, του Καρόλου Β' Τόκκου το 1444 στην Άρτα, ή του Κορκόνδουλου Κλαδά και των άλλων Αλβανών αρχηγών στην Πελοπόννησο δεν πρέπει να αποδοθούν σε κάποιο βυζαντινό ιδεώδες, ενώ ούτε η θρησκευτική διαφορά αποτελεί το καθοριστικό κίνητρο της αντίδρασης. Λίγους μήνες πριν την εξέγερση του ο Σκεντέρμπεης συμμετέχει κανονικά στα οθωμανικά στρατεύματα που αντιμετωπίζουν επιτυχώς την επίθεση του Ι. Ουνιάδη, ενώ μαζί του στην εξέγερση παίρνει μέρος και ο ανηψιός εξισλαμισμένος Χαμζά, ο οποίος δεν επανέρχεται στο χριστιανικό θρήσκευμα κατά τη διάρκεια της πολυετούς σύγκρουσης με τους Οθωμανούς. Αν και η εξέγερση έχει προσγραφεί κυρίως στον Γ. Καστριώτη και παρότι ο ρόλος του τόσο στη λήψη της απόφασης της εξέγερσης όσο και στη διεξαγωγή της είναι αποφασιστικός, στην πραγματικότητα εξεγέρθηκε μια συμμαχία ισότιμων αλβανών αρχηγών ισχυρών γενών οι οποίοι σχημάτισαν τη Λίγκα της Λέζας. Μάλιστα η βαθμιαία ισχυροποίηση του Καστριώτη κατά τη διάρκεια της εξέγερσης και η προσπάθεια του να κυριαρχήσει στα άλλα γένη, φαίνεται ότι οδήγησε ορισμένους αλβανούς αρχηγούς στο να εγκαταλείψουν τη Λίγκα και πολλοί από αυτούς, όπως οι Ντουγκαγκίν, Γκολέμη, Μπάλσα, ακόμη και ο Χαμζά Καστριώτης να περάσουν στο οθωμανικό στρατόπεδο. ΟΙ Ντουγκαγκίν, μάλιστα, μετά το θάνατο του Γ. Καστριώτη, επιστρέφουν στο αλβανικό στρατόπεδο για να αναλάβουν αυτοί

την ηγεσία της εξέγερσης. Αν, λοιπόν, η στάση των Αλβανών δεν ερμηνεύεται ούτε με την αφοσίωση σε ένα βυζαντινό ιδεώδες δυναστικής νομιμότητας,⁵³⁹ ούτε ως ευθεία και αδιαμεσολάβητη συνέπεια της κυριαρχίας του αλλόδοξου, τότε η ερμηνεία θα πρέπει να διερευνηθεί στις ιδιαίτερες επιδιώξεις των αλβανών ηγεμόνων ή καλύτερα των ισχυρών αλβανικών γενών. Μολονότι αυτό είναι το πρίσμα που εξετάζει την παρατεταμένη αλβανική εξέγερση και ο A. Ducellier, στη διερεύνηση του λανθάνει μια προσέγγιση του φαινομένου ως αποτυχημένης απόπειρας δημιουργίας αλβανικού εθνικού κράτους.⁵⁴⁰ Μια τέτοια προσέγγιση θα μπορούσε να εξηγήσει το γεγονός ότι ενώ οι προσπάθειες του Κάρολου Β΄ Τόκκου και του διαδόχου του Λεονάρδου Τόκκου δεν άντεξαν περισσότερο από κάποιους μήνες η αλβανική εξέγερση καλύπτει σχεδόν ολόκληρο τον 15^ο αιώνα. Παρομοίως ανθεκτικότερες υπήρξαν και οι αλβανικές εξεγέρσεις στην Πελοπόννησο. Αν και, όσο γνωρίζω, λείπουν τεκμήρια των αλβανών αρχηγών που να επιτρέπουν να διαγνώσουμε με ασφάλεια την αίσθηση ταυτότητας που έχουν, ορισμένα τεκμήρια που προέρχονται από την γραφίδα βυζαντινών λογίων επιτρέπουν να διατυπώσουμε κάποιες σχετικές υποθέσεις.

Ο Κριτόβουλος ο Ίμβριος, αναφερόμενος στην εκστρατεία του Μεχμέτ Β΄ το 1459 εναντίον των Αλβανών, τους περιγράφει ως εξής: Οι Ιλλυριοί "βάρβαροι όντες ... νομάδες οι πλείους αυτών και αυτόνομοι, και αβασίλευτοι εκ πολλού. Οικούσι δε όρη τε μεγάλα και υπερύψηλα, και δυσπρόσοδα, έχοντες εν αυτοίς και φρούρια πλείστα και ερυμνά, και πολίσματα οχυρά εν τη παραλία του Ιονίου. Η τε χώρα πάσα αυτών πανταχόθεν ωχύρωται, δυσχωρείαις τε μεγάλας και ύλαις βαθείαις, και τόποις αποτόμοις και αποκρήμιοις. Προστησάμενοι δε προ χρόνων ολίγων εκ της σφετέρας γενεάς Αρειανόν τινά και Αλέξανδρον, ηγεμόνας αυτών, κατέχουσι την χώραν ισχυρώς, ουκ εθέλοντες, ούτε σπένδεσθαι Βασιλεί, ούτε δασμόν αποφέρειν, ουθ' όλως κατακούειν αυτού. Ου μόνον δε, αλλά και της αυτών πολλάκις εκθέοντες, και λαθραίας επιθέσεις και εκδρομάς ποιούμενοι, έβλαπτον την όμορον αυτοίς χώραν του Βασιλέως. ... Βραχύν δε ούτοι χρόνον εμμείναντες ταις συνθήκαις, αύθις ενεώχμωσαν και τον τε δασμόν ουκ απεδίδοσαν, και εκδρομάς ποιούμενοι κατέτρεχον την Βασιλέως και έβλαπτον."⁵⁴¹ Στην αντίληψη ενός πρώην βυζαντινού (και νυν μάλλον οθωμανού) άρχοντα, όπως ο Κριτόβουλος, η βαρβαρότητα των

---

⁵³⁹Πολύ περισσότερο δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως προτίμηση της βενετικής κυριαρχίας, παρά το γεγονός ότι κάποιοι από τους Αλβανούς είναι καθολικοί, ενώ για ένα διάστημα η Λίγκα συμμαχεί με τους Βενετούς. Σε άλλα χρονικά διαστήματα, όμως, βρίσκονται σε σύγκρουση με τη Βενετία.

⁵⁴⁰A. Ducellier 1987α, κυρίως 3-4, 16-17.

⁵⁴¹Κριτόβουλος 1875, 221-222. Οι αναφερόμενοι Αρειανός και Αλέξανδρος είναι οι Αριανίτης και Γ. Καστριώτης (Ισκεντέρ στη τουρκική γλώσσα είναι ο Αλέξανδρος). Πρβλ. στο ίδιο, 328 όπου παρόμοιος χαρακτηρισμός των Αλβανών από τον Κριτόβουλο εν όψει νέας οθωμανικής εκστρατείας εναντίον τους: οι Αλβανοί βασιζόμενοι στο απόκρημνο και οχυρό έδαφος τους "αυτόνομοι τε είναι εβούλοντο και ελεύθεροι πάντη, και ούτε δασμόν ετήσιον καταβάλλειν ήθελον και αυτοί, ώσπερ οι άλλοι όμοροι, ούτε στρατιώτας εν ταις εκστρατείαις παρέχειν, ούτε τω πατρί του Βασιλέως, ούτ' αυτώ Βασιλεί, ούθ' όλως κατακούειν αυτού. Και ου τούτο μόνον, αλλ' ότι και πολλάκις εκθέοντες μετά του σφον ηγεμόνος, αναίδην ούτω κατέτρεχον την όμορον σφίσι του Βασιλέως χώραν και εληίζοντο". Αναφερόμενος δε ο Κριτόβουλος στους Αλβανούς της Πελοποννήσου γράφει ότι συνεχώς επιδίδονται σε "δυστροπίας ... επαναστάσεις και κλοπάς και ληστείας" [στο ίδιο, 239].

Αλβανών συνδέεται και προκύπτει από το νομαδικό τους χαρακτήρα: όντας νομάδες δεν υποτάσσονται στον Βασιλέα και συνακόλουθα στο βασιλικό νόμο, δε συνάπτουν συνθήκη υποτελείας σε αυτόν και δεν αποδίδουν το νόμιμο φόρο, ενώ αντιθέτως επιδράμουν και λεηλατούν παρανόμως και λαθραία τα βασιλικά εδάφη· ακόμη και όταν συνάπτουν όρκους υποτέλειας, γρήγορα τους καταπατούν και επανέρχονται στον συνηθισμένο τρόπο ζωής τους, αβασίλευτο και ως εκ τούτου άνομο. Ακριβώς αυτά τα χαρακτηριστικά των Αλβανών επιτρέπουν και νομιμοποιούν την επέμβαση του Βασιλιά (σουλτάνου) με στόχο την επανυποταγή τους.

Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η εικόνα που παρουσιάζει ο Κριτόβουλος οφείλεται εν πολλοίς στην ευνοϊκή του τοποθέτηση έναντι του σουλτάνου Μεχμέτ Β΄ και κατ' επέκταση της οθωμανικής κυριαρχίας. Ωστόσο, αν και αποτελεί την πληρέστερη διατύπωση της βυζαντινής –και οθωμανικής– αντίληψης για τους νομάδες κτηνοτρόφους-πολεμιστές, δεν είναι η μοναδική. Ο Ι. Κεκαυμένος περιγράφει με αντίστοιχους όρους τους Βλάχους κτηνοτρόφους: "... το των Βλάχων γένος άπιστον τε παντελώς διεστραμμένον, μήτε εις Θεόν έχον πίστιν ορθήν μήτε εις βασιλέα μήτε εις συγγενή ή εις φίλον, αλλά αγωνιζόμενον πάντας καταπραγματεύεσθαι, ψεύδεται δε πολλά και κλέπτει πάνυ, ομνύμενον καθεκάστην όρκους φρικωδεστάτους προς τους εαυτού φίλους και αθετούν ραδίως ποιούν τε αδελφοποιήσεις και συντεκνίας και σοφιζόμενον δια τούτων απατάν τους απλουστέρους, ουδέποτε δε εφύλαξεν πίστιν τινά, ουδέ προς τους αρχαιοτέρους βασιλείς των Ρωμαίων ...", παλαιότερα κατοικούσαν κοντά στο Δούναβη "εν οχυροίς και δυσβάτοις τόποις. Τούτοις θαρρούντες υπεκρίνοντο αγάπην και δούλωσιν προς τους αρχαιοτέρους των Ρωμαίων βασιλείς και εξερχόμενοι των οχυρωμάτων εληίζοντο τας χώρας των Ρωμαίων. Όθεν αγανακτήσαντες κατ' αυτών ... διέφθειρεν αυτούς ...". οι Βλάχοι "εισί και δειλοί πάνυ λαγών έχοντες καρδίαν, θάρσος δε έχοντες και τούτο από δειλίας. Παραγγέλω ουν υμίν ίνα μη πιστεύητε τούτοις το σύνολον. Και ει γένηται ποτε μούλτον και υποκρίνονται αγάπην και πίστιν, εξομνύμενοι εις τον Θεόν φυλάξαι ταύτην, μη πιστεύητε αυτοίς. Κρείττον γαρ εστιν υμίν μη ορκίσαι αυτούς το σύνολον μήτε όρκον δούναι, αλλά παρατηρήσαι αυτούς ως κακούς, ή ομόσαι ή δέξασθαι όρκον. ... Ει δε και τας γυναίκας και τα τέκνα αυτών εισάγωσιν εις τι κάστρον της Ρωμανίας, πρότρεψον εισαγαγείν αυτάς, πλην ένδον του κουλά έστωσαν· αυτοί έξω έστωσαν. Και είπερ θέλουσιν εισέρχεσθαι εις τα φαμιλίας αυτών, δύο ή τρεις εισερχέσθωσαν· οπόταν δε αυτοί εξέλθωσιν, άλλοι páλιν εισερχέσθωσαν σοι. ... Ει δε και εάσεις πολλούς εισελθείν εις τας φαμιλίας αυτών, προδοθήσεται το κάστρον παρ' αυτών και δηχθήση υπ' αυτών ως υπό ασπίδος [= οχιάς]".⁵⁴²

⁵⁴²Ι. Κεκαυμένος 1965, 74-75. Πρβλ. τη στάση των Βενετών τρισημίσιu αιώνες αργότερα οι οποίοι επίσης δεν επιτρέπουν την είσοδο στα κάστρα των μεταναστών Αλβανών πολεμιστών παρά μόνο σε μικρές ομάδες των δύο ή τριών. Ας σημειωθεί επίσης ότι σε άλλο σημείο ο Κεκαυμένος παρουσιάζει τα μέλη της φρουράς του κάστρου των Σερβίων να μην τηρούν τα συμφωνηθέντα και να υβρίζουν "οια έθος εστί τοις απαιδεύτοις [στο ίδιο, 70-71]. Τα Σέρβια βρίσκονται στην έξοδο της διάβασης Ελασσώνας-Σαρανταπόρου που οδηγεί από τη Θεσσαλία στη Μακεδονία, σε μια περιοχή που πιθανότατα κατοικούσαν κυρίως Βλάχοι ενώ βορειότερα

Στο πρώτο μισό του 14^{ου} αιώνα, ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέρει ότι "τοις Ιλλυριοίς ... πάλαι ειθισμένον το γε επιορκούντας και παρασπονδούντας ληΐζεσθαι την Ρωμαίων χώραν και λωποδυτείν τους παριόντας και πονηρία και δόλοις συζώντας". γι' αυτό δε το λόγο ο βυζαντινός αυτοκράτορας φοβούμενος ότι οι Αλβανοί "εμπόδιον έσονται λάθρα τη προς Ακαρνάνας και Αιτωλούς εκστρατεία αυτού" με στράτευμα από 2.000 Τούρκους της Ιωνίας "εσβαλών ες την Ιλλυριών χώραν εδήωσε ταύτην και λείαν εκείθεν ήλασε παμπληθή".⁵⁴³

Έχουμε ήδη αναφέρει τον τρόπο που περιγράφει τους Αλβανούς της Θεσσαλίας στον 14^ο αιώνα ο Ιωάννης Καντακουζηνός: "αβασιλεύτους", φύλα που παίρνουν το όνομα τους από το όνομα των φυλάρχων τους, "αυτονόμους νομάδες" οι οποίοι "πόλιν οικούντες ουδεμίαν, αλλ' όρεσιν ενδιατρίβοντες και χωρίους δυσπροσόδους".⁵⁴⁴

Ο αυτοκράτωρ Μανουήλ Παλαιολόγος στον επιτάφιο λόγο του για τον αδελφό του δεσπότη της Πελοποννήσου Θεόδωρο αναφέρει ότι, όταν στα 1405 ο Θεόδωρος Παλαιολόγος εγκατέστησε Αλβανούς στην Πελοπόννησο, οι περισσότεροι άρχοντες αντιδρούσαν διότι φοβούνταν "το έθεσιν ετέροις εκείνους [= τους Αλβανούς] ζην υποπτεύοντες αίτιον σκανδάλου γενήσεσθαι" και παρακάτω αναφέρει ότι στους Αλβανούς "το ληΐζεσθαι την ημετέραν και άνευ όπλων πανήγυρις τις εδόκει".⁵⁴⁵

Ο συγγραφέας του χρονικού των Τόκκων συγκρίνοντας τους Αλβανούς και τους ελληνόφωνους Ιωαννίτες αναφέρει ότι οι αλβανοί αρχηγοί Μουρίκης Σπάτα και Γκιν Ζενεβίξης που πολιορκούσαν τα Ιωάννινα στα 1411 "δύναμιν είχαν περισσήν, γνώσιν ουδέ καθόλου. / Επίστευσαν 'ς τα Ιωάννινα είναι αρβανιτζέλια, / χοιροβοσκοί παρόμοιοι τους και να τους προσκυνήσουν· / και εκεί ήσαν άρχοντες ρωμαίοι, στρατιώτες ανδρειωμένοι".⁵⁴⁶

Ο Γ. Σφραντζής, αναφερόμενος στη στάση των Αλβανών στην Πελοπόννησο στα 1458-59, γράφει: "Έτι δε και το κάκιστον και αφελέστατον γένος των Αλβανιτών, καιρού δε λαβόμενον της υπολήψεως και πλεονεκτικής και αρπακτικής και αδικού αυτών γνώμης αρμοδίου, τι ουκ έπραξαν ή τι ουκ ηργάσαντο κακόν; απιστούντες δις του Σαββάτου από τον ένα των αυθεντών εις τον άλλον απήρχοντο και κάστρας, ως η εκείνων γλώσσα, εις κεφαλατίκια απήτουν· ει δ' ου, εις τον άλλον απήρχοντο και οι άλλοι προς τον έτερον των δεσποτών ομοίως· δια μέσου ουν, ει τι άρα και εύρισκον των αθλίων τάχα Ρωμαίων, αλλά δη και Αλβανιτών και συγγενών πολλών και οικείων αυτών, πάντα διήρπαζον και ηφάνιζον· εγένοντο δε τοιαύτα και τοςαύτα, ότι τις αξίως αυτά θρηνησειεν;"⁵⁴⁷ Ο ίδιος συγγραφέας

κατοικούσαν Βούλγαροι. Είναι, λοιπόν, πιθανόν οι φρουροί των Σερβίων να ήταν Βλάχοι ή Βούλγαροι [Α. Κουκούδης 1999, 42-43].

⁵⁴³Ν. Γρηγοράς 1829, 545.

⁵⁴⁴Ι. Καντακουζηνός 1828-1831, Α', 279, 450, 474

⁵⁴⁵Σπ. Λάμπρος 1923-26, Γ', 41, 43.

⁵⁴⁶G. Schiro 1975, 326.

⁵⁴⁷Γ. Σφραντζής 1990, 154.

αναφέρει για τον αλβανό φρούραρχο των Καλαβρύτων στα 1460, Δόξα, ότι δεν ήταν πιστός "ούτ' εις δεσπότης, ούτ' εις αμηνάν ... αλλ' ούδ' εις Θεόν, ως νομίζω".⁵⁴⁸

Ο Γεώργιος Σχολάριος σε ευχή του προς τον Θεό αναφέρει για τους Αλβανούς: "Αλλά και προ μικρού το πονηρόν τούτο των Ιλλυριών έθνος, επανιστάμενον καθ' ημών και παντοία κακά τοις δούλοις σου ενδειξάμενον, δυνάμει αδοκήτω επελθούσης εκόλασας".⁵⁴⁹

Τα παραθέματα που προηγήθηκαν είναι χαρακτηριστικά για τις παραστάσεις που διαμορφώνουν τα αρχοντικά βυζαντινά στρώματα για τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους, Αλβανούς και Βλάχους· μαρτυρούν για την ύπαρξη δύο πολιτισμικών προτύπων πολύ διαφορετικών μεταξύ τους που αναφέρονται σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα και ομάδες· αν και δεν οριοθετούν οπωσδήποτε διαφορετικές πολιτικές συμπεριφορές και στρατηγικές έναντι των αλλόδοξων, οι αφετηρίες και τα κριτήρια διαμόρφωσης της πολιτικής τους συμπεριφοράς διαφέρουν. Από τη μια μεριά το κυρίαρχο αριστοκρατικό βυζαντινό πρότυπο του οποίου διακριτικά συστατικά στοιχεία είναι: ισχυρή συμβολική αξία της γης σε μια αγροτική οικονομική δομή που βασίζεται στη γεωργία και την εδραία κτηνοτροφία ελεγχόμενες μέσω του φεουδαλικού συστήματος από τους προνοιάριους και τους άρχοντες. Μια στρατιωτική οργάνωση σύμφωνα με την οποία ο πόλεμος αποτελεί αρμοδιότητα και ενασχόληση των αρχόντων και των προς τούτο ειδικά εκπαιδευμένων υποτελών στρατιωτών τους⁵⁵⁰ και όπου οι τακτικές του πολέμου βασίζονται στην τακτική κατά μέτωπο μάχη πάνοπλων στρατιωτών, ενώ η πολεμική πράξη διαμεσολαβείται από κώδικες τιμής. Η γραφή και ο γραπτός νόμος αποτελούν σημαντικά συστατικά στοιχεία του προτύπου καθώς και το θρησκευτικό δόγμα στην ορθόδοξη και κυρίαρχη μορφή του όπως έχει διαμορφωθεί από τους κανόνες της επίσημης εκκλησιαστικής ηγεσίας. Μολονότι δεν πρόκειται για έναν αστικό πολιτισμό, ο κοινωνικά σύνθετος οργανωμένος χώρος, όπως η πόλη και το μεγάλο χωριό με τις πολλαπλές και ιεραρχημένες κοινωνικές σχέσεις τόσο στο εσωτερικό τους όσο και μεταξύ τους, έχουν ισχυρή συμβολική αξία και αντιπαρατίθενται σε έναν πολιτισμό της κατούνας και του μικρού ευκαριακού οικισμού που συχνά περιλαμβάνει ένα μόνο γένος.⁵⁵¹ Στο πρότυπο αυτό οι κοινωνικές ελίτ με την αριστοκρατική καταγωγή θεωρείται ότι αποτελούν τις νόμιμες και άξιες αρχηγείες της κοινωνίας και του κράτους και κατά συνέπεια έχουν δικαιωματικά

---

⁵⁴⁸Στο ίδιο, 166.

⁵⁴⁹Σπ. Λάμπρος 1923-26, Β', 159.

⁵⁵⁰Οπωσδήποτε πρόκειται για ένα στρατιωτικό σύστημα που δεν επικράτησε ποτέ απολύτως στη βυζαντινή κοινωνία, όπως στη Δύση. Οι μισθοφόροι αποτελούσαν σημαντικό μέρος της βυζαντινής στρατιωτικής δύναμης σε όλην την περίοδο από τον 11ο αι. κ.εξ., ενώ θεωρητικά το σύστημα του αγρότη-στρατιώτη δεν είχε καταργηθεί. Ωστόσο στην ύστερη περίοδο η αυξανόμενη εισροή και επιρροή των Λατίνων και η προϊούσα αριστοκρατικοποίηση της βυζαντινής κοινωνίας ενίσχυναν τουλάχιστον τη συμβολική αξία αυτής της πρακτικής.

⁵⁵¹Είναι χαρακτηριστική η γρήγορη ανάπτυξη ορισμένων πόλεων - πρωτευουσών στην ύστερη περίοδο όπως του Μυστρά, των Ιωαννίνων, της Άρτας, όπως και η σταθερή παρουσία και σημασία της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης κ.λ.π.

κύρος και εξουσία πάνω στους υποτελείς τους.⁵⁵² Πάνω από όλους βρίσκεται ο αυτοκράτορας - μονάρχης στον οποίο όλοι οφείλουν υπακοή: είναι ο εκλεκτός του Θεού και η βασιλεία του είναι "εκ Θεού". Έχει ξεχωριστές αρετές σε σχέση με το λαό και οι παραστάσεις του αντικατοπτρίζουν το μοτίβο του "δίκαιου βασιλιά". Παράλληλα είναι απόγονος αυτοκρατόρων και βασιλέων με απαράγραπτα δικαιώματα εκ καταγωγής στο θρόνο. Αν και η ιδέα της μοναδικότητας και οικουμενικότητας της αυτοκρατορίας έχει δεχθεί ισχυρά πλήγματα κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, η συμβολική της αξία και η σύνδεση της με το οικουμενικό και ακτινοβόλο κέντρο της Κωνσταντινούπολης είναι ακόμα ισχυρή. Ο βασιλεύς της Κωνσταντινούπολης δεν είναι οποιοσδήποτε ηγεμόνας, είναι ο βασιλεύς της ισχυρότερης και πόλης στον κόσμο εκείνη την περίοδο, της εκλεκτής πόλης του Θεού.⁵⁵³

Με βάση αυτό το πολιτισμικό πρότυπο οι Βυζαντινοί διατυπώνουν μια εικόνα για τους Αλβανούς, τους Βλάχους αλλά και άλλα φύλα παρόμοιας κοινωνικής δομής που βρίσκεται στον αντίποδα της δικής τους αυτοεικόνας: αποτελεί στην ουσία την αντεστραμμένη παράσταση του εαυτού τους και του πολιτισμού τους όπως τον αντιλαμβάνονται περισσότερο ως ιδεατή εικόνα παρά ως πραγματικότητα. Αντιλαμβάνονται τα φύλα αυτά ως πολιτισμικά υπανάπτυκτα, ως βαρβάρους: νομάδες χωρίς σταθερό τόπο κατοικία· δεν γνωρίζουν γραφή (οι περισσότεροι) και δεν έχουν γραπτό δίκαιο, δεν έχουν σύνθετη κοινωνική δομή (βασιλέα, αρχοντικά στρώματα και αγρότες που να εξαρτώνται από τους προηγούμενους)· κατά συνέπεια δεν έχουν νόμους, δεν ασκούν την πολεμική πράξη με βάση καθιερωμένους κανόνες και κώδικες· η άσκηση του πολέμου δεν έχει πολιτικό στόχο αλλά ληστρικό χαρακτήρα.⁵⁵⁴ Παρόμοιες είναι και οι παραστάσεις που διαμορφώνουν οι Βενετοί για τους Αλβανούς *stradioti* στον 15^ο και 16^ο αιώνες: οι προνοητές των *stradioti* γράφουν στις αναφορές τους ότι οι *stradioti* είναι εξωτικής εμφάνισης, ξένης γλώσσας, αμφίβολου θρησκευτικού δόγματος ή και αντιχριστιανοί, άπιστοι, δόλιοι, ανυπάκουοι και απείθαρχοι, γεννημένοι κλέφτες και δυνάμει προδότες, περισσότερο επιζήμιοι για τους Βενετούς παρά για τους εχθρούς, λιποτακτούν συχνά για να μετατραπούν σε ληστές, ή για να προσχωρήσουν στους οθωμανούς αρματολούς ή στους ούγγρους ατάκτους των συνόρων, ή ως μισθοφόροι στην υπηρεσία του αυτοκράτορα της Γερμανίας· εξαπατούν τις βενετικές αρχές βάζοντας τους συγγενείς τους στην Ελλάδα και την Αλβανία να εισπράττουν αμοιβή επ' ονόματι τους

---

⁵⁵²Βλ. ενδεικτικά την προσέγγιση του Κριτόβουλου και του Λ. Χαλκοκονδύλη στο ζήτημα στο Α. Ζωγράφος 1991, 25-27. Παρόμοια και έντονα επηρεασμένη από τα δυτικά πρότυπα είναι η προσέγγιση του συγγραφέα του *Χρονικού του Μορέως*. Αντίθετα η στάση ορισμένων λαϊκής προέλευσης έργων μπορεί να αντιστρέφει την εικόνα: οι "ασεβείς" πλούσιοι έτοιμοι να αμαρτήσουν για να διατηρήσουν τα υλικά αγαθά [Α. Ζωγράφος 1991, 34].

⁵⁵³Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα 1990, 100-101.

⁵⁵⁴Είναι χαρακτηριστικά τα παραθέματα του μητροπολίτη Αχρίδος Δημητρίου Χωματιανού που αφορούν στους Βουλγάρους του 13ου αιώνα και οριοθετούν την έννοια του βάρβαρου: "Οι Βούλγαροι είναι βάρβαροι ... στους οποίους νόμος είναι ό,τι θέλουν να είναι" και ακόμη "... βαρβάρων όντων των εξουσιαζόντων, και Ρωμαίων νόμους αγνοούντων παντάπασι ..." [παρατίθενται στο D. Nicol 1976, 23].

επιπλέον της αμοιβής που εισπράττουν στην Ιταλία αψηφώντας τις διαταγές των *sani* της *terraferma* στις επιθεωρήσεις.⁵⁵⁵

Πρόκειται προφανώς για επιλεγμένη ιδεολογική ανάγνωση και πρόσληψη του φυλετικού πολιτισμικού προτύπου από την πλευρά μιας αριστοκρατικής βυζαντινής ή λατινικής κοινωνίας για την οποία η ανερχόμενη στρατιωτική δύναμη αυτών των φύλων και ο προΐων έλεγχος πρώην βυζαντινών περιοχών δημιουργεί προσκόμματα στην επιβολή της δικής της πολιτικής και εκκλησιαστικής κυριαρχίας και πολιτισμικού προτύπου. Αν η ληστεία και η λεηλασία αποτελούν συνήθη πρακτική αυτών των φύλων, δεν είναι όμως άγνωστες στους βυζαντινούς και λατίνους άρχοντες και ηγεμόνες παρά την εντύπωση που δημιουργούν τα βυζαντινά κείμενα. Η διαφορά έγκειται κυρίως στο ρόλο της λεηλασίας: στα νομαδικά πολεμικά φύλα η ληστεία αποτελεί αναγκαστική διέξοδο και συμπλήρωμα στους φτωχούς οικονομικούς πόρους που διαθέτουν, ενώ στους βυζαντινούς ηγεμόνες έχει πολιτικό στόχο: επίδειξη ισχύος και προσάρτηση εδαφών. Στην πράξη βεβαία τα όρια συγχέονται: η λεηλασία πάντα αποφέρει και οικονομικά κέρδη ενώ συχνά οδηγεί στην ανάδειξη του λεηλατητή σε κυρίαρχο μιας περιοχής.⁵⁵⁶

Οι παραστάσεις για τη χαμηλή στρατιωτική αξία των ποιμενικών φύλων έρχονται σε αντίθεση τόσο με την ευρεία χρήση τους ως μισθοφόρων από Βυζαντινούς, Λατίνους και Οθωμανούς, όσο και με πλήθος άλλες μαρτυρίες της εποχής. Η διαμόρφωση αυτής της εικόνας οφείλεται εν πολλοίς στην πολιτισμική υποτίμηση των μετακινούμενων ποιμενικών φύλων, στις διαφορετικές πολεμικές τακτικές που ακολουθούν και στον ρόλο που παίζει ο πόλεμος για τους μετακινούμενους ποιμένες: αποτελεί περισσότερο ανάγκη για τον έλεγχο γαιών προς εγκατάσταση και βοσκοτόπων και έχει άμεσο και απαραίτητο οικονομικό αντίκρουσμα είτε ως λεηλασία, είτε ως μισθοφορικό επάγγελμα: στο πλαίσιο αυτό η διαφύλαξη του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι ουσιαστικός όρος επιβίωσης του γένους και άρα η υποχώρηση στη μάχη ή η αλλαγή στρατοπέδου δεν νοούνται ως πράξεις ατιμωτικές ή υποτιμητικές. Αντίθετα για τα βυζαντινά και λατινικά αρχοντικά στρώματα ο πόλεμος

---

⁵⁵⁵M. Mallett - J. Hale 1984, 376. Παράλληλα βεβαίως με αυτήν την υποτιμητική ανάγνωση των συμπεριφορών των *stradioti*, συνυπάρχουν και αποτελούν την πλειοψηφία αναφορές που βρίθουν από επαίνους για την γενναιότητα τους, την ορμητικότητα και την αντοχή τους που αποτυπώνονται σε μια μακρά σειρά προβιβασμών, αυξήσεων μισθών, συντάξεων για τις χήρες και τους εξαρτημένους συγγενείς, δώρα και απονομές του τίτλου του *ιπότη*, καθώς και σε εκθέσεις για τις επιδρομές τους βαθιά στο εχθρικό έδαφος και για τραύματα που γενναία απέκτησαν στη μάχη, δεδομένα που οδηγούν τη βενετική σύγκλητο να αυξάνει συχνά τον αριθμό των προσλαμβανομένων *stradioti* ιδιαίτερα όσων υπηρετούν στις υπερπόντιες κτήσεις όπου οι βενετικές τακτικές δυνάμεις δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες και τη μορφή του πολέμου με αποτέλεσμα να περιορίζεται ο αριθμός όσων *stradioti* υπηρετούν σε ιταλικά εδάφη.

⁵⁵⁶Το χρονικό των Τόκκων συχνά αναφέρεται σε λεηλατικές επιδρομές των στρατευμάτων του Καρόλου Τόκκου, ενώ η εκστρατεία του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στα 1444 στην ανατολική Στερεά έχει λεηλατικό χαρακτήρα. Αντίστροφα ως επιδρομές ξεκίνησαν τόσο οι Καταλανοί, όσο και οι Αλβανοί που ξεχύθηκαν στα μέσα του 14ου αι. από τη Θεσσαλία στην Ακαρνανία για να καταλήξουν οι μεν πρώτοι να καταλάβουν το δουκάτο των Αθηνών, οι δε δεύτεροι το δεσποτάτο της Άρτας. Οι Βενετοί δυσανασχετούν για το ληστρικό χαρακτήρα των *stradioti* αλλά ενισχύουν αυτή την πρακτική ως βασική αμυντική στρατηγική στα οθωμανικά σύνορα.

αποτελεί τέχνη και διδάσκεται στα εγχειρίδια (τα γνωστά ως "Τακτικά" ή "Στρατηγικά"): οι έχοντες ως αποστολή τον πόλεμο είναι εξειδικευμένοι και ως προς την κοινωνική τους καταγωγή και θέση και λόγω των στρατιωτικών ασκήσεων στις οποίες τακτικά επιδίδονται· υπακούουν σε δεδομένες στρατιωτικές ιεραρχίες· στη μάχη, θεωρητικά τουλάχιστον, προέχει η εκπλήρωση του δοθέντος στρατιωτικού σκοπού και η διατήρηση της τιμής του στρατιώτη και όχι η διατήρηση της ανθρώπινης ζωής· ο πόλεμος έχει πολιτικό στόχο και για τούτο έγκειται στην αρμοδιότητα και τις αποφάσεις της πολιτικής εξουσίας, όσο η τελευταία διαχωρίζεται από τη στρατιωτική. Αφηγηματικές πηγές της εποχής χαρακτηρίζουν τους Έλληνες (υπό την έννοια των ελληνόφωνων Βυζαντινών) ως μη πολεμικό λαό, ως μαλθακούς και θηλυπρεπείς που δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στις πολεμικές ανάγκες χωρίς τη χρήση μισθοφορικών στρατευμάτων.⁵⁵⁷ Αντίθετα άλλα περιηγητικά κείμενα περιγράφουν τους Αλβανούς ως "άνδρες ασυγκράτητα μαχητικούς, άριστους τοξότες και ακοντιστές".⁵⁵⁸

Αν το γραπτό δίκαιο και οι γραπτές συνθήκες απουσιάζουν στα ποιμενικά φύλα, τα υποκαθιστούν ισχυροί άγραφοι νόμοι και προφορικές μορφές συμβάσεων όπως η μπέσα ή η αδελφοποίηση. Δεν είναι λοιπόν η ανυπαρξία νόμων και κώδικα τιμής και η έλλειψη σεβασμού των συμβάσεων τα σημεία στα οποία διαφέρουν τα δύο πολιτισμικά πρότυπα αλλά ο διαφορετικός τους χαρακτήρας που συχνά καθιστά επισφαλείς τις συμφωνίες μεταξύ των δύο μερών και επιτρέπει από την πλευρά των βυζαντινών τη διατύπωση χαρακτηρισμών όπως δόλιοι και άπιστοι, χαρακτηρισμοί όμως που προέρχονται κυρίως από την άγνοια και τη διαφορά. Είναι ενδεικτικό ότι, όπως αναφέρουν οι A. Kazhdan και A. Epstein, μέχρι και τον 11^ο αιώνα που οι Βυζαντινοί αγνοούσαν τους ξένους, τους απέδιδαν διάφορα ελαττώματα όπως δόλιοι, ύπουλοι, σκληροί κ.λ.π. ενώ στη λαϊκή φαντασία οι πέρα από τα σύνορα είναι τέρατα.⁵⁵⁹ Αν και η ένταση του φαινομένου υποχωρεί από τον 12^ο αιώνα, η θεώρηση του άλλου ως πολιτισμικά κατώτερου παραμένει. Άλλωστε δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που οι Βυζαντινοί και οι Λατίνοι παραβιάζουν έγγραφες ή μη συμφωνίες, συνήθως συνθήκες υποτέλειας ή δεν καταβάλλουν το συμφωνημένο φόρο υποτέλειας, όταν κρίνουν ότι οι

---

⁵⁵⁷Βλ. τις κρίσεις των Γουλιέλμου της Τύρου, Odo του Deuil και Βενιαμίν της Τουδέλας, όλες του 11ου και 12ου αι. [A. Kashdan - A. Wharton Epstein 1997, 266-267, 415]. Θα πρέπει να σημειωθεί, βέβαια, ότι πρόκειται για αποφάνσεις δυτικών που προέρχονται από κοινωνίες περισσότερο στρατιωτικά οργανωμένες ακόμα έναντι της βυζαντινής η οποία έχει μια πολιτική παράδοση αιώνων και μια οικονομική ανάπτυξη που επιτρέπει ένα πιο εξειδικευμένο καταμερισμό εργασίας, λιγότερη χρήση βίας στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας και παράγει διαφοροποιημένες στάσεις για τον πόλεμο και την ειρήνη σε σχέση με τη Δύση, χωρίς αυτά να σημαίνουν ότι όσοι ασχολούνται με τον πόλεμο είναι χειρότεροι πολεμιστές. Πρβλ. A. Ducellier 1986, 29 όπου αναφέρεται ότι στον 15ο αιώνα οι Ιταλοί στρατολογούσαν Αλβανούς και Σλάβους αλλά όχι Έλληνες: η ελληνόφωνη βυζαντινή κοινωνία ήταν μια κοινωνία περισσότερο αγροτική και ένα μέρος της εξαστισμένο σε σχέση με τα ποιμενικά πολεμικά φύλα ή τη δυτική φεουδαρχία.

⁵⁵⁸Το παράθεμα από το περιηγητικό βιβλίο *Descriptio Europae Orientalis* του 1308 στο B. Μέξης 1987, 179 (σε μετάφραση του αρθρογράφου).

⁵⁵⁹A. Kazhdan - A. Wharton Epstein 1997, 258-261. Τα λαϊκά χρονικά της άλωσης, *Θρήνος* του Γεωργιά και *Χρονικό των Τούρκων Σουλτάνων*, παρουσιάζουν τους μουσουλμάνους ως άγρια θηρία και ανθρωποφάγα τέρατα [A. Ζωγράφος 1991, 21-24].

συνθήκες ευνοούν, νομιμοποιώντας μάλιστα την παραβίαση με το σκεπτικό ότι δεν ισχύουν όρκοι που συνήφθησαν με απίστευτους.

Οπωσδήποτε η μετακινούμενη κτηνοτροφία, η ληστρική δραστηριότητα και η εγκατάσταση τύπου κατούνας όσο και αν έχουν ευθεία αναφορά σε ένα πολιτισμικό πρότυπο ανταγωνιστικό αυτού που χαρακτηρίζεται από τη γεωργία και την ειρηνική διαβίωση σε μεγάλα χωριά, δεν αποτελούν εγγενές χαρακτηριστικό στοιχείο των πληθυσμών στους οποίους αναφερόμαστε: η πλειοψηφία τους όταν εγκατασταθούν κάπου σταθερά θα μετατραπούν βαθμιαία σε ικανότατους γεωργούς ασκώντας παράλληλα κτηνοτροφικές δραστηριότητες ή εγκαταλείποντας τις σταδιακά.

Αν ο κύριος όγκος των μετακινούμενων αυτών πολεμικών φύλων είναι οργανωμένοι κατά γένη και αν η συγγένεια (αιματική ή μέσω αδελφοποιήσεων) διαδραματίζει το σημαντικότερο ρόλο στην κοινωνική συνοχή τους και υποκαθιστά σε σπουδαιότητα άλλα συλλογικά υποκείμενα, η προϊούσα κοινωνική διαφοροποίηση επιτρέπει σε ορισμένα γένη ή οικογένειες να ξεχωρίσουν σε ισχύ και σταδιακά να υιοθετήσουν τίτλους, σύμβολα, πρακτικές και στόχους του βυζαντινού πολιτισμικού προτύπου: οι πριγκηπικές οικογένειες του αλβανικού χώρου που αποπειρώνται τη δημιουργία αναγνωρισμένων ηγεμονιών βρίσκονται σε μια τέτοια διαδικασία, όπως και οι αρχηγοί του αλβανικού γένους των Σπάτα που αποκτούν τον έλεγχο του δεσποτάτου της Άρτας και της Ακαρνανίας, ή οι Αλβανοί αρχηγοί που υπηρετούν ως μισθοφόροι στο δεσποτάτο της Πελοποννήσου ή στους Βενετούς και αμείβονται με αξιώματα και τίτλους της βυζαντινής ή λατινικής ιεραρχίας· στην ίδια κατηγορία θα πρέπει να συμπεριληφθούν και όσοι αποκτούν τιμάρια ή άλλους τίτλους στην οθωμανική στρατιωτική ιεραρχία και οι οποίοι εξισλαμίζονται με στόχο την περιφρούρηση και την αναβάθμιση της θέσης τους. Από την άλλη μεριά και στο χώρο των βυζαντινών ανώτερων τάξεων από τον 11^ο αιώνα παρατηρείται μια μετατόπιση από την πυρηνική στην ευρύτερη οικογένεια καθώς διαμορφώνεται ένα στρώμα στρατιωτικής αριστοκρατίας για το οποίο η ευγενική καταγωγή αποκτά ισχυρή συμβολική αξία.⁵⁶⁰

Ωστόσο ακριβώς η ισχυρή συνοχή στο εσωτερικό του γένους, η συνεχής ανάγκη ή δυνατότητα μετακίνησης, το ένοπλο όλων των ανδρών κάθε γένους και η σχετικά περιορισμένη ιεραρχική διαβάθμιση των γενών και κατ' επέκταση της φυλετικής κοινωνίας επιτρέπουν τη σχετική αυτονομία των κινήσεων του κάθε γένους και τον μειωμένο έλεγχο του ηγεμόνα στα γένη, ενός ηγεμόνα που περισσότερο αντιπροσωπεύει με τη σύμφωνη γνώμη των ασθενέστερων γενών παρά διοικεί και ελέγχει απολύτως. Στην πράξη τα γένη είναι ελεύθερα να συμμορφωθούν ή όχι με τις συμφωνίες που συνάπτουν οι αρχηγοί των ισχυρότερων γενών που λειτουργούν ως ηγεμόνες μιας περιοχής· η υποτέλεια του κάθε γένους στον ηγεμόνα κάθε περιοχής εξαρτάται κυρίως από τον συσχετισμό δύναμης και την

---

⁵⁶⁰A. Kazhdan - A. Wharton Epstein 1997, 160-168.

αμοιβαία εκτίμηση των κοινών ή όχι συμφερόντων· ο έλεγχος που ασκεί ο κάθε αλβανός άρχοντας ή ισχυρός αρχηγός στα υποτελή του γένη είναι στην πράξη χαλαρός και αποτελεί συνεχές διακύβευμα: "αβασίλευτοι και αυτόνομοι".

Τέλος οι χαρακτηρισμοί "άπιστοι", "αντιχριστιανοί", "χωρίς ορθή πίστη στο Θεό" απηχούν το ιδιότυπο θρησκευτικό αίσθημα των ορεινών και απομονωμένων από τα μεγάλα πολιτισμικά κέντρα πληθυσμών, ένα χριστιανικό δόγμα με τοπικές ιδιομορφίες, παραδοσιακά λατρευτικά έθιμα, παγανιστικές επιβιώσεις, σαμανιστικά στοιχεία και διατηρούμενες επιρροές από αιρέσεις.⁵⁶¹ Οι ιδιαιτερότητες πάντως στην ορθόδοξη λατρεία δηλώνουν αφενός ενός είδους σχετικισμό της ομοιομορφίας και της παγκοσμιότητας του ορθόδοξου δόγματος και αφετέρου δυνατότητες επαφής με το δόγμα άλλων παρόμοιου κοινωνικού χαρακτήρα ομάδων (όπως οι μουσουλμάνοι νομάδες) στις οποίες άλλωστε η υιοθέτηση του ισλαμισμού διαβρώνεται από αιρετικά ισλαμικά στοιχεία και από εθμικά νομαδικά λατρευτικά στοιχεία σαμανιστικής καταγωγής. Έτσι οι ορεινοί ποιμενικοί πληθυσμοί αυτοί είναι πιο δεκτικοί σε λαϊκής προέλευσης αιρέσεις ή ακόμη και αλλαγές θρησκευάτος. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο βογομιλισμός βρήκε μεγάλη απήχηση στα σλαβικά φύλα, ενώ μαζικοί εξισλαμισμοί, συχνά ολόκληρων χωριών, στο βαλκανικό χώρο παρατηρούνται στις ορεινές κτηνοτροφικές και γεναρχικά οργανωμένες περιοχές της Βοσνίας, της Αλβανίας, της Ροδόπης και ως ένα βαθμό της ορεινής Κρήτης.

Όπως προκύπτει από τα προαναφερόμενα, τα δύο πολιτισμικά πρότυπα σχετίζονται περισσότερο και αντανακλούν σε διαφορές στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική οργάνωση που διαπερνούν και διασπούν τους θρησκευτικούς διαχωρισμούς. Η αντίληψη των ορθοδόξων βυζαντινών και των καθολικών Λατίνων για τα ποιμενικά πολεμικά φύλα δεν παρουσιάζει διαφορές, ενώ από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα τουλάχιστον η άρχουσα οθωμανική τάξη φαίνεται να αντιμετωπίζει με τον ίδιο τρόπο τους τουρκομάνους νομάδες αν κρίνουμε από τον χαρακτήρα και τις κοινωνικές συμμαχίες των πολέμων διαδοχής του Βαγιαζήτ Α΄ καθώς και από την προσπάθεια να εγκαταστήσει και μετατρέψει σε εδραίους καλλιεργητές τόσο τους τουρκικής καταγωγής νομάδες όσο και τα βαλκανικά ποιμενικά φύλα. Άλλωστε οι βυζαντινοί συγγραφείς φαίνεται ότι τα ίδια χαρακτηριστικά αποδίδουν και σε μη χριστιανικά νομαδικά ποιμενικά φύλα: οι Πετσενέγγοι για παράδειγμα θεωρούνται νομάδες που ζουν χωρίς νόμους αλλά μόνο για τον πόλεμο, αναξίόπιστοι και πονηροί, και συνήθως δεν χαρακτηρίζονται ως άπιστοι αλλά ως βάρβαροι.⁵⁶² Στις αρχές του 15^{ου} αιώνα τετρακόσιοι περίπου τούρκοι επιδρομείς εισβάλλουν στην περιοχή του Αγγελοκάστρου· ο διοικητής του Αγγελοκάστρου, Ερκούλιος Τόκκος, για να ενθαρρύνει τους σαράντα στρατιώτες του να τους αντιμετωπίσουν, περιγράφει τους επιδρομείς εμμένοντας σε στοιχεία που προκύπτουν από το κοινό ιδεολογικό απόθεμα για τα ποιμενικά φύλα: "περιμαζώματα είναι / προβαταραίοι,

---

⁵⁶¹F. Braudel 1991-1999, Α΄, 40-44.

⁵⁶²A. Κόλια-Δερμιτζάκη 1997, 230.

απείραστοι, αμάθητοι πολέμου, / εβλέπετε τους· έτοιμοι είναι ότι να φεύγουν".⁵⁶³ Όπως ο Κριτόβουλος θεωρεί ότι οι Αλβανοί οφείλουν υποταγή στους νόμους και την εξουσία του σουλτάνου διότι είναι "ο σοφός και μέγας Βασιλεύς", έτσι και ο Γ. Τραπεζούντιος συνδέοντας τη βασιλεία με την κυριαρχία επί της Κωνσταντινούπολης γράφει στον Μεχμέτ Β΄: "Κανείς δεν αμφιβάλλει ότι είσαι αυτοδικαίως αυτοκράτωρ των Ρωμαίων. Διότι, πράγματι, αυτοκράτωρ είναι εκείνος που κατέχει νομίμως την έδρα της αυτοκρατορίας. Και η έδρα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας είναι η Κωνσταντινούπολη: άρα όποιος κατέχει την πόλη αυτή νομίμως, είναι αυτοκράτωρ. Και δεν οφείλεται στους ανθρώπους, αλλά στο Θεό το ότι κατέχεις, με το σπαθί σου, τον προαναφερθέντα θρόνο: επομένως είσαι ο νόμιμος αυτοκράτωρ των Ρωμαίων ... Αλλά αυτός ο οποίος είναι αυτοκράτωρ των Ρωμαίων είναι επίσης και αυτοκράτωρ όλης της υδρογείου".⁵⁶⁴ Ο Γ. Αμοιρούτζης χαρακτηρίζει τον Μεχμέτ Β΄, "Ελλήνων βασιλέα" και τον συγκρίνει με τον Αλέξανδρο,⁵⁶⁵ ενώ ο Δούκας θεωρεί ότι ο Μουράτ ανταποκρίνεται στο πρότυπο του δίκαιου βασιλιά.⁵⁶⁶ Στη λογική των παραπάνω λογίων η βασιλεία αποσυνδέεται από τον χριστιανικό της χαρακτήρα και αντλεί τη νομιμότητα της από τη θεία πρόνοια και, κάπως πιο πραγματιστικά, από την κυριαρχία της στη βασιλεύουσα πόλη και ευρύτερα στο χώρο της πρώην βυζαντινής αυτοκρατορίας. Το πρόβλημα της μη βυζαντινής και μη αριστοκρατικής καταγωγής των νέων βασιλέων, των σουλτάνων, επιλύεται ορισμένες φορές με την προσφυγή στην αρχαιότητα: οι Τούρκοι είναι απόγονοι των αρχαίων Τρώων και άρα η αριστοκρατική καταγωγή των σουλτάνων είναι υπαρκτή αλλά χάνεται σε βάθος χρόνου· στο πλαίσιο μιας τέτοιας προσέγγισης η σύγκρουση μεταξύ χριστιανών και απίστων μετατρέπεται σε σύγκρουση μεταξύ Ελλήνων και Ασσιανών.⁵⁶⁷

Νομίζω ότι η προηγούμενη ανάλυση επιτρέπει να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι τα πολιτισμικά πρότυπα της εποχής της μετάβασης από τη βυζαντινή στην οθωμανική αυτοκρατορία είναι αρκετά σύνθετα συνδυάζοντας με οργανικό τρόπο πολλαπλά στοιχεία, από τα οποία το θρησκευτικό είναι ένα και όχι απαραίτητως πάντα το πρωταρχικό. Στο πλαίσιο αυτών των πολιτισμικών συνθέσεων οι πολιτικο-στρατιωτικές συνθήκες υπαγορεύουν πολιτικές τακτικές και στρατηγικές που αναλόγως μπορεί να στηρίζονται στην- ή να υποβαθμίζουν τη θρησκευτική διαφορά, αναδεικνύοντας άλλα στοιχεία επικοινωνίας ή διαφοράς. Σε μια ταραγμένη και γοργά εξελισσόμενη εποχή η θρησκευτική ταυτότητα μπορεί να σκληρύνει τα χαρακτηριστικά της και να υπαγορεύει αδιάλλακτες συμπεριφορές

---

⁵⁶³G. Schiro 1975, 398.

⁵⁶⁴Το παράθεμα στο Δ. Κιτσίκης 1996, 56. Σημειώνω ότι ο Γ. Τραπεζούντιος γεννήθηκε και έζησε στη βενετοκρατούμενη Κρήτη.

⁵⁶⁵N. Τωμαδάκης 1948, 138.

⁵⁶⁶A. Ζωγράφος 1991, 21, 33 σημ. 82.

⁵⁶⁷Η προσέγγιση αυτή εντοπίζεται τόσο στον Λ. Χαλκοκονδύλη [H. Hunger 1997, 341], όσο και στον Κριτόβουλο [A. Χωγράφος 1991, 25, 35]

υποστηρίζοντας πολιτικές επιλογές σύγκρουσης,⁵⁶⁸ ή αντιθέτως είναι δυνατόν οι δραματικές αλλαγές να παράγουν ενός είδους ερμηνευτική "απορία" όπου το παραδοσιακό ιδεολογικό οπλοστάσιο αδυνατεί να ερμηνεύσει λειτουργικά τις απρόσμενες εξελίξεις. Παράλληλα είναι δυνατή η επιλεκτική και εκλεκτική προσφυγή σε επί μέρους στοιχεία των παραδοσιακών πολιτισμικών προτύπων, υποβαθμίζοντας το στοιχείο της θρησκευτικής ή άλλων διαφορών, τα οποία στηρίζουν πολιτικές επιλογές συμπόρευσης και ενσωμάτωσης. Εάν οι δύο πρώτες στάσεις είναι περισσότερο εσωστρεφείς η τρίτη, περισσότερο ανοιχτή και εξωστρεφής, δεν αποβαίνει οπωσδήποτε αποτελεσματική: με την εξαίρεση του εξισλαμισμού που συνιστά ολική ρήξη με το παρελθόν, άλλες επιλογές όπως αυτές των χριστιανών σπαχήδων ή των αρματολών ή επιλογές μετανάστευσης συνιστούν ένα συνεχές διακύβευμα του κοινωνικού και οικονομικού status των υποκειμένων, η υπεράσπιση του οποίου απαιτεί τη συνεχή προσφυγή στα όπλα, ενώ η εξέλιξη του εξαρτάται από μη ελέγξιμους εξωτερικούς παράγοντες όπως ευρύτερες οικονομικές εξελίξεις (π.χ. η επέκταση της γεωργίας εις βάρος της κτηνοτροφίας, η οικονομική ύφεση στα τέλη του 16^{ου} αι., ο συνεπακόλουθος προϊών θρησκευτικός φανατισμός κ.λ.π.) ή ακόμη πολύ αργότερα η ανάδυση νέου τύπου συλλογικών ταυτοτήτων όπως η εθνική.

Στο πλαίσιο των ανωτέρω πολιτισμικών προτύπων υπάρχει έδαφος για τα πολεμικά ποιμενικά φύλα να ενσωματωθούν στις διάφορες βαθμίδες του οθωμανικού στρατιωτικού μηχανισμού. Αλλωστε για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα είχαν συνηθίσει να μισθώνουν τις πολεμικές τους υπηρεσίες σε ορθοδόξους και λατίνους ηγεμόνες του βαλκανικού χώρου, αλλάζοντας μάλιστα συχνά εργοδότη και στρατόπεδο. Στο πλαίσιο της υπηρεσίας τους στις οθωμανικές στρατιωτικές δυνάμεις, οι αντίπαλοι ανήκαν συχνά στο καθολικό δόγμα (Αυστριακοί και Ούγγροι στα βόρεια Βαλκάνια, Βενετοί στα δυτικά) στοιχείο που πιθανότατα διευκόλυνε τη στάση τους, ενώ ανήκαν σε ευρύτερους οθωμανικούς σχηματισμούς, στους οποίους ανήκαν και νομαδικά μουσουλμανικά σώματα παρόμοιας κοινωνικής δομής και κουλτούρας, με τους οποίους συμπολεμούσαν στις εκστρατείες και στα σύνορα.⁵⁶⁹ Η στάση των χριστιανικών ποιμενικών φύλων καθορίζεται από τους εξής παράγοντες: οργάνωση κατά γένη τα οποία στο εσωτερικό τους συνέχονται από ισχυρούς συγγενικούς δεσμούς αλλά έχουν σχετική αυτονομία στην πολιτική δράση και σχετικά ευρείες δυνατότητες κινήσεων· βασικό κριτήριο της δράσης τους είναι στρατηγικές επιβίωσης και κοινωνικής ανάδειξης που επιβάλλουν την υποβάθμιση του κριτηρίου της

---

⁵⁶⁸Ως ένα βαθμό ακόμη και η μοιρολατρική ερμηνεία της κατάκτησης ως τιμωρίας των πιστών για τις αμαρτίες τους, όσο και αν συνιστά αμυντική στάση, μπορεί να θεωρηθεί πολιτική στρατηγική σύγκρουσης στο μέτρο που απαιτεί την επιστροφή στα πιο συντηρητικά και εσωστρεφή στοιχεία του δόγματος και που διατηρεί και οξύνει τη διαφορά παραπέμποντας την επίλυση της στο μέλλον.

⁵⁶⁹Σε λεηλατικές επιχειρήσεις άλλωστε έχουν λάβει μέρος από κοινού χριστιανοί και μουσουλμάνοι πολεμιστές νομαδικής καταγωγής από τις αρχές της επαφής τους· για παράδειγμα στα 1403 αναφέρεται ότι Θηβαίοι (προφανώς Αλβανοί προσφάτως εγκατασταθέντες) Τούρκοι και Μεγαρίτες μαζί με τον Αντώνιο Α΄ Ατζαγιόλι των Αθηνών επιδράμουν και κουρσεύουν την Κόρινθο (που βρίσκεται υπό την κυριαρχία των Ιωαννιτών ιπποτών) προκαλώντας μεγάλες ζημιές σε ανθρώπους και ζώα.

θρησκευτικής διαφοράς σε μια εποχή όπου η διαρκής κατάσταση πολέμου και οι τρόποι του πολέμου τους επιτρέπουν, για πρώτη ίσως φορά σε τέτοια έκταση, να εκμεταλλευτούν την οπλική τους δύναμη και την πολεμική τους εμπειρία.

Όπως υποστηρίζει ο R. Murphey, τα κίνητρα τα οποία ωθούσαν σε συμμετοχή στις στρατιωτικές οθωμανικές δυνάμεις και στον πόλεμο δεν ήταν θρησκευτικής φύσης (π.χ. ιερός πόλεμος) ή ιδεολογικά, αλλά υλικά, δηλαδή η μέσω του πολέμου βελτίωση της κοινωνικής θέσης και της οικονομικής τους κατάστασης. Για τούτο ακριβώς οι οθωμανοί είχαν θεσπίσει σημαντικές υλικές ή και ηθικές ανταμοιβές και αποζημιώσεις στους στρατιώτες ενώ ακόμη είχαν μια πολύ καλά οργανωμένη επιμελητεία ώστε οι συνθήκες ζωής των πολεμιστών να είναι από ανεκτές έως καλές. Βασικό ρόλο για τους οθωμανούς πολεμιστές έπαιζε η προσδοκία της αναγνώρισης των υπηρεσιών τους με την μορφή της αύξησης των μισθών ή των δώρων (μπαξίς) για τα τακτικά στρατεύματα και με τη μορφή λαφύρων για τα άτακτα και τα βοηθητικά στρατεύματα. Αυτά αποτελούσαν δομικό στοιχείο του οθωμανικού συστήματος κινήτρων για την στρατιωτική υπηρεσία. Εάν αυτά δεν τηρούντο η οι προσδοκίες δεν επαληθεύονταν τότε το ηθικό του στρατού έπεφτε κατακόρυφα. Η υπόσχεση συγκεκριμένων ανταμοιβών για συγκεκριμένες υπηρεσίες ήταν το πιο σημαντικό κίνητρο που κάθε αρχηγός κατείχε. Στην πολιορκία της Βιέννης το 1529 ο σουλτάνος υποσχέθηκε ανταμοιβή σε αυτόν ο οποίος θα έσπαζε την άμυνα και θα ανέβαινε πρώτος στα τείχη: εάν ήταν τιμαριώτης θα γινόταν σούμπασης και εάν ήδη είχε αυτή τη θέση θα γινόταν σαντζάκμπεης· εάν ήταν εθελοντής θα γινόταν τιμαριώτης και θα έπαιρνε ζιαμέτι αξίας 30.000 ακτσέδων. Έτσι η συμμετοχή στον πόλεμο ήταν ελκυστική. Η αφοσίωση και η συντροφικότητα των πολεμιστών ήταν κατ' αρχήν τοπική. Τα περισσότερα στρατιωτικά τμήματα έπαιρναν μέρος στις εκστρατείες με τους δικούς τους όρους: με τον δικό τους αρχηγό και με τους δικούς τους παραδοσιακούς τρόπους να υπηρετούν και να πολεμούν. Ο ιερός πόλεμος δεν αποτελεί παρά μια ιδεολογική επένδυση της επεκτατικής δραστηριότητας που κατευθύνεται από το κράτος αλλά πολύ μικρό ή και μηδαμινό ρόλο παίζει στις επιλογές και την πρακτική των πολεμιστών. Άλλωστε είναι δύσκολο να στοιχειοθετηθεί ένας κοινό ιδεολογικό υπόβαθρο ερμηνευτικό της στάσης των πολεμιστών του οθωμανικού κράτους στο βαθμό που ο οθωμανικός στρατός είχε πολλά ετερογενή στοιχεία: στρατολογημένους από το ντεβσιρμέ που προέρχονταν κυρίως από τις ευρωπαϊκές επαρχίες και τιμαριώτες από πολλαπλά διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα και μάλιστα κάποιοι από τους τιμαριώτες πρόσφατα εξισλαμισμένοι (όπως άλλωστε και οι γενίτσαροι) ή ακόμη και χριστιανοί. Από θρησκευτική άποψη ο στρατός περιελάμβανε όλο το φάσμα των δυνατών αποχρώσεων: χριστιανούς ή κρυπτοχριστιανούς έως σουννίτες και από μετριοπαθείς μεκτασήςδες μέχρι τους πιο φανατικούς ετερόδοξους μουσουλμάνους. Η θρησκεία στη σχετικά ανεκτική οθωμανική κοινωνία παρέμενε μια προσωπική υπόθεση και κατά συνέπεια ούτε αναμενόταν ούτε απαιτείτο κοινό θρησκευτικό πιστεύω ώστε ο οθωμανικός στρατός να λειτουργήσει ως ένα συνεκτικό όλο. Η υπόθεση ότι η απόδοση και η λειτουργία του οθωμανού στρατιώτη

καθοδηγείτο κυρίως από φυσικά και υλικά συμφέροντα δεν αρνείται την σπουδαιότητα για κάθε στρατιώτη των πνευματικών αξιών ή τη δύναμη και την αυστηρότητα της θρησκευτικής πίστης. Αλλά η θεώρηση ότι για τους οθωμανούς στρατιώτες ο θρησκευτικός ήταν υπέρτερος παράγοντας έναντι των κοσμικών παραμένει μια προβληματική πρόταση.⁵⁷⁰

Το φαινόμενο γνωρίζει ανάλογα και στη Δύση: όπως υποστηρίζει ο M. Howard, στην Ευρώπη του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα ο στρατιώτης είχε γίνει ένα δημοφιλές, σχεδόν αταξικό, διεθνές και εφήμερο επάγγελμα. Οι στρατιώτες διαπνέονταν από μια οιονεί επαγγελματική ταυτότητα η οποία δεν περιοριζόταν από θρησκευτικές ταυτότητες ή εθνοτικές και τοπικές διακρίσεις, μολονότι πολλοί πόλεμοι έχουν σταυροφορικό ή θρησκευτικό χαρακτήρα. Οι μισθοφόροι υπηρετούσαν κάθε λογής αφέντη: προτεστάντες Γερμανοί πολεμούσαν ευχαρίστως υπό την ισπανική ή τη γαλλική σημαία, Ιταλοί ειδικοί υπηρετούσαν τη βασίλισσα της Αγγλίας ή τους Ολλανδούς. Ενοείται ότι τους υπηρετούσαν εφόσον πληρώνονταν. Αν δεν πληρώνονταν αποσπούσαν τα απαραίτητα για την επιβίωση τους και ό,τι άλλο μπορούσαν από τους χωρικούς και τους εμπόρους της περιοχής που στρατοπέδευαν. Από τη στιγμή που κάποιος γινόταν στρατιώτης μπορούσε να ανελιχθεί κοινωνικά, μάλλον όχι τόσο μέσω των αμοιβών όσο μέσω των κερδών που αποκόμιζε από τα λύτρα και τις λείες του πολέμου, μολονότι λίγοι τελικά κατάφεραν να αποκτήσουν περιουσία και εξουσία. Έτσι ο στρατιώτης δημιουργεί ενός τύπου συνείδηση όπου αυτό που κυρίως τον ενδιαφέρει είναι ένα καλό συμβόλαιο υπηρεσίας και η ύπαρξη και επέκταση πολέμων όπου μπορεί να πλουτίσει από τις λείες, χωρίς ιδεολογικούς περιορισμούς.⁵⁷¹ Είδαμε ήδη, άλλωστε, ότι ένα μέρος των στρατιωτών, κυρίως των ιταλικών κρατών, προερχόταν από τα αλβανικά και σλαβικά φύλα της δυτικής Βαλκανικής και υπηρετούσαν με τους ίδιους όρους και κίνητρα.

---

⁵⁷⁰Η παράγραφος αυτή στηρίζεται στη μελέτη του R. Murphey 1999, κυρίως 25-30. Για την ύπαρξη της ιδεολογίας του "ιερού πολέμου" στο Βυζάντιο βλ. Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, *Ο βυζαντινός "ιερός πόλεμος". Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο*, Αθήνα, Εκδ. Στ. Δ. Βασιλόπουλος, 1991, όπου η συγγραφέας δείχνει ότι ο βυζαντινός ιερός πόλεμος έχει πολλά κοινά σημεία με το μουσουλμανικό τζιχάντ, περισσότερο από ότι με τις δυτικές σταυροφορίες και ακόμη ότι οι βυζαντινοί ιεροί πόλεμοι είναι πόλεμοι επιθετικοί που αναλαμβάνονται από το κράτος και έχουν πολιτική στοχοθεσία. Κατά συνέπεια θεωρήσεις στις οποίες ο θρησκευτικός φανατισμός είναι ίδιον χαρακτηριστικό των Οθωμανών και τούτο αποτελεί ερμηνευτικό κλειδί για την κατανόηση του τύπου και της επιτυχίας της οθωμανικής επεκτατικής πολιτικής και της συμπεριφοράς της οθωμανικής εξουσίας έναντι των χριστιανών και αντιστρόφως της στάσης των χριστιανών έναντι των Οθωμανών τίθενται εν αμφιβόλω· πρόκειται άλλωστε στα οποία συγκλίνουν ου R. Murphey και Α. Κόλια-Δερμιτζάκη.

⁵⁷¹M. Howard 2000, 61-62.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΛΗΣΤΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

Οι εθνικιστικές επιρροές δεν είναι χαρακτηριστικό μόνον των βαλκανικών ιστοριογραφιών. Η τουρκική ιστοριογραφία, επηρεασμένη ίσως περισσότερο από το μοντέλο των *Annales*⁵⁷², ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την οικονομική και κοινωνική ιστορία της πρώιμης περιόδου του οθωμανικού κράτους, μέχρι δηλαδή και τον 16^ο αιώνα. Από την τουρκική εθνική οπτική γωνία πρόκειται για ένα ευνοϊκό ιστορικό πεδίο: περίοδος συγκρότησης και ανάπτυξης της οθωμανικής αυτοκρατορίας, δημογραφικής και οικονομικής ανόδου, ικανοποιητικής λειτουργίας των θεσμών, θρησκευτικής ανεκτικότητας. Παρά τον υπερτονισμό ορισμένων στοιχείων από την τουρκική ιστοριογραφία η παραγόμενη γενική εικόνα περιγράφει ικανοποιητικά την περίοδο. Όμως στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης οι τούρκοι ιστορικοί, αναδεικνύοντας κυρίως το θεσμικό καθεστώς και όχι την καθημερινή του λειτουργία, προβάλλουν μια εικόνα ισορροπίας και ελέγχου μεταξύ των τοπικών εξουσιών, ομαλότητας και ασφάλειας στην ύπαιθρο.⁵⁷³ Στην οπτική αυτή και στο ευνοϊκό έδαφος της σχετικής απουσίας πηγών θεωρείται ότι κατά την πρώτη περίοδο του οθωμανικού κράτους δεν υπήρξε αξιόλογη ληστρική δραστηριότητα, αντίθετα φυσικά με την τάση των βαλκάνιων ιστορικών να στηρίζονται σε μάλλον μεμονωμένα στοιχεία για να αποδείξουν την ύπαρξη "κινήματος κλεφτών" από την αρχή της οθωμανικής κατάκτησης. Οι μέχρι τώρα αξιοποιημένες πηγές της εποχής δείχνουν ότι όντως η ληστεία πρέπει να ήταν μειωμένη στην εν λόγω περίοδο. Όπως γράφει ένας ανώνυμος Γάλλος στα 1528 αναφερόμενος στα Βαλκάνια: "η χώρα είναι ασφαλής και δεν υπάρχουν νέα για λωποδύτες ... ούτε για ληστές στους μεγάλους δρόμους ... Η αυτοκρατορία δεν ανέχεται τους ληστές και τους κλέφτες."⁵⁷⁴

Ωστόσο στην άποψη αυτή αυτή θα μπορούσαν να προβληθούν ορισμένες ενστάσεις: όπως έχουμε αναφέρει, η ληστρική δραστηριότητα ήταν εγγενής στα πολεμικά ποιμενικά φύλα: είναι δυνατόν οι προλεχθέντες παράγοντες μιας σχετικά ικανοποιητικής ανάπτυξης της γεωργικής οικονομίας και μιας ικανοποιητικής λειτουργίας των θεσμών να οδήγησαν στην εξαφάνιση της ληστρικής δραστηριότητας των ποιμενικών φύλων; Οπωσδήποτε ένα μεγάλο μέρος των στρατιωτικών σχηματισμών που συγκροτήθηκαν από αυτά τα φύλα συμμετείχαν στις συνήθως κερδοφόρες μάχες και λεηλασίες του οθωμανικού στρατού, άρα δεν υπήρχε επιτακτική ανάγκη να θέσουν σε κίνδυνο τη θέση τους στην οθωμανική ιεραρχία καταφεύγοντας στη ληστεία στο εσωτερικό του οθωμανικού κράτους.

---

⁵⁷²Για την επίδραση των *Annales* και ειδικότερα του F. Braudel στην τουρκική ιστοριογραφία βλ. H. Inalcik, "Impact of the *Annales* school on ottoman studies and new findings" στο H. Inalcik 185, αρ. IV, σελ. 69-96· πρβλ. M. Cook 1972.

⁵⁷³H. Inalcik 1995, 198, 206-207.

⁵⁷⁴Παρατίθεται από τον F. Braudel [1991-1998, Β', 359].

Μια δεύτερη ένσταση προκύπτει από τη συγκριτική εικόνα που προσφέρει την ίδια εποχή ο θαλάσσιος χώρος της ανατολικής Μεσογείου και ειδικότερα του Αιγαίου και του Ιονίου: η πειρατεία (η θαλάσσια ληστεία δηλαδή) όχι μόνον ανθεί αλλά βρίσκεται στην πιο έντονη φάση της.⁵⁷⁵ Παρότι η άνθηση της οφείλεται αφενός στην κρατική ενθάρρυνση, αφετέρου στην μεγαλύτερη δυσκολία να διωχθεί η πειρατεία στο βαθμό που ο θαλάσσιος χώρος (και ιδιαίτερα το Αιγαίο και το Ιόνιο πέλαγος με τα αναρίθμητα νησιά, λιμάνια, όρμους και κρησφύγετα), είναι πολύ δυσκολότερα ελέγξιμος από τον ηπειρωτικό, το πρόβλημα παραμένει: είναι δυνατόν η ηπειρωτική ληστεία να είναι σε τόσο χαμηλά επίπεδα όσο οι πηγές της εποχής αφήνουν να διαφανεί;

Νομίζω ότι η εντύπωση περί τόσο χαμηλής ληστείας σχετίζεται κυρίως με δύο παράγοντες:

α. Με το είδος των πηγών που σώζονται και έχουν μελετηθεί: ο κύριος όγκος είναι κανονισμοί και οθωμανικές διατάξεις που θέτουν το πλαίσιο και δεν αναφέρονται σε ζητήματα καθημερινότητας όπως η ληστρική δραστηριότητα. Στο ίδιο αποτέλεσμα συμβάλλουν η σχετική έλλειψη και κυρίως μελέτη αρχείων δικαστικού χαρακτήρα καθώς και χρονικών σημειωμάτων, όπως επίσης και ο σχετικά μικρότερος αριθμός περιηγητικών έργων σε σχέση με τις νεότερες περιόδους. Ωστόσο η ανάπτυξη του συστήματος των δερβενίων θα πρέπει να αποδοθεί στην ύπαρξη ληστείας έστω και σχετικά περιορισμένης.

β. Κυριότερος όμως παράγων είναι η ίδια η έννοια της ληστείας και ο τρόπος που αυτή γίνεται αντιληπτή. Στη σημερινή ορολογία οι λέξεις ληστεία και κλοπή έχουν περίπου την ίδια έννοια. Ωστόσο ο όρος ληστεία προέρχεται ετυμολογικά από το ληΐζω (= λεηλατώ = ελαύνω λεία) και αυτό με τη σειρά του από τη λέξη λεία. Η λέξη λεία είναι αβέβαιου ετύμου: πιθανόν συνδέεται με το ρήμα λαύω (= παίρνω κάτι ως λεία)⁵⁷⁶ ή με το ουσιαστικό λαός στη σημασία της ομάδας πολεμιστών. Τούτο σημαίνει ότι στην εννοιολόγηση της κλοπής και της ληστείας σε όλη την περίοδο έως και τον μεσαίωνα καθώς και στην πρώιμη οθωμανική περίοδο υπάρχει μια ουσιαστική διαφορά: η ληστεία συνιστά φανερή αρπαγή η οποία συνδέεται συχνά με την νόμιμη αρπαγή των ένοπλων ομάδων (στρατευμάτων, νομάδων κ.λ.π.), ενώ η κλοπή αφορά στην κρυφή και με δόλο αρπαγή· η λέξη κλέβω προέρχεται από

---

⁵⁷⁵Από την πλούσια βιβλιογραφία για την πειρατεία βλ. ενδεικτικά F. Braudel 1991-1998, Β', 598-629· Frederic C. Lane, "Economic consequences of organised violence", *Journal of Economic History*, 18 (1958), 401-417· Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της τουρκοκρατίας 1390-1538*, Αθήνα, Εστία, 1985· της ίδιας, *Ιστορία της πειρατείας στους μέσους χρόνους της τουρκοκρατίας 1538-1699*, Αθήνα, Εστία, 1991· Γεώργιος Λεονταρίτης, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1981, 18-22· Ε. Ζαχαριάδου, "Συμβολή στην ιστορία του νοτιοανατολικού Αιγαίου (με αφορμή τα πατμιακά φιρμάνια των ετών 1454-1522)", *Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ*, 1 (1966), 184-230· Δ. Ζακυθινός, "Corsaires et pirates dans les mers grecques au temps de la domination turque", *L' Hellenisme Contemporain*, 10 (19139)· Godffrey Fischer, *Barbary legend. War, trade and piracy in North Africa, 1415-1830*, Οξφόρδη 1957 (τα δύο τελευταία έργα γνωρίζω μόνον βιβλιογραφικώς).

⁵⁷⁶Από το λαύω προέρχεται το απολαύω = δέχομαι, μου παρέχεται κάτι, έχω, διαθέτω πλεονέκτημα. Από την ίδια ρίζα στα γοτθικά laun = μισθός, στα λατινικά lucrum = κέρδος και στα γαλλικά lucratif = κερδοφόρος.

το αρχαίο κλέπτω και το ινδοευρωπαϊκό *klep* που σημαίνει κρύβω και ίσως συνδέεται με το καλύπτω.⁵⁷⁷ Έτσι οι όροι λεία και ληΐζω μπορούν να χρησιμοποιούνται για τον κόσμο των ζώων όπου η ισχύς και η ανάγκη καθορίζουν την αρπαγή και το φόνο, ενώ αντιθέτως δεν ταιριάζουν ο όρος κλέπτω και τα παράγωγα του. Παρόμοιες εννοιολογικές συνάφειες και ανασηματοδοτήσεις παρατηρούνται στους σχετικούς όρων και άλλων γλωσσών. Στην ουγγρική γλώσσα της περιόδου ο όρος *hayduk* (χαϊντούκος) προέρχεται από το ουσιαστικό *haitok* = εκείνος που οδηγεί το κοπάδι, από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα ανασηματοδοτείται σε στρατιώτης και τελικά θα επικρατήσει στον βαλκανικό χώρο για τη δήλωση του ληστή. Παρομοίως στην τουρκική γλώσσα η λέξη *haydamak* δηλώνει παράλληλα το να οδηγεί κανείς το κοπάδι αλλά και την λεηλασία.⁵⁷⁸ Στους 15^ο και 16^ο αιώνες οι απλοί αρματολοί που αναλάμβαναν τη φύλαξη των συνόρων ονομάζονταν *haramija*, ενώ οι αρχηγοί τους *harambasa*. Ο όρος *harami* στα τουρκικά σημαίνει ληστής και με αυτή τη σημασία χρησιμοποιείται σήμερα, ενώ έχει περάσει και στα ελληνικά: *χαραμής, χαραμήδες, χαράμι*. Πρόκειται ακριβώς για τα σώματα των αρματολών που είχαν ως πρακτική και μάλλον και ως αποστολή να επιδράμουν στο εχθρικό έδαφος και να λεηλατούν, να καίνε χωριά, να αρπάζουν ζώα και αιχμαλώτους ως σκλάβους· η λεία συνιστούσε το σημαντικότερο έσοδο τους.⁵⁷⁹

Αυτές οι σημασιολογικές εξελίξεις αναφορικά με την έννοια της ληστείας δεν αφορούν μόνον το χώρο των Βαλκανίων και της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στον 14^ο αιώνα κατά τη διάρκεια του εκατονταετούς πολέμου στη Γαλλία εμφανίζεται για πρώτη φορά ο όρος *brigands* δηλώνοντας επαγγελματίες πεζούς στρατιώτες οι οποίοι πήραν το όνομα τους από τον μεταλλικό θώρακα που φορούσαν και που ονομαζόταν *brigandine*. *Brigands* πολεμούσαν τόσο στο πλευρό των Άγγλων όσο και των Γάλλων. Μαζί με τους ιππότες λεηλατούσαν την γαλλική ύπαιθρο, πρακτική που εφαρμόστηκε εξαιρετικά εκτεταμένα σε αυτόν τον πόλεμο. Μετά την απόλυση τους από τη στρατιωτική υπηρεσία αναδιοργανώνονταν σε οπλισμένες συμμορίες, έβρισκαν καταφύγιο στα δάση και λυμαινόνταν τους περαστικούς ταξιδιώτες. Από τις αρχές του 15^{ου} αιώνα σε πηγές της εποχής ο όρος *brigands* δηλώνει χωρικούς οι οποίοι απελπισμένοι από τις λεηλατικές πρακτικές των στρατιωτών, εγκαταλείπουν τα σπίτια τους, εξοπλίζονται και καταφεύγουν στο δάσος για να αντιμετωπίσουν τους επελαύνοντες στρατιώτες. Αν και αρχικά επιτίθενται κυρίως σε στρατιώτες, πολύ γρήγορα οι ανάγκες της επιβίωσης δεν επιτρέπουν τέτοιου είδους διακρίσεις. Μετά την παρέλευση της έκρυθμης κατάστασης αρκετοί από αυτούς τους χωρικούς επιστρέφουν στα σπίτια τους και συνεχίζουν την προηγούμενη ζωή τους.⁵⁸⁰ Έτσι σταδιακά ο όρος *brigand* κατέληξε να δηλώνει το ληστή.

---

⁵⁷⁷Για τις σημασίες και την ετυμολογία των όρων βλ. τα σχετικά λήμματα στο Γ. Μπαμπινιώτης 1998. Αξιοσημείωτη η σημασία του, ομόριζου με το κλέπτω, όρου της μεσαιωνικής ιρλανδικής *cluain*: *απάτη*.

⁵⁷⁸F. Adanir 1982, 58, 72-73.

⁵⁷⁹Στο ίδιο, 74, 81.

⁵⁸⁰N. Wright 1998, 89-95.

Παρόμοια φαινόμενα ανιχνεύονται και στην υστεροβυζαντινή περίοδο: κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα με τις επιδρομές των Καταλανών και τους εμφυλίους βυζαντινούς πολέμους πρώην μέλη του βυζαντινού στρατού ή ιδιωτικών στρατών όπως του Χρέλια και του Μομτζίλα τρέπονται στη ληστεία.⁵⁸¹ Κατά τον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο οι στρατιώτες που αποτελούν τη βυζαντινή φρουρά του κάστρου του Διδυμοτείχου προβαίνουν συχνά σε ληστρικές ενέργειες και λεηλασίες της υπαίθρου χώρας.⁵⁸² Το φθινόπωρο του 1395, σύμφωνα με την αφήγηση ενός ιταλού συμβολαιογράφου που επέστρεφε από την Αθήνα στην Πελοπόννησο, την οδό από Μέγαρα προς Κόρινθο λυμαίνονταν Τούρκοι στρατιώτες που ζούσαν ως ληστές. Πιθανόν πρόκειται για Τούρκους που παρέμειναν εκεί μετά τις οθωμανικές εισβολές στην Πελοπόννησο την άνοιξη του 1395.⁵⁸³

Σε ένα κόσμο όπως αυτός του ύστερου μεσαίωνα και της πρώιμης οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπου η βία και η δύναμη είναι καθοριστικός παράγοντας σύστασης εξουσίας και άντλησης του υπερπροϊόντος,⁵⁸⁴ όπου η έννοια του δικαίου καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τη δύναμη και τη βούληση του ισχυρού και τις δυνατότητες αντοχής των χαμηλότερων τάξεων, και όπου η έννοια της ιδιοκτησίας δεν έχει αποκρυσταλλωθεί, αλλά αντιθέτως στο οθωμανικό σύστημα αλλά και σε αυτό του δυτικού μεσαίωνα θεσπίζονται επάλληλα δικαιώματα πάνω στη γη και τα προϊόντα της, τότε η έννοια της αρπαγής αλλά και της ληστείας - λεηλασίας έχει διαφορετικό νόημα και δεν προσλαμβάνεται ως παράνομη με τον απόλυτο και καθοριστικό τρόπο των νεότερων περιόδων. Για να κατανοήσουμε σήμερα τον τρόπο που προσλάμβαναν τα κοινωνικά υποσύνολα της εποχής μια πράξη αρπαγής και ιδιοποίησης αγαθών αλλά ακόμη και ανθρώπων θα πρέπει να διακρίνουμε υποπεριπτώσεις ανάλογα με τα χωρικά, κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια στα οποία διενεργείται καθώς και ανάλογα με τα υποκείμενα και τους αποδέκτες της αρπαγής. Ο μεθοριακός χώρος μεταξύ Οθωμανών και ευρωπαϊκών κρατών είναι χώρος στον οποίο οι πράξεις αυτές αν δεν είναι νόμιμες είναι αναμενόμενες και αποδεκτές. Το ίδιο συμβαίνει στο θαλάσσιο χώρο όπου η απόφαση του ταξιδιού συνεπάγεται την πιθανότητα αντιμετώπισης πειρατικών ή κουρσάρικων ενεργειών. Η διατροφή και κατάλυση μετακινούμενων στρατιωτικών δυνάμεων έχει ως φυσική και νόμιμη προϋπόθεση την ιδιοποίηση αγαθών και χώρου των πληθυσμών από τους οποίους διέρχονται. Η διέλευση νομαδικών και ημινομαδικών κτηνοτροφικών ομάδων και των κοπαδιών τους έχει ως συνηθισμένη συνέπεια την καταστροφή σοδιάς και καλλιεργείων. Η εκχέρσωση και καλλιέργεια γαιών και η εγκατάσταση σε αυτές δεν προϋποθέτει την ύπαρξη νόμιμων και αναγνωρισμένων δικαιωμάτων κατοχής επί των γαιών, αλλά συχνά οδηγεί σε συγκρούσεις ανάμεσα σε διαφορετικούς διεκδικητές των γαιών και για

---

⁵⁸¹Α. Λαΐου-Θωμαδάκη 1987, 343.

⁵⁸²Αικ. Ασδραχά 1971, 119-120.

⁵⁸³St. Runsiman 1986, 74.

⁵⁸⁴Πρβλ. Σπ. Ασδραχάς 1983, 30-31 για τον λεηλατικό χαρακτήρα του οθωμανικού κράτους.

διαφορετικές χρήσεις: είναι χαρακτηριστικές οι συγκρούσεις κτηνοτρόφων και γεωργών κατά τον 16^ο αιώνα όταν επεκτείνονται ταχύτατα οι εκχερσώσεις και η άρωση νέων γαιών.⁵⁸⁵

Ενδεικτικό είναι χρονικό σημείωμα γραμμένο στο νάρθηκα της μονής Ξενιάς στην περιοχή Πτελεού του Αλμυρού Μαγνησίας του 1526: "+ έτους ζζλδ' ινδ. ιδ' εν Βρύνινα αυγ. κγ'. Έγεινε μεγάλο κακό πολύ κόσμος υπόφερε από των κλεφτών και στρατευμάτων. Οι αγάδες έσφαξαν, έκαψαν, κούρσευσαν και διαγούμησαν."⁵⁸⁶ Εδώ η ταυτόχρονη και αδιαφοροποίητη σημασιολογικά παράθεση των κλεφτών και στρατευμάτων υποδεικνύει και την αδιαφοροποίητη πρόσληψη των ενεργειών τους από το γράφον υποκείμενο, εκπρόσωπο του αγροτικού κόσμου της περιοχής: δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ότι οι πράξεις που αναφέρει το σημείωμα προσλαμβάνονται ως παράνομες, αλλά ως μέρος των περιοδικών συμφορών που πλήττουν τους γεωργούς και στις οποίες δεν μπορούν εύκολα να αντιδράσουν αποτελεσματικά, ίσως κάτι παρόμοιο με τις θεομηνίες, τις πλημμύρες, την από φυσικά αίτια καταστροφή της σοδιάς: άδικες ίσως, σημάδια της θείας πρόνοιας (ή της θείας οργής) πιθανότατα, μέρος της φυσικής τάξης του κόσμου σίγουρα, παράνομες όχι.

Σε σχετικά απομονωμένες ορεινές (συχνά κτηνοτροφικές) περιοχές, η αρπαγή σχετίζεται περισσότερο με την κοινωνική δομή και τον τοπικό συσχετισμό εξουσίας, παρά με τις έννοιες του δικαίου και της ιδιοκτησίας. Για τούτο και η επίλυση των διαφορών δεν διενεργούνται με αναφορά σε ένα σύστημα γραπτού δικαίου και με την παραπομπή σε κρατικά ελεγχόμενα δικαστικά όργανα, αλλά στο πλαίσιο παραδοσιακών κανόνων που υπαγορεύονται από το άγραφο δίκαιο, με παραπομπή στις αρμοδιότητες άτυπων συμβουλίων της οικογένειας, του γένους, ή της κοινότητας και τέλος με βίαιους τρόπους όπως η βεντέτα.⁵⁸⁷

Παράλληλα ενδιαφέρον για την έννοια της ιδιοκτησίας που συνδέεται στενά με την εννοιολόγηση της κλοπής και της ληστείας έχει ο επίσημος διαχωρισμός που θεσπίζει το οθωμανικό σύστημα ανάμεσα στις γαίες *mulk* και *miri*: οι *mulk*, δηλαδή γαίες πλήρους κυριότητας οι οποίες ας σημειωθεί ήταν μειωθητικές τον 15^ο αιώνα, αφορούσαν κυρίως σε σπίτια, μύλους, αμπέλια κ.λ.π. δηλ. σε περιουσίες για τις οποίες ο άνθρωπος έχει καταβάλει ιδιαίτερο κόπο και χρήμα για την κατασκευή τους· αντίθετα οι γαίες *miri*, οι δημόσιες δηλ. γαίες που αποτελούν και την συντριπτική πλειοψηφία στον 15^ο αιώνα, είναι κυρίως λιβάδια, δάση, αρόσιμες γαίες, κοινοτικά κτήματα, γαίες για την εκμετάλλευση των οποίων η παρέμβαση του ανθρώπου είναι σχετικά μικρή.

---

⁵⁸⁵Inalcik - Quataert 1994, 40.

⁵⁸⁶Ν. Ι. Γιαννόπουλος, "Ιστορία και έγγραφα της μονής Ξενιάς", *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 4 (1892), 684.

⁵⁸⁷Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και σήμερα, μολονότι λειτουργεί σε ένα διαφορετικό συγκείμενο, η ζωοκλοπή στις ορεινές περιοχές της Κρήτης είναι ενσωματωμένη στους άγραφους κώδικες λειτουργίας των κτηνοτροφικών οικογενειών, αλλά εξίσου αποδεκτή και επιβεβλημένη είναι και η αντικλοπή.

Οι διαφορετικές εννοιολογήσεις της ιδιοκτησίας δεν θα μπορούσαν παρά να έχουν αντίκτυπο στη στάση των ανθρώπων έναντι της και να προκαλούν διαφορετικά αισθήματα και δεσμούς. Είναι ενδεικτικό ότι η εγκατάλειψη γης είναι συχνό φαινόμενο κατά την πρώιμη περίοδο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, και το βασικό πρόβλημα δεν είναι η έλλειψη γης αλλά η έλλειψη ανθρώπων για να την καλλιεργήσουν ή γενικότερα να την εκμεταλλευτούν. Υπ' αυτήν την έννοια η ιδιοκτησία έχει νόημα μόνον σε ό,τι μπορεί κανείς να προασπίσει και όχι γενικά σε ό,τι νομικά κατέχει και αντιστοίχως η επιβολή της εξουσίας με τη βία δεν αξιολογείται με τον ίδιο αρνητικό τρόπο όπως αργότερα.

Η αλλαγή στην πρόσληψη των όρων θα πρέπει να εντοπιστεί χρονικά στην περίοδο από τον 16^ο και κυρίως 17^ο αιώνα και εξής και να αποδοθεί σε δύο παράγοντες

α. στη θέσπιση και την επέκταση τυπικών ή άτυπων δικαιωμάτων ιδιοκτησίας επί της γης με την αύξηση των γαιών *hassa*, *mulk* και βακούφ και με την εμφάνιση του θεσμού των μεγάλης έκτασης τσιφλικίων με εμπορευματικό χαρακτήρα.

β. στην τεράστια αύξηση του εμπορίου (τόσο σε όγκο εμπορικών συναλλαγών και ποικιλία προϊόντων που γίνονται αντικείμενο εμπορίου, όσο και στην επέκταση των εμπορικών συναλλαγών σε όλο και περισσότερες περιοχές, που παλαιότερα έμεναν έξω από τους δρόμους του εμπορίου και αρκούσαν στην αυτοκατανάλωση) και ιδίως του εμπορίου με τη δύση. Αυτοί οι παράγοντες ανασηματοδοτούν την αξία των προϊόντων και της περιουσίας καθώς και την ίδια την έννοια της ισχύος και της δύναμης. Τώρα πια ισχυρός δεν είναι ο έχων οπλική δύναμη αλλά ο έχων ιδιοκτησία, χρήμα και περιουσία. Η αυτάρκεια περιορίζεται, άρα ο ρόλος του εμπορίου αποβαίνει κρίσιμος. Τα προϊόντα της γης γίνονται αντικείμενο εμπορικής διακίνησης και ακόμη και οι αγρότες καταφεύγουν στην αγορά για όλο και περισσότερα προϊόντα από ό,τι πριν. Τούτα σημαίνουν τη θέσπιση αυστηρών κανόνων για τη διενέργεια του εμπορίου, τον εξωβελισμό της αρπαγής στο χώρο του παράνομου και την σταδιακά εντεινόμενη καταπολέμηση της. Είναι χαρακτηριστική η συνομολόγηση των διομολογήσεων, η πύκνωση των ξένων προξένων στο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας που βασικό στόχο έχουν την ομαλότερη διεξαγωγή του εμπορίου, καθώς επίσης και η πύκνωση των διαμαρτυριών στην Πύλη από τους αντιπροσώπους των δυτικών κρατών για πράξεις ληστείας και προβλήματα στην άσκηση του εμπορίου. Παράλληλα σε μια εποχή πολύ περισσότερο ειρηνική, από ό,τι πριν, η ανταλλαγή προϊόντων οφείλει να περάσει πλέον από δρόμους "νόμιμους", εφόσον με τον περιορισμό των πολέμων περιορίζονται τα προϊόντα λεηλασίας και περιορίζονται οι δυνατότητες κάλυψης ενός μέρους των αναγκών της αγοράς από προϊόντα νόμιμης λεηλασίας πολέμου. Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστική η πύκνωση των γραπτών συμβολαίων, ομολογιών, δανειστικών πράξεων με αποδείξεις κλ.π. που συγκροτούν ένα πλαίσιο νόμιμων και αποδείξιμων συμβάσεων έναντι των παλαιότερων προφορικών.

Ωστόσο η επέκταση και κυριαρχία του εμπορίου δημιουργεί η ίδια το αντικείμενο της ληστείας. Όταν στις παλαιότερες εποχές το πιθανό προϊόν της ληστείας δεν μπορούσε να διοχετευθεί στο εμπόριο και να μετατραπεί σε χρήμα, αλλά έπρεπε να καταναλωθεί άμεσα, τότε δεν είχε και το αντίστοιχο ενδιαφέρον. Άρα η ληστεία περιοριζόταν σε προϊόντα που είχαν στόχο την επιβίωση, σε προϊόντα που μπορούσαν να διατηρηθούν επί μεγάλο χρονικό διάστημα και τέλος σε αντικείμενα επίδειξης. Αντίθετα, σταδιακά μετά τον 17^ο αιώνα, το προϊόν της αρπαγής μπορεί να διοχετευθεί στο εμπόριο και άρα να γίνει ενδιαφέρον στόχος. Αυτά δεν σημαίνουν ότι στην προ του 17^{ου} περίοδο δεν υπήρχε εμπόριο, αλλά ότι αυτό ήταν περιορισμένο και σε μεγάλο βαθμό κρατικά ελεγχόμενο και οργανωμένο. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο τρόπος κάλυψης των αναγκών των μεγάλων πόλεων της οθωμανικής αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα της Κωνσταντινούπολης περνούσε μέσα από ένα είδος φορολογίας των προϊόντων με κρατική επιστασία και φύλαξη σε ειδικές αποθήκες για την περίπτωση ελλείψεων και όχι μέσα από δρόμους χρηματικής ανταλλαγής και εμπορίας.

Κατά συνέπεια δεν είναι μόνον ή τόσο η έλλειψη ληστρικής δραστηριότητας στην πρώιμη οθωμανική περίοδο, όσο η ίδια η συμβολική αξία της και η κοινωνική πρόσληψη της που φαίνεται να τη συσκοτίζουν τόσο στα βλέμματα των σύγχρονων παρατηρητών όσο και στη σημερινή ιστοριογραφία. Όπως αναφέρει ένας σύγχρονος ιστορικός, η απόσταση ανάμεσα στον έντιμο άντρα και τον εγκληματία ήταν πολύ μικρότερη εκείνη την εποχή από ότι στην μοντέρνα κοινωνία. Η δυνατότητα δε εναλλαγής ρόλων και ιδιοτήτων πολύ συχνότερη.⁵⁸⁸

---

⁵⁸⁸Παρατίθεται στο N. Wright 1998, 90-91.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ: ΣΤΗΝ ΚΑΜΠΗ ΤΟΥ 16^{ου} ΑΙΩΝΑ

Από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα μια σειρά από αλληλένδετες εν πολλοίς εξελίξεις στο οικονομικό, κοινωνικό, στρατιωτικό και τεχνολογικό πεδίο θα επηρεάσουν ουσιαστικά τις δομές της οθωμανικής κοινωνίας ώστε είναι δυνατόν η καμπή του 16^{ου} αιώνα να θεωρηθεί τομή από πολλαπλές απόψεις. Σε ό,τι αφορά τους θεσμούς που μελετάμε εδώ, η εξέλιξη τους επηρεάζεται από εξελίξεις τόσο στο στρατιωτικό όσο και στο οικονομικό πεδίο: αλλαγές στην τεχνολογία των όπλων, σχετική μείωση και αραίωση των πολεμικών δραστηριοτήτων για μεγάλα χρονικά διαστήματα, θέσπιση και γενίκευση παρόμοιων θεσμών από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα από τους Αψβούργους στα βόρεια σύνορα που επιτρέπουν στους αρματολούς να περνούν με συμφέροντες όρους στο αντίπαλο στρατόπεδο, νομισματική και δημοσιονομική κρίση που αναγκάζει το οθωμανικό κράτος να προσχωρήσει σε μια πολιτική μείωσης των εξόδων και αύξησης των φόρων, η συνακόλουθη άνοδος του θρησκευτικού φανατισμού. Στο πλαίσιο αυτών των παραμέτρων αρχίζει η παρακμή του τιμαριωτικού συστήματος και συνακόλουθα του στρατιωτικού τμήματος των σπαχίδων, ενώ αρχίζει να διαμορφώνεται το εμπορευματικό τσιφλίκι με χαρακτήρα οιονεί πλήρους κυριότητας. Παράλληλα γύρω στα 1582 καταργούνται οι σχηματισμοί των βλάχων και βοϊνούκων, των *yaya* και *musellem* και μειώνεται η συμμετοχή των χριστιανών αρματολών στις εκστρατείες και στη φρούρηση των συνόρων και γενικά η συμμετοχή χριστιανών στη φρούρηση των κάστρων. Μεγάλο μέρος των γενιτσάρων τοποθετείται σε υπηρεσίες στις επαρχίες. Η μείωση της στρατιωτικής δύναμης της αυτοκρατορίας λόγω της προϊούσας στρατιωτικής παρακμής των σπαχίδων και των γενιτσάρων και της κατάργησης των προαναφερόμενων ατάκτων τμημάτων αναπληρώνεται από τους οιονεί ιδιωτικούς στρατούς των ισχυρών οθωμανών αρχόντων και από την εποχική στράτευση εθελοντών από την Πύλη επί μισθώ, τους επονομαζόμενους λεβέντηδες. Ο θεσμός των αρματολών περιορίζεται σε καθήκοντα ασφαλείας της υπαίθρου και σταδιακά συγχωνεύεται στις περισσότερες περιπτώσεις με τον θεσμό των δερβεντζήδων. Από τα μέλη των παλαιότερων χριστιανικών σωμάτων άλλοι μετατρέπονται σε αρματολούς, άλλοι εξισλαμίζονται, άλλοι αξιοποιώντας τα πλεονεκτήματα του παλαιότερου καθεστώτος τους φαίνεται ότι τρέπονται στο εμπόριο μακρινών αποστάσεων και τέλος άλλοι τρέπονται στη ληστεία. Η τελευταία διογκώνεται όλο και περισσότερο καθώς αντλεί μέλη από τους εποχικά άνεργους στρατιώτες οι οποίοι πιέζονται από την συνεχή και ταχεία αύξηση των φόρων και την νομισματική υποτίμηση. Η ενδυνάμωση και αυτονόμηση περιφερειακών και επαρχιακών οθωμανών αξιωματούχων χρησιμοποιεί αυτό το στρατιωτικό δυναμικό για τη συγκρότηση ιδιωτικών στρατιωτικών σωμάτων με στόχο την ισχυροποίηση τους έναντι αντίζηλων και αντίπαλων οθωμανών αξιωματούχων, την δι' εκβιασμού κατάληψη διοικητικών θέσεων, την δια της βίας απόσπαση του πλεονάσματος των χωρικών που ελέγχουν μέσω του θεσμού του τσιφλικίου, και των φοροεισπρακτικών μηχανισμών του μουκατά και του μαλικιανέ των οποίων η εφαρμογή γενικεύεται. Στο πλαίσιο αυτό

διευρύνονται τα πελατειακά δίκτυα, στις χαμηλές βαθμίδες των οποίων εισέρχονται οι αρματολοί και οι δερβεντζήδες. Είτε λειτουργώντας ως εντολοδόχοι οθωμανών αξιωματούχων, είτε δι' ίδιον όφελος, οι αρματολοί θα αρχίσουν να επιβάλουν αυθαίρετα δασίματα στους χωρικούς. Στο πλαίσιο της διογκούμενης λειτουργίας των πελατειακών σχέσεων το πλεονασματικό ένοπλο δυναμικό θα κινείται με άνεση από τη θέση του αρματολού σε αυτή του κλέφτη και αντιστρόφως.

Η επέκταση και διόγκωση της βίας και της ληστείας τόσο από τους νομίμως κατέχοντες θέσεις και αξιώματα όσο και από τους κηρυγμένους παρανόμους δεν θα γίνει δυνατό να αντιμετωπιστεί με επιτυχία από την κεντρική οθωμανική εξουσία. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα οι αρματολοί θα καταργηθούν στη βόρεια Βαλκανική, αλλά θα διατηρηθούν στον κυρίως ελλαδικό χώρο. Το δυναμικό τους θα τροφοδοτήσει ανταρσίες και εξεγέρσεις του 18^{ου} αιώνα. Στην καμπή του 18^{ου} αιώνα η κεντρική οθωμανική εξουσία αλλά και ισχυροί περιφερειακοί αξιωματούχοι με την συνέργεια χριστιανών εμπόρων-προεστών θα προβούν σε συστηματική δίωξη τόσο των κλεφταρματολών, όσο και των γενιτσάρων, ενώ η Πύλη θα προβεί και στην εξολόθρευση των ισχυρών και αυτονομούμενων περιφερειακών πασάδων. Η δύσκολη θέση στην οποία θα περιέλθουν οι κλεφταρματολοί θα βρει διέξοδο στην έκρηξη της επανάστασης του 1821 και ως ένα βαθμό της σερβικής εξέγερσης. Ως ένα βαθμό τα επαναστατικά γεγονότα θα παράσχουν την αφορμή για την κατάργηση των γενιτσάρων και την έναρξη σειράς μεταρρυθμίσεων από την πλευρά της κεντρικής οθωμανικής εξουσίας. Το ποτάμι όμως των εθνικιστικών ιδεών και των εθνικών κινημάτων ανεξαρτησίας θα αποβεί πολύ ισχυρότερο από τις όποιες μεταρρυθμίσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβραμέα Α. 1974: Άννα Αβραμέα, *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν. Διατριβή επί διδακτορία*, Αθήνα 1974.

Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ε. 1990: Helen Angelomatis-Tsougarakis, *The eve of the greek revival. British travellers' perceptions of early nineteenth-century Greece*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη, Routledge, 1990.

Αινιάν Δ. 1962: Δημήτριος Αινιάν, "Αρματολοί και κλέπται", *Άπαντα. Απομνημονεύματα Καραϊσκάκη και άλλων αγωνιστών*, επιμ. Γ. Βαλέτα, Αθήνα, 1962, 301-304, [1^η δημοσίευση: περ. *Βιβλιοθήκη του Λαού* 1 (1852), 30-39]

Αλεξιάκης 1980: Ελευθ. Π. Αλεξιάκης, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης. Διδακτορική διατριβή*, Αθήνα, 1980

Αλεξανδρόπουλος Ι. 1985: John Christos Alexander, *Toward a history of post-byzantine Greece: The ottoman kanunnames for the greek lands circa 1500 - circa 1600*, Αθήνα 1985.

Αναγνωστάκης Ηλ. 1985: Ευθύμιος ιερομόναχος, *Χρονικό του Γαλαξειδιού*, επιμ. Ηλίας Αναγνωστάκης, Αθήνα, Ακρίτας, 1985.

Αναγνωστάκης Ηλ. 1985β: Ηλίας Αναγνωστάκης, λήμμα "Κλαδάς Κροκόδειλος", *Μεγάλο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. Δ' (Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1985), 383-384.

Ανάστος Μ. 1980: Μίλτων Ανάστος, κεφ. "Θεολογία", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Θ' Μεσοβυζαντινοί χρόνοι (1071-1204), Υστεροβυζαντινοί χρόνοι (1204-1453)*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1980, 372-383.

Αντωνιάδη-Μπιμπίκου Ε. 1979: Ελένη Αντωνιάδη - Μπιμπίκου, "Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα· ένας προσωρινός απολογισμός", μτφ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισαγωγή - επιλογή κειμένων), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε' - ιθ' αι.*, Αθήνα, Μέλισσα, 1979

Ανωγιάτης-Πελέ 1985: Δημήτρης Ανωγιάτης-Πελέ, "Δημογραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1821)", *Μνήμων* 10 (1985), 1-16.

Αραβαντινός Π. 1856: Π. Α. Π., *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, 3 τόμοι, Αθήνα 1856, (φωτοτυπική επανέκδοση: Αθήνα, Ηλίας Ρίζος, χ.χ.)

Αραβαντινός Π. 1984: Παναγιώτης Αραβαντινός, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, 3 τόμοι, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1984.

Αρχοντίδης 1987: Αστέριος Αρχοντίδης, *Μεταξύ Βενετών και Τούρκων*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1987

Ασδραχά Αικ. 1965: Αικατερίνη Ασδραχά, "Οι τουρκικές καταλήψεις της Βέροιας (14^{ος}, 15^{ος} αι.) και τα προνόμια μιας χριστιανικής οικογένειας", *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτος ΙΑ', τ. ΚΑ', τχ. 122-123 (Φλεβάρης-Μάρτης 1965), 152-157.

Ασδραχά Αικ. 1971: Catherine Asdracha, "Formes de brigandage pendant de deuxieme guerre civile byzantine au XIVe s.", *Etudes Balkaniques*, 7 (1971), 118-120.

Ασδραχά Αικ. - Ασδραχάς Σπ. 1992: Αικατερίνη Ασδραχά - Σπύρος Ασδραχάς, "Παρατηρήσεις για τα όρια και τους οικισμούς της Βαγενιτίας", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, επιμ. Ευάγγ. Χρυσός, Άρτα 1992, 239-246.

Ασδραχάς Σπ. 1957: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, "Εισαγωγή" στο Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, [Αθήνα], Καραβίας, [1957], σελ. η' - λζ'

Ασδραχάς Σπ. 1958: Σπ. Ασδραχάς, "Γύρω από τον αρματολισμό κατά την τουρκοκρατία και το 21", *Επιθεώρηση Τέχνης*, τ. 7, τχ. 39 (Μάρτης 1958), 107-111

Ασδραχάς Σπ. 1965: Σπύρος Ασδραχάς, "Από τη συγκρότηση του αρματολισμού (ένα ακαρνανικό παράδειγμα)", *Επιθεώρηση Τέχνης* 21 (1965), 483-500, αναδημοσιεύεται στο Ασδραχάς 1988, 231-252, 374-380

Ασδραχάς Σπ. 1974: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, "Βιβλιοκρισία στο Αλέξης Πολίτης (επιμ.), Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα, Αθήνα, Ερμής, 1973", *Ελληνικά* 27 (1974), 427-431.

Ασδραχάς Σπ. 1978: Σπύρος Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία (ΙΕ' - ΙΣΤ' αι.)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1978.

Ασδραχάς Σπ. 1979: Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισαγωγή - επιλογή κειμένων), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε' - ιθ' αι.*, Αθήνα, Μέλισσα, 1979.

Ασδραχάς Σπ. 1983: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ζητήματα ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983.

Ασδραχάς Σπ. 1988: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα, Ερμής, 1988.

Ασδραχάς Σπ. 1988: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Αθήνα, Ερμής, 1988, [1^η έκδ. 1982]

- Ασδραχάς Σπ. 1993: Σπύρος Ασδραχάς, *Σχόλια*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993
- Ασδραχάς Σπ. 1995: Σπύρος Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικάσματα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995
- Ασωνίτης Σ. 1998: Spiros N. Asonitis, "Relations between the Venetian Regimen *Corphoy* and the Albanians of Epirus (14th - 15th centuries)", *Οι Αλβανοί στο μεσαίωνα*, Αθήνα, ΕΙΕ/ΙΒΕ, 1998, 271-291.
- Βαγιακάκος Δ. 1988: Δικαίος Β. Βαγιακάκος, "Παρατηρήσεις επί του σύγχρονου τοπωνυμικού της Βοιωτίας", *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, 1/2 (1988), 957-1001.
- Βακαλόπουλος Απ. 1969: Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969.
- Βακαλόπουλος Απ. 1971: Απόστολος Βακαλόπουλος, "Τα αίτια της ελληνικής επανάστασεως του 1821", *Αφιέρωμα εις τα 150 χρόνια από της επανάστασεως του 1821*, Θεσσαλονίκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών αρ. 31, 1971, 9-26
- Βακαλόπουλος Απ. 1974: Απόστολος Βακαλόπουλος, "Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους", *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. Γ': *Ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669) τουρκοκρατία - λατινοκρατία*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1974, 22-91
- Βακαλόπουλος Απ. ΙΝΕ: Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, 8 τ., Θεσσαλονίκη, 1974-1988. [οι τ. Α'-Β' είναι συμπληρωμένη και αναθεωρημένη επανέκδοση της πρώτης έκδοσης των ετών 1961, 1964]
- Βασδραβέλλης Ι. 1948: Ιωάν. Κ. Βασδραβέλλης, *Αρματολοί και κλέφτες εις την Μακεδονίαν*, Θεσσαλονίκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών αρ. 8, 1948.
- Βασδραβέλλης Ι. 1952: Ιωάννης Κ. Βασδραβέλλης (επιμ.), *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Α' Αρχεῖον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Θεσσαλονίκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, 1952.
- Βασδραβέλλης Ι. 1954: Ιωάννης Κ. Βασδραβέλλης (επιμ.), *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Β' Αρχεῖον Βεροίας - Ναούσης 1598-1886*, Θεσσαλονίκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, 1954.
- Βασδραβέλλης Ι. 1970: Ιωάν. Κ. Βασδραβέλλης, *Αρματολοί και κλέφτες εις την Μακεδονίαν*, Θεσσαλονίκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών αρ. 34, 1970, [2^η έκδ.]

Βασδραβέλλης-Rosen 1971: I. K. Βασδραβέλλης, "Βιβλιοπαρουσίαση του George Rosen, *Die Balkan Haiduken. Ein Beitrag zur innern Geschichte*, Λειψία 1878", *Μακεδονικά*, 11 (1971), 417-425.

Βασιλείου Π. 1960: Πάνος Ι. Βασιλείου, *Η επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων επί τουρκοκρατίας με τους επισκόπους της και με σύντομη ανασκόπηση της ιστορίας της Ευρυτανίας, των μοναστηρίων και των σχολών της*, Αθήνα, Μαυρίδης, 1960.

Βέης Ν. 1911-12: Νίκος Βέης, "Σερβικά και βυζαντιακά γράμματα Μετεώρου", *Βυζαντίς*, 2 (1911-1912), 1-100.

Βερνίκος Ν. - Δασκαλοπούλου Σ. 1999: Νικόλας Βερνίκος και Σοφία Δασκαλοπούλου, *Στις απαρχές της νεοελληνικής ιδεολογίας. Το χρονικό της Δρόπολης*, Αθήνα, Αφοι Τολίδη, 1999.

Βλαχογιάννης 1935: Γιάννης Βλαχογιάννης, *Κλέφτες του Μοριά. Μελέτη ιστορική από νέες πηγές βγαλμένη 1715-1820*, Αθήνα, 1935

Βογιατζής 1998: Γεώργιος Βογιατζής, *Η πρόιμη οθωμανοκρατία στη Θράκη. Άμεσες δημογραφικές συνέπειες*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 1998

Βρανούση Ε. 1970: Έρα Βρανούση, "Οι όροι "Αλβανοί" και "Αρβανίται" και η πρώτη μνεία του ομώνυμου λαού της Βαλκανικής εις τας πηγάς του ΙΑ΄ αιώνας", *Σύμμεικτα ΚΒΕ/ΕΙΕ*, 2 (1970), 207-254.

Βρανούση Ε. 1998: Era L. Vranoussi, "Deux documents byzantins inedits sur la presence des Albanais dans le Peloponnese au XVe siecle", *Οι Αλβανοί στο μεσαιώνα*, Αθήνα, ΕΙΕ/ΙΒΕ, 1998, 293-305.

Βρανούσης Λ. 1946: Λέανδρος Ι. Βρανούσης, *Μια έμμετρη ιστορία του Ζαγορίου, έργο του παλιού Νεγαδιώτη δάσκαλου Γεωργίου Βασ. Σωτήρη*, Αθήνα, εκδ. Αριστ. Ν. Μαυρίδης, 1946.

Βρανούσης Λ. 1962: Λέανδρος Ι. Βρανούσης, *Χρονικά της μεσαιωνικής και τουρκοκρατουμένης Ηπείρου. Εκδόσεις και χειρόγραφα*, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1962.

Βρανούσης Λ. 1965: Λέανδρος Ι. Βρανούσης, "Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημώδη επιτομήν", *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών*, 12 (1965), 57-115.

Βρυώνης Σπ. 1996: Speros Vryonis Jr., *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11^{ος} έως 15^{ος} αιώνας)*, μτφ. Κάτια Γαλαταριώτου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1996

Γιαννόπουλος Ι. 1971: Ιωάννης Γ. Γιαννόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την τουρκοκρατίαν (1393-1821)*. Συμβολή εις την μελέτην της επαρχιακής διοικήσεως του κυριάρχου Οθωμανικού Κράτους. Διατριβή επί διδακτορία, Αθήνα 1971.

Γκιόλιας Μ. 1999: Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Ιστορία της Ευρυτανίας στους νεότερους χρόνους (1393-1821)*, Αθήνα, Πορεία, 1999.

Γλύκατζη Ε. 1992: Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Αθήνα, Ψυχογιός, 1992, [1^η έκδ.: 1975 στη γαλλική γλώσσα].

Ν. Γρηγοράς 1829: Ludovico Schopen (επιμ.), *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, τ. Α', Βόννη 1829.

Δημητριάδης Β. 1973: Βασίλης Δημητριάδης, *Η κεντρική και δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιιά Τσελεμπί. Εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια*, Θεσσαλονίκη, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, 1973.

Δημητριάδης Μ. 1989: Μενέλαος Δημητριάδης, *Λεξικόν ελληνο-τουρκικόν τουρκο-ελληνικόν*, Αθήνα, Εκδόσεις Κακουλίδη, 1989 [3^η έκδ.]

Δήμου Β. 1992: Βασίλειος Απ. Δήμου, "Εθνολογικά στοιχεία στα έργα του Δημητρίου Χωματιανού", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, επιμ. Ευάγγελος Χρυσός, Άρτα, Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης "Ο Σκουφάς", 1992, 279-302.

Δούκας 1997: [Μιχαήλ] Δούκας, *Βυζαντινοτουρκική Ιστορία*, επιμ.-μτφ. Βρασίδης Καραλής, Αθήνα, εκδ. Κανάκη, 1997

Εβλιιά Τσελεμπί 1991: Εβλιιά Τσελεμπί, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, μτφ. Νίκος Χειλαδάκης, Αθήνα, Εκάτη, 1991.

Ζακυθηνός Δ. 1941-1951: Διονύσιος Ζακυθηνός, "Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει", *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 17 (1941), 208-274· 18 (1948), 42-62· 19 (1949), 21-· 21 (1951), 179-209.

Ζακυθηνός 1957: Διον. Α. Ζακυθηνός, *Η Τουρκοκρατία. Εισαγωγή εις την νεωτέραν ιστορίαν του ελληνισμού*, Αθήνα, 1957

Ζακυθηνός Δ. 1932-1953: D. A. Zakythinios, *Le despotat grec de Moree*, 2 τ., Παρίσι-Αθήνα 1932-1953, [2^η έκδ. με επιμ. Χρ. Μαλτέζου: Λονδίνο 1975].

Ζαχαριάδου Ε. 1980: Ελισάβετ Ζαχαριάδου, "Η επέκταση των Οθωμανών στην Ευρώπη ως την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1353-1453)", *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. Θ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1980, 184-213.

Ζαχαριάδου Ε. 1988: Ε. Α. Zachariadou, "Marginalia on the history of Epirus and Albania (1380-1418)", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 78 (1988), 195-210.

Ζαχαριάδου Ε. 1991: Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και θρύλοι των παλαιών σουλτάνων (1300-1400)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1991.

Ζαχαριάδου Ε. 1995: Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, "Κλέφτες της Τουρκίας και τα τραγούδια τους", *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, 1995, 87-93.

Ζαχαριάδου Ε. 1999: Ελισάβετ Ζαχαριάδου, "Ιστορική καταγωγή του αρματολισμού. Φύλακες των δερβενίων και των συνόρων - προνόμια και υποχρεώσεις", *Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες [Αφιέρωμα: Αρματολοί και κλέφτες]*, 21 Μαρτίου 1999, 4-5.

Ζεγκίνης Ε. 1996: Ευστράτιος Χ. Ζεγκίνης, *Ο μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη. Συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο*, Θεσσαλονίκη, Institut for Balkan Studies, 1996 [2^η εκδ.].

Ζιάγκος Ν. 1974: Ν. Γ. Ζιάγκος, *Φεουδαρχική Ήπειρος και Δεσποτάτο της Ελλάδας. Συμβολή στο νέο ελληνισμό*. Αθήνα 1974.

Ζωγράφος Α. 1991: Αναστάσιος Ζωγράφος, "Η παράσταση του "Τούρκου" στους ιστορικούς της άλωσης. Σημειωτική περιήγηση", *Τα Ιστορικά*, 14-15 (1991), 17-44.

Ζώρας Γ. 1958: Γεώργιος Θ. Ζώρας, *Χρονικόν περί των Τούρκων σουλτάνων (κατά τον Βαβερνιόν ελληνικόν κώδικα 111)*, Αθήνα 1958.

Θεοτοκάς 1985: Νίκος Θεοτοκάς, "Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στο έργο του Μακρυγιάννη", *Τα Ιστορικά* 4 (1985),

Καλονάρος Π. χ.χ.: Πέτρος Καλονάρος (επιμ.), *Το χρονικόν του Μορέως. Το ελληνικόν κείμενον κατά τον Κώδικα της Κοπεγχάγης μετά συμπληρώσεων και παραλλαγών εκ του Παρισινού*, Αθήνα, Εκάτη, χ.χ.

Καμπούρογλου, Αρματολοί: Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Αρματολοί και κλέφτες (1453-1821)*, Αθήνα, εκδ. Άγκυρα, χ.χ.

Καντακουζηνός Ι. 1828-31: Ludovico Schopen (επιμ.), *Ioannis Cantacuzeni Eximperatoris Historiarum libri IV*, τ. Α΄- Β΄, Βόννη 1828-1831.

Καραγιαννόπουλος Γ. 1983: Γιάννης Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινό κράτος. Κρατική οργάνωση, κοινωνική δομή*, Αθήνα, Ερμής, 1983.

Καρατζάς Σταμ. 1976: Stam. C. Caratzas, *Les Tzacones*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη, Walter de Gruyter & Co., 1976.

Καρύδης Δ. 1981: Δημήτρης Νικ. Καρύδης, *Πολεοδομικά των Αθηνών της τουρκοκρατίας*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Αθήνα 1981.

Καρύδης-Kiel1985: Δ. Ν. Καρύδης - Μ. Kiel, "Σαντζάκι του Ευρίπου - 15^{ος} 16^{ος} αι. (Συνθήκες και χαρακτηριστικά της αναπτυξιακής διαδικασίας των πόλεων και των χωριών)", *Τετράμηνα της Άμφισσας*, 28-29 (1985), 1859-1903

Κασομούλης 1997: Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833. Προτάσσεται ιστορία του αρματολισμού*, εισαγωγή-σημειώσεις Γιάννης Βλαχογιάννης, 3 τ., Αθήνα, Δημιουργία, 1997, [1^η έκδ.: 1939]

Κεκαυμένος Ι. 1965: Β. Wassiliewsky - V. Jernstedt (εκδ.), *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus*, Άμστερνταμ, Adolf M. Hakkert, 1965, [ανατύπωση της έκδ. του 1896 της Πετρούπολης].

Κιουσοπούλου Α. 1990: Αντωνία Κιουσοπούλου, *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13^ο αιώνα*, Αθήνα, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1990.

Κιτσίκης 1996: Δημήτρης Κιτσίκης, *Ιστορία της οθωμανικής αυτοκρατορίας 1280-1924*, Αθήνα, Εστία, 1996 [3^η έκδ. επηυξημένη]

Κόκκινος 1956-1960: Διονύσιος Κόκκινος, *Η ελληνική επανάσταση*, 12 τ., Αθήνα, Μέλισσα, 1956 [3^η έκδ.]

Κοκολάκης Μ. 1993: Μιχάλης Κοκολάκης, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1993

Κόλια-Δερμιτζάκη Α. 1997: Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, "Το εμπόλεμο Βυζάντιο στις ομιλίες και τις επιστολές του 10ου και 11^{ου} αι. Μια ιδεολογική προσέγγιση", *Το Εμπόλεμο Βυζάντιο (9^{ος} - 12^{ος} αι.)*, Αθήνα, ΙΒΕ/ΕΙΕ - Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1997, 213-238.

Κόλιας Τ. 1994: Ταξίαρχης Γ. Κόλιας, *Η θέση του στρατιωτικού στη βυζαντινή κοινωνία*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλιανδρή-Χορν, 1994.

Κολιόπουλος Γ. 1981: John Koliopoulos, "Shepherds, brigands, and irregulars in nineteenth century Greece", *Journal of the Hellenic Diaspora*, 8 τχ. 4 (1981), 41-53.

Κολοκοτρώνης, Διήγησις: Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής (Απομνημονεύματα)*, καταγραφή-παρουσίαση: Γ. Τερτσέτη, εισαγωγή-φιλολογική επιμέλεια Τάσου Βουρνά, Αθήνα, Αφοι Τολίδη, χ.χ.

Κολυβά Μ. 1973: Μαριάννα Κολυβά, "Θεόδωρος Παλαιολόγος, αρχηγός μισθοφόρων <<στρατιωτών>> και διερμηνέας στην υπηρεσία της Βενετίας (1452 c. - 1532)", *Θησαυρίσματα*, 10 (1973), 138-162.

Κόμης Κ. 1995: Κώστας Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15^{ος} - 19^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα 1995.

Κομνηνή Α. 1990-91: Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, 2 τ., μτφ. Αλόη Σιδέρη, Αθήνα, Άγρα, 1990-1991.

Κονόρτας 1998: Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17^{ος} - αρχές 20ου αιώνα)*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998

Κορομηλάς Γ. "Βλάχοι": Γ. Δ. Κορομηλάς, λήμμα "Βλάχοι", Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Παύλου Δρανδάκη, τ. Ζ', Αθήνα χ.χ., 416.

Κοσμάς Ν. : Νίκος Β. Κοσμάς, "Αι δίοδοι της Πίνδου", *Ηπειρωτική Εστία*, 4 (1955), 14-20.

Κοταρίδης 1993: Νίκος Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, [1993].

Κοτζαγεώργης Φ. 1997: Φωκίων Κοτζαγεώργης, *Το Ισλάμ στα Βαλκάνια. Ένα ελληνόφωνο μουσουλμανικό χειρόγραφο από την Ήπειρο του 18^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1997.

Κουκούδης Α. 1999: Αστέριος Ι. Κουκούδης, *Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1999.

Κραντονέλλη Αλ. 1985-1991: Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας*, 2 τ., Αθήνα, Εστία, 1985-1991.

Κριτόβουλος 1875: Μιχαήλ Κριτόβουλος, *Βίος του Μωάμεθ Β'. Annexa ad Critobulum*, επιμ. Philip Anton Dethier, τ. Β', Βουδαπέστη, Hungarian Academy of Sciences, 1875.

- Κωστής Κ. 1995: Κώστας Π. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1995
- Λαζάρου Α. 1984: Αχιλλέας Λαζάρου, λήμμα "Βλάχοι, *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, τ. 14 (1984), 424-425
- Λαΐου Α. 1980: Αγγελική Λαΐου, "Η βασιλεία του Ανδρονίκου Β' (1282-1328)", *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. Θ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1980, 137-149.
- Λαΐου Α. 1980β: Αγγελική Λαΐου, "Κοινωνία και οικονομία (1204-1453)", *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. Θ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1980, 214-243.
- Λαΐου-Θωμαδάκη 1987: Αγγελική Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1987.
- Λαμπρίδης Ι.: Ιωάννης Λαμπρίδης, *Β' Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τχ. 1-10, Ιωάννινα, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, 1993 [2^η έκδ., 1^η έκδ: 1887-1890]
- Λάμπρος Σπ. 1892: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, "Ελληνικά έγγραφα εν τω αρχείω της Βενετίας εν οίς και έγγραφα Τούρκων αρχόντων ελληνιστί μετά και παρεκδρομής περί του ονόματος του Μορέως", *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος*, 4 (1892), 634-652.
- Λάμπρος Σπ. 1896: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, "Η ονοματολογία της Αττικής και η εις την χώραν εποίκισις των Αλβανών", *Επετηρίς Παρνασσού*, 1 (1896), 156-192.
- Λάμπρος Σπ. 1909: Σπ. Π. Λάμπρος, "Προσθήκη εις τα περί της μονής Λευκουσιάδος", *Νέος Ελληνομνήμων*, 6 (1909), 242-243.
- Λάμπρος Σπ. 1923-26: Σπ. Π. Λάμπρος, *Παλαιολόγια και Πελοποννησιακά*, τ.Β'- Γ', Αθήνα 1923-1926.
- Λάμπρος Σπ. 1932: Σπ. Π. Λάμπρος (επιμ.), "Βραχεία Χρονικά", στο *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας της Ακαδημίας Αθηνών*, Α', Αθήνα 1932, 3-94.
- Λαμπρυνίδης Μ. 1987: Μιχαήλ Γ. Λαμπρυνίδης, *Ιστορικά σελίδες (1320-1821). Οι Αλβανοί κατά την κυρίως Ελλάδα και την Πελοπόννησον. Ύδρα – Σπέτσαι*, Αθήνα, Καραβίας, 1987, (αναστατική επανέκδοση της έκδοσης του 1907 με πρόσθετη εισαγωγή του Δ. Λιθοξόου).
- Λέκκας Π. 1996, Παντελής Ε. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, Κατάρτι, 1996 [2^η έκδ.].

Λιάκος 1994: Αντώνης Λιάκος, "Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητος. Η δόμηση του εθνικού χρόνου", *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1994, 171-199

Λιάτα 1995: Ευτυχία Λιάτα, "Οι αναβαθμοί της απομνημόνευσης και οι πολιτικές στρατηγικές μιας οικογένειας", *Ο Εραμιστής* 20 (1995), 163-233

Μαλτέζου Χρ. 1980: Χρύσα Μαλτέζου, "Ο ελληνισμός κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο (1204-1453). Λατινοκρατούμενη Ελλάδα - Βενετικές και Γενουατικές κτήσεις" και "Το δεσποτάτο του Μορέως (1262-1461)", *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. Θ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1980, 244-291.

Μέξης Β. 1987: Βασ. Μέξης, "Οι Έλληνες Stradioti του μεσαίωνα και της τουρκοκρατίας", *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, 7 (1987), 176-186.

Μέρτζιος Κ.: Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, "Το εν Βενετία κρατικόν αρχείον", *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 15 (1940), 5-58.

Μιρμίρογλου Β. 1940: Βλαδίμηρος Μιρμίρογλου, *Οι δερβίσσαι*, Αθήνα, Εκάτη, [1940], (ανατύπωση).

Μπαλά Ε. 1993: Ευαγγελία Μπαλά, "Οι κανουνναμέδες του Μοριά", *Ιστωρ*, 6 (1993), 29-70.

Μπαμπινιώτης Γ. 1998: Γεώργιος Δ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας, 1998.

Μπίρης Κ. 1997: Κώστας Η. Μπίρης, *Αρβανίτες οι Δωριείς του νεώτερου ελληνισμού. Ιστορία των Ελλήνων Αρβανιτών*, Αθήνα, Μέλισσα, 1997, [1^η έκδ. 1960].

Μπουκουβάλας Ε. 1980: Ευριπίδης Ι. Μπουκουβάλας, *Το αρματολίκι των Αγράφων. Μια χώρα ελεύθερη και ανεξάρτητη μέσα στην απέραντη οθωμανική αυτοκρατορία*, 2 τ., Αθήνα 1980.

Νικολούδης Ν. 1996: Nicolaos Nicoloudis, *Laonikos Chalkokondyles. A translation and commentary of the "Demonstrations of Histories" (books I-III)*, Αθήνα, Ιστορικές Εκδόσεις Στ. Δ. Βασιλόπουλος, 1996.

Νιτσιάκος Β. 1995: Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995.

Ξενόπουλος Σ. 1884: Σεραφεΐμ Ξενόπουλος Βυζάντιος, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτέ αρχαίας και εγκρίτου ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας πόλεως*

Πρεβέζης, Αθήνα 1884, (φωτοαναστατική έκδοση του Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Άρτας "Σκουφάς" με τίτλο εξωφύλλου: *Δοκίμιον ιστορικών περί Άρτης και Πρεβέζης*, Άρτα 1986).

Οικονόμου Κ. 1991: Κων. Ευ. Οικονόμου, *Τοπωνυμικό της περιοχής Ζαγορίου*, [Παράρτημα αριθμ. 45 της Επιστημονικής Επετηρίδας Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων], Ιωάννινα 1991.

Παναγιωτόπουλος Β. 1975: Βασίλειος Παναγιωτόπουλος, "Δημογραφικές εξελίξεις", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΑ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, 152-158.

Παναγιωτόπουλος 1985: Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13^{ος} - 18^{ος} αιώνας*, μτφ. Χριστίνα Αγριαντώνη, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο / Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1985

Πανταζόπουλος 1986: Νικόλαος Πανταζόπουλος, *Τα προνόμια ως πολιτιστικός παράγων εις τας σχέσεις χριστιανών-μουσουλμάνων. Συμβολή εις το εθνικόν κοινοδίκαιον της εγγύς Ανατολής και της νοτιοανατολικής Ευρώπης*, ανάτυπον από την *Επιστημονική Επετηρίδα Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. ΙΘ'/ΙΙΙ, [Τιμητικός τόμος Νικολάου Πανταζοπούλου], Θεσσαλονίκη, 1986, 25-90

Παπαγεωργίου Γ. 1995: Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Ζαγόρι (μέσα 18^{ου} - αρχές 20ου αι.)*, Ιωάννινα 1995.

Παπαδριανός-Vasic 1974: Ι. Α. Παπαδριανός, "Milan Vasic, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Σαράγιεβο 1967" [= Οι αρματολοί στις γιουγκοσλαβικές χώρες κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας], βιβλιοπαρουσίαση στο *Βαλκανική Βιβλιογραφία*, Β' (Συμπλήρωμα), Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1974, 300-304.

Παπακώστας Α. 1961: Άγγελος Ν. Παπακώστας (επιμ.), "Ο κουβαράς - Σημειώματα ιστορικά κατά παράδοσιν Γεωργίου Τουρτούρη του Καλαρρυτιώτη αντιγραμμένα από το ιδιόχειρον του (υπό Αθ. Ψαλίδα), [εκ των Ιστορ. Αρχείων Βλαχογιάννη]", *Ο Νέος Κουβαράς*, 1 (1961), 3-24.

Παπαρρηγόπουλος Κ. 1925: Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τ. Ε', Αθήνα, Βιβλιοεκδοτικόν κατάστημα Εμμανουήλ Ταμπάκη, 1925, [ανατύπωση].

Παπαρρηγόπουλος 1970: Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους [Η πρώτη μορφή: 1853]*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα, Ερμής, 1970

Παπαρρηγόπουλος 1980: Κων. Παπαρρηγόπουλος, *Τα διδακτικότερα πορίσματα της ιστορίας του ελληνικού έθνους*, 2 τ., Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1980

Παπαρρηγόπουλος 1993: Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους στη σημερινή γλώσσα, Βιβλίο δέκατο έβδομο: Ανασκόπηση της ιστορίας του ελληνικού έθνους από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι και την επανάσταση του 1821*, Αθήνα, Κάκτος, 1993.

Παπαστάθης Χ. 1997: Χαράλαμπος Παπαστάθης, "Όροι υποταγής - "Τα προνόμια"', στο Μ. Β. Σακελλαρίου (εποπτεία), *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1997, 241-244.

Παπαταξιάρχης Ευθ. 1990: Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, "'Δια την σύστασιν και ωφέλειαν της κοινότητος του χωρίου''. Σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγαιακή κοινωνία", στο Μ. Κομνηνού - Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990, 332-372.

Πετρίδης Αθ. 1871: Αθανάσιος Πετρίδης (επιμ.), "Χρονικόν Δρυοπίδος", *Νεοελληνικά Ανάλεκτα περιοδικώς εκδιδόμενα υπό του Φιλολογικού Συλλόγου "Παρνασσού"*, τ. Α' μέρος Β' (1871), 1-64, (φωτοτ. επανέκδοση: Αθήνα, Βιβλιοπωλείον Νότη Καραβία / Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών αρ. 67, 1973)

Πηλειδής Γ. 2000: Γεώργιος Ι. Πηλειδής, "Stradioti. Ο ρόλος των Ελλήνων πολεμιστών", *Ιστορικά Ελευθεροτυπίας*, 29 (4 Μαΐου 2000), [Αφιέρωμα: Ο ελληνισμός της Βενετίας], 14-16.

Πολίτης Α. 1981: Αλέξης Πολίτης (επιμ.), *Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα*, Αθήνα, Ερμής, 1981, [1^η έκδ. 1973]

Πολίτης Α. 1984: Αλέξης Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984

Πολίτης Α. 1985: Alexis Politis, "Brigandage - excedents économiques - élevage: hypotheses pour une définition de l' interimbrication de ces éléments dans un circuit commun (XVIII-XIX s.)", *Actes du IIe Colloque International d' Histoire. Economies mediterraneennes: equilibres et intercommunications XIIIe - XIX siecles*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1985, Β', 155-170.

Πολίτης Α. 1994: Αλέξης Πολίτης, "Καταγραφές προφορικής ιστορίας, 1824 (Κλέφτες και αρματολοί)", *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1994, 43-61

Πολίτης Α. 1999β: Αλέξης Πολίτης, "Το κλέφτικο τραγούδι. Μια περιγραφή των συνθηκών γέννησης και των μορφολογικών του κανόνων", *Καθημερινή. Επτά Ημέρες, Αφιέρωμα: Αρματολοί και κλέφτες. <<Η μαγιά της ελευθερίας>>*, επιμ. Κωστής Γιούργος, 21 Μαρτίου 1999, 17-19

Πολίτης Α. 1999γ: Αλέξης Πολίτης, "Λογοτεχνία και ιστορία", *Ενθέματα* αρ. 132, εφημ. *Κυριακάτικη Αυγή*, αρ. φ. 76990, 28 Νοεμβρίου 1999, σελ. 33

Πολίτης Ν. 1885: Νικόλαος Γ. Πολίτης, "Βούλγαροι κλέφταις κατά τα δημόδη βουλγαρικά άσματα", *Εστία* 20 (1885), 755-758, [αναδημοσιεύεται σε Ν. Γ. Πολίτης, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. Α' (1920), 287-296]

Πολίτης Ν. 1925: Νικόλαος Γ. Πολίτης, "Γνωστοί ποιηταί δημοτικών ασμάτων", *Διαλέξεις περί Ελλήνων ποιητών του ΙΘ' αιώνας*, Α', Αθήνα, Παρνασσός, 1925, [2^η έκδ.]

Πούλος Ι. 1950: Ι. Χ. Πούλος, "Η εποίκηση των Αλβανών εις Κορινθίαν", *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών*, 3 (1950), 31-105.

Ροτζώκος 1994: Νίκος Ροτζώκος, "Τα απομνημονεύματα του εικοσιένα ως υλικό της ιστοριογραφίας", *Δοκίμες* 2 (1994), 3-11

Ροτζώκος 1999: Νίκος Ροτζώκος, "Τα απομνημονεύματα του '21: παραγωγή και χρήση τους στην ιστοριογραφία", *Ο Πολίτης* 61 (Φεβρουάριος 1999), 29-32

Σαββίδης Αλ. 1991: Αλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, *Σελίδες από την βαλκανική αντίδραση στην οθωμανική επέκταση κατά τους 14^ο και 15^ο αιώνες. Ουγγλέςης, Ουνυάδης, Καστριώτης, Κλαδάς*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 1991.

Σαββίδης Αλ. 1993: Αλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, *Η οθωμανική κατάκτηση της Θήβας και της Λεβάδειας*, Αθήνα, Τροχαλία, 1993

Σαββίδης Αλ. 1996: Αλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο. Α' Προ-οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια*, Αθήνα, Δόμος, 1996.

Σαββίδης Αλ. 1997: Αλέξης Γ. Σαββίδης, "Η προ-οθωμανική τουρκική παρουσία στην Πελοπόννησο", *Μελετήματα Βυζαντινής, Μεσαιωνικής και Ισλαμικής Ιστορίας (Ανατύπωση άρθρων 1984-1994)*, Φάρσαλα, Ηρόδοτος, 1997, 281-290.

Σάθας Κ. 1982: Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Ελληνικά Ανέκδοτα*, τ. Α', Αθήνα, Καραβίας, 1982, [φωτοτυπική επανέκδοση της έκδοσης του 1867]

Σάθας Κ. 1972: C. N. Sathas, *Μνημεία ελληνικής ιστορίας. Documents inedits relatifs a l'histoire de la Grece au moyen age*, 9 τ., Αθήνα, Γρηγοριάδης, 1972 [φωτοτυπική ανατύπωση της έκδοσης 1880-1890 του Παρισιού]

Σάθας Κ. 1993: Κωνσταντίνος Σάθας, *Έλληνες στρατιώται εν τη δύσει και αναγέννησις της ελληνικής τακτικής*, εισαγωγή-σχόλια: Νικ. Καραπιδάκη, Αθήνα, Φιλόμυθος, 1993

Σάθας Κ. 1995: Κωνσταντίνος Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς. Ιστορικών δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του ελληνικού έθνους (1453-1821)*, Αθήνα, Καραβίας, 1995, [φωτοτυπική επανέκδοση της έκδοσης του 1869].

Σακελλαρίου Μ. 1943: Μιχ. Β. Σακελλαρίου, "Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές. Ιστορικό και κριτικό σχέδιασμα", *Νέα Εστία* τ. 33 (1943), 26-31, 102-106, 158-162, 233-236, 290-295, 359-364, 435-440, 495-498, 548-552, 615-618, 804-813

Σαρρής Ν. 1990: Νεοκλής Σαρρής, *Οσμανική πραγματικότητα. Συστημική παράθεση δομών και λειτουργιών*, 2 τ., Αθήνα, Αρσενίδης, [1990]

Σαρρής Ν. 1997: Νεοκλής Σαρρής, "Οργάνωση και λειτουργίες των δερβενίων", στο Βασίλης Φύλιας (επιμ.), *Προβληματισμοί και επισημάνσεις Ι*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1997, 187-230

Σβορώνος Ν. 1976: Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μτφ. Αικατερίνη Ασδραχά, βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα, Θεμέλιο, 1976 [2^η έκδ.]

Σβορώνος Ν. 1980: Νικόλαος Σβορώνος, "Πολιτεία - κοινωνία - οικονομία (1071-1204)", *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. Θ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1980, 50-61

Σβορώνος Ν. 1987: Νίκος Γ. Σβορώνος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, εισαγωγή-επιμέλεια Ξ. Γιαταγάνας, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987

Σβορώνος Ν. 1988: "<<... Εβύθισα τη σκέψη μου μέσα στην πάσαν ώραν ...>> Συνέντευξη με τον Νίκο Σβορώνο", *Σύγχρονα Θέματα* 35-37 (Δεκέμβριος 1988): [*Αφιέρωμα: Σύγχρονα ρεύματα στην ιστοριογραφία του νέου ελληνισμού*], 36-71

Σούλης Γ. 1950: Γεώργιος Χρ. Σούλης, "Η πρώτη περίοδος της σερβοκρατίας εν Θεσσαλία (1348-1356)", *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 20 (1950), 56-73.

Σούλης Γ. 1953: Γεώργιος Χ. Σούλης, "Βλαχία – Μεγάλη Βλαχία – Η εν Ελλάδι Βλαχία. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν της μεσαιωνικής Θεσσαλίας", *Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλου*, Αθήνα, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1953, 489-497.

Σούλης Γ. 1953β: Γεώργιος Χρ. Σούλης, "Περί των μεσαιωνικών αλβανικών φύλων των Μαλακασίων, Μπούιων και Μεσαριτών", *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 23 (1953), 213-216.

Σφραντζής Γ. 1838: Immanuel Bekker (επιμ.), *Georgius Phrantzes, Ioannes Cananus, Ioannes Anagnostes*, Βόννη 1838, [έκδοση του maius χρονικού του Γ. Σφραντζή].

Σφραντζής Γ. 1990: Ricardo Maisano (επιμ.), *Giorgio Sfranze Cronaca*, Ρώμη 1990, [έκδοση του minus χρονικού του Γ. Σφραντζή].

Σφυρόερας Β. 1975^α: Βασ. Βλ. Σφυρόερας, *Οι Έλληνες επί τουρκοκρατίας (πανεπιστημιακά παραδόσεις)*, Αθήνα, 1975

Σφυρόερας Β. 1975β: Βασίλειος Σφυρόερας, "Σώματα αντιστάσεως του ελληνισμού", *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΑ': *Ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821) τουρκοκρατία - λατινοκρατία*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, 144-151

Τσάμπερλιν Ε. 1972: Ε. Ρ. Τσάμπερλιν, *Η καθημερινή ζωή στην Αναγέννησι*, μτφ. Α. Πέτρου, Αθήνα, Ωκεανός, 1972.

Τσιγαράς Ν. 1885: Ν. Τσιγαράς, *Λόγος πανηγυρικός εις τον νεομάρτυρα Γεώργιον*, Αθήνα 1885.

Τσιρπανλής Ζ. 1996: Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Εισαγωγή στη μεσαιωνική ιστορία της Δυτικής Ευρώπης*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Ζήτη, 1996, [νέα έκδοση].

Τσοποτός Δ. 1983: Δ. Κ. Τσοποτός, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1983, [1^η έκδ.: Βόλος 1912].

Τωμαδάκης Ν. 1948: Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, "Ετούρκευσεν ο Γεώργιος Αμιρούτζης;", *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 18 (1948), 99-143.

Φασουλάκης Σ. 1980: Στέργιος Φασουλάκης, "Το έργο και η δράση του Μανουήλ Α'", *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. Θ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1980, 29-36.

Φενερλή 1977: Αγγελική Φενερλή, "...", *Ο Πολίτης*, τχ. 10 (Μάρτης-Απρίλης 1977), 31-40

Φιλήμων 1834: Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο, 1834, (φωτοαναστατική επανέκδοση: Αθήνα, εκδ. Κουλτούρα, χ.χ.)

Φουρίκης Π. 1931: Πέτρος Α. Φουρίκης, "Πόθεν το εθνικόν Αρβανίτης", *Αθηνά*, 43 (1931), 3-37.

Φραντζής 1976: Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, εισαγωγή Γεωργίου Π. Κουρνούτου, επιμ. Ιωάννας Γιανναροπούλου, 4 τ., Αθήνα, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών - Επιστημονική Βιβλιοθήκη αρ. 2, 1976, [1^η έκδ. 1839]

Φωτάκος 1996: Φώτιος Χρυσανθόπουλος (Φωτάκος), *Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, 2 τ., Αθήνα, Βεργίνα, 1996

Χαλκοκονδύλης Λ. 1843: Immanuel Bekker (επιμ.), *Laonici Chalcocondylae Atheniensis Historiarum libri decem*, Βόννη 1843.

Χαλκοκονδύλης Λ. 1997: Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Βυζαντίου Άλωσις. Αποδείξεις Ιστοριών. Απόδειξις Ιστοριών Η' (380B [201P] - 403B [214P])*, πρόλογος, εισαγωγικά μελετήματα, απόδοση κειμένου, πρόσθετα ιστορικά στοιχεία: Νίκος Νικολούδης, Αθήνα, Δημιουργία, 1997, [2^η έκδ.].

Χαρανής Π. 1976: Peter Charanis, "Composition and movement of the population in the Byzantine world, 1071-1261. A supplement report", ανάτυπο από το Actes du XVe Congres International d' Etudes Byzantines, Α', Αθήνα 1976.

Χασιώτης Ι. 1974: Ιωάννης Χασιώτης, "Πολεμικές συγκρούσεις στον ελληνικό χώρο και η συμμετοχή των Ελλήνων", *Ιστορία του ελληνικού έθνους, τ. Ι': Ο ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669) τουρκοκρατία - λατινοκρατία*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1974, 257-323

Χασιώτης Ι. 1974: Ιωάννης Χασιώτης, "Η στάση των Ελλήνων απέναντι στους ξένους κυριάρχους", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ι'*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1974, 246-249.

Χριστοφιλοπούλου Αικ. 1988: Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία, τ.. Β2*, Αθήνα 1988.

Ψιμούλη 1998: Βάσω Δ. Ψιμούλη, *Σούλι και Σουλιώτες*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ αρ. 68, 1998

Ψυχογιός Δ. - Παπαπέτρου Γ. 1984: Δημήτρης Ψυχογιός - Γεωργία Παπαπέτρου, "Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 53 (1984), 3-23.

Adanir 1982: Fikret Adanir, "Heiduckentum und osmanische Herrschaft Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Rauberwesen in Südosteuropa", *Sudost-Forschungen* 41 (1982), 43-116

Allmand C. 1995: Christopher Allmand, "New weapons, new tactics 1300-1500", στο Geoffrey Parker (επιμ.), *The Cambridge illustrated history of warfare. The triumph of the west*, Καίμπριντζ 1995.

Allmand C. 1996: Christopher Allmand, *The hundred years war. England and France at war c. 1300 - c. 1450*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, [ανατύπωση της έκδ. 1988].

Anderson P. 1986: Πέρυ Άντερσον, *Το απολυταρχικό κράτος*, μτφ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Οδυσσέας, 1986.

Anhegger R. 1942: Robert Anhegger, "Martoloslar Hakkinda", *Terkiyat Mecmuasi* 7-8 (1940-1942), Κωνσταντινούπολη, 1942, 282-320.

Anhegger R. 1956: Robert Anhegger, "Martolos", λήμμα στο *Islam Ansiklopedisi*. τ. Ζ' (Istanbul 1956), 341-344.

Aron R. 1977: Raymond Aron, *Σκέψεις επί του πολέμου*, Κλαούζεβιτς, τ. Β', μτφ. Νικ. Παπαρρόδου, Αθήνα 1977.

Arsch G. 1994: Γκριγκόρι Λ. Αρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα. Τα δυτικοβαλκανικά πασαλίκια της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, μτφ. Αντωνία Διάλλα, Αθήνα, Guteneberg, 1994

Ataman B. K. 1992: Bekir Kemal Ataman, "Miscellanea. Ottoman demographic history (14th - 17th centuries). Some considerations", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35/2 (1992), 187-198.

Barkan O. 1958: Omer Lutfi Barkan, "Essai sur les donnees statistiques des registres de recensement dans l' Empire Ottoman aux XVe et XVIe siecles", *Journal of the economic and social history of the orient*, 1 (1958), 9-36.

Barkan O. 1964: Omer L. Barkan, "894 (1488 / 1489) yili cizyenin tahsilatina ait muhasebe bilancolari", *Belgeler*, 1/1 (1964), 1-119.

Barkey K. 1997: Karen Barkey, *Bandits and bureaucrats. The ottoman route to state centralization*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1997.

Beldiceanu N. 1955: Nicoara Beldiceanu, "Les Roumains a la Bataille d' Ancara", *Sudost-Forschungen*, 15/2 (1955), 441-450.

Beldiceanu-Steinherr 1965: Nicoara Beldiceanu - Irene Beldiceanu-Steinherr, "Quatre actes de Mehmed II concernant les Valaques des Balkans Slaves", *Sudost-Forschungen*, 24 (1965), 103-122

Beldiceanu N. 1967: Nicoara Beldiceanu, "Sur les Valaques des Balkans slaves al' epoque ottomane (1450-1550)", *Revue des etudes islamiques*, 34 (1967), 83-132.

Beldiceanu-Steinherr 1971: Nicoara Beldiceanu - Irene Beldiceanu-Steinherr, "Un Paleologe inconnu de la region de Serres", *Byzantion*, 16 (1971), 5-17.

Beldiceanu N. 1975: N. Beldiceanu, "Margarid: un timar monastique", *Revue des etudes byzantines* 33 (Παρίσι 1975), 227-255. [Αναδημοσιεύεται στο N. Beldiceanu, *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, societe, economie*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1976, άρθρο XIV]

Beldiceanu - Steinherr 1980: Nicoara Beldiceanu et Irene Beldiceanu-Steinherr, "Recherches sur la Moree (1461-1512)", *Sudost-Forschungen* 39 (1980), 17-69

Beldiceanu - Nasturel 1983: N. Beldiceanu - P. S. Nasturel, "La Thessalie entre 1454/55 et 1506", *Byzantion* 53/1 (Βρυξέλλες 1983), 104-156

Beldiceanu 1985: Nicoara Beldiceanu, "Timariotes chretiens en Thessalie (1454/55)", *Sudost-Forschungen* 44 (1985), 45-79

Beldiceanu-Steinherr 1986: Nicoara Beldiceanu - Irene Beldiceanu-Steinher, "Corinthe et sa region en 1461 d' apres le registre TT 10", *Sudost-Forschungen*, 45 (1986), 37-53.

Beldiceanu - Nasturel 1991: N. Beldiceanu - P. S. Nasturel, "Η Θεσσαλία στην περίοδο 1454/55 - 1506", μτφ. Αλέκα Αγγελοπούλου, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 19 (1991), 97-135

Bernstein S. - Milza P. 1997: Serge Berstein - Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης. Α' Από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα ευρωπαϊκά κράτη, 5^{ος} - 18^{ος} αιώνας*, μτφ. Αναστάσιος Κ. Δημητρακόπουλος, εισαγ. Μιχάλης Κοκολάκης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997.

Blok 1972: Anton Blok, "The peasaant and the brigand: social banditry reconsidered", *Comparative studies in society and history* 14 (1972), 494-503

Braudel F. 1991-1998: Fernand Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*, 3 τ., μτφ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, Αθήνα, MIET, 1991-1998.

Brezeanu S. 1979: Stelian Brezeanu, "Από τους εκλατινισμένους πληθυσμούς στους Βλάχους της Βαλκανικής", *Βαλκανική Βιβλιογραφία*, 5 (1976) Παράρτημα, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1979, 449-467.

Campbell J. 1974: J. K. Campbell, *Honour, family and patronage. [A study of institutions and moral values in a greek mountain community]*, Νέα Υόρκη - Οξφόρδη 1974, [1^η έκδ.: 1964]

Castellan 1992: Georges Castellan, *Ιστορία των Βαλκανίων (14^{ος} - 20ος αι.)*, μτφ. Βασιλική Αλιφέρη, Αθήνα, Γκοβόστης, [1992], [1^η έκδ. στη γαλλική γλώσσα: 1991]

Cipolla C. 1988: Carlo M. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.χ.*, μτφ. Πέτρος Σταμούλης, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988.

Coles P. 1985: Paul Coles, *Οι Οθωμανοί στην Ευρώπη*, μτφ. Νικ. Παπαρόδου, Αθήνα 1985.

Cook M. 1972: M. A. Cook, *Population pressure in rural Anatolia 1450-1600*, Λονδίνο 1972.

Cvetkova 1965: Bistra Cvetkova, "Mouvements antiféodaux dans les terres bulgares sous domination ottomane du XVIe au XVIIIe s.", *Etudes Historiques*, 2 (Σόφια 1965) 149-168.

Cvetkova 1968: Bistra Cvetkova, "Hajdustvoto v balgarskite zemi prez XV-XVIII vek", *Istorieski Pregled*, 24 (Σόφια 1968) 31-59. Το άρθρο προσέγγισα από περιληπτική μετάφραση του Ιωάννη Λαμψίδη με τίτλο "Η κινήσις των χαϊδούκων εις τα βουλγαρικά εδάφη κατά τον 15-18 αιώνα", *Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας*, 22 (1969) 33-42 όπου και οι παραπομπές της παρούσης εργασίας. Πρβλε και βιβλιοπαρουσίαση στο Ι. Βασδραβέλλης 1970, 20-23.

Cvetkova 1979: Bistra A. Cvetkova, "Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος από τα τέλη του ΙΣΤ΄ ως τα μέσα του ΙΗ΄ αιώνα", μτφ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς (εισαγωγή - επιλογή κειμένων), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ιε΄ - ιθ΄ αι.*, Αθήνα, Μέλισσα, 1979.

Dagron G. - H. Mihaescu 1986: Gilbert Dagron et Haralambie Mihaescu, *Le traite sur la guerilla (De velitatione) de l'empereur Nicephore Phocas (963-969)*, Παρίσι, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1986.

Dilo T. 1969: Timo Dilo, "Les luttes des Albanais du Peloponese contre les Turks au XVe siecle", *Deuxieme Conference des Etudes Albanologiques*, I, Τίρανα 1969, 251-260.

Ducellier A. 1981: Alain Ducellier, "Les Albanais ont-ils envahi le Kosovo?", *ALbanie*, 13 (1981), 1-8, [αναδημοσιευμένο στο Alain Ducellier, *L'Albanie entre Byzance et Venice, Xe-XVe siecles*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1987, αρ. X]

Ducellier A. 1986: Alain Ducellier, "Δημογραφία, μεταναστεύσεις και πολιτισμικά σύνορα από τα τέλη του Μεσαίωνα στη νεώτερη εποχή", *Τα Ιστορικά*, 3 τχ. 5 (Ιούνιος 1986), 19-44.

Ducellier A. 1987^a: Alain Ducellier, "Genesis and failure of the Albanian state in the fourteenth and fifteenth centuries", στο A. Ducellier, *L' Albanie entre Byzance et Venise, Xe-XVe siecles*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1987, αρ. XII, σ. 3-22.

Ducellier A. 1994: Alain Ducellier, *Οι Αλβανοί στην Ελλάδα (13^{ος} - 15^{ος} αι.). Η μετανάστευση μιας κοινότητας*, μτφ. Κατερίνα Νικολάου, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1994.

Ercan Y. 1986: Yavuz Ercan, *Osmanli imparatorlugunda bulgarlar ve voynuklar*, Αγκυρα 1986.

Gellner E. 1992: Ernest Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, μτφ. Δώρα Λαφαζάνη, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992.

Goodwin 1997: Godfrey Goodwin, *Οι γενίτσαροι*, μτφ. Τρισεύγενη Παπαϊωάννου, Αθήνα, Οδυσσέας, 1997

Hammer-Purgstall J. 1870: I. Χάμμερ, *Ιστορία της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, μτφ. Κωνσταντίνος Κροκιδάς, τ. Α', Αθήνα, 1870.

Hammond N. 1967: N. G. L. Hammond, *Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*, Οξφόρδη 1967.

Hammond N. 1976: N. G. L. Hammond, *Migrations and invasions in Greece and adjacent areas*, New Jersey 1976.

Harvey A. 1997: Alan Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο 900-1200*, μτφ. Ελένη Σταμπόγλη, Αθήνα, MIET, 1997.

Hobsbawm 1959: E. J. Hobsbawm, *Primitive rebels*, Μάντσεστερ 1959

Hobsbawm 1972: E. J. Hobsbawm, *Bandits*, Harmondsworth 1972, [1^η έκδ. 1969]

Hobsbawm 1975: E. Τζ. Χομπσμπάουμ, *Οι ληστές*, μτφ. Φαίδρα Ζαμπαθά-Παγουλάτου, Αθήνα, Βέργος, 1975 [μτφ. του *Bandits* από την έκδ. 1969]

Hopf C. 1873: Charles Hopf, *Chroniques greco-romanes*, Βερολίνο 1873

Howard M. 2000: Michael Howard, *Ο ρόλος του πολέμου στη νεότερη ευρωπαϊκή ιστορία*, μτφ. Ηρακλεία Στροϊκού, Αθήνα, εκδ. Ποιότητα, 2000.

Hunger H. 1997: Herbert Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια βυζαντινή γραμματεία των Βυζαντινών, Β΄ Ιστοριογραφία, φιλολογία, ποίηση*, μτφ. Ταξιάρχης Κόλιας, Κατερίνα Συνέλλη, Γ. Χ. Μακρής, Ιωάννης Βάσσης, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1997, [2^η έκδ.]

Inalcik H. 1951: Halil Inalcik, "Timariotes chretiens en Albanie au XVe siecle d' apres un registre de timars ottomans", *Mitteilungen des osterreichischen Staatsarchivs*, 4 (Βιέννη 1951), 118-138.

Inalcik H. 1953: Halil Inalcik, "Stefan Dusan'dan Osmanli imparatorlugunda XV asirda Rumelide hiristiyani sipahiler ve menseleri", *Fuad Koprulu Armagani. Melanges Fuad Koprulu*, Κωνσταντινούπολη, 1953, 207-248.

Inalcik H. 1954: Halil Inalcik, "Ottoman methods of conquest", *Studia Islamica* 2 (1954), 103-129.

Inalcik H. 1967: Halil Inalcik, "Arnawutluk", λήμμα στο *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, τ. Α΄ (Leiden - London 1967), 650-658, [φωτοτυπική ανατύπωση της έκδ. 1960].

Inalcik 1969: Halil Inalcik, "Suleiman the Lawgiver and ottoman law", *Archivum Ottomanicum* 1 (1969), 105-138, [αναδημοσιεύεται στο Inalcik 1978]

Inalcik H. 1970: Halil Inalcik, "Ghulam. Ottoman empire", λήμμα στο *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, τ. Β΄ (Leiden - London 1970), 1685-1091, [φωτοτυπική ανατύπωση της έκδ. 1965].

Inalcik H. 1978: Halil Inalcik, *The ottoman empire: conquest, organization and economy. Collected studies*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1978.

Inalcik H. 1982: Halil Inalcik, "Rice cultivation and the celtukci-re'aya system in the Ottoman Empire", *Turcica*, 14 (1982), 69-141, [αναδημοσιεύεται στο H. Inalcik 1985].

Inalcik H. 1985: Halil Inalcik, *Studies in ottoman social and economic history*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1985.

Inalcik H. 1994: Halil Inalcik, "The ottoman state: economy and society, 1300-1600", in Inalcik -Quataert 1994, 9-409

Inalcik - Quataert 1994: Halil Inalcik - Donald Quataert (edit.), *An economic and social history of the ottoman empire, 1300-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994

Inalcik H. 1995: Χαλίλ Ιναλτζίκ, *Η οθωμανική αυτοκρατορία. Η κλασική περίοδος 1300-1600*, μτφ. Μιχάλης Κοκολάκης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1995

Kafadar C. 1995: Cemal Kafadar, *Between two worlds. The construction of the ottoman state*, Berkeley - Los Angeles - Λονδίνο, University of California Press, 1995.

Kazhdan A. - Wharton Epstein A. 1997: A. P. Kazhdan - Ann Wharton Epstein, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα*, μτφ. Ανδρέας Παππάς, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1997.

Kazer K. 2000: Karl Kazer, "Κτηνοτροφία, συγγένεια, οικογένεια και οικολογία στον ορεινό χώρο της δυτικής Βαλκανικής (14^{ος} - αρχές 20ού αιώνα)", στο Β. Νιτσιάκος - Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Αθήνα, Πλέθρον - Δήμος Κόνιτσας, 2000, 97-117.

Keegan J. 1997: John Keegan, *Η ιστορία του πολέμου (Η κουλτούρα του πολέμου)*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, 1997

Kiel M. 1986: M. Kiel, λήμμα "Livadya", *The Encyclopaedia of Islam*, Leiden, E. J. Brill, v. V (1986), 772-774, [φωτομηχανική ανατύπωση της έκδοσης του 1960].

Kissling H. 1938: Hans Joachim Kissling, "Zu dem Wort Martolos", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, 92 (1938), 570-571.

Koder J. 1982: Johannes Koder, "Προβλήματα σλαβικής εποίκησης και τοπωνυμίας στη μεσαιωνική Ήπειρο", *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 24 (1982), 9-33.

Le Goff J. 1993: Jacques Le Goff, *Ο Πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, μτφ. Ρίκα Μπενβενίστε, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993.

Lock P. 1998: Peter Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, 1204-1500*, μτφ. Γιώργος Κουσουνέλος, Αθήνα, Ενάλιος, 1998.

Lowry H. 1977: Heath W. Lowry, *The ottoman tahrir defters as a source for urban demographic history: the case study of Trabson (ca. 1486-1583)*, Los Angeles 1977.

Mallett M. - Hale J. 1984: M. E. Mallett - J. R. Hale, *The military organization of a renaissance state. Venice c. 1400 to 1617*, Καίμπριτζ - Λονδίνο - Ν. Υόρκη κ.α., Cambridge University Press, 1984.

McGeer E. 1995: Eric McGeer, *Sowing the dragon's teeth: Byzantine warfare in the tenth century*, Ουάσινγκτον, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1995.

Miklosich-Muller 1887: F. Miclosich και I. Muller (επιμ.), *Acta et Diplomata graeca medii aevi. Sacra et profana*, v. V, Vindobonae 1887.

- Miller W. 1997: William Miller, *Ιστορία της φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, μτφ. Άγγελος Φουριώτης, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997, [3^η έκδ.]
- Montanari M. 1997: Massimo Montanari, *Πείνα και αφθονία στην Ευρώπη*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997.
- Moutaftchieva V. 1970: Vera Moutaftchieva, "Περί του ζητήματος των τσιφλικίων εις την οθωμανικήν αυτοκρατορίαν κατά τον ΙΔ' - ΙΖ' αιώνα", μτφ. Ι. Θ. Λαμπιδής, *Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας*, 7/29 (1970), 80-117.
- Moutaftchieva V. 1990: Βέρα Μουταφτσιέβα, *Αγροτικές σχέσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία (15^{ος} - 16^{ος} αι.)*, μτφ. Ουρανία Αστρινάκη - Ευαγγελία Μπαλτά, Αθήνα, Πορεία, 1990
- Murphey R. 1999: Rhoads Murphey, *Ottoman warfare 1500-1700*, London, UCL Press, 1999.
- Newark T. 1979: Timothy Newark, *Medieval warfare. An illustrated introduction*, Λονδίνο 1979.
- Nicholas D. 1999: David Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου. Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη, 312-1500*, μτφ. Μαριάννα Τζιαντζή, Αθήνα, MIET, 1999.
- Nicol D. 1976: Donald M. Nicol, "Refugees, mixed population and local patriotism in Epiros and Western Macedonia after the fourth crusade", ανάτυπο από το Actes du XVe Congres International d' Etudes Byzantines, A', Αθήνα 1976.
- Nicol D. 1991: Donald M. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479. Μια συνεισφορά στην Ιστορία της Ελλάδας κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1991
- Nicol D. 1997: Donald. M. Nicol, "Η Ήπειρος ως ανεξάρτητη ηγεμονία. Το δεσποτάτο της Ηπείρου", *Ήπειρος 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, γενική εποπτεία Μ. Β. Σακελλαρίου, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1997, 198-222.
- Orhonlu C. 1990: Cengiz Orhonlu, *Osmanli imparatorlugunda derbend teskilati*, Istanbul 1990, [1^η έκδ. 1967].
- Ostrogorsky G. 1981: Georg Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τ. Γ', μτφ.: Ιωάννης Παναγόπουλος, Αθήνα, Ιστορικές εκδόσεις Στεφ. Δ. Βασιλόπουλος, 1981.
- Pollo-Puto 1978: Stefanaq Pollo - Arben Puto με τη συνεργασία του Kristo Frasherri kai Skender Anamali, *Ιστορία της Αλβανίας (από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα)*, μτφ. Μπάμπης Ακτσόγλου, Αθήνα, Εκδοτική Ομάδα, [1978].

Rossi E. 1939: Ettore Rossi, "A proposito del vocabolo <<Martolos>>", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, 93 (1939), 305.

Rossi E. 1989: Ettore Rossi - [W. J. Griswold], "Martolos", λήμμα στο *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, τ. ΣΤ' (Leiden - London 1989), 613, [φωτοτυπική ανατύπωση της έκδ. 1978].

Rossi E. 1987^a: Ettore Rossi, "Martolosen", λήμμα στο *First Encyclopaedia of Islam 1913-1936*, τ. Ε' (Leiden κ.α., E. J. Brill 1987), 307.

Rossi E. 1987^β: Ettore Rossi, "Martolos" συμπληρωματικό λήμμα στο *First Encyclopaedia of Islam 1913-1936*, τ. Supplement (Leiden κ.α., E. J. Brill 1987), 144.

Rubio Y Lluch A. 1928: Αντώνιο Ρουβιό υ Λιουσκ, "Περί της καταστάσεως των Ελλήνων επί καταλανοκρατίας και περί του Αθηναίου Δημητρίου Ρέντη", *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 10 (1928), 79-128.

Rubio Y Lluch A. 1981: Αντώνιο Ρουβιό υ Λιουσκ, *Περί των καταλανικών φρουριών της ηπειρωτικής Ελλάδος*, μτφ. Γεώργιος Ν. Μαυράκης, Αθήνα, Κουλτούρα, 1981, [αναστατική επανέκδοση της έκδοσης του 1912 με πρόσθετη εισαγωγή του Κωνστ. Κοτσίλη]

Runsiman St. 1986: Steven Runsiman, *Μυστράς, βυζαντινή πρωτεύουσα της Πελοποννήσου*, μτφ. Πέι Κορρέ - Τζίνα Καπατσώρη, Αθήνα, Καρδαμίτσας, 1986.

Schiro G. 1975: Giuseppe Schiro (επιμ.), *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di anonimo*, Ρώμη, Accademia Nazionale dei Lincei, 1975

Shaw 1985: Stanford Shaw, *History of the Ottoman empire and modern Turkey. Volume I: Empire of the gazis: The rise and decline of the ottoman empire, 1280-1808*, Cambridge University Press, 1985 [4^η ανατύπωση της 1^{ης} έκδ. του 1976].

Signer M. 1987: Michael A. Signer, *The Itinerary of Benjamin of Tudela. Travels in the middle ages*, Malibu, Καλιφόρνια, 1987.

Sivignon M. 1992: Michel Sivignon, *Θεσσαλία, γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, μτφ. Γιούλη Αναστοπούλου, Αθήνα, Μ.Ι.ΑΤΕ, 1992.

Sugar P. 1994: Peter F. Sugar, *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, μτφ. Παυλίνα Μπαλουξή, 2 τ., Αθήνα, Σμίλη, 1994.

Thiriet F. 1958-1961: Freddy Thiriet, *Regestes des deliberations su Senat de Venise concernant la Roumanie*, 3 τ., Παρίσι 1958-1961.

Todorov N. 1986: Νικολάι Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη, 15^{ος}-19^{ος} αιώνας. Κοινωνικο-οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986.

Van Boeschoten 1991^α: Riki Van Boeschoten, *From armatolik to people's rule. Investigation into the collective memory of rural Greece 1750-1949*, Άμστερνταμ, Adolf M. Hakkert, 1991.

Van Boeschoten R. 1991^β: Riki Van Boeschoten, "Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία", *Μνήμων* 13 (1991), 9-24.

Van Boeschoten R. 1997: Riki Van Boeschoten, *Ανάποδα Χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα, Πλέθρον, 1977.

Vasic M. 1964: Milan Vasih, "Die martolosen im osmanischen Reich", *Zeitschrift fur Balkanologie*, 11(1964), 172-189..

Vasich M. 1977: Milan Vasich, "The martolose in Macedonia", *Macedonian Review*, 7/1 (1977), 30-41.

Verbruggen J. F. 1977: J. F. Verbruggen, *The art of warfare in western Europe during the middle ages from the eighth century to 1340*, Άμστερνταμ - Νέα Υόρκη - Οξφόρδη 1977.

Vickers 1997: Miranda Vickers, *Οι Αλβανοί. Νεότερη και σύγχρονη ιστορία*, μτφ. Εύα Πέππα, Αθήνα, Οδυσσέας, 1997

Wace-Thompson 1989: Alan J. B. Wace - Maurice S. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων. Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της βόρειας Πίνδου*, μτφ. Π. Καραγιώργος, Θεσσαλονίκη, Φ.Ι.ΛΟ.Σ. Τρικάλων - Αφοί Κυριακίδη, 1989, (1^η έκδ. Λονδίνο 1914).

Werner E. 1969: Ernst Werner, "Yuruken und Wlachen", *Actes du Premier Congres International des Etudes Balkaniques et sud-est Europeennes*, Γ': Histoire, Σόφια 1969, 605-607.

Wilkes J. 1999: John Wilkes, *Οι Ιλλυριοί*, μτφ. Εύα Πέππα, Αθήνα, Οδυσσέας, 1999.

Wittek 1991: Paul Wittek, *Η γένεση της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, μτφ. Ευαγγελία Μπαλτά, Αθήνα, Πορεία, 1991 [2^η έκδ.]

Wright N. 1998: Nicholas Wright, *Knights and peasants. The hundred years war in the french countryside*, Suffolk, The Boydell Press, 1998.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή: Η διαχείριση της θεματικής των κλεφταρματολών από τη νεότερη και σύγχρονη ιστοριογραφία	σελ. 1
Όψεις της Βαλκανικής χερσονήσου τον 14 ^ο και 15 ^ο αιώνες	σελ. 12
Μετακινούμενοι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί στη Βαλκανική κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο	σελ. 19
Οι βλαχικοί και αλβανικοί πληθυσμοί και ο πόλεμος	σελ. 28
Βασικά στοιχεία της οθωμανικής κοινωνίας της πρώιμης περιόδου (14ος – 16 ^{ος} αι.)	σελ. 75
Οι Οθωμανοί και τα τουρκομανικά ποιμενικά φύλα	σελ. 86
Οι βενετικοί σχηματισμοί των stradioti μετά την οθωμανική κατάκτηση της Πελοποννήσου	σελ. 93
Βλάχοι και Αλβανοί μετά την οθωμανική κατάκτηση	σελ. 100
Οθωμανικοί στρατιωτικοί σχηματισμοί χριστιανικής σύνθεσης στον κεντρικό και νότιο ελλαδικό χώρο. Θεσσαλία – Ανατολική Στερεά Ελλάδα	σελ. 119
Άγραφα	σελ. 128
Ήπειρος – Δυτική Στερεά Ελλάδα	σελ. 136
Πελοπόννησος	σελ. 143
Οικονομικό και κοινωνικό status των οθωμανικών στρατιωτικών σχηματισμών χριστιανικής σύνθεσης	σελ. 150
Πολιτισμικές ταυτότητες και πολιτικές πρακτικές	σελ. 165
Το πρόβλημα της ληστείας κατά την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας	σελ. 192

Επίλογος: στην καμπή του 16 ^{ου} αιώνα	σελ. 200
Βιβλιογραφία	
Έλληνες συγγραφείς	σελ. 202
Ξένοι συγγραφείς	σελ. 219
Περιεχόμενα	σελ. 229